

Lars Borgersrud

VI ER JO ET **MILITÆRT PARTI**

Den norske militærfascismens historie

I

LARS BORGERSRUD

– Vi er jo et militært parti

Den norske militærfascismens historie 1930–1945

BIND I

– *Vi er jo et militært parti!*

© Scandinavian Academic Press / Spartacus forlag AS 2010.

2. reviderte utgave, 2018.

Omslag: Lukas Lehner / Punktum forlagstjenester

Omslagsbilde: Vidkun Quisling sammen med NS-partifeller. Bildet er trolig fra mai 1934, antakelig i forbindelse med stiftelsen av Nasjonal Ungdomsfylking. (Riksarkivet.)

Sats: Punktum forlagstjenester

Satt med Garamond Premier Pro 11/14

Trykk: AIT Bjerch

Printed in Norway

ISBN 978-82-304-0226-9

Boken er utgitt med støtte fra Institusjonen Fritt Ord og Eugen Nielsens stiftelse.

Forfatteren har mottatt støtte fra Norsk faglitterært fond.

Det må ikke kopieres fra denne bok, i strid med åndsverksloven eller i strid med avtaler inngått med KOPINOR.

Scandinavian Academic Press
c/o SPARTACUS FORLAG AS
P.b. 6673 St. Olavs plass, 0129 OSLO
www.scandinavianacademicpress.no

Innhold

FORORD	5
FORORD TIL 2. UTGAVE	8
INTRODUKSJON	10
PENGER OG POLITIKK	25
Næringsinteresser i øst	27
Prytz og Quisling	35
Nye muligheter	38
Uvanlig kaptein	44
Fikk ikke fortelle	47
Elementet som manglet	51
PROSJEKTET	55
Hjemkomst	56
Snarvei til makten	61
Mot en AP-regjering	68
BEVEGELSENS FØRSTE START	74
Nordiske Folkereisning	75
Stiftelsen	79
En fantastisk mulighet	84
Ingen fiasko	89
Revolusjon?	94
Bedre kommandolinjene	98
Forsvarsordningen	100
Innsatsstyrken organiseres	106
STATSKUPPLANEN	109
Formalitetene	110
Uten opphold å anholde	114
Etter krigsartiklene	116
Den første krisen	121
Den andre krisen	125
Flere biter på plass	128
DET LYKTES IKKE	131
Oppropet	135
Proklamasjon og organisasjon	140
To kapteiner på tvers	144
Ingen vei tilbake	149
Lovveien til diktatur	152
Nasjonale komiteer	154
Siste forberedelser	156
IDEOLOGI FOR PLIKT OG TVANG	165
Disiplin, arbeid og rase	169

Forslag om militær arbeidstjeneste	173
Start i det små	180
Nye tanker i Arbeiderpartiet	184
HÆREN VED SIDEN AV HÆREN	189
Norges Leidangs Lag	191
Forløperne	194
De unge forlanger ...	197
Stortinget tar kontrollen	202
Forsvarsforeningen mot Norges Leidangs Lag	208
Når krybben er tom ...	210
Avviklingen	216
Forholdet til NS	224
PARTI MED SPESIALFORMASJONER	226
Nytt navn, samme politikk	230
Militært preg	233
Spesialavdelingen	238
Uniformer, organisasjon og ledelse	241
Vi vil, vi kan, vi tør	245
Hirdmentalitet	250
Striden om Hirden	255
Kamporganisasjonen	259
Rikshird etter militært mønster	261
Etterretningstjeneste	265
Hirden under kontroll	274
Svekket troverdighet	277
Propagandaseier	284
«En pragtfull type»	285
<MIN IDÉ VAR EN ANNEN>	288
Prytz' allianseplan	289
Quisling møter Hitler	295
Suksess for fiendebildet i nord	306
«Finnlands-komiteen»	321
Mulighetene svinner	331
DEN SISTE PLANEN	337
Løftet	338
Kvendbøs aksjon	347
Støttepotensiale	350
Nøkkelpersonellet	353
Det lavere befalet	368
Hos Abwehr i København	373
Rådsmøtet 7. april	383
Slutten – eller begynnelsen	385
NOTER	389
KILDER OG LITTERATUR	432
PERSONREGISTER	440

Forord

Denne boken er første del av tobindsverket *Den norske militærfascismen 1930–1945*. Som tittelen antyder, handler den i bred forstand om fascistiske strømninger blant norske militære under forløpet til Andre verdenskrig og under krigen selv. Det er et emne som har interessert meg siden jeg først kom over arkivkilder som belyste dette temaet under arbeidet med min hovedoppgave i historie tidlig på 1970-tallet. Til grunn for dette første bindet, *Men vi er jo et militært parti*, ligger dermed, med enkelte avbrudd, årelange arkivstudier gjennom en rekke prosjekter med forskjellige temaer.

Historieforskning er i sitt vesen en kumulativ, empirisk prosess. Den legger stein på stein. Den tar fatt der andre har sluttet, bør vise hvordan den bygger på det fundamentet som andre har lagt, og hvordan forskningsfronten kan føres videre. Forskeren bør redegjøre for leserne hvordan ny kunnskap skaper grunnlag for nye spørsmål, hypoteser og teorier. Det bør ikke være avhengighetsbånd for forskningen som ikke er synlige for leserne. Forskningsprosessen må i alle ledd være tydelig og transparent, slik at leseren på fritt grunnlag kan vurdere resultatet. Deler av militærforskningen, krigsforskningen og biograferingen i Norge har altfor lenge kunnet synde mot disse prinsippene. Den begrenser seg ofte til bare å omtolke kunnskaper som den presenterer som nye, den ignorerer den faktiske forskningsfronten og den framtrer som et advokatur for sitt objekt. Det er et stort behov for kritisk forskning om krigstiden, dens forløp og etterspill. Forhåpentligvis kan dette arbeidet være del av en slik prosess.

Det finnes et vell av kilder i offentlige arkiver om dette forskningsfeltet som ingen før har sett eller brukt. Når man graver i de militære arkivene er sjansen relativt stor for at man pakker opp arkivsaker som ikke har vært studert siden de ble pakket ned. Å gjøre leserne fortrolige med slike usette kilder er en utfordring, også på grunn av faren for å drukne dem i

detaljer. Men hva er unødvendige detaljer? Det er ikke sikkert at lesernes oppfatning av det er den samme før og etter lesningen.

Forskning bør helst være en kollektiv prosess. Man trenger hjelpere med ulikt ståsted og kompetanse. Jeg er derfor takknemlig for at en rekke personer har latt seg involvere som informanter, samtalepartnere og kritikere, noen sivile, andre militære, noen radikale, andre konservative. Noen av dem er usynlige for leserne. Andre vil framgå av teksten, noteapparatet og vedleggene, som avdøde oberstløytnant Nils Borchgrevink, som gjennom mange år etterlyste en slik bok i innspill og samtaler.

I en særstilling i forhold til tematikken i denne boken står arbeidene til professor ved Høgskolen i Telemark, Nils Ivar Agøy, som kanskje burde vært referert hyppigere enn tilfelle er. Blant norske historikere er det han som berører forskningstemaet *militærfascisme* nærmest. Selv om hans tolkninger ikke alltid er sammenfallende med mine, har hans årelange innsats betydd mye for forskningsfronten etter min egen hovedoppgave i 1975. Agøy har lest gjennom teksten og levert kritikk og kommentarer.

Jeg vil også få takke Riksarkivets kanskje fremste men nå pensjonerte ekspert på feltet, Per Madsen. Nevnes bør også oberstløytnant Magnar Saltnes og sivilingeniør Svein Hansen for hjelp med gjennomgang av personellet ved IR 4 og IR 5 vinteren 1940, arkivar Eli Fure for oversettelse av enkelte av Quislings mest kryptiske franske notater, høyesterettsadvokat Carl Dunker for å tyde noen av Hvoslefs minst tilgjengelige etterretningsnotater, kommandørkaptein Odd Fjeld for hjelp med kystartilleriets arkiver, Ole-Jacob Abraham, avdelingsleder ved Fjell festning, Museum Vest, for hjelp med russiske navn og institusjoner, Tommy Natedal, Øyvind Waldeland ved Forsvarsmuseet samt arkivar Ole Kolsrud og andre ved Riksarkivet.

I deler av denne boken framstår kaptein Frederik Prytz som hovedperson. Han var kanskje den fremste blant de som klargjorde Quisling som politisk aktør på den norske scenen, og som senere forsøkte å styre ham i ønsket retning. Jeg er derfor stor takk skyldig til to av hans barnebarn, Jon Lundesgaard, i. amanuensis ved Høgskolen i Hedmark, og Yngve Astrup, pensjonert direktør ved Norsk Skogmuseum, som tålmodig har bistått med reaksjoner og innspill på mine forsøk på å analysere denne strategien i NS' indre gemakker. Gjennom dem har jeg også fått innsyn i de mange forsøkene innad i familien på å forstå Prytz. Begge har lest og kommentert teksten.

Endelig vil jeg få takke Tore Pryser, professor ved Høgskolen i Lillehammer, Hans Fredrik Dahl, professor ved Institutt for medier og kom-

munikasjon ved Universitetet i Oslo, Terje Emberland, forsker ved Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter, Per Ole Johansen, professor ved Institutt for Kriminologi og rettssosiologi ved Universitetet i Oslo, Hans Hosar, forsker ved Norsk lokalhistorisk institutt og generalmajor Torkel Hovland. De har lest og kommentert manus og velvillig latt meg få innsyn i egne analyser og materiale.

Ingen av de som er nevnt her, bærer selvfølgelig noe ansvar for mine konklusjoner og vurderinger.

Kun de kilder som er direkte referert i tekst og noter er tatt med i kilderegisteret bakerst i boken.

Arbeidet er muligjort med støtte fra Norsk kulturråd, Norsk faglitterært fond og Institusjonen Fritt Ord.

Oslo, september 2010
Lars Borgersrud

Forord til 2. utgave

Denne utgaven er stort sett identisk med 1. utgave. Enkle skrivefeil er rettet på sidene 293, 346 og 360. En leser har gjort meg oppmerksom på at Leidangens skytetrening nok foregikk på Bjerkøya i Asker, foruten på Gressholmen i Bunnefjorden og i Nordmarka, se side 196. Nederst på side 287 hadde av uforklarlige grunner i 1. utgaven navnet Søndena kommet inn istedenfor Kyllingmark, hvilket leseren kanskje likevel oppdaget av den tilhørende note 594 på s. 420, der navnet Kyllingmark er korrekt anført.

På sidene 295, 296 og 332 er møtedatoene for Quislings samtaler med Hitler i Berlin i desember 1939 oppgitt til 14. og 18. desember. Disse datoene er korrigert i denne utgaven til 15. og 17. desember. De fleste historikere er i dag kommet til at dette må være korrekt. Det foreligger imidlertid ulike datoer i kildene, så spørsmålet kan ikke sies å være løst med hundre prosent sikkerhet. For de realhistoriske hendingene har dette ingen betydning.

Det er en ny opplysning i denne boka som må tillegges betydning. Det dreier seg om Kommanderende admiral i 1940, Henry Edvard Diesen. En oppmerksom kollega har gjort meg oppmerksom på et politiavhør i landsviksaken mot skipsreder Hans Hannevig 1. september 1945. I avhøret forklarte Hannevig at han meldte seg inn i NS i 1933 etter oppfordring fra Diesen, som da var lagfører for Borre NS. Hannevig opplyste også at han fortsatte å betale sin medlemskontingent inntil Diesen i 1936 meldte overgang til Arbeiderpartiet. Det er ingen grunn til å tvile på denne opplysningen. Hannevig og Diesen var personlige venner. Det er bemerkelsesverdig at vi i april 1940, da landet var truet av landgang fra britene og invasjon fra Tyskland, hadde en marinesjef med en slik bakgrunn. I hvilken grad hans politiske sympatier varte ved og spilte inn for de mange merkelige disposisjonene av marinen under felttoget, er ikke belyst av historikerne.

Opplysningen om medlemskapet har gått «under radaren» for de fleste. For den rent statistiske oversikten som er brakt på s. 363, 364 og 365 er antallet NS-medlemmer i Admiralstaben før 9. april oppjustert med en person, mens prosentandelen avrundet til 14 % likevel forblir uendret.

Oslo, mai 2018

Lars Borgersrud

Introduksjon

Jeg gaar nu og venter paa neste storkrig. Den kommer nok. Om ikke saa længe. Og da venter jeg en kraftig personlighed tar roterne der og ber mig og Dig og tjukke Baumann om at komme ned og hive ut søppelet i Stortinget. Det skal bli en morsom job.

KAPTEIN KONRAD SUNDLO TIL KAPTEIN OLAF FIVE, JUNI 1922¹

«En dag ble jeg kalt inn til Quisling.

– Jeg vil De skal hilse på vår politiske komité, sa han.

Jeg så meg rundt. Der var major Ragnvald Hvoslef, kaptein Frederik Prytz, kaptein A.F. Munthe og en til som jeg ikke kan huske å ha sett siden. Men han var også offiser, som Quisling selv. Ingen hadde valgt dem. De måtte være oppnevnt av Quisling.

– Men er det heldig at vår politiske komité består av bare offiserer, spurte jeg.

– Da vil jo folk tro at NS er en militær organisasjon, la jeg til.

– Det er jo nettopp hva den er! sa Prytz med en liten latter og de andre smilte.»²

Det er reklame- og filmmannen Walter Fürst som på denne måten presenterer ett av sine første inntrykk av den indre kjernen i NS. Da denne episoden fant sted i 1933, hadde han nettopp blitt trukket inn i kretsen rundt Quisling, med daglig virke som propagandasjef på partikontoret i Oslo. Han skrev at hans lojalitet gjorde at han ikke opponerte ytterligere: «Jeg sa bare at dette burde forbli en intern sak, og regnet med at vi kunne rette på tingene etterhvert som tingene falt mer til ro. Det var jo en hektisk tid.»

Kanskje ville Fürst anno 1981 ha oss til å tro at tingene kunne ha tatt en annen vending hvis *han* hadde fått bestemme. Men i virkeligheten

gikk det ikke mer enn ett år før han brøt ut og orienterte seg i retning av et enda mer høyreekstremt alternativ, nemlig miljøet rundt Norges Nasjonal-Sosialistiske Arbeiderparti, forkortet NNSAP, et partiskudd på det norske nazitreet etter tysk modell, og det germanistiske tidsskriftet *Ragnarok*. Det var ikke nazismen Først var redd for den gang, men det han mente var borgerliggjøringen av den. Han ville ha en mer dyptgående nazisme enn Quisling og hans offiserskamerater. Dessuten var det reklamemannen som her snakket. Ut fra yrkesfaglige kunnskaper om hvilke teknikker som skulle til for å påvirke et norsk publikum, innså han at det var uhyre vanskelig å markedsføre et parti som *var stiftet og styrt av offiserer og så på seg selv som en militær organisasjon*. Et slikt parti var en uvelkommen plante, ikke fordi det var fascistisk, men fordi det var militært. Et militært parti var noe ukjent og ubehagelig for folk flest, det visste reklamemannen.

Først forsvant ut og kom først tilbake etter 9. april 1940, da karrieren gjorde det nødvendig. Da måtte han som så mange andre godta at dette merkelige, militære partiet på forunderlig vis var blitt veien til nye stillinger, fordi den tyske Reichskommissar Josef Terboven hadde bestemt det. Først var ikke alene om å innordne seg i 1940. Da var de ekstreme knoppskuddene på NS' høyre side for lengst avviklet. NS kom med sin blanding av norsk militær nasjonalisme, tysk nazisme og italiensk fascisme til å bli et statsbærende parti med over 50 000 medlemmer.

Gjennom en rekke faghistoriske og litterære arbeider, i et utall av biografier og memoarer, har vi etterhvert fått mye kunnskap om den norske nasjonalsosialismen. Det er imidlertid iøynefallende at denne bevegelsens militære preg praktisk talt ikke har vært i fokus. Man kan undre seg over hvorfor. Trolig bør denne mangelen forstås i lys av det politiske klimaet under den kalde krigen, da det å sette fokus på militære som hadde sviktet, lett kunne bli tillagt vikarierende motiver. Var ikke det egentlig å spre mistillit til Forsvaret? Det kan heller ikke være tvil om at Forsvaret selv har bidratt med å legge lokk på dette kapittelet av den militære historien, blant annet gjennom å hemmeligholde relevante arkivkilder.

For å forstå bakgrunnen for de politiske valgene til de militære blant dette partiets sentrale menn må vi trenge ned i det som opptok dem på deres eget fagfelt i disse årene, og dessuten i deres nære økonomiske og sosiale interesser. Publikumsfrieri sto fjernt fra dem i den første tiden. Men de forsto etterhvert at skulle de få oppslutning, måtte de også forholde seg til tidens mer langsiktige spørsmål utenfor det militære felt. Som andre partier som strebet etter makten, måtte de spille på et bredere register. De

måtte utnytte tidens strømninger og fordommer. Men i motsetning til andre borgerlige partier beveget NS seg aldri langt fra temaer som hadde med forsvar og militære spørsmål å gjøre, med krig, kommunisme og erobring av statsmakten som det sentrale.

Quisling er blitt en symbolfigur. Han ble skjøvet fram i en slik rolle. Deretter tok han etter tysk modell på seg å være eneveldig fører. I et parti med militær kommandostruktur måtte han få mesteparten av ansvaret og skylden. Hans figur har imidlertid i urimelig grad overskygget de som gjorde ham til midtpunkt og sluttet opp om ham som fører, men i ettertid sto så langt under ham at de knapt var synlige. *Det* gjelder særlig hans militære kolleger. Blant dem fantes noen av hans ubetingede støtter til den bitre slutt. Men også en rekke som senere bare motvillig eller passivt anerkjente ham fordi okkupasjonsmakten krevde det. Mange offiserer i hans falanks beskrives slett ikke som militære. I stedet trer de fram for oss med sivile yrker, som politikere, politifolk, advokater, embetsfolk. Ikke desto mindre hadde de militær bakgrunn, og mange av dem var sterke, selvstendige personligheter som under en annen tysk politikk kunne ha framstått som alternative lederfigurer og dermed blitt mer synlige for oss. Det gjaldt for eksempel Samfundsvernets sjef, godseier og major Ragnvald Hvoslef, sjefen for Sivilforvaltningen for Hær og Marine, major og våpenimportør Finn Hannibal Kjelstrup, AT-sjef og oberst Carl Frølich Hanssen, SS-elitefigurer som kaptein, forfatter og politimann Jonas Lie og kaptein og politimann Karl A. Marthinsen, storbonde og kaptein Oliver Møystad og kaptein og skolelærer Jørgen Bakke. Disse personene var like selvfølgelige bestanddeler av militærfascismen som Quislings aller nærmeste, hans adjutant og 'skygge' kaptein Carl Langlie, Sivilforvaltningens stabssjef major Henrik Bjerkelund og organisasjonssekretær kaptein Hans Peter Lorange.

Under landssvikoppgjøret forsvant de fleste av Quislings nære og ikke fullt så nære offiserskolleger inn i skyggen av Føreren. Det kan se ut som at deres individuelle ansvar ble dempet, undervurdert og til dels pulverisert. Ansvaret ble kjørt opp i systemet, hvor Quisling som en slags Jesuskikkelse gikk i døden for de mange som senere fikk nokså milde straffer. Han hadde forledet dem, sa de i retten. Det er historiske og juridiske grunner til at landssvikoppgjøret ble slik. Quisling-saken var en av de første sakene. Den ble kjørt med ekspressfart sommeren 1945. Det var et folkekrav å få ham skutt. Noen annen løsning fantes ikke. Quisling var for lenge henrettet da sakene mot hans kolleger kom opp, mange av dem så sent at den kalde krigen var på trappene eller allerede var i gang. Den offentlige interessen var ikke lenger så stor. Under den kalde krigen fikk

denne norske militærfascismen et glemselens slør over seg. Quislings to virkelig sentrale medarbeidere Prytz og Hvoslef framsto ikke engang som militære, men som henholdsvis forretningsmann og godseier.

Hvem var så Quislings offiserer? Hva var deres agenda? Hvilke politiske prosjekter og tanker holdt dem sammen på 1930-tallet? Hvor mange og hvor innflytelsesrike var de? Hvilken rolle spilte de i NS-bevegelsen? Og senere: Hvilken plass hadde de i okkupasjonsregimet, i Administrasjonsrådet, i Arbeidstjenesten (AT), i frontkjemperbevegelsen og i kampen mot motstandsbevegelsen? Dette skal denne og etterfølgende bok forsøke å besvare.

Som en innfallsport skal vi se nærmere på noen størrelser som kan illustrere omfanget av det vi her har kalt militærfascismen. Som ledd i studien *Militære veivalg 1940–1945* fra 1999 ble det gjennomført en kartlegging av medlemskap i NS og andre høyreekstreme organisasjoner blant det høyere officerskorpset før og etter 9. april 1940. Resultatet ble publisert i *I krigens kjølwann*.³ Senere kom et sammendrag i *Konspirasjon og kapitulasjon*.⁴ Undersøkelsen omfattet 648 høyere offiserer fra og med kapteins grad, som pr. 9. april 1940 fordelte seg på faste kommandostillinger, andre sjefsstillinger og noen viktige administrative stillinger. Blant disse 648 var også inkludert et mindre antall løytnanter med selvstendig kommando. Tankegangen bak var å få med de som hadde nøkkelposisjoner i såvel freds- som krigsorganisasjonen, det vi i litt upresise vendinger kan betegne som *det militære sjefspersonellet pr. 9. april 1940*.

Vi skal ikke i denne introduksjonen bruke mer plass på de ulike vurderingene som lå bak utvalget av de 648 enn noen betraktninger som har betydning for den videre framstillingen her.⁵ Det ble den gang presisert at tallene i undersøkelsen var minimumstall. Senere arkivundersøkelser har bekreftet dette.

Flere usikkerhetsfaktorer påvirket kartleggingen. Den viktigste er at vi ikke har fullstendige medlemsregistre fra NS og andre nazistiske eller fascistiske organisasjoner tilgjengelig. Dem vi har, har blitt frisert i flere omganger. Kartotekkort fra NS' medlemsregister ble fjernet etter krigen, enten som ledd i tjenestemessige behov i Forsvaret, som ledd i politietterforskning under landssvikoppgjøret eller av ukjente grunner i løpet av de mange årene materialet var oppbevart i Forsvaret. Noe ble dessuten trolig borte i rot med arkivene under mange flyttinger. Registerne ble også sanert av NS-personell før og under krigen ved at kort på tidligere medlemmer ble kastet. De oversiktene vi er i stand til å rekonstruere via rester av partiarkivene og andre kilder er heller ikke fullstendige.

Noe må også nevnes om hvordan man skal tolke inn- og utmeldelser og medlemskapets varighet. Mange var sammenhengende medlemmer av NS' forløper Nordiske Folkereising fra 1931 og NS fra starten i 1933 til slutten i 1945. Andre var medlemmer bare i bestemte tidsrom. Det er vanlig å finne medlemmer som hadde sklidd ut av partiet uten utmelding, og som senere meldte seg inn igjen. Da finner vi selvfølgelig to innmeldingsdatoer. Det finner vi imidlertid også for mange medlemmer uten noe slikt medlemskapsavbrudd. Forklaringen på dette er at tyskerne i 1940 krevde at partiet måtte foreta en full gjennomgang av kartoteket. Gjennomgangen gjaldt i prinsippet alle, også notabiliteter som Prytz og Hvoslef. Men for politietterforskerne under landssvikoppjøret var det kun medlemskap etter 9. april 1940 som hadde interesse. Derfor ble tidligere medlemskap sjelden registrert i landssviksakenes dokumenter.

Før krigen finner vi sjelden spor av utmeldelser, i motsetning til mot slutten av krigen, da mange meldte seg ut. Vi støter imidlertid ofte på vanskeligheter med å kunne dokumentere utmeldelser selv om den enkelte etter krigen påsto å ha meldt seg ut. I de fleste av disse tilfellene er trolig kartotekopplysningene riktige og utmeldelsene fiktive. Men det gjelder ikke alle. Noen kan ha trodd at det var tilstrekkelig med en muntlig utmeldelse, eller satset på at kombinasjonen av uteblitt kontingentinnbetaling og taushet skulle slette sporene av medlemskapet, i håp om at glemselen skulle gjøre sin virkning. Dem som det virkelig betydde mye for mens krigen ennå pågikk, sørget for å ta vare på kopi av utmeldingsbrevet. Det er en myte at alt bare var rot med medlemssaker i NS under okkupasjonen. Tvert imot vitner arkivene fra Riksøkonomiavdelingen og særlig medlemskapskontoret om at dette arbeidet var prioritert etter at sjefen for Einsatzstab, Paul Wegener var satt til å overvåke arbeidet med kartoteket.⁶

Resultatene av undersøkelsen i 1999 var altså minimumstall fordi medlemsopplysningene fra 1930-tallet er mangelfulle. Men tidkrevende arkivgranskning i ettertid har bedret dette noe. Det har under arbeidet med denne boken vist seg at flere eldre offiserer som meldte seg inn på høsten 1940, også hadde vært medlemmer tidligere. De tallene som vi skal komme tilbake til i slutten av denne boken, belyser dette. Tallene er imidlertid ikke dramatisk endret. Her kan det være tilstrekkelig å slå fast konklusjonen fra 1999-undersøkelsen om at av de 648 undersøkte hadde om lag hver tiende vært medlem av NS i perioden 1933–40 og om lag hver femte vært medlem etter 9. april 1940. Selv om disse andelene er noe for lave, er de syv ganger høyere enn gjennomsnittet for befolkningen. Under-

søkelsen i 1999 kartla også hvor mange offiserer som tok viktige stillinger i okkupasjonsstaten uten å være medlemmer. Legger vi til denne gruppen, så kommer vi til noe over 40 % av offiserene i vårt utvalg.

Dette er høye tall. Det er betimelig å stoppe opp og stille følgende spørsmål: Hvordan kunne det ha seg at et lite parti som NS, som bare hadde fått 0,8 % av stemmene ved siste valg, likevel hadde så mange av sine medlemmer blant nøkkelpersonellet i ledelsen av landets forsvar da krigen mot nazismen startet for vårt lands del? For å kunne forklare dette må vi spørre om hva slags forsvar vi egentlig hadde hatt i mellomkrigsårene. Disse offiserene gikk inn i okkupasjonsstaten og gjorde tjeneste i Arbeids-tjenesten, i politi, i departementer og andre etater, i tysk tjeneste som politi og etterretningsvesen, i ulike frontkjemperavdelinger i Waffen-SS, som Regiment Nordland, Den norske Legion, Det norske skiløperkompaniet, Skiløperbataljonen, SS Grenaderregiment Norge, i SS Vaktbataljon og andre enheter og institusjoner. De brøt sin embetsed til de lovlige myndigheter og til forfatningen i et massivt omfang. De utøvte ikke bare en embetsulydighet, men begikk en opprørshandling, som for mange fikk uhyrlige følger langt utenfor dem selv. At dette ikke har vært et første-hånds tema i norsk politisk historie, er i seg selv et tankekor. Noe har nok blitt kommentert i media siden 1999, men ikke blitt tilfredsstillende analysert eller forklart. Vår tids konsentrasjon omkring historisk innsikt og etikk krever forståelse i hva som kan forklare en slik drastisk kollektiv ulydighet.

Hva mente disse offiserene selv? Som vi skal se så hadde de sine forklaringer. Her må det være tilstrekkelig å peke på at det fantes historiske føringer for en militær ulydighet gjennom hele mellomkrigstiden, da det eksisterte et indre militært sikkerhetsapparat som aldri var lovfestet, med aner tilbake til forfatningsstriden på 1880-tallet og enda tidligere. Historikeren Nils Ivar Agøy har dessuten pekt på at måten unionsoppløsningen i 1905 ble gjennomført på, innebar brudd på embetseden for offiserene.⁷ Dette kan, etter hans syn, ha legitimert senere antiparlamentariske strømninger.⁸ Som vi også skal komme tilbake til, så hevdet NS at Stortinget fra nyåret 1940 var ulovlig. De var ikke alene om å hevde det. Så hva var da lojalitetseden verdt?

I *Militære veivalg 1940–1945* ble tallene presentert statistisk gjennom en *kvantitativ* analyse. I denne boken skal vi først gjennom en *kvalitativ* analyse se på årsaker, forklaringer og sammenhenger, før vi i avslutningen skal vende tilbake til statistikken. Introduksjonen til de kvalitative aspektene framgår av åpningsordene i dette kapitlet, som er blitt bokens tittel.

Vi er jo et militært parti! henspeler på noe som var selvinnlysende for den som ytret det, kaptein og godseier Frederik Prytz. Partiet og bevegelsen kretset fra starten rundt fire toneangivende offiserer: Vidkun Quisling, Frederik Prytz, Adolf Munthe og Ragnvald Hvoslef. Rundt dem fantes en indre krets av noen titalls betrodde. Ikke alle var offiserer. Men mange var, tilstrekkelig til at Prytz kunne ha sine ord i behold. Utenfor denne kretsen fantes et bredere miljø av industrikapitalister, spekulanter, skipsredere, godseiere, bønder, arkitekter, ingeniører, jurister og yrkesmilitære, hvorav ikke så få også var befal, men utenfor det egentlige yrkesoffiserskorpset. Likevel så mange av dem på seg selv som militære. Det var altså et tverrsnitt av det borgerlige og tildels høyborgerlige Norge som bar prosjektet fram. Svært få var fra vanlige yrker med adresse i arbeiderstrøkene. Noen kom til og andre forlot bevegelsen i løpet av dens relativt korte historie, men forbausende mange fulgte den fra begynnelse til slutt. Det gjaldt ikke minst de militære blant dem. Med sin ballast som skolerte, disiplinerte og lojale organisatorer hadde de, som ingen annen yrkesgruppe, *forutsetningen til å gå inn i den nye tid.*

I de første år på 1930-tallet samlet disse offiserene langt flere enn partiets egne medlemmer. De var et gravitasjonsfelt for offiserer med bakgrunn i alle borgerlige partier. Mange var innom NS i perioder og brøt med sitt gamle parti, noen var hele tiden medlemmer i andre partier, men hadde i perioder kjempet for samling med NS før de måtte gi det opp. Det var medlemmer av Bondelaget og Fedrelandslaget, og det var mange som ikke løste noe medlemskort i politiske organisasjoner. Dette siste var særlig viktig for høyere, konservative offiserer, som hadde beholdt sine offisersidealer fra unionstiden. Generalene og oberstene som var født på 1870- og 1880-tallet hadde avlagt sin offisersed til unionskongen og tatt krigsskole og militær høyskole før 1905. For svært mange av dem var embetsstatens upolitiske *konduite* fortsatt normgivende ideal under de stormfulle årene på 1930-tallet da NS gjorde store innhugg i krigsskolekullene. Personlig kunne de være så enige med NS som noen, men som *embetsmenn* skulle de stå utenfor det politiske liv. For flere av disse finner vi gjerne at koner og barn blir medlemmer, mens de selv utad hevet seg over partipolitikken.

Dette gjaldt i mange tilfeller også lenger ned i gradene. En kaptein i distriktstjeneste, som i krigstid skulle være kompanisjef, men som i nedskjæringsårene på 1930-tallet måtte livnære seg som lærer, gårdbruker eller annet, kunne fortsatt være en mektig mann i lokalsamfunnet og kunne fortsatt trone som en upolitisk representant for øvrigheten.

Hvordan skal så militærfascisme defineres? Det er kanskje dristig å innføre begrepet i en forskning om norsk fascisme og nazisme som mer enn femti år gammel aldri har følt behov for noe slikt begrep. Dette er imidlertid knapt noen innvending. Begrepet er fruktbart for å kunne trenge dypere ned i disse ideologienes faktiske nedslag i Forsvaret. Det beskriver en subjektiv fellesforståelse av noe betydningsfullt som ganske mange offiserer var seg bevisst og som partiet NS la stor vekt på ved blant annet å lage en egen befalsorganisasjon. NS-bevegelsens umiskjennelige militære preg viser dette klart. Men militærfascisme, slik begrepet er brukt i denne boken, omfatter atskillig flere enn de som løste medlemskort i NS. Det var en strømning i militærmiljøet, ikke en organisasjon man kunne bli medlem av. Som vi skal se i bind 2, forhindret ikke disse offiserenes felles ideologiske opphav at de atskilte seg fra hverandre, som andre i og rundt bevegelsen, etterhvert som okkupanten malte NS' visjoner om et nytt forsvar i fillebiter.

En beskrivelse av militærfascismen må vise det galleriet av offiserer som sto sentralt. Noe biografisk materiale om de viktigste aktørene hører hjemme i en slik sammenheng: hvem de var, hvor de sto i det militære systemet og hvilke interesser de forøvrig hadde som kan forklare de valg de gjorde. Da må vi tilbake til tidlig 1920-tall og enda tidligere, til tiden før, under og etter Første verdenskrig og den russiske revolusjonen, da de fleste av dem var ganske unge menn. Men en framstilling av enkeltpersoners liv og handlinger over en periode på et par tiår vil være ganske perspektivløs hvis den ikke også har som formål å beskrive hva som skjedde med det samfunnet de levde i. Det er som kollektive aktører disse offiserene interesserer oss. Vi må forstå deres handlinger og motiver, uten å plage leserne for mye med særinteresser, selv om mange slike finnes på det militærpolitiske området. Det var Forsvarets rolle overfor ytre og særlig indre trusler, offiserenes økonomiske interesser, og i den forbindelse selvfølgelig også utsikter til stillinger og karriere, og ikke å forglemme det politiske spillet som de ble viklet inn i, som sto sentralt for dem.

Noen årstall står mer sentralt i disse offiserenes liv enn andre: 1918, 1931–33, 1935, 1940, 1941, 1943 og 1945. Dette var årstall som forandret deres liv. Hendingene i 1918 startet den indre klassekrigen i Norge som varte nesten uten endringer fram til Quislings statsrådstitid 1931–33, da Norge kom nær et statskupp. I 1935 startet den sosialdemokratiske regjeringsspeperioden, et formidabelt nederlag for disse offiserene. Den bitre kalk måtte drikkes. 1935–40 var tid for brustne håp, splittelser og regruppering, vi fikk ulike taperstrategier før verdenskrigen igjen snudde alt på hodet. Nå

fikk de den forspilte sjanse fra 1932 i da capo, en ny historisk sjanse. Felttoget i 1940 bekreftet deres politiske mytologi om den gamle politikens selvmord. De så ikke på felttoget som starten på motstandskamp mot den tyske nazistiske okkupasjon, men som en ulykke som var påtvunget dem av de vestallierte. Felttoget måtte kanskje gjennomføres, men i strid med deres egentlige ønsker. Deres handlinger var bundet i en gordisk knute, som Quisling hugget over med sitt statskupp 9. april. For disse offiserene innebar 'den nye tid' store forventninger om realiseringen av tankene fra 1931–33 om de fascistiske idealenes oppgjør med det gamle. Nå skulle det bli orden og samfunnsautoritet. Rasen skulle vinne tilbake sin rettmessige plass med jord, blod, offer og heroisme.

Under den senere krigen ble det mange merkedatoer. Den første var 22. juni 1941, da det indre trusselbildet endelig falt sammen med det ytre. Alt kom på plass i det nazistiske verdensbildet. Det skulle imidlertid ikke vare lenge. Alt 6. desember 1941 begynte bildet å sprekke opp da USA kom med i krigen. Sprekkene ble tydeligere i januar 1943 med nederlaget i Stalingrad, selv om det først senere på året skulle bli klart at dette var det avgjørende vendepunktet. Da snudde definitivt optimismen. Tvilen kom, først snikende, så tydeligere og tydeligere. Krigsårene ble nok fulle av blodoffer, men også med en annen side av politikens virkelighet: kompromisser, strid og intriger. I løpet av de siste to og et halvt årene svant håpet gradvis. De fleste av disse offiserene startet da sitt livs siste tilbaketog. Men ikke alle. Ikke så få sto løpet ut.

Offiserene opplevde på denne måten dramatiske skifter, etterfulgt av lange perioder i frustrasjon. I lys av dramatikken rundt 1932–33 og 1940–45 ble årene forut for 1930 mer sett som modningsårene, og årene rundt partistiftelsen ble til 'kampårene', den heroiske gullalderen da maktaspirasjonene ble formet og rammene lagt. For å forstå må vi trenge inn i det som foregikk i denne perioden.

Når tidene skifter er det av stor betydning å skille mellom front- og bakspillere. Hvem som går fremst er viktig. Det er alltid noen som ser tidsskifter før andre og ikke bare handler som enkeltindivider. Det er alltid noen som tar ut kursen som andre følger etter, noen som formulerer behovene på andres vegne, noen som blir synlige for oss, liksom andre står i skyggene og er vanskelige å se. Det hører til saken at dette er mer problematisk for offiserer enn for de fleste andre yrker, politiet unntatt. For offiserene kunne dette skille mellom den høyeste suksess og bunnløs fornedrelse, mellom opprør og landsforræderi. Om man sto i første eller annen rekke kunne bli forskjellen på liv og død. Og noen som tidvis bare

lekte med fascismen eller som fant det politisk oppportunt å utnytte den uten selv å sympatisere med den, kunne som frontfigurer legge forholdene til rette for at andre ble det.

Den enkeltpersonen som framfor noen oppviser et eksempel på dette, er Otto Ruge, som har fått et enestående glanset ettermæle i vår krigshistorie. Enorme forandringer hadde skjedd i hans offiserstid. Ruge ble offiser allerede i 1902, og hadde som sine kullkolleger først sverget troskapseden til den kongemakten som var påtvunget ham som norsk, men som egentlig var svensk, etter den tapte krigen i 1814. I 1905 ble han, som de andre, pålagt av politikerne å bryte denne eden. Det var i hans ungdomsår på 1890-tallet at norske offiserer for første gang fikk lov til å bruke norske uniformer i utlandet og finnmarkingene for første gang fikk lov til å være med i forsvarsmakten. Ruge hadde gått alle gradene i Generalstaben da han ble utnevnt til generalstabssjef og oberst i 1933. Det var en kontroversiell avgjørelse, for obersten hadde vært sekretær for en komité som hadde foreslått dramatiske nedskjæringer i Forsvaret. Ruge var omstridt. I 1938 ville mange ha ham som forsvarsminister, men i stedet ble han skjøvet til side som generalinspektør for infanteriet. Under felttoget i 1940 ble han som Kommanderende general og forsvarssjef vår ubestridte militære leder. Tross nederlag ble han sammen med kongen, vårt fremste nasjonale symbol.

Det er imidlertid også et faktum at Ruge etter felttoget tvang nesten alle norske offiserer til å gi æresord til tyskerne om ikke mer å delta i motstanden mot dem, og at han deretter ble ansvarlig for at brorparten av offiserene enten søkte seg til eller ble dirigert til Arbeidstjenesten (AT), hvor den videre utviklingen førte mange av dem inn i NS. Rundt Ruge fantes sentrale aktører som formulerte de spørsmålene han besvarte og beseglet så manges liv med. I AT lå forholdene til rette for masserekruttering fordi omgivelsene overbeviste befalet om at det var det rette å gjøre. Svært mange ble overbevist. I motsetning til det de fleste av dem hevdet etter krigen under oppgjørets tunge tid, viser kildene at de stort sett faktisk trodde på de valgene de tok, også de ideologiske. Ruge derimot, holdt selv god avstand til NS, fascismen og nazismen.

Ruge var ikke en del av militærfascismen, og for ham spilte forskjellen mellom fascisme og nazisme ingen rolle. Men hvordan var dette for de som var en del av den? Det er vanlig i debatten om fascisme og nazisme å knytte disse ideologiene til samfunnsutviklingen i Italia og Tyskland. Først etter Hitlers maktovertakelse i 1933 kom det tyske nazistpartiet NSDAP til å overta den ideologiske dominansen for de høyreekstreme partiene i

Nord-Europa, og også bli forbilde i Norge. De norske partiene Nordiske Folkereising, NS og NNSAP, søkte sine forbilder, og etterhvert også sine forbindelser, her. Utenfor de innviddes rekker framstår den ideologiske forskjellen mellom den italienske fascismen og den tyske nazismen som nyanser av det samme system. Felles for dem var et vanskelig ideologisk prosjekt, nemlig å forsvare de herskende økonomiske samfunnsforhold med førborgerlig, antiparlamentarisk ideologi, hvor absolutt makt gjennom førerprinsippet skulle holde ulike samfunnsklasser på plass og dermed holde samfunnet sammen uten indre strid. Det siste var selvmotsigende fordi absolutt makt for en elite forutsetter underleggelse av de mange. Derfor så nazismen og fascismen tvang ikke bare som et middel til omleggingen av samfunnet, men som kjernen i førersystemets regjeringsprinsipp.

Både fascismen og nazismen var rasistiske ideologier. De skulle ikke bare forsvare de herskende kapitalistiske samfunnsforhold mot indre og ytre trusler, noe de hadde til felles med andre borgerlige bevegelser og partier. De skulle også rendyrke disse samfunnsforholdene, ved å fjerne alle forstyrrende elementer, som spekulasjon, konkurranse og kamp om profitt, som om disse ikke var uløselig knyttet til kapitalismen selv. Dette mente de var nødvendig for å få oppslutning fra klasser og sosiale grupper som i overveiende grad var mot kapitalismen. Denne motsigelsen mellom behovet for å få oppslutning i bredere samfunnslag og behovet for å bevare de herskende maktforholdene, søkte nazismen og fascismen å løse grunnleggende på to måter. Den ene var med innslag av antikapitalistisk propaganda og ved å holde seg med organisasjoner med slikt formål. Den andre var gjennom populistisk propaganda å forvandle kapitalismens eksesser til egenskaper ved en eller flere grupper av syndebukker, på en måte som klebet ved dem som personlige egenskaper. Tidens vitenskap forklarte massene at personlige egenskaper var en del av ens biologiske og genetiske natur. Dermed hadde man et fiendebilde som kunne forklare og avlede all sosial urettferdighet, men som ikke kunne reformeres med sosialpolitiske virkemidler. Det er som kjent ikke mulig å endre genetisk arveanlegg. Slik ble kapitalismens utartinger og urettferdigheter, særlig i Tyskland, forvandlet til et spørsmål om å rense først samfunnsmakten og kapitalen og deretter hele befolkningen for en forurensning av biologisk karakter. De rendyrket etterhvert dette til et rasistisk program hvor løsningen måtte bli å fjerne syndebukkgruppene fysisk, særlig jøder, men også andre såkalte mindreverdige 'raser'.

Rasismen var der allerede som allment tankegods fra 1800-tallet og årene rundt Første verdenskrig. På 1930-tallet ble den rendyrket og spesi-

altilpasset bevegelsenes ulike behov for å sette den politiske agendaen og holde massene i age. Regimene til Hitler og Mussolini forente ekstremt populistiske teknikker med vidt forskjellige politiske tradisjoner. I begge land ble raseagitasjon effektivt tatt i bruk. Likevel var det store forskjeller mellom disse behovene i det høyindustrialiserte Tyskland og det mer tilbakeliggende Italia. Det var i Tyskland forbindelsen mellom den antisemittiske rasismen og utryddelsen ble etablert. Tilsynelatende var det naturlig med forskjeller mellom landene, ettersom Italia hadde betydelig mindre jødisk befolkning enn Tyskland, bare 0,1 %. I Tyskland var andelen jøder 0,3–0,4 % av befolkningen i 1933–39.⁹ Det er imidlertid en fatal misforståelse å anta at det var andelen jøder i befolkningen som avgjorde styrken på antisemittismen. I Polen utgjorde den jødiske befolkningen om lag 9 % av befolkningen før krigen, altså mer enn 25 ganger så høy andel som i Tyskland, men antisemittismen i Polen var likevel langt svakere enn i Tyskland. Det var altså ikke slike demografiske forhold, men det ulike behovet for rasistisk politisk demagogi i Italia og Tysklands som lå til grunn for denne forskjellen mellom fascismen og nazismen.

For offiserene spilte disse divergensene trolig liten rolle ideologisk. Det var få som leste seg opp på forskjellene. Når Quisling, etter en tidlig romanse med den italienske fascismen, valgte Hitler og ikke Mussolini, handlet det først og fremst om Tysklands nærhet til Norden og Norge, selv om det forsvinnende lave antallet jøder i Norge kanskje skulle tilsagt et annet valg. De utgjorde under 0,06 % i årene før krigen og spilte nesten ingen annen rolle i landet enn som forfulgte flyktninger. De ideologiske valgene som lå bak NS' jødefiendtlighet, hadde altså ikke noe å gjøre med de jødene som faktisk fantes i Norge.

Etter publiseringen av *Militære veivalg 1940–1945* står det som et historisk paradoks at forekomsten av samarbeid med fienden var syv ganger så høy hos de som pr. 9. april 1940 hadde som yrke å forsvare landet, enn blant de som skulle forsvares. Med dette som utgangspunktet skal vi kaste et mer inngående blikk på omfanget av problemet. I denne boken skal vi ta for oss de historiske forutsetningene i mellomkrigstidens samfunn og se på den rollen disse offiserene spilte under partidannelsene 1931–33 og i Quislings statsrådstitid, se på deres rolle i den private militærorganisasjonen Samfundsvernet og i den halvstatlige Leidangen og rollen deres fram mot krigsutbruddet i 1940. I annet bind følger en framstilling av hva de foretok seg under felttoget i 1940, hvilken rolle de spilte i okkupasjonsstaten og dens formasjoner, hvorav de mest ekstreme var tysk og norsk politi, Hirden og de militære SS-formasjonene på østfronten, og ikke minst i Ar-

beidstjenesten, den uten sammenlikning mest vellykkede organisasjonen okkupantene og NS konstruerte.

Det er lite historisk faglitteratur å støtte seg på når man skal skrive om militærfascismen. Forskningsfronten i snever forstand er spinkel. I den store litteraturen om Quisling og NS spiller for eksempel militære aktører bare biroller. Den første historikeren som direkte har skrevet om fascistisk innflytelse i Forsvaret, og da i de militære skoler, er Hans Hosar i *Krigsskolens historie 1750–2000* fra 2000. Hosar var opptatt av hvilke dan- nelsesidealer som dominerte på Krigsskolen i mellomkrigstiden, men det falt utenfor hans arbeid å undersøke de strukturelle tilstandene i Forsvaret som kunne betinge denne utviklingen. Militærfascisme kommer også inn som et aspekt i professor Nils Ivar Agøys doktoravhandling *Militæretaten og 'den indre fiende' fra 1905 til 1940* fra 1993, utgitt 1997. Agøy analyserer flere av de indre drivkreftene i Forsvaret som presset fram høyreekstre- mismen og la grunnlag for Quislings aktiviteter som forsvarsminister. Han beskriver også mange av de militære nøkkelaktørene. Men det er problemstillingene rundt Forsvaret og den indre sikkerhetssituasjonen, og ikke militærfascismen, som er hans tema. Fascistiske og nazistiske offiser- rer dukker opp i en rekke biografier og tematiske studier, som i professor Tore Prysters *Hitlers hemmelige agenter* fra 2001, men ikke som eget tema. Forsvaret selv har underlig nok ikke bidratt med noen analyserer eller do- kumentasjon av militærfascismen, på tross av imponerende serier med ut- givelser om historiske emner opp gjennom årene siden Andre verdenskrig. Ansatser til en profesjonsstudie av offiserene på 1800-tallet ble riktignok gjort av amanuensis Roald Berg i bind 2 av *Norsk forsvarshistorie*, men der interesserte forfatteren seg ikke for offiserene som politiske aktører.¹⁰ For de som ventet seg en videre behandling av militærfascismen i dette verket ble bind 3, som dekker tidsrommet før krigen, en gedigen skuffelse med sin nærmest bortforklaring av temaet.¹¹ Vi skal komme tilbake til denne boken senere. I bind 4 av *Norsk forsvarshistorie*, som dekker krigen, ga for- sker Kjetil Skogrand den første framstilling av de militære frontkjemperne som har blitt utgitt noensinne av Forsvaret.¹² Dette er i seg selv prisverdig, men forhistorien manglet. De fascistiske og nazistiske offiserene har altså aldri før blitt tematisert som sosialt skikt og politiske aktører.

I det hele tatt bekrefter historikernes innsats på dette feltet det gene- relle inntrykket av at det praktisk talt ikke finnes kritisk litteratur om Forsvaret og militære forhold i Norge. Ellers finnes det en enorm litteratur om politiske og militære emner fra Andre verdenskrig, men praktisk talt ingen som kombinerer disse to emnene med en analyse av offiserskorpsets

utvikling i mellomkrigstiden. Riktignok finnes det mange arbeider som ser den elendige tilstanden i Forsvaret pr. 9. april 1940 på bakgrunn av de økonomiske nedskjæringene i de forutgående årene, fremst av alle professor Nils Ørviks *Sikkerhetspolitikken 1920-1939* fra 1960. Men igjen, her er det økonomiske forhold som er i hovedfokus. Den økende fascistiske politiske innflytelsen i offiserskorpset er fraværende, og NS-bevegelsens statskuppet ikke-eksisterende. Ørvik hører til de historikerene som ser Forsvarets evne til agering i dagene rundt 9. april, og det påfølgende felttoget, først og fremst som et resultat av en økonomisk politikk, som det nye Arbeiderpartiet etter krigen hadde tatt et fundamentalt oppgjør med. Sagt på en annen måte: Ørvik leverte gjennom sine analyser en nesten uimotsigelig argumentpakke for forsvarsbudsjettene under den kalde krigen. For det var jo sant at tilstanden i Forsvaret hadde vært elendig.

Vi må altså anlegge et bredere perspektiv enn Ørviks, hvis vi skal oppnå dypere innsikt. Det er ikke lenger kald krig. Og i motsetning til på 1930-tallet, da invasjonforsvaret ble redusert i takt med synkende forsvarsbudsjetter, så reduseres invasjonforsvaret nå mens forsvarsbudsjettene stiger. Forklaringen ligger altså ikke i økonomien, men i politikken. For å forstå de enestående dramatiske militære og politiske hendingene rundt 9. april 1940 må vår historieskriving analysere bakgrunnen i mellomkrigshistorien ikke bare økonomisk, men også politisk. Det er i kryssningspunktet mellom økonomi og politikk nøkkelen til forståelse ligger.

Temaets alvor tilsier dessuten at vi hever blikket. Hendingene rundt 9. april og det påfølgende felttoget, og for såvidt den videre motstandskampen, var ikke bare den nasjonale historiens dypeste elendighet. De var også dens høydepunkt. Vi er opptatt av hvorfor hendingene denne og de nærmeste dagene ble som de ble. Det er som om de vanlige kulissene og sceneteppene som normalt henger mellom maktøverne og befolkningen, brått ble revet til side, og de som i normale tider hadde blitt vant med rollen som tilskuere, kunne se de sentrale samfunnsaktørene blottstilte i aksjon. Og ikke bare det, ganske mange av disse tilskuerne gikk over en grense de aldri ellers ville gått. De ble aktører, frivillige i kampen mot okkupantene og deres norske allierte. Den fascinasjonen som dette innblikket har gitt oss, motiverer til stadig ny interesse og innsikt om krigen, og til nye versjoner av dens historie og forhistorie. Disse versjonene er annerledes enn versjonene til de som har befunnet seg på toppen av samfunnsstigen, som ved hjelp av sine historikere har skapt den offisielle norske krigshistorien. Ikke sjelden hører vi fra slike hold at krigshistorien i all hovedsak er ferdigskrevet. Men slik er det ikke. Det er derfor ikke til å unngå at nye tider

vil kreve sitt også av historikerne. Denne boken er forhåpentligvis et slikt bidrag. I de kommende årene vil vi få mange nye bidrag som gir oss en bedre begrunnet og mer utfyllende krigshistorie.

Jeg har innledet hvert kapittel med korte sitater fra brev skrevet av Konrad Sundlo, hentet fra en brevveksling mellom ham og Olaf Five, to offiserskamerater som holdt sammen i alle år fra 1917 til 1945. De var utpregete representanter for militærfascismen. Brevene dekker hele den perioden vi behandler. Korte sitater som disse yter aldri rettferdighet, uansett hvor treffende de er. Men de gir et lite innblikk i hva som rørte seg i forfatterens hode da de ble skrevet.

Kapittel 1

PENGER OG POLITIKK

Siden sist vi saaes, har jeg prøvet litt av hvert, og er blitt en uforbederlig tilhænger av militarismen. Og min oprigtige mening er at roten til alt ondt, al slaphet, dovenskab og ugjædelighet herhjemme er at vi ikke har anstændige militærøvelser. Jeg vil gjerne gaa i graven i den tro, og jeg er for min levetid kureret for alle socialistiske tilbørligheter. Jeg har set «folket» i frihet, jeg Kjære Ven, og det mindet mig om et manageri som er sluppe løs.

SUNDLO TIL FIVE, DESEMBER 1924¹³

Nu drar freden helvete på grønnsåpe. Jeg indbilder mig at jeg får ret, og at nu det store opgjør med kommunisme er begynt. Chanserne for at vi skal ende vor bevægede løpebane på ærens mark er med andre ord blitt sterkt forbedret [...] Sovjets kamp om sin eksistens er begyndt, og de fleste civiliserede magter vil under Englands førerskab bli blandet ind i bataljen, som forhaapentligvis vil ende med almen hængning av alle bolsjeviker [...] Hils tjukke Baumann. Jeg gjentar: Det er en kjæk kar. Derfor skal han skal få lov til at bli med på plyndringen av Moskva naar vi har knust bolsjevikerne og rykker ind. Du må si at det er jeg som kommer til å rykke ind først. For det må jo være nogen som kan spørge de indfødte om hvor de har gjemt pengene sine og hvor de pene jentene er henne.

SUNDLO TIL FIVE, SEPTEMBER 1929¹⁴

Quisling forklarte under landssviksaken mot ham i 1945 at det en dag på krigsskolen kort etter 1905 demret for ham hva det ville si å være offiser. Det var å representere den nasjonale tanke og å styre et folks liv og skjebne. Han var da om lag 20 år. Quisling forklarte at han fra den dagen bestemte seg for å lede folket.¹⁵ Denne forståelsen kom han til å beholde resten av livet, forklarte han. Det kan stemme ganske godt. Mange har ment at det

ble et karaktertrekk ved ham. Andre har sett noe diffust, nærmest religiøst over denne kallelisen. Det var som om han hadde hatt en slags åpenbaring av intuitiv kunnskap om noe nasjonalt, som det ble hans livsoppgave til enhver tid å definere og å fremme. Det var mye nasjonalt svermeri i tiden rundt 1905. Rent overflatisk kan slike tanker sees som et ekko av 1905. Men Quisling var ikke noe ekte barn av 1905, i alle fall ikke av de stringente og analytiske tankene til radikale og toneangivende venstreoffiserer som admiral Christian Sparre, oberst Georg Stang og general Harald Hansen.

Den unge kadett Quisling følte seg fremmed for den revolusjonære klarhet som hadde ryddet opp i de militære bindingene til det svenske kongehus og i de sagadraperte skandinavistiske mytedannelsene på siste halvdel av 1800-tallet, som hadde fascinert så mange offiserer. Tvert imot, slike og beslektede skumringstanker hadde en viss klangbunn hos ham. Den nye gründerånden i samfunnet følte han forakt for allerede i disse unge årene, også for offiserer som etter krigsskole og militær høyskole kastet seg ut på spekulasjonenes ville hav i håp om rask vei til rikdom. Det ser ikke ut til at han noen gang var fristet til slikt. Kanskje tiltalte embetsstatens offiserspatriark, med hånd over alle aspektene ved samfunnets økonomiske, politiske og ideologiske liv, ham mer.

Det Quisling trengte som kadett var en ideologi for å slå seg opp i konkurranse med mer oppdaterte embets- og borgergutter i byen, hvor bitre klassemotsetninger var i ferd med å sette sitt preg på så vel tanker om nasjonalt fellesskap som gamle embetsidealer. I hans øyne var offisersyrket hevet over slikt. Det var attraktivt og omgitt av historisk glans. Det var utvilsomt plass også for ærekjære, romantiske unge menn i datidens forsvar. Rikelige bevilgninger under Første verdenskrig ga muligheter for militære karrierer. Dessuten var han flink i sine studier. Men det var altså også et gammelmodig drag over den unge mannen. Han delte slett ikke sine kameraters liv, interesser eller diskusjoner. I stedet isolerte han seg mot tidens forfall som også gjorde sitt inntog i offiserskretser. Det var ikke bare nye tanker om sosialisme og liberalisme som truet. Ikke minst ble dette illustrert gjennom den spekulerende admiral Jacob Børresens beryktede børsaffærer, som ble brettet ut for publikum under den såkalte Admiralstriden, en av Kristianias store sosietetsskandaler. Striden pågikk i årevis, mens den unge kadett og senere aspirant i Generalstaben satt med nesen begravd i bøkene på krigsskolens bibliotek. Han likte ikke dette nye. Vel var det noe sunt i en slik reaksjon. Men hva var alternativet? Quisling søkte seg tilbake til en annen tids idealer, uten helt å forstå hva og hvordan. I mellomtiden ga iherdig innsats med den aller mest moderne vitenskap,

formidlet gjennom bøkene, ham en førsteklasses krigsskoleeksamen, med innstilling til kongen.

Det var lite ved den unge Quisling som tilsa at han skulle bli et samlingspunkt for himmelstormende offiserer bare få år senere.

Næringsinteresser i øst

Avisene skrev mye om «gåten Quisling» under landssviksaken mot ham i 1945. «Gåten» var den underlige forandringen av den litt skye, flinke, pliktoppfyllende og ellers godt likte offiseren fra rundt 1920, til landsforræderen som alle hatet i 1945. Det var to totalt forskjellige personer, forklarte hans tidligere offiserskolleger general Otto Ruge og oberstene Halvor Hansson, Adolf Munthe og Hans Hiorth til retten. Men var det nå en gåte? De tre siste visste mer om dette enn de hensynsfullt ble spurt om – og fortalte. De hadde selv vært med i NS før krigen og spilt viktige roller i partiets utvikling på ulike områder, særlig på det militærpolitiske. De hadde all interesse av at en slik gåte kunne skape avstand til dem selv.

Quislings utvikling var i virkeligheten ikke særlig merkelig. Det er lett å se hvordan han var som kadett og ny offiser. Den boklige tilnærmingen tiltalte ham mer enn tjeneste ute ved tropp. I soldatlivet var han keitete og tilbakeholden. Han var rett og slett ikke typen som passet til å ordne opp i tusen praktiske ting og være et praktisk forbilde for soldatene på utmarsjer eller øvelser. Like uvant som han hadde vært med praktiske realiteter hjemme på prestegården i Fyresdal, hvor alt arbeid ble utført av tjenestefolket, hadde han vært fremmed for bygdas sosiale virkelighet. Prestesønnen menget seg ikke med sine sambygdinger. Han hadde ingen venner blant dem. Like fremmed for ham var deltakelse i soldatlivets mange trivialiteter, med feltøks, spade, marsjstøvler og knappetelt. Det var ikke hans greie. Det var på teoriens slagfelt han følte seg hjemme.

Quisling hadde lært verden å kjenne gjennom bøkene fra han var barn. Men ikke hvilke som helst bøker. I prestefamilien var det ikke moderne barne- eller ungdomslitteratur som ble levert den unge generasjon. Det var sagalitteratur og religiøse skrifter som var favorittene. Og dem kunne han til bunns. Bøker hadde senere alltid en stor plass i livet hans, med unntak av da han ble påtvunget det ukomfortable feltlivet. Der var det ikke plass for det skrevne ord, men det som derimot gjaldt var føttene, nevene og den praktiske sans, med noen ytterst få reglementer som rettleiing. Han kunne nok senere kokettere med feltlivet. Men sannheten var at Quisling aldri følte seg hjemme blant sine mer praktisk anlagte kolleger,

slike som Norge hadde så mange av. Det var militærteoretiker han anså seg som, som *intellektuell*. Den offiserstypen var det få av i Norge. Og de vi hadde, var ikke som ham, uerfaren og fersk, med et uærbødig selvbilde. De var modne menn med noen års erfaringer på labben. Flere av dem hadde, som tradisjonen tilsa, vært noen måneder ved utenlandske regimenter og hadde vandret på Europas slagmarker.

Som aspirant i Generalstaben gikk denne allerede da geniforklarte unge mannen gradene som de andre i ulike avdelinger. Det var bare de med toppkarakterer fra Krigsskolen og den Militære Høyskole som slapp inn der. Som vanlig var, fikk han anledning til å spesialisere seg på et bestemt land og lære seg landets språk. Han valgte selvfølgelig ikke engelsk, fransk eller tysk, som ville vært mest matnyttig. I stedet foretrakk han først kinesisk, så russisk. Det var uvanlig eksklusivt. Det passet ham trolig godt med to så vanskelige språkområder for et norsk øre. Kinesisk viste seg likevel å være for fremmed. Men at han kom til å mestre russisk, er det ikke tvil om.

En framtid som stabsoffiser ved et eller annet regiment i en av landets mange avkroker tiltalte slett ikke Quisling. I så fall måtte han tilbringe dagene med å holde orden på mannskapsruller, brevskrivning, kontrollere inventarlistene i depoter, sørge for vask og renhold, bespisning og forpleining, i det hele tatt alle de trivielle oppgaver som hørte til. Det interesserte ham ikke. Så da han i 1917 ble innbeordret til tjeneste i feltartilleriet, søkte han noe annet i stedet. Lykkeligvis dukket det opp en stilling som militærattaché i det russiske rikets hovedstad, i Petrograd, som han som russiskkyndig var kvalifisert for.¹⁶ Etter gammel praksis betydde det å jobbe som etterretningsoffiser. Det tiltalte ham utmerket.

Han var imidlertid uheldig. Beordringen varte nemlig ikke lenge. Han hadde stillingen bare fra oktober til desember 1918. Da ble legasjonen stengt. Den sosialistiske revolusjonen i det gamle tsarrikets hovedstad ødela for ham. Det han hadde rapportert derfra var i og for seg greit nok. Det var verken spesielt partisk eller skarpsindig, men tilstrekkelig til at hans foresatte i Generalstaben var fornøyde.¹⁷

Men det skjedde noe annet viktig der. I de to månedene Quisling var i Petrograd, etablerte han et politisk og personlig forhold med handelsråden i legasjonen, som var den fargerike, norske trelastbaronen fra Arkhangelsk, Anton Frederik Winther Jakhelln Prytz. Han kom til å spille en skjebnesvanger rolle i Quislings liv.¹⁸ Den ni år eldre Prytz hadde drevet det stort i de nordrussiske skogene helt siden 1909 og var blitt en sentral person i norsk-russiske forretningsmiljø. Han snakket selvfølgelig også

russisk og kjente russiske forhold ut og inn, bedre enn Quisling. Endatil var han kaptein i Hæren. Prytz' praktiske kunnskaper, erfaringer og holdninger til Russland kom til å spille en avgjørende rolle for utformingen av Quislings tankeverden. Vennskapet mellom de to kom til å vare livet ut.

Prytz' liv er nært knyttet til den norske nasjonalsosialismens forhistorie og historie, og helt avgjørende for å forstå dens første år. Mer enn Quisling var det han som kom til å bli den praktiske designeren av bevegelsen. Gjennom hele resten av livet søkte han å holde en styrende hånd når store avgjørelser skulle tas. Prytz tok de første viktige organisatoriske initiativ, og, som vi skal se, sikret at grunnlaget for bevegelsen ble slik at den appellerte til det høyere borgerskapet. Det var noe bare en person med hans bakgrunn kunne gjøre. For i motsetning til Quisling hørte Prytz selv til dette borgerskapet. Han hadde kommet seg dit fra nesten bar bakke på ikke mer enn ti år. Gjennom dristighet og dyktighet hadde han etablert seg i en bransje og i et område av verden som akkurat da ga eventyrlige avkastninger. Det gjaldt verken fisk, olje eller gass, men trelast, den nesten ufattelige rikdommen som de uberørte nordrussiske skogene representerte med sine høye kvaliteter av trevirke.

Prytz hørte ikke til det gamle borgerskapet. Hans posisjon var blitt mulig på grunn av ekspansjonen i norsk kapitalisme utover landegrensene rundt hundreårsskiftet. Det hadde startet med trelastindustrien hjemme som hadde ekspandert til Nord-Sverige og Finland og endelig til Kvitsjøområdet og mer sentralt i Russland. Prosessen skjøt fart under Første verdenskrig. Krigens behov for trevirke var nærmest umettelig.

Prytz var ikke den første nordmannen som hadde luktet penger av de uberørte skogene i øst. Historikeren Knut Sogner skriver at store deler av det norske borgerskapet hadde en sterk dragningskraft mot Russland før revolusjonen.¹⁹ Norske entreprenører var etablert i Nord-Russland og i Finland, som da var russisk, med økonomiske, og etterhvert politiske interesser allerede da Prytz dukket opp på scenen. Blant disse finner vi familien Kiær, med storinvestor Elias Kiær og hans nevø Thorry Kiær, familiene Gutzeit og Jacobsen, familien Stang, med Ole Andreas Stang, Maarudgodsets eier, i spissen, Fearnley-familien, E. Westye Egeberg og andre, samt flere storbanker og bedrifter. De var betydningsfulle nok. De var opptatt av nye råstoffressurser, markedsmuligheter og raske og mer langsiktige gevinstutsikter. «Imperialismen var en konsekvens av denne form for økonomisk ekspansjon», ifølge historikeren Francis Sejersted.²⁰ «Fram til 1920-tallet var nordmenn industrielle foregangsmenn og økonomiske imperialister i øst», skriver direktøren ved Skogbruksmuseet i Elverum Yngve Astrup.²¹

Samlet hadde norske og andre utenlandske investeringer ført til at 44 % av skogindustrien i Russland i år 1900 var på utenlandske hender.²² Dette hadde foregått på bare ti år. Den russiske revolusjon kom til å bli en katastrofe for dem alle. De kom til å tape sine eiendommer. Dette er trolig en viktig grunn til den sterke antibolsjevismen i det norske borgerskapet i mellomkrigstiden, selvfølgelig sammen med den hjemlige arbeideruro. Prytz, som ble dypt berørt personlig, kom til å målbære dette sterkere enn de fleste. Langt fra alle av de norske investorene kom til å følge ham, men noen gjorde det. Og i nasjonalsosialismens oppstartsfase er det vanskelig å overvurdere Prytz.

Går vi fram til 1930 ser vi at det nettopp var Prytz som sikret at anti-kommunismen fikk en dominerende plass i grunnlaget for den nye nasjonalsosialistiske bevegelsen. Med et slikt klarsyn kom han til å spille rollen som NS' 'grand old man' i årene etterpå, med en plan om tysk-britisk allianse mot Sovjet i 1939, norsk deltakelse i det tyske østfelttoget sommeren og høsten 1941 og oppretting av NS' utenrikspolitiske kontor, som hadde et særlig øye for norsk anneksjon av nordrussisk område. Quisling kom til å utnevne Prytz både til fylkesmann og statsråd. Prytz' betydning kan kanskje best illustreres ved at Hitler personlig sendte kondolansetelegram ved hans død 29. januar 1945.²³

Prytz var som Quisling prestesønn.²⁴ Men hans oppvekst var ganske annerledes enn Quislings. Quisling vokste opp i den isolerte Fyresdalen, hvor presten, som ellers i det fattigslige bygdenorge, tronet på sin prestegård som lokal øvrighet og overklasse. Prytz' far var derimot sjømannsprest i Edinburg, hvor gutten vokste opp og gikk på skole. En sjømannsprest hadde knapt nok status i det hele tatt og inntekten var heller mager. I perioder var det derfor trangt økonomisk. Men denne sjømannspresten kunne inkludere både en fogd og en stortingsmann i slekten. Flere andre slektninger satt også i gode stillinger og posisjoner. Som Quisling var Prytz seg svært bevisst sin families status. Han så aldri på seg selv som noen oppkomling. I det var de to ganske like. Det er likevel ikke til å komme fra at den britisk-norske Prytz virker mer moderne enn Quisling. I dannelse og tankesett var han hele livet preget av det vi idag kaller en multi-etnisk bakgrunn. Han følte seg på mange måter britisk. Flere ganger vurderte han å slå seg ned på de britiske øyer. Hans viktigste finansforbindelser kom til å være i City i London. Hvilket merkelig paradoks for en mann med hans skjebne! Det er imidlertid nok av paradokser i Prytz' liv.

Prytz senior trivdes som sjømannsprest i Skottland. Men for å hindre at en etterhvert stor barneflokk skulle bli helt anglofisert, søkte han et

prestegjeld hjemme og meldte barna opp til norsk artium. Frederik, som ikke var noe skolelys og dessuten hadde språkproblemer med sin skotske bakgrunn, tok artium i Bergen. Deretter søkte faren ham inn på Krigsskolen, hvor kullene var store og det var lett å komme inn. Frederik tok eksamen fra øverste avdeling i 1902. Etter militær høyskole og forskjellige tjenesteopphold ved franske og tyske avdelinger ble han adjutant for Gudbrandsdalens korps- og linjebataljon i Lillehammer.²⁵

Men den unge Frederik hadde store planer. I 1908 reiste han med permisjon til St. Petersburg og Novgorod, for å lære russisk og bli kjent med russiske forhold. Etter et kort opphold hjemme i 1909 for å ivareta sine militære plikter reiste han igjen til St. Petersburg, hvor han med hjelp av et norsk tømmereksportfirma fikk stilling som skipsmegler i Arkhangelsk. Det tok ikke lang tid før han etablerte seg i trelasthandelen i distriktet.

Prytz var full av virketrang. Han ville tjene penger. Han var praktisk og uten særlig respekt for hindringer. Nøkkelen til framgang lå i å se mulighetene i en verden i stadig endring. Det var ikke en offiserskarriere han higet etter, selv om han hele livet dyrket sin offisersstatus og faktisk også søkte om militære stillinger to ganger senere, i 1929 og i 1939. Dette synet på offisersrollen hadde han til felles med Quisling. Men i motsetning til Quisling var han nok først og fremst betatt av eventyrglansen rundt dette yrket og den sosiale statusen det ga. Quisling var mer opptatt av det fagmilitære. Både Prytz' og Quislings militære karrierestart var et resultat av det store suget etter befal rundt 1905. Men krigsskolekullene var da så store, at bare ekstraordinære eksamensresultater kunne sikre stillinger på lang sikt, da stillingene ble få. Og studieflid hadde ikke Prytz tålmodighet til. Hans verden var ikke bøkene, og resultatene ble deretter, i motsetning til Quislings.

Vi må altså se nærmere på Prytz' virksomhet i Russland, fordi den så sterkt kom til å prege hans senere politiske tanker, og fordi hans liv der forteller oss mye om de kapitalkreftene i Norge som sto bak ham. Det var nemlig ikke tilfeldig at han kom til akkurat Arkhangelsk. Byen og guvernementet med det samme navnet var på denne tiden i fokus for norsk økonomisk ekspansjon østover. Drivkraften bak denne 'veien mot øst' var den økonomiske utviklingen i Norge på siste halvdel av 1800-tallet.

Flere faktorer lå bak. Trelastbransjen i Norge hadde, med utgangspunkt i den viktigste eksportbyen, Drammen, fra midten av 1800-tallet spredd seg først til Fredrikstad og derfra til svenske og finske områder. Tradisjonelt hadde trelastnæringen i Norge vært basert på eksport i langt større grad enn det mer skogrike Sverige. Norske skoger var i ferd med å bli

uthogd, særlig når det gjaldt de kvaliteter som ga høyest fortjeneste. Pionerene i bransjen var dristige og investeringsvillige. Den nye verkstedsindustrien i Kristiania og i plankebyen Fredrikstad utstyrte dem med moderne skur- og høvlerimaskiner. Innføringen av dampmaskinen skaffet kraft til fløting på vassdragene på det lavtliggende taigabeltet fra Østersjøen til Sibir. Med damp-sager kunne skjæringen foregå hvor som helst og med dampskip kunne brukene nås gjennom Østersjøen og Kvitsjøen.

Det fantes også en ideologisk kraft mot øst. Historikeren Hans Fredrik Dahl skriver om «drømmen om Russland» i sin biografi om Vidkun Quisling at Prytz ville at landet i øst skulle overta Amerikas rolle som mål for emigranter. Prytz så på utvandringen til vest som den «største nasjonalulykke som er overgået vårt land siden 1814».²⁶ Befolkningsoverskuddet burde heller ledes mot nordøst, noe som ville passe ham utmerket. Det var et stort behov for norske arbeidsledere og teknikere ved brukene ved Kvitsjøen. Men han forvekslet nok investorenes håp om profitter med den frihetslengselen som drev emigrantene til Amerika.

Rundt århundreskiftet økte etterspørselen etter trelast i Europa. Store deler av tilbudet kom fra Kvitsjø-området, hvor elvene Dvina og Onega ga gode fløtningsmuligheter. Halvparten av eksporten herfra gikk til England.²⁷ Allerede i 1883 ble et norsk trelastselskap etablert i Arkhangelsk, som senere ekspanderte over hele guvernementet.²⁸ Neste etablering kom i 1890.²⁹ Så kom et nytt bruk i 1903, som etablerte seg i Onega by, og en ytterligere knoppsskyting kom i 1909.³⁰ Disse etableringene dannet igjen grunnlaget for nye bruk på kvitsjøkysten og østover på den andre siden av Ural. I 1913 var det til sammen 40 bruk i Arkhangelsk, og av disse var 20 eid av utenlandsk kapital, mange norske. Det var Klondyke-stemning i den internasjonalt pregede byen. Etter revolusjonen i 1917 kom flere av gründerne bak disse bedriftene til å etablere seg i England, hvor de la press på myndighetene for å få styrtet sovjetregimet og få tilbake sine eiendommer.

Den språkmektige og iherdige Prytz fikk lett innpass i miljøet og fant ut at han ville starte sin egen virksomhet. Kapital fikk han fra en britisk forbindelse i bransjen, en emigrert trelasteksportør fra Elverum.³¹ Prytz startet med selskapet Prytz & Co. I 1911 ble han visekonsul i Arkhangelsk. Gjennom denne stillingen fikk han kontakt med en representant for Union & Co, et av Norges største treforedlingsselskaper, dominert av Fearnley-familien. Union hadde bedrifter i Skiens- og Drammensvassdraget. Bak selskapet sto landets største bank- og industrikapital som ønsket tømmerimport på grunn av stigende priser og virkemangel hjemme.

Selskapet hadde bestemt seg for å kjøpe i Russland, og ønsket i tillegg å sondere bedriftsetablering. De bestemte seg så for å samarbeide med Prytz, et samarbeid som kom til å vare fram til 1928. Union skjøt inn kapital som Prytz investerte. Utsiktene var lyse. Kvaliteten på russisk tømmer var ekstraordinær, og etterspørselen var økende etter at verdenskrigen hadde brutt ut. Prytz tjente gode penger som handelsmann og direktør. Hans innskutte kapital var imidlertid ikke særlig stor. Likevel, «fram til revolusjonen, og muligens i noen tid videre, må det i perioder så godt som ha regnet penger på Prytz», som en av hans etterkommere har uttrykt det.³²

I 1916 etablerte Prytz Russian Forest Industry Ltd., med seg selv som selskapets leder, sin bror Leonhard som kontorsjef og med et eierselskap i Kristiania.³³ Selskapet hadde fire bruk, slepebåter, lektere samt store kvanta av trelast og tømmer. Men Prytz hadde videre planer. I sør, like utenfor Petrograd, hadde norsk trelastkapitals viktigste entreprenør, Elias Kiær og en investorgruppe rundt ham, bygget opp papirfabrikken Dubrowka ved Nevas bredder. Dubrowka var i 1917 en topp moderne, veldrevet papirfabrikk, med god avkastning til investorene. De hadde i tillegg kjøpt betydelige skogområder sørøst for byen. En annen av Kiærs vellykkede investeringer, sammen med Fredrikstad-familien Gutzeit, var treforedlingsbedriften Gutzeit i Kotka i Finland, senere Enzo-Gutzeit, som fram til etableringen av Nokia kom til å være «juvelen i finsk næringsliv».³⁴

Prytz' plan var å fusjonere med Dubrowka. Planen ble ikke forhindret av februarrevolusjonen i 1917, da tsaren ble styrtet og erstattet av den borgerlige Kerenskij-regjeringen. De norske investorene ønsket tvert imot omveltningene velkommen. Aksjetegningen i det nye selskapet ble vellykket, ja, overtegnet under inntrykk av de gunstige utsiktene. I det nye styret kom Unions folk inn, disponent N. O. Y. Fearnley, direktør Christian Vig, ingeniør G. Hartmann og Kiær, sammen med Prytz. Andresens Bank besørget kassekreditt.

Kiær var en av landets ledende kapitalister og en hovedinvestor i øst. Han var en langsiktig eier og ønsket at sønnen Hans og nevøen Thorry skulle studere russisk for å kunne drive virksomhetene senere. Thorry ble diplomingeniør fra Dresden og 25 år gammel plassert som direktør på Dubrowka i 1913. Kiær selv satt imidlertid i Fredrikstad og hadde en lang rekke andre forretningsprosjekter å holde orden på. Prytz derimot, med sine organisatoriske evner, kunnskaper og energi, kom i en nøkkelposisjon som en allestedsnærværende konsulent og bedriftsleder. Han førte forhandlinger om ytterligere oppkjøp, om samarbeid med det danske selskapet Det Udenlandske Skovselskab om etablering av nok en papirfabrikk og om

sammenslutning av sin egen bedrift med Dubrowka. Gjennom disse forhandlingene ble Prytz kjent med en av de danske investorene, godseier og overhoffjægermester Jørgen Sehested, som senere ble en av stifterne av det danske nazistpartiet, og med Thorry Kiær.³⁵ Den bevarte korrespondansen til Prytz viser at Thorry Kiær, Sehested og Prytz ble nære personlige venner med felles politiske interesser fram mot Andre verdenskrig.

Men så kom oktoberrevolusjonen i 1917, og med den ble planen til Prytz om å lage en skoggigant lagt på vent, og senere aldri gjenopptatt. I motsetning til februarrevolusjonen hadde oktoberrevolusjonen umiddelbart negativ innvirkning på både Elias Kiærs og Prytz' forretninger. I Arkhangelsk og Onega hadde arbeiderne dannet sovjeter allerede etter februar-revolusjonen. I oktober ønsket de å ta over bedriftene. Det samme foregikk ved Dubrowka, som ble delvis overtatt av arbeiderne og etterhvert omdøpt til «Kamerat Lenins fabrikk».³⁶ Den politiske aktiviteten blant arbeiderne var høy. Borgerkrigen brøt ut.

Storbritannias og Frankrikes svar på revolusjonen var militær intervensjon på de hvites side, med styrker som etterhvert skal ha omfattet 200 000 mann.³⁷ Et ekspedisjonskorps ble sendt til Arkhangelsk for å støtte de hvite troppene i området.³⁸ Prytz hadde stor tro på at de ville vinne. Også investorene i Dubrowka fattet i en periode håp om at det ville snu. På tross av at området i nord ble krigssone, ble brukene ikke berørt. Heller ikke Dubrowka ble rammet av ødeleggelser. Også i Finland ble det usikre tider, etter at landet erklærte seg selvstendig og de røde tok makten, og en tysk intervensjonsstyrke grep inn på de hvites side. Elias Kiær og en av hans bedrifter ga 50 000 kroner og Gutzeit og andre norske bedrifter ga 900 000 kroner, for å stanse «revolutionsbevegelsen».³⁹

I Finland endte borgerkrigen med hvit seier og massakrer på de røde. For en tid var bedriftene reddet. Dette kom likevel ikke til å sikre investeringene til Kiær og de andre norske investorene. Innen et år var gått hadde den hvite regjeringen nasjonalisert Gutzeit. I Russland derimot seiret Den røde armé og den allierte ekspedisjonsstyrken i Arkhangelsk ble jaget ut. Sovjetstyret overtok kontrollen over hele guvernementet.

Russian Forests skogeierdommer var blitt nasjonalisert kort tid etter den sovjetiske maktovertakelsen i 1917. Det samme skjedde med Dubrowkas store skoger. Men bedriften Dubrowka ble foreløpig skjermet. Oppe i nord forsøkte Prytz å drive virksomhetene videre også i årene 1917–20. Investorene håpet at forholdene ville normalisere seg etterhvert. Prytz' stedlige norske ledelse forhandlet med arbeiderne, og eksporten fortsatte. Men vinteren 1917–18 ble det vanskeligere, og avvirkingen stoppet nesten

opp. Usikkerheten gjorde at Prytz tok med seg familien tilbake til Norge. Derfra hadde broren Leonhard allerede i noen tid bestyrt selskapets oslokontor. Prytz og hans investorer fant nå ut at situasjonen var best tjent med at han ble handelsråd ved den norske legasjonen i Petrograd, og etter en henvendelse fra investorene, med Elias Kiær i spissen, til Utenriksdepartementet ble han utnevnt til denne stillingen.⁴⁰ Prytz ble dermed diplomat. Med det som utgangspunkt kunne han arbeide vis-à-vis de nye sovjetmyndighetene for å redde ikke bare eiendommene i Arkhangelsk, men også Dubrowka og dette selskapets skogeiendommer.

Prytz og Quisling

I Petrograd i 1918 møttes så Prytz og Quisling. Møtet ble avgjørende for begge. Mens den driftige Prytz klaget over tapte eiendommer, marxisme og bolsjevisme, foreleste etterretningsmannen Quisling tålmodig og filosofisk om historiens lovmessighet med en «verdensreformatorisk» selvbewissthet, forklarte Prytz senere.⁴¹

Prytz, som var vel bevandret i Snorres kongesagaer, hadde lest seg opp på beretningene om det gamle Bjarmeland, sagaenes navn på landet i nordøst. Han mente at det vi idag betrakter som plyndrings- og handelsreiser til områdene rundt Kvitsjøen ga historiske bevis for norsk landnåm og kolonisering. Den spredte befolkningen som fantes der, måtte etter hans syn være ætlinger av disse nordmennene som hadde kommet dit 1000 år tidligere. Det ga en historisk hevd til landet. Ut fra slike tanker mente han å iakttå en slumrende norskhet i det biologiske dypet hos menneskene der, på tross av senere blodsblending med «alpine» og «mongolske» raser. Så hjemme i huset sitt i Arkhangelsk eller på turer i de vide skogene sørover langs Dvina og Onega forestilte Prytz seg at han var i gammelt norsk land. Til og med de lokale navnene lot seg tolke tilbake til en norsk eller germansk betydning, mente han. Egentlig var disse områdene like norske som vesterhavsøyene, Island og Grønland.

Men dette var bare en del av russlandsbildet til Prytz. Han mente også at det første russiske riket, Novgorod, var et resultat av en liknende prosess sørpå. Den opprinnelige befolkningen der hadde også sitt opphav i vikingelandnåm. Til og med navnet 'rus' var norsk eller germansk. Og inntil herskerne der hadde blitt rent overende av den alpine rasen som kom østfra, hadde de bevart sin norske og nordiske tilknytning og avstamning. Her passet Olav Tryggvasson, Olav den hellige og Harald Hardråde inn i bildet. Det Prytz så for seg, var altså et mer eller mindre sammenhengende

område i Nord-Russland hvor befolkningen opprinnelig var norsk i sitt genetisk-biologiske – og derfor også historiske – opphav.

Det fantes imidlertid et problem i resonnementet som Prytz hadde oppfattet. Sagaberetningene var nemlig nokså klare på at Novgorod-rikets bånd til Norden først og fremst gikk til Sverige og ikke til Norge. Så derfor hadde han kommet til at den riktige måten å formulere dette på var at det eksisterte en nordisk hevd på de russiske nordområdene, som før eller senere måtte artikuleres som et politisk krav. For å innfri dette måtte man få en nordisk reising. Prytz var klar over at en slik reising kunne komme i konflikt med finske nasjonalromantiske forestillinger om det urkarelske opphavslandet i Øst-Karelen, som til dels omfattet de samme Kvitsjø-områdene. Akkurat dette andre problemet var vanskelig å løse. Det kom i 1941 til å bli en politisk knute for NS. Men nå, i 1918, fikk det holde med en teori om at akkurat som nordmennene spilte en mer ledende rolle i historiens Norden enn de mer kontinentale svenskene, spilte de nordiske germanerne samlet en ledende rolle i koloniseringen av Finland mot den mindrevverdige alpenske rasen som trengte inn i Finland øst- og sørfra.

Det var altså ganske vidløftige teorier Prytz hadde plukket opp på sitt forretningsmannsvis. For ham var alt dette enkle sannheter, utenfor rekkevidden av tvil. Prytz var i det hele tatt ikke en mann som grublet overfor oppleste sannheter. Han var dessuten ikke alene om å ha slike tanker. De trivdes i mange kretser hjemme. Også Quisling hadde vært inne på dette. Det spesielle ved Prytz i motsetning til Quisling var at han befant seg i en krets av spekulanter som av næringspolitiske grunner søkte historisk rettferdiggjøring og legitimitet. De var ganske mange, og flere av dem kom til å finne sin plass i det politiske selskapet rundt Prytz på 1930-tallet. Det er lett å forestille seg at en sagalesende Prytz gjennom lange, mørke og bekymrede vinterkvelder i Arkhangelsk, isolert fra de støyende, usiviliserte og vodka-drikkende russiske omgivelsene, måtte finne styrke i en slik ideologisering.

For Prytz var bolsjevismen en pest og en plage. Quisling hadde et annet forhold til dette. *Hans* lange tråd var at revolusjonen var konsekvensen av degenerering under det korrupte tsarveldet. Den måtte gå sin gang. Det ville bli orden i Russland, men det kom til å bli en annen type orden enn tsarens. Nye tider kom med nye muligheter. Akkurat *det* stemte for såvidt også med Prytz' erfaringer. Begge hadde ønsket februarrevolusjonen velkommen, slik de fleste av Prytz' venner i Arkhangelsk og investorene hjemme hadde gjort. Quislings bidrag til disse forestillingene var å tegne det store bildet for Russlands framtid. Håpet var at revolusjonen ville bane vei for de nordiske folks samhörighet også i Russland på lang sikt, og skape

ny driftighet, mente han. Den rasemessige smeltedigelen som tsarriket hadde skapt, var på mange måter den egentlige, dypere årsaken til den nærmest ufattelige udugeligheten og underdanigheten som preget den jevne russer. Den nordiske ånd ville komme tilbake. De norske investorene burde slett ikke se bare mørkt på situasjonen. Det lå i sakens natur at også de bolsjevikiske myndighetene ville interessere seg for de kolossale verdiene som lå uutnyttet i det tynt befolkede Arkhangelsk. Men det hadde de ingen muligheter til å få til på egen hånd. Det var Prytz og hans kolleger som hadde kunnskapene, teknologien, marknedsforbindelsene og ikke minst kapitalen i ryggen. Dette resonnementet kunne og burde Prytz slå seg til ro med, slik Quisling så det. Det passet forsåvidt godt inn i Prytz egne betraktninger også. Han forsto at han her hadde et intellekt som skapte orden i hans egne mer konkrete bekymringer og ga håp for fremtiden. Men helt enige om bolsjevismen var de altså ikke.

Det var et annet område hvor de to fant hverandre mer på samme bane, «dette var klassekampproblemene hjemme. Det var spørsmålet om konfliktene mellom fattig og rik, – konfliktene mellom kapitalist og arbeider,» forklarte Prytz:

Vi kjente kapitalismens misbruk, arbeidermassenes samorganisering mot arbeidsgiverne og arbeidsgivernes organisasjoner mot arbeiderne. Vi så begge to på den herskende demokratiske liberalisme som en narkose som berovet menneskene deres sunde skjønn, og som ble betraktet og anvendt som den medisinske midlet som skulle være universalmidlet mot alle samfundssykdommer. Og endelig kjente vi den jødisk-marxistiske kommunisme med sin klassekampideologi, som delte hele menneskeheten i 2 klasser: - Utbytterne og de utbyttede. Kunnskapen om disse ting var jo i virkeligheten den gang mer eller mindre alle manskens eie. Men inntil jeg traff Vidkun Quisling i 1918, hadde jeg ikke truffet noe menneske som hadde formådd å peke på de veier vi hadde å gå for å oppnå en brukbar løsning av klassekampens forferdelige problem. Alt hva jeg inntil dengang hadde sett av botemidler mot klassekampen, var bare kvakksalveri. Men Vidkun Quisling hadde allerede den gang klart for seg den vei som måtte følges for å befri menneskeheten fra klassekampen. Det var de samme ideer som senere fikk sitt uttrykk i retningslinjene for den «Nordiske Folkereisning i Norge», - og som i dag er «Nasjonal Samlings» program ...

Dette var første gang Prytz fikk høre Quisling legge ut om sine ideer om *korporativisme*, om hvordan et moderne samfunn måtte bygges opp for å unngå klassekampens ødeleggelser, «det var selve den liberalistisk-demokratiske tenkning som måtte revideres». Dette passet godt inn i hans egne tanker om at kommunismen var en «forderelig, importert ideologi, som var vokst opp blant unordiske mennesker, fremmed for

norsk egenart og nordisk ånd, den var ond, ukrutt (som) måtte rykkes opp med roten». Og de germanske, nordiske folk måtte bygge sine stater på nordisk tenkning, nordisk ånd og nordiske tradisjoner. «For meg var denne ide fascinerende,» skrev Prytz.

Nye muligheter

Samtalene mellom Prytz og Quisling i 1918 ble avbrutt av borgerkrig og utenlandsk intervensjon på kontrarevolusjonens side. Legasjonens i Petrograd ble stengt. Quisling måtte reise hjem. I september 1919 ble han imidlertid stasjonert som legasjonssekretær og etterretningsoffiser i Helsingfors. Derfra kunne han fortsette å rapportere til Generalstabens utenriks- og etterretningsavdeling om sovjetiske forhold. Han ble der i to år, til juni 1921. Ettersom datidens rapporter fra militærattacheene alltid gikk via Utenriksdepartementet, hadde han på dette tidspunktet opparbeidet seg prestisje der som en av de fremste sovjetekspertene i landet. Da Fridtjof Nansen kort tid etter ba Utenriksdepartementet om å avgi hjelp til repareringsarbeidet i Sør-Russland og Ukraina, kom henvendelsen derfor ganske naturlig til Quisling. Da hadde han vært hjemme bare et par, tre måneder, men han ville gjerne ut igjen.

Denne gang ble oppholdet i øst noe over et halvt år, stort sett i Ukraina. Quisling hadde permisjon fra Generalstaben. I 1923 dro han på nok et oppdrag for Nansen til Ukraina, også da med permisjon. Hans stadige fravær i Generalstaben var på dette tidspunkt i ferd med å overskride det man kunne tillate. Likevel søkte han om forlenget permisjon. Det fant generalstabssjef Ivar Bauck ikke å kunne akseptere. De militære tjeneste- og permisjonsreglene gjaldt for alle, mente han, uansett hvor uunnværlige søkerne måtte mene de var for landet. Quisling gjorde da en stor bommert, som han senere angret på. Han valgte uten tillatelse å forlenge oppholdet i Kharkov. Og da han av denne grunn kom for sent hjem, fikk han avskjed fra Generalstaben. Hans videre militære karriere ble dermed å bli stående som kaptein i feltartilleriet som «fhv. OG,» fram til nye regler i et skrumpende forsvar bevirket at han i 1928 fikk avskjed fra tjenesten.⁴² Fra da av var han kun mobiliseringsdisponert som bataljonssjef i artilleriets AR 3, med mobiliseringssted i Trondheim. En slik militær skjebne delte han med mange fra de store krigsskolekullene før og under Første verdenskrig.

Quisling syntes at det var smålig av generalstabssjefen å vise så liten forståelse. Han mente at hans virke i Sovjet var viktigere enn noe arbeid hjemme, og at militære myndigheter burde være glad for å ha en mann som

ham. Men i realiteten hadde Quisling i årene 1918–23 bare tjenestegjort i tre korte perioder i Generalstaben. Til sammen var det ikke mer enn noe over ett år. Det var klart nok at hans interesser lå et annet sted. Den kontinuitet som det militære byråkratiet krevde og som kom til uttrykk i konkurransen om ansiennitet og rang følte han seg hevet over.

Det som interesserte ham mer var Sovjet. Nøkkelen til å realisere interessen hadde Nansen, som var blitt flyktningsskommisær for Folkeforbundet. Her var det muligheter. Nansen trengte folk. Etter avskjeden fra Generalstaben var Quisling på Balkan til sommeren 1925 og deretter i Armenia, før han kom til Moskva, hvor han igjen traff Prytz. Quisling var på utsikt etter nye engasjementer og trolig hadde Prytz antydnet at han kunne hjelpe da de traff hverandre i Oslo året før.

Etter stengningen av legasjonen i Petrograd hadde Prytz utfoldet en ihrdig aktivitet for å redde både sine og andres investeringer. Han hadde reist til England og forhandlet med investorene i City i London og forsøkt å forhindre at England og Norge anerkjente Sovjetunionen uten erstatningskrav. Han hadde fremmet samme syn som deltaker i den norske delegasjonen til Folkeforbundets Genova-konferanse i 1922 om anerkjennelse og erstatninger vis-à-vis Tyskland og Sovjet. Dette fikk han ikke gjennomslag for. Imidlertid klarte han på selve konferansen å få ny kontakt med representanter for sovjetmyndighetene. Det viste seg å bli verdifullt. Sovjetmyndighetene var fra 1921 i gang med NEP-politikken for å liberalisere den strenge krigsøkonomien etter at borgerkrigen var avsluttet.⁴³ De var villige til å gi utenlandske eiere konsesjoner til fortsettelse av skogdriften, men i regi av et statlig sovjetisk trelastselskap som de utenlandske eierne måtte samarbeide med på basis av en 50/50-modell.⁴⁴ Dette ble Prytz neste store prosjekt, og etterhvert sluttet andre selskaper seg til. Forhandlingene ble slutført i Berlin høsten 1922 og iverksatt året etter. Prytz ble administrerende direktør for den nye trusten, som fikk navnet Russnorvegoles.⁴⁵ Etter samme modell ble ytterligere tre utenlandske trusters dannet. Bak sto en gruppe nederlandske og britiske kapitalister som øynet store fortjenester, trolig på grunn av de utsiktene Prytz hadde gitt. Russnorvegoles ble et stort foretakende, og foruten Andresens Bank, Union og de gamle investorene i Prytz & Co lyktes det Prytz å trekke inn den engelske banken William Brandt's & Sons Co.

Også denne gangen lyktes Prytz. Til å begynne med var det mange vanskeligheter og lite inntekter. Prytz så seg tvunget til å selge sin villa på Slemdal. Men så kom brukene og avvirkningen i gang igjen på forbausende kort tid. Det er anslått at 10–12 000 skogsarbeidere ble engasjert i Dvina- og

Onega-vassdragene. Skipene fra vest dukket opp igjen i Kvitsjøen og brakte igjen med seg førsteklases trelast til de vesteuropeiske markedene. Prytz forsynte også innlandsmarkedet i Sovjet, dels over kanalnettet og dels på kjøp rundt hele norskekysten og inn til Odessa og andre havner i Svartehavet. I perioden fram til avviklingen i 1928 ser det ut til at investorene gjorde store fortjenester.⁴⁶ En stadig fallende rubelverdi ga tilleggsgevinster på eksporten, som i seg selv var et motiv for å holde virksomheten oppe.

Myndighetene ble imidlertid mindre og mindre innstilt på å la pengene strømme ut av landet og begynte å legge vanskeligheter i veien. I årene 1926–27 ble det klarere for Prytz at det kunne gå mot avvikling. Hva som skjedde med de store inntektene fra eksporten, har det vært spekulert mye om. Ble pundsedler smuglet i diplomatposten fra London til Moskva, for der å bli vekslert på svartebørsen? Ble innenlandsinntektene brukt til å kjøpe kunst eller andre verdigjenstander, som deretter på ulike måter ble smuglet ut? På grunn av de etterfølgende begivenhetene har spekulasjoner om dette blitt knyttet til Quislings navn.

Da Prytz og Quisling traff hverandre i Moskva i 1926 ansatte Prytz sin venn som bestyrer av Russnorgeoles Moskva-kontor. Fra juli 1926 hadde Quisling dermed ansvar for disponeringen av selskapets midler.⁴⁷ Rykter gikk om at Prytz da var i gang med svartebørsveksling av rubler.⁴⁸ Myndighetene skulle ha fått mistanke og visstnok ha innkalt Prytz til forhør hos NKVD, og deretter skulle han ha forlatt landet i all hast på nødvisum. Tilbake satt Quisling på Moskva-kontoret, og Prytz håpet at han skulle kunne roe situasjonen ned ved hjelp av politiske kontakter. Han hadde tross alt vært assistent for Nansen, som hadde et stort navn i Moskva. Samtidig – også en spekulasjon – som Quisling skulle fortsette å veksle Prytz' rubler til vestlig valuta eller til andre eksportbare verdigjenstander så lenge som mulig.

I dette tidsrommet fant det sted en endring i britisk utenrikspolitikk som noen måneder senere fikk betydning for Quisling. I 1927 brøt landet de diplomatiske forbindelsene med Sovjet og avviklet sin legasjon i Moskva. Norge ble anmodet om å ivareta britiske interesser i byen, og legasjonssjef Urbye, som også hadde vært Quislings sjef i Helsingfors i 1918, ansatte Quisling midlertidig for å ivareta noen av disse oppgavene. Quisling kom dermed i en dobbelrolle som forretningsmann og diplomat. Som representant for Prytz skal han ha fortsatt, har det blitt hevdet, de lysskye rubeltransaksjonene, mens han som representant for britene gikk inn i rollen som deres såkalte «Passport Control Officer», en innarbeidet etterretningsstilling ved britiske utenriksstasjoner.

Vi vet ikke mye om dette, heller ikke om det er sant når det ble hevdet at han på grunn av begge funksjoner pådro seg NKVDs oppmerksomhet, ble innkalt til et fire timers forhør, og kom ut igjen ifølge Benjamin Vogt, «kritthvit og synlig rystet». Nordahl Grieg skrev at det var i forhørsretten i Moskva at han ble forhørt, ikke av NKVD.⁴⁹ Vogt hadde også ulike versjoner om valutavekslingen.⁵⁰

Prytz og Quisling bidro aldri med noen oppklaring av dette. Men koplingen mellom avviklingen av virksomheten med disse to sjokkerte møtene med NKVD er brukt for å forklare Prytz', og Quislings senere politiske aktiviteter. Det vi vet om dette som er noenlunde sikkert, er basert på dagboken til Prytz' trelastsjef, Andreas Wager.⁵¹ Han noterte om møtevirksomheten i Moskva i midten av desember 1927, hvor det ser ut som at en endelig beslutning om bedriftens videre skjebne ble fattet. Prytz hadde kommet til Moskva 11. desember 1927 for å forhandle med myndighetene. I de påfølgende dagene hadde han møter med «Kons. Kom. ang. valutafr.», med «Prombank», med tre jurister samt to ganger med minister Urbye.⁵² Den 19. desember var Prytz «hos dommeren» og den 20. var Wager først hos dommeren, deretter i «Kons. Kom.» Så reiste Prytz hjem fra Moskva. Wager skriver ikke hva som var tema på møtene, men det må ha dreid seg om bedriftens framtid. Prytz har fått avslag fra myndighetene på sine forslag og deretter ikke fått fornyet sin oppholdstillatelse. «Kons. Kom» står trolig for Folkekommissariatets konsulatavdeling, og «dommeren» for den instans som utstedte oppholdstillatelse.⁵³ Vi ser videre at også Wager ble innkalt til «dommeren», men han fikk altså beholde sin oppholdstillatelse og reiste deretter via Arkhangelsk tilbake til Onega. Trolig har Vogt hørt om disse to dommerbeslutningene, lagt til grunn at det måtte dreie seg om Prytz og Quisling, lagt på litt ekstra dramaturgi med NKVD og spredd det på byen i Oslo.

NEP-politikken gikk mot slutten på denne tiden. Britenes brudd i de diplomatiske forbindelsene ble oppfattet som krigsvarsler, på tross av at de gjenopptok forbindelsene i 1929. I tillegg kom nye økonomiske krisesyntomer internasjonalt og innad i Sovjet. Det ble tid for omfattende planøkonomi med femårsplaner for nyutbygging av industri og brutal kollektivisering av jordbruket. Overfor utlandet skjedde det samtidig en tilstramming. Og Quisling mistet sin midlertidige stilling da britene gjenåpnet sin legasjon.

Etter møter hos dommeren dro altså Prytz til Oslo. Det var siste gang han var i Sovjet. Avviklingen av Russnorvegoles sto på programmet, først i Russland og senere i Vesten. Hovedkontoret i Oslo ble endelig nedlagt.

Virksomheten ble lagt til London, hvor russerne hadde et eksportfirma fra tidligere. På nyåret 1928 var Prytz i London for å forhandle om salg av Russnorvegoles til russerne.⁵⁴ Hvordan dette ble oppgjort, vet vi lite om, men det er sannsynlig at Prytz forhandlet om oppgjøret ikke bare på vegne av sin egen aksjekapital i Russnorvegoles og de øvrige investorene i selskapet, men også på vegne av eierne av den britiske og den nederlandske konsesjonen, og at det ble gitt en kompensasjon fra sovjetmyndighetenes side. Enden ble at hele komplekset av utenlandske trelast- og skogsindustriinvesteringer i Nord-Russland ble overtatt og drevet videre av det russiske moderselskapet Severoles. Prytz må åpenbart ha håndtert dette til alles tilfredsstillelse. Et tegn på det var at Prytz i 1929 mottok en sjekk fra den britiske eiergruppen Shalit pålydende 300 000 kroner.⁵⁵

Etter trelastrustens avvikling var Quislings siste utvei til å bli værende i Moskva å få en stilling i diplomatiet. Han søkte utenriksetaten om stilling i den norske legasjonen, på tross av at han aldri hadde vært ansatt i etaten. Det var imidlertid i strid med departementets bestemmelser om internt avansement. Søknaden ble derfor avslått. Andre muligheter i Sovjet var stengt. Det forutsatte sovjetisk velvilje. Uten inntekt måtte han dermed reise hjem, men også der uten noen stilling å gå til. Forsvaret, der hans yrkeskompetanse lå, var inne i sterke stillingsreduksjoner, uten noen utsikter for andre enn de som strengt hadde fulgt avansementsreglene.

Quislings biografer er enige om at hjemkomsten ble en skillevei. Den han kanskje hadde størst forhåpninger til, Nansen, døde kort tid etter. Hva skulle en offiser med en lite salgbar kompetanse, uortodokse politiske meninger, ryktebefengt privatliv og frynset økonomi foreta seg i en slik situasjon?⁵⁶ En vanlig person ville selvfølgelig ha søkt hvilket som helst arbeid. Men noe slikt var uaktuelt for en ærekjær person som Quisling. Helt uten midler var han dessuten ikke. Han hadde med seg mengder av kunst og møbler.

Både Prytz og Quisling levde på stor fot etter at de kom hjem. De hadde midler til mer enn å holde husholdninger med tjenerskap i byens dyreste boligstrøk. Det ble nå aktuelt å realisere et politisk prosjekt som den turbulente politiske situasjonen foran valgene i 1930 åpnet for. Først, i en artikkel som kom i *Tidens Tegn* rett etter Nansens død, og deretter, i en hel artikkelserie i samme avis, lanserte Quisling elementer til en norsk fascisme, utformet som svar på den sovjetkommunistiske trussel.⁵⁷ Utkastet var nok Quislings. Men ved hans side satt den ni år eldre Prytz, som kunne mer av praktisk nytte om Sovjet og bolsjevismen enn ham. Bak seg hadde Prytz 20 års strev for sin russiske formue. Forrige gang det var krise,

i 1918, hadde Quisling profetisk rådet ham til å kjempe videre i påvente av at situasjonen ville endre seg. Prytz hadde fulgt rådet. Og nå? Var de ikke begge like indignerte over den behandling de var blitt offer for både ute og hjemme? Det er vanskelig å tro at de ikke var bitre og hevnjerrige. De var henholdsvis 54 og 45 år gamle, ingen ungdommer altså, og ganske forskjellige. Fedrelandslagets sekretær Viktor Mogens tegnet senere bildet av på den enes siden den økonomiske storspekulanten, prototypen på den nye kapitalisten, «dristig og hensynsløs, smidig og smart og (som alltid) kommer ned på bena, selv om andre går under», og på den andre siden den politiske spekulanten, med halvlevd liv uten karriere.⁵⁸ Det var lett å spille slik på fordommer om det skurkaktige og latterlige etter krigen. Men stemte det? Hvorfor var de da blitt tatt på alvor? Riktignok var de et merkelig par. Men det var også noe annet. Det at de trengte hverandre av både økonomiske som politiske grunner, gjorde dem til en dynamisk blanding: Prytz som den etablerte, erfarene i det muligens kunst, en dyktig forretningsmann med høy status og slett ingen spiller, Quisling med sine inntrengende framtidsvisjoner og besnærende intensitet som kom til å vinne betydelig gehør.

Det politiske vennskapet mellom dem var gjenopptatt med en gang Quisling kom til Oslo rett før jul i 1929. Prytz var i og for seg også uten stilling. Selv om han som trelastdirektør hadde hatt en langt høyere inntekt enn han noen gang kunne drømme om som offiser, ønsket han en militær stilling, i det minste ville han sikre seg forfremmelse til major. I en søknad kort tid etter Quislings tilbakekomst skrev han at det militære alltid hadde vært hans hovedinteresse og at det aldri hadde vært hans hensikt å forlate tjenesten.⁵⁹ I de senere år hadde han «til stadighet» hatt under behandling militære og militærpolitisk spørsmål, la han til: «Jeg har videre i begivenheternes medfør fått rik anledning til på nært hold å se hvorledes gatekamper foregår, samt å erfare hvorledes oprør organiseres og settes i verk, samt teknikken i underkuelse av oprør,» avsluttet han.

Den siste merknaden viser at Prytz var kjent med at det som foregikk i arbeiderbevegelsen, bekymret de militære myndigheter sterkt. Tiltak mot denne faren hadde siden 1918 stått sentralt blant Generalstabens arbeidsoppgaver. Som offiserer måtte både Prytz og Quisling være opptatt av dette spørsmålet, og det var her Prytz mente han hadde noe å tilføre. Quisling hadde også særlige grunner til å interessere seg for dette spørsmålet, både fordi han hadde arbeidet med det i Generalstabens, og fordi han personlig hadde søkt kontakt med flere av lederne i arbeiderbevegelsen.

Uvanlig kaptein

Første gang disse kontaktene ble kjent for offentligheten var gjennom den såkalte «Quislingsaken» i 1932, da en parlamentarisk komité skulle undersøke grunnlaget for de voldsomme beskyldningene, som den daværende forsvarsminister Quisling hadde rettet mot AP og NKP i Stortinget, en politisk bombe uten sidestykke. Da disse kontaktene kom opp igjen i 1945 ga de ytterligere næring til «gåten Quisling».

Men denne linjen i Quislings politiske utvikling var ikke vanskeligere å følge enn hos hans daværende italienske forbilde, Benito Mussolini, og flere andre europeiske fascistledere som hadde startet sine politiske karrierer i den sosialdemokratiske bevegelsen i årene etter Første verdenskrig. For Quislings del startet det i 1919 med et foredrag i Oslo Militære Samfund om bolsjevikrevolusjonen kort tid etter at han kom hjem fra første opphold i Petrograd. Foredraget vakte en viss oppsikt fordi han ikke tok avstand fra revolusjonen.⁶⁰ I en politisk artikkel i *Tidens Tegn* i 1922 støttet han videre APs krav om å opprette diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen.⁶¹ Han hadde da allerede søkt kontakt med enkelte arbeiderpolitikere. Da han kom til Moskva i februar 1922, var den første avtalen han nedtegnet i sin 7. sans med Jacob Friis, som var norsk representant i Den Kommunistiske Internasjonales eksekutivkomité.⁶² Men de hadde da allerede hatt mange samtaler mens Quisling var i Helsingfors i 1918, og senere.

Etter partibruddet i AP i 1923 opprettholdt Quisling kontakten med personer i både AP og i NKP. Vi kjenner særlig til kontakten med Friis, som han traff igjen i Oslo i annet halvdel av 1924. Deres felles interesse var Sovjet. De var enige i at den internasjonale revolusjonsbølgen var i ferd med å ebbe ut, og at det var fare for fascistisk kupp her hjemme som i Italia. I samtalene foreslo Quisling at arbeiderbevegelsen i stedet for militærstreik burde gå inn for å utvide verneplikten med en frivillig folkevæpning. Friis synes det var en god idé, og viste ham til Martin Tranmæl i *Arbeiderbladet* og Olaf Scheffo i *Norges Kommunistblad*.⁶³ Om lag samtidig oppsøkte Quisling stortingsmann Alfred Madsen og stilte seg til tjeneste for AP.⁶⁴ Deretter var han hos Tranmæl og tilbød seg å hjelpe til med militære spørsmål, som han som offiser hadde forutsetninger for. Tranmæl fortalte i 1932 at det først og fremst dreide seg om å organisere arbeidergarder, røde garder, for å ta makten. Selv om man ikke kan se bort fra at noe slikt også kan ha vært nevnt i samtalen – Quisling benektet det ikke direkte – er det rimelig å anta at Tranmæls vekt på akkurat dette den gang

var for å skandalisere Quisling.⁶⁵ Selv om også øvrige deler av samtalen ble referert litt forskjellig av Tranmæl og Quisling under straffesaken i 1945, er det lite tvil blant biografene om at Quislings motiver var oppriktige.

I 1924 mente Quisling at den nyoppståtte splittelsen mellom AP og NKP var mindre viktig, og at det som forente partiene, nemlig sympatien for Sovjet som han på det tidspunktet delte, var viktigere. Det var denne sympatien som gjorde at han opprettholdt kontakten med NKP. Via Friis fikk han en samtale med Schefflo noen tid etter at han hadde vært hos Madsen og Tranmæl.⁶⁶ Også her er utlegningene av hva som ble sagt, litt forskjellige. Men mange må ha misforstått. Ser vi samtalene i lys av Quislings situasjon i 1924, står helhetsbildet nokså klart. Bortsett fra de militære spørsmål i Norge, var han opptatt av Sovjet, hvor han helst ønsket å fortsette sitt virke. Han håpet selvfølgelig på at velvilje fra arbeiderlederne skulle føre til velvilje fra sovjetmyndighetene. Han hadde tillit til Friis og sympati for arbeiderbevegelsen og arbeiderstaten i øst. Ja, i den grad at han fortalte at han var kjent med at Generalstaben spionerte på AP og NKP. Friis mente at han også hadde sagt at han kunne forsøke å komme inn der igjen for å skaffe opplysninger. Dette benektet imidlertid Quisling sterkt i 1945. Han hadde allerede mer enn nok opplysninger om det, sa han. Ut fra det vi vet om Quislings arbeid i Generalstaben, virker det rimelig nok.

Under samtalene i 1924 svarte Schefflo og Friis at de selvfølgelig gjerne ville ha opplysninger, men ga ikke noe konkret råd. Rimeligvis var de oppmerksomme på faren for infiltrasjon, eller – noe som også ville ha vært logisk – de ville, hvis de mente at det var viktig nok, i tilfelle undersøke hva det sovjetiske partiet kunne mene. Militær spionasje var ingen partioppgave i den strengt organiserte, internasjonale kommunistverden. Å rekruttere en høytstående offiser i Generalstaben ville i så fall ha vært en sak for den sovjetiske militære utenlandsetterretningen, GRU. Quisling tenkte neppe i slike baner. Han hadde nok først og fremst en ikke urimelig forestilling om at Friis hadde innflytelse i Moskva, noe som var viktig for hans fremtidsutsikter der borte. En uke etter møtet med Schefflo og Friis fikk han besøk av Christian Hilt og Peder Furubotn hjemme hos seg selv, og han hadde deretter nok et møte med dem.⁶⁷

Under straffesaken mot Quisling i 1945 ble det spekulert i at framstøtene mot AP og NKP hadde vært forsøk på provokasjoner eller infiltrasjon, særlig fordi det også kom fram at han faktisk hadde vært britisk Passport Control Officer i Moskva i 1927–29 og derfor nødvendigvis må ha rapportert til den britiske etterretningstjenesten i disse to årene. Det er selvfølgelig heller ingen tvil om at han i tillegg hadde rapportert til

Generalstabens etterretningsavdeling, selv om det neppe skjedde så sent. Uansett hvordan det var med dette, er det liten grunn til å mistro Quislings noe haltende forsøk på oppklaring i 1945. Det er nemlig en logisk tråd i dette. Han var faktisk vennlig innstilt til Sovjet, i alle fall så lenge NEP-politikken pågikk. Det la han ikke skjul på i et intervju i *Norges Kommunistblad* i 1925, om sovjetisk minoritets- og språkpolitikk i forhold til Ukraina.⁶⁸ Artikkelen var avtalt under møtet med Schefflo og Friis.

Men om vi godtar at han så det slik 1924–25, da han var ute av sin militære stilling, men fortsatt var ansatt i Forsvaret, hvor troverdig er det at han hadde slike sympatier i årene før, da han var i tjeneste i en generalstab som var svært opptatt av den indre trusselen fra arbeiderbevegelsen? Selv om Friis kom til noe annet, ser ikke svaret ut til å være noe annet enn at Quisling faktisk hadde sympati med det han var satt til å motarbeide. Han var klar over vanskelighetene dette kunne skape for ham. Men han holdt likevel ikke sympatiene skjult. Det var jo høyst uvanlig med slike tanker i Generalstaben. At han forsto dette, og til og med antok at han ble holdt øye med av sin arbeidsgiver, vet vi fordi han ikke ønsket å bli observert under disse samtalene. Særlig gjaldt det med Friis og Schefflo, som han besøkte i Friis' privatleilighet, uttrykkelig av diskresjonshensyn.⁶⁹

For å forstå bakgrunnen for Quislings syn på arbeiderbevegelsen i 1924 må vi ellers vende tilbake til de tankene han utviklet i samarbeid med Prytz i 1918. Quisling var selvfølgelig heller ikke da sosialdemokrat av reformistisk eller revolusjonær karakter. Hans sympati var basert på en annen analyse av klassemotsetningene enn den som ledet til standpunkt for den ene eller annen part i klassekampen, for arbeider eller kapitalist, utbyttet eller utbytter, fattig eller rik. Alt dette var begreper som han var vel bevandret med. Quisling ville noe tredje.

Det var klassekampen i seg selv han ville til livs. Det var denne striden som rev opp samfunnet og skapte den indre trusselsituasjonen i landet. I stedet måtte verdiskaperne innen bedriftene, i hans øyne så vel arbeidere som direktører og eiere, stå sammen i et overordnet nasjonalt fellesskap, basert på felles biologisk opphav. Det var dette han beskrev som det nordiske rasefellesskap. Og ikke bare det, for å få slutt på at partikjelling og parlamentarisk kjøpslæri bestemte over den økonomiske utviklingen, måtte hele samfunnet organiseres på samme måte.

Quisling var altså ikke mot arbeiderbevegelsen eller fagbevegelsen, men var mot at disse var politisert og fremmet «snevre» klasseinteresser. Hva dette fellesskapet ellers skulle bestå av hadde han nok ikke så klare tanker om i 1924, annet enn at det absolutt ikke skulle være noe som var

arbeiderfiendtlig. Han var vel så mye mot den økonomiske liberalismens prinsipper som arbeiderbevegelsen var. Med slike ideer var det ikke noe unaturlig at han pleiet kontakter i arbeiderbevegelsen, og det var heller ikke underlig at de hørte på hva mannen hadde å si. Liknende samtaler foregikk i andre land i Europa, ettersom den revolusjonære bølgen etter Første verdenskrig ebbet ut. Det var stor usikkerhet om fremtiden. Også i Sovjet var en ny utvikling på gang med gjeninnføring av ulike kapitalistiske tiltak gjennom NEP-politikken. I arbeiderbevegelsen var spørsmålet om å danne landets første sosialdemokratiske regjering under modning. Det var naturlig at man spurte seg fore om hva de nærmeste årene ville føre med seg og at man holdt alle kanaler åpne.

Fikk ikke fortelle

I Forsvaret så man tingene ganske annerledes. Der hadde ikke fiendebildet endret seg siden 1918. Generalstaben bestyrte et system av aktive og passive indrepolitiske sikkerhetsforanstaltninger som var uhjemlet i norsk lov. Dette var landets kanskje viktigste militære hemmelighet i mellomkrigstiden. Temaet var ekstremt følsomt ennå da straffesaken mot Quisling pågikk i 1945. Quisling visste meget godt hvor følsomt dette var da han møtte Madsen, Tranmæl, Schefflo og Friis, han visste det både i 1932 og i 1945.⁷⁰ Men dette ville han selvfølgelig ikke snakke om da «Quislingsaken» eksploderte i Stortinget i 1932, mens han selv var forsvarsminister. Da var han jo ansvarlig for systemet og utnyttet det til fulle i sine egne planer. Men da Friis under straffesaken antydet at Quisling hadde tilbudt seg å spionere i Generalstaben mot betaling, *måtte* han svare for seg. Alternativet var fortsatt å beskytte systemet, slik det var forventet av hans offiserskolleger under offisersgranskningen i 1945, noe de uten unntak også lojalt innfridde. For *ham* var dette alvorligere. Kampen sto om livet. «Det med Generalstaben er i seg selv helt utelukket», svarte han. «Det var ikke tale om at jeg verken kunne eller ville gå inn i Generalstaben igjen.»⁷¹ Så fortsatte han:

(...) det virkelige forhold ellers er at jeg i Generalstaben var den som hadde utarbeidet alle de militære sikringsregler i tilfelle av indre uroligheter. Det var det meg som hadde utarbeidet og meg som sto for. Det kan nok være at jeg har talt med ham (Friis) om forholdet, men det er aldri fra min side sagt noe om de ting som jeg visste, og at jeg skulle gå inn i Generalstaben for å spionere – det er jo det rene sludder. Jeg visste jo alt som var i Generalstaben den tid. Det kjente jo jeg til. Det er jo bare tøv når man visste hvorledes det virkelige forhold var.

Mens Quisling stort sett snakket lavt under rettssaken, buste han ut med dette med høy og indignert stemme. Det benyttet lagmann Erik Solem seg av til å stoppe ham i å forklare mer om saken. Senere forsøkte aktor Annæus Schjødt å få ham inn på sporet igjen, men da hadde en sliten og ubalansert Quisling mistet tråden. Det var beklagelig, for ellers hadde vi kanskje fått et innblikk i mellomkrigstidens viktigste forsvarshemmelighet, som kunne ha forandret synet på vår militærhistorie i mellomkrigstiden og dens betydning for forløpet til det militære kaoset under mobiliseringen 9. april 1940.

Quisling forklarte seg sannferdig her. Da han kom hjem i desember 1921 hadde han blitt satt til arbeid i Generalstabens mobiliseringsavdeling med å få ferdig *Regler for oppsetning og anvendelse av sikkerhetsvakter, ordensvern og jernbanevakter i forbindelse med indre uroligheter*. Det hastet, ettersom de enkelte bestemmelsene i reglementet hadde vært i provisorisk bruk allerede fra høsten 1918 og prinsippene hadde vært bestemt av Regjeringens sikkerhetsutvalg.⁷² Kommanderende general J.C. Ræder hadde beordret arbeidet igangsatt 26. oktober 1921.⁷³ Quisling arbeidet med konseptene i desember og januar sammen med en annen adjoint, kaptein Ragnvald Roscher Nielsen.⁷⁴ Men det var stabskaptein Otto Ruge som hadde ansvaret og trakk opp retningslinjene. Det var også han som signerte de endelige utkastene. Arbeidet ble ledet av avdelingssjefen, major Johan L'orange. Det var ferdig da Quisling reiste i begynnelsen av februar. Quislings sjef i dette viktige arbeidet i 1922, major L'orange, kom til å bli en av Quislings våpendragere på 1930-tallet. Alle disse offiserene med senere så kjente navn kjente systemet ned til minste detalj.

Hva var det som var så ømtålig ved disse reglene fra 1922 som Quisling tillå så stor betydning? Det har vært lite kjent at Forsvaret allerede kort tid etter 1905 ble et aktivt element i makthavernes innenrikspolitik. Fra tid til annen ble militære avdelinger satt inn ved streiker og annen sosial uro. Slike militære beredskapstiltak kom i større omfang i 1918, noen måneder etter utbruddet av revolusjonen i Russland, og tiltok videre etter utbruddene av borgerkrigen i Finland og revolusjonene på kontinentet ved avslutningen av Første verdenskrig. Saken var ytterst følsom på grunn av bestemmelsen i Grunnlovens § 99 om at regjeringen ikke er «berettiget til militær Magts Anvendelse mod Statens medlemmer, uden efter de i Lovgivningens bestemte Former».⁷⁵ Forsvarsmakten hadde hjemmel for å bruke tropper ved opptøyer, men ikke for å proklamere militært område og unntakstilstand, ikke for å opprette egne spesialavdelinger som var politisk sammensatt eller for å ubrukeliggjøre våpenlagre av fare for revo-

lusjon. Siden 1880-tallet hadde man forsøkt å få gjennom fullmaktslover for å hjemle slike tiltak, men det hadde vært så omstridt at det aldri hadde blitt vedtatt av Stortinget.

I mangel av lovhjemmel ble det derfor dannet en egen sikkerhetskomité innad i regjeringen, som håndterte slike tiltak under den høyeste diskresjon.⁷⁶ Fram til 1921 falt tiltakene i tre kategorier, betegnet som én aktiv, nemlig militære ordensvernavdelinger, og to passive, nemlig sikringstiltak for våpenlagre og sikkerhetsvakter for samfunnsviktige private og offentlige institusjoner.

De innkallingene som hadde foregått, hadde skjedd etter enkeltvedtak i sikkerhetskomiteen eller etter ordre fra Justisdepartementet og Kommanderende general, alt tilpasset de varierende forhold. Den 12. og 16. februar 1918 påla Kommanderende general sjefene for distriktskommandoene ansvaret for å treffe nødvendige sikringstiltak mot «angrep fra ondsindede», og 4. mars samme år sendte Justis- og Politidepartementet ut et hemmelig rundskriv om hvordan samarbeidet mellom politi og militærmakten i slike sammenhenger skulle foregå.⁷⁷ Noe felles regelverk for hvordan innkalling, oppsetting og bruk av slike styrker skulle foregå, fantes imidlertid ikke. Ettersom faren for å bli beordret til å utkommandere militære som ordensvern bare tiltok for lokale sjefer rundt i landet, tiltok også deres press på Kommanderende general og departementet om å få etablert et felles regelverk for hvordan dette kunne skje, ikke minst i forhold til lokale sivile myndigheter. Det var dette som var bakgrunnen for at Ræder fikk utarbeidet *Regler for oppsetning og anvendelse av sikkerhetsvakter, ordensvern og jernbanevakter i forbindelse med indre uroligheter*, som kom til å være bestemmende fram til 1933–34.

Reglene innebar at de seks distriktskommandosjefene nå ble gjort ansvarlige for å utarbeide en plan for hvert sitt distrikt, som skulle omfatte alle sider ved tiltak mot indre politisk uro og revolusjonsforberedelser i arbeiderbevegelsen. Planene skulle hvert år ajourføres ved et mobiliseringsoppgjør likt det mobiliseringsoppgjøret som allerede fantes, men som gjaldt forberedelser av mobilisering for krig. Alt skulle skje ved det største hemmelighold. Korrespondanse skulle ikke journalføres, men nedtegnes i en egen bok ved avdelingene, som ble kalt «Den sorte bok». Hvis indre uroligheter truet, skulle oppsettingen skje ved at upålitelige mennskaper i et omfang på 15–25 % av de innkalte skulle plukkes ut av avdelingene. De gjenværende 75–85 % skulle danne avdelingens ordensvernhet. Slike avdelinger måtte ikke settes inn på mannskapenes hjemsteder. Informasjon om hvem som var upålitelige kunne om nødvendig

innhentes fra politi eller fra «Samfundshjelpen». Ordre til staber og ledelser skulle anvende prinsippet om dobbel ekspedisjonsvei, slik at reserver alltid ville stå klare. Innkallingsordrene til mannskapene skulle gå ut skriftlig pr. post eller med kurer, og de skulle legges i sivile, umerkede konvolutter uten stempelmerke som kunne betegne dem som en militær tjenestesak. Det var forbud mot å bruke de militære, gule konvoluttene uten frimerke påstemplet «militær tjenestesak» som ellers ble brukt ved militære innkallinger. Det fantes også bestemmelser om rekvisisjoner og om militære områder, det vil si områder som midlertidig var besatt av militære avdelinger.

Med dette systemet var det blitt innført to sett mobiliseringsordninger i Norge, ett ved indre uroligheter og opprør og ett ved ytre krig. Det ene var en vel bevart statshemmelighet, mens det andre var beskrevet i offentlige reglementer. I den militære korrespondansen levnes det ingen tvil om at den indre fienden var arbeiderbevegelsen. De upålitelige som skulle plukkes ut, var lokale politiske aktivister. Et forsøk på å framskaffe lovhjælp til dette ble gitt opp i 1918 og ble aldri senere forsøkt gjenopptatt. At en viktig del av Forsvarets virksomhet i mellomkrigstiden på denne måten hadde foregått i strid med norsk lov, ble verken berørt av den sivile eller den militære undersøkelseskommisjonen etter krigen. Forsvaret selv innrømmet aldri forholdet, på tross av at det har vært beskrevet offentlig siden 1975.⁷⁸ Først i *Norsk forsvarshistorie* i 2001 ble det overhodet kommentert, men da med en påstand om at systemet hadde vært lovfestet. Forfatterne, de to forskerne fra Institutt for forsvarsstudier, Rolf Hobson og Tom Kristiansen, hevdet der at en slik lov faktisk var blitt vedtatt i 1918.⁷⁹ Først etter påpekning fra Nils Ivar Agøy måtte forfatterne innrømme at de hadde tatt feil.⁸⁰ Slik kom mellomkrigstidens kanskje best bevarte militære hemmelighet først til å bli innrømmet fra forsvarshold i et diskusjonsinnlegg – 63 år etter at krigen avvirket systemet.⁸¹

De passive tiltakene i systemet ble ivaretatt ved bruk av sikkerhetsvakter og jernbanevakter. De første skulle forberedes for å kunne forsvare viktige lokale offentlige institusjoner, som militære og sivile bygninger og anlegg av stor betydning. Jernbanevaktene skulle forberedes til trafikkknutepunkter og bruer, slik at militær jernbanedrift ved indre uroligheter ikke skulle kunne avbrytes ved sabotasje. Særlig viktig var tiltakene ved Hærens våpendepoter, hvor samtlige våpen fra håndvåpen til tyngre våpen, som haubitser og kanoner, skulle ubrukeliggjøres ved at tennstempler og stempelfjærer i sluttstykker og kilemekanismer ble fjernet og gjemt unna på hemmelige steder. Dette ble iverksatt allerede i 1918. Da ble depotene

over hele landet ubrukeliggjort og de vitale delene stort sett gjemt unna på godt forsvarte festningsanlegg med stående garnisoner. Den 3. november 1921 ble disse lagringsbestemmelsene fornyet. Med unntak for de avdelingene som var innkalt som nøytralitetsvakter varte ubrukeliggjøringen av mobiliseringsbeholdningene fram til 9. april 1940, da dette flere steder i landet skapte kaos og forvirring.

Bestemmelsene i *Regler* om at avdelingene kunne innhente opplysninger om hvem som var upålitelige hos Samfundshjelpen, viser at Bauck og Ræder ikke var fremmed for å trekke inn denne offisielt private streikebryterorganisasjonen i systemet. Utover på 1920-tallet ble også Samfundsvernet trukket inn på samme måte. Dette skjedde særlig i Trondheim og Bergen.

Elementet som manglet

Quisling var, som nevnt, ikke imot arbeiderbevegelsen i seg selv, slik nå samfunnet engang var, men mot at den var en politisk interessekampbevegelse som i tale og handling rettet seg mot kapitaleierne. Hans langsiktige visjon var at arbeidere, direktører og kapitalister måtte samles innenfor rammene av et overordnet fellesskap, ikke bare innen den enkelte bransje, men også innen den enkelte bedrift. Det var dette han kalte en *korporasjon*. Dermed skulle bransjemessige fagforbund bli overflødige og det skulle ikke være behov for fagforeninger i hver enkelt bedrift. Ikke bare måtte det samlede næringslivet erstattes av liknende arbeids- og næringsting, men hele samfunnet skulle organiseres etter slike korporasjoner. Storting og folkevalgte organer, som nettopp var sammensatt ut fra klasseinteresser gjennom de politiske partiene, måtte avvikles og erstattes av riksting.

Dette nye systemet skulle imidlertid ikke innføres gjennom demokratisk behandling. Det skulle innføres med dekreter ovenfra. Alle medlemmene av korporasjonene skulle koopteres, det vil si utnevnes ovenfra. Myndighetsorganene måtte ledes av de fremste sakkyndige og være hevet over samfunnets interessekonflikter. Dette var en elitistisk modell, som hentet noen tanker som rørte seg på arbeidsgiverhold om å engasjere arbeiderne til deltakelse, andre tanker fra embetsstyrets tid før 1884, da forestillingen om idealbedriften som en utvidelse av eierens egen familie ikke var uvanlig, men først og fremst hentet modellen tanker fra de italienske og tyske forbildene. Det korporative i modellen var oppfatningen av at den indre samfunnstrusselen kunne organiseres bort ved at arbeiderne ble integrert i et borgerlig fellesskap. Det spesifikt

fascistiske lå i at modellen skulle tvinges gjennom uansett hva arbeiderne selv måtte mene, mens det nazistiske lå i at dette fellesskapet ikke bare skulle være borgerlig, men også baseres på et nasjonalistisk og rasistisk fellesskap. Samfunnets korporasjoner skulle styres av den høyverdige germanske rasen, ikke av mennesker med mindreverdig biologisk arv. De hørte ikke med. Hva som burde skje med dem, var det foreløpig bare uklare ideer om.

Hovedtrekkene i denne modellen hadde Quisling hatt klart for seg allerede i 1918. Men det var først rundt 1930 at forholdene var blitt modne for den, særlig ut fra den situasjonen mange offiserer og andre yrkesmilitære sto i. Realisering av disse ideene skulle fjerne kilden til den store uro som var påtvunget dem fra den politiske arbeiderbevegelsen. Det var derfor ikke tilfeldig at Quisling fra sine første politiske utspill foran valgkampen i 1930 ble sett på med veldige forventninger i Forsvaret. Her var endelig den mannen kommet som skulle formulere deres interesser og problemer. I løpet av valgkampen ble han en magnet. Det er ikke vanskelig å forstå hvorfor. Offiserskorpset befant seg i en skvis. Ikke bare var de satt til å betjene ytterst ubehagelige og lovstridige sikkerhetsforanstaltninger, men nå var de også i fare for å miste sine karriereutsikter og jobber, for ikke å snakke om politisk innflytelse, hvis AP kom til makten.

Men før Quisling kunne innta en slik rolle, måtte et sentralt punkt i hans tankeverden tilbake til 1918 korrigeres. Det var hans vurdering av Sovjet. Den gang hadde han sett med sympati på Sovjets oppgjør med egne finansielle parasitter og industrielle utbyttere og på deres strev for å slå tilbake intervensjonene fra stormaktene anført av England. Det var ikke selvsagt at en mann som ham tenkte slik den gang. Brorparten av hans kolleger og ikke minst den militære ledelsen tenkte overhodet ikke slik. Tvert imot støttet de tsarveldet, kontrarevolusjonen og intervensjonene, for «igjen å skape orden i Russland», som det het i tidens militære sjargong. Både landsfaderen fra 1905, Christian Michelsen, og Fridtjof Nansen hadde stilt seg i spissen for en borgerlig samling på et nasjonalistisk, antisosialistisk og antikommunistisk program. I 1925 kom dette til uttrykk gjennom stiftelsen av Fedrelandslaget, en organisasjon med appell til alle høyreekstremer innen de borgerlige partiene, som mente at noe drastisk måtte skje for å stoppe framveksten av arbeider- og fagbevegelsen. Laget foreslo forbud mot både Arbeiderpartiet og Kommunistpartiet. Her og i Bondepartiet, Frisindede Venstre og i Høyre var Sovjet-trusselen stadig et sentralt element. Men Quisling ble aldri med i Fedrelandslaget den gang.⁸² Han ble for øvrig heller ikke med i Bondepartiet før senere.

Først i 1928 fikk Quisling antikommunismen og Sovjet-trusselen på plass i sitt verdensbilde. Det revolusjonære Sovjet var blitt den fremste kilde til trussel mot Norge, både ytre sett som potensiell angriper, og indre sett, fordi landet støttet de norske revolusjonære. Men selv om det kan se ut som at han nå falt tilbake på det synet fra 1918 som hadde forent høyresiden i borgerlig politikk og hadde gjennomsyret forsvarsledelsen siden den gang, gikk han aldri tilbake på det han hadde ment tidligere, ikke engang under straffesaken i 1945.

Hva var det som gjorde at Quisling var modnet til å endre syn? Vi har pekt på de store forandringene i sovjetsamfunnet som da ble innledet. Quisling iakttok staliniseringen fra første benk og hadde tilgang på informasjon om hvilke konsekvenser det fikk rundt i landet. I tillegg kom hans personlige erfaringer, som også var negative, og skuffelsen over å miste muligheten for videre beskjeftigelse i Sovjet. Og om han noen gang kan ha trodd at hans fortrolige henvendelse til NKP i 1924 skulle åpne dører for ham i Moskva, så visste han i 1928 at det ikke hadde ført til noe. Enda viktigere var trolig det skiftet i utenrikspolitikk som kom i 1928, etter bruddet i de diplomatiske forbindelsene med Storbritannia året før. Det utløste, som vi har vært inne på, krigsfrykt, NEP-politikkens fall og store innenrikspolitiske forandringer, med forsert industrialisering, kollektivisering av jordbruket og politiske innstramningstiltak på alle plan. Quisling var imidlertid klar over at frykten for Storbritannia hadde sine historiske røtter og neppe var grunnløs.

Her kunne Prytz tilføre kunnskap om hvilken virkning det hadde hatt på situasjonen i Arkhangelsk da det allierte ekspedisjonskorpset besatte guvernementet i 1918. Quislings misbilligelse av dette avleiret seg i ettertid i hans eget ambivalente forhold til stormakten i vest. Men det var denne forvandlingen av sovjetsamfunnet i 1928, til det Quisling oppfattet som en aggressiv, stalinistisk makt, som veide tyngst for ham. I bakgrunnen skimter vi innflytelsen fra Prytz. Prytz hadde aldri delt Quislings syn på sovjetsystemet. Han hadde bare vært der for å tjene penger. Hans tålmodighet og kompromisser med systemet var begrunnet i behovet for å kunne ivareta egne næringsinteresser. Nå hadde han innsett at det var definitivt slutt. Kampen hadde endret karakter. Fra å forsøke å finne en ordening med sovjetmyndighetene, var han tvunget til å erklære krig mot dem. Han trengte en politisk bevegelse som kunne formulere dette. Det gjensto som den eneste vei til å gjenvinne inntektene som hadde rent ut av de nord-russiske skogene, og som et middel til å fortsette dem en gang i fremtiden.

Med tanke på hva som skulle skje elleve år senere, kan vi spørre om Prytz virkelig kan ha forutsett krigen på østfronten allerede i 1930? Selvfølgelig ikke. Men han må ha levd med håpet i alle disse årene. Det var han ikke alene om. Det var alminnelig tankegods. Kravet om at Vesten måtte ta *et militært sluttoppgjør* med bolsjevikene, sto på trykk i militærtidsskrift og andre publikasjoner over hele Europa. Det var et utbredt krav fra konservativt hold i alle vesteuropeiske land. Slike alternativer lå til grunn for militære planer. Det var ikke det minste profetisk i 1930 å hevde at dette måtte skje eller ville komme til å skje. Prytz' meninger om dette hadde i mange år vært i tråd med en vanlig oppfatning i brede militære kretser. Det var noe annet med Quislings. Og, som vi har sett, hadde Prytz dessuten med sine private økonomiske interesser, grunner til dette standpunktet som Quisling opprinnelig ikke hadde hatt. Prytz ventet at vennen skulle endre syn. Han fortalte at da Quisling kom hjem for godt i desember 1929, hadde han *endelig* bestemt seg for å oppgi enhver karriere og enhver tanke på egen fordel for helt å kunne ofre seg for «den store oppgave å redde fedrelandet». Det var som om Prytz med ordet *endelig* mente å antyde at *det var sannelig på tide*.

I tillegg til Prytz skal Quisling straks ha innviet Fridtjof Nansen.⁸³ Om dette virkelig skjedde, har vært vanskelig å få bekreftet. I det hele tatt er det vanskelig å dokumentere om Nansen overhodet kom med noe som kunne tas til inntekt for Quislings politiske aspirasjoner. Utover et par tjenstlige uttalelser om personen Quisling er han merkelig usynlig i kildene. Kanskje er det en myte at Nansen støttet prosjektet, men en myte med viktig nasjonal signaleffekt som ble utnyttet til fulle.

Budskapet om klassefred og korporativisme, rasefellesskap og anti-parlamentarisme var ikke noe nytt i 1930. Hver for seg hadde disse elementene hatt pågående talsmenn på ytre høyrefløy i politikken og langt inn mot sentrum i flere år, uten at det hadde ført til virkelige endringer i samfunnet. Med antikommunismen på plass kunne man forholde seg til et mer helhetlig budskap, en samlet ideologi med en helt annen kraft enn de forskjellige elementene hadde hatt hver for seg. Dermed var grunnen ryddet for at Quisling kunne få en ganske annen appell til kollegene i Forsvaret enn han hadde fått i 1924. Responsen viser at dette var noe kvalitativt nytt. Stort mer enn en skisse var det imidlertid ennå ikke. Det var et stykke fram til et sammenhengende politisk program som også forholdt seg til den dagsaktuelle politiske virkeligheten og ikke minst til en sammentømret politisk bevegelse som kunne kjempe det gjennom.

Kapittel 2

PROSJEKTET

Du skal få se, kjære Ven, at jeg faar ret. Jeg hadde ikke ventet krigen i aar, men naar den nu kommer, saa gjerne for mig. Du kan banne paa, den vil bli en opvækker for det borgerlige søppel i Norge. De skal faa samvittighetsgnag mangen dag nu utover. For min ubegripelige mening er nu den, at ramler vi ikke op i den krigsperiode som Sovjet nu har startet, skal det ialfald bare mangle en tusendels millimeter. Vi skal komme så nær, at vi antagelig - og forhåpentlig - oplever den krigstilstand som maa til for at en mand tar kommandoen og sætter skik på dette folket vort som er styrt så forbanna slet. En dag faar Du nok ordre til at sope rent dritthuset og hive stortingsrampen paa dør.

SUNDLO TIL FIVE, 1929⁸⁴

Under valgkampen 1930 ble Quisling med ett det store navnet i den borgerlige agitasjonen mot arbeiderbevegelsen. Det skyldtes artikler og intervjuer i avisene på velvalgte tidspunkt, men også andre aktiviteter til en liten krets offiserer, som siden tidlig i 1930 under kaptein Frederik Prytz' initiativ og inspirasjon hadde diskutert utkastene og når de burde presenteres. Utspillene forvandlet Quisling fra å være en forhenværende generalstabsoffiser med kuriose synspunkter til å bli et samlingspunkt for ytre høyre i norsk politikk. Omskiftet kom uventet på mange, også på ham selv. Oppmuntret av suksessen gikk kretsen videre med å presentere en organisatorisk plattform for likesinnede storborgerlige med Quisling som frontfigur. Det skjedde i løpet av de tre første månedene av 1931. Igjen vurderte de stemningen riktig, og da tilfeldighetene åpnet for det, ble Quisling praktisk talt klappet inn i regjeringen som forsvarsminister.

Denne fantastiske suksessen hadde ikke vært mulig uten politisk fingerspissfølelse og godt praktisk forarbeid. I så måte var Prytz erfaren på de bakre linjer. Han hadde et stort kontaktnett til rådighet og visste å nå sitt

publikum, særlig blant hovedstadens forretningsstand og mange militære. Ikke minst skyldtes suksessen at ulmende misnøye i Forsvaret hadde vokst seg så sterk at det boblet over. Det var ikke vanskelig å finne medspillere. I løpet av valgkampen etablerte enkelte militære seg i den politiske offentligheten på en måte som Norge ikke hadde sett siden 1905, og som vakte motvilje langt inn i Forsvarets ledelse.

Hjemkomst

Lille julaften 1929, en av de første dagene etter at Quisling kom hjem fra Moskva, oppsøkte han Frederik Prytz i dennes leilighet i Hafsrfsjordsgate 7 i Oslo. Oppstemt fortalte han at han nå var klar for å sette i gang sitt store politiske prosjekt.⁸⁵ Dette ble opptakten til en rekke inngående samtaler mellom de to. Hvordan ordene falt, vet vi ikke, men de må ha snakket om den politiske situasjonen, med bekymringer om virkningene av den økonomiske krisen etter fallet på New York-børsen, regjeringssituasjonen og ikke minst den truende utviklingen foran valget neste høst, med radikalisering og gjenoppstått revolusjonsretorikk i AP. Ledende personer der, som Emil Stang, Schefflo og Friis, personer de to kjente godt, hadde gått tilbake til partiet fra NKP og brakt med seg hele sitt «arsenal av bolsjevikisk propaganda».⁸⁶ Valgkampen kom til å dreie seg om for eller mot den revolusjonære arbeiderbevegelsen. Vant AP, ville staten falle, mente de. Store ting kunne skje.

Prytz hadde altså returnert nesten på dagen to år tidligere, etter et siste ublidt farvel med sovjetmyndighetene. Han hadde da vurdert å etablere seg i England, etter invitasjon fra de britiske forretningsforbindelsene, som hadde vært mer enn fornøyd med inntektene fra hans sovjetiske investeringer. En annen grunn til heller å reise til England var at han følte seg utsatt i Norge. «I Norge hadde våre hjemlige kommunister et ondt øie til ham fra den tiden da han 'ledet løgncentralen' i Drammensveien 6», skrev hans kone senere.⁸⁷ Men Prytz ville heller ta opp hansken enn å rømme. Fra da av, skrev hun, forberedte han seg på den kampen som måtte komme ved lesning og studier, ved å knytte forbindelser og nettverk og ved å spre opplysning i Det Norske Selskap, Frimurerlogen og i Oslo Militære Samfund.

De to vennene hadde hatt kontakt hver gang Quisling var hjemme. Det hadde han vært relativt ofte. Som bestyrer av avviklingen av forretningsvirksomheten i Moskva hadde han disponert selskapenes innestående i den sovjetiske statsbanken, etter hyppige og detaljerte telegraminstrukser

fra Prytz.⁸⁸ Quisling var blitt en viktig person i Prytz' økonomiske liv. Prytz ønsket selvfølgelig å få mest mulig av midlene ut av Sovjet. Noe må vi anta at det var etter den innenlandske handelen, men hvor mye, og hva av dette som ble reddet, er usikkert. Inntektene fra den engelske eksporten var gjort opp i pund og var i de første årene blitt betalt til selskapet i Oslo, mens de den siste tiden eksporten foregikk ble innbetalt direkte til eierne i London. Av dette må vi regne med at så lite som mulig var overført til Russland.

Det var ingen fattig mann som etablerte seg i Oslo etter hjemkomsten. I 1928 kjøpte Prytz seg inn i Hafrsfjordsgate 7 på Frogner i Oslo, hvor han innredet en praktleilighet på 250–300 kvadratmeter. Fra årsskiftet 1928/29 flyttet han inn der med familie og tjenestestab. Han kjøpte også en stor fjeleieendom i Hol i Hallingdal av generalkrigskommissær Bratlie og investerte mindre beløp både i Skottland og England. Noe av dette kan ha blitt finansiert med salget av eiendommen Granholt i Holmenkollveien, hvor familien opprinnelig hadde bodd. I perioden fram til han kjøpte Storfosen gods i Trøndelag i midten av 1933, flyttet dit og etterhvert levde av gårdsdriften der, var det bare gevinstene i Russland som kunne ha finansiert det øvrige. Etter kjøpet av Storfosen ble fjeleieendommen Fosstøl i Hol solgt og Hafrsfjordsgate utleid. Større var ikke formuen. Til overs må det i tillegg også ha vært midler til å betale den politiske virksomheten han engasjerte seg i. Verken han eller Quisling hevet lønn i årene med Nordiske Folkereising eller de første årene med Nasjonal Samling.⁸⁹

Det var derfor neppe tilfeldig at noe av det første Quisling gjorde etter at han kom hjem, var å oppsøke Prytz. Quisling hadde flyttet inn igjen i sin gamle leilighet i Erling Skjalgssonsgate 26, også den i det fasjonable Frognerstrøket, med sitt arkiv, sine møbler og ikke minst sin betydelige kunstsamling fra Russland og Ukraina. Selv om kunst neppe var priset høyt i det revolusjonære Sovjet, er det merkverdig at han kunne hatt råd til slike innkjøp på sin beskjedne inntekt. Det er ikke usannsynlig at samlingen et stykke på vei var innkjøpt for Prytz' midler. Ved tilbakekomsten må det i så fall ha vært et komplisert økonomisk mellomregnskap mellom de to. Hvordan det ble gjort opp, vet vi ikke. Men det er ingenting som tyder på at dette skapte konflikter dem imellom. Samtalene gled over i et tett samarbeid utover nyåret og våren 1930. Mange har referert til disse sammenkomstene. De fant sted hjemme hos Prytz, i et kontorbibliotek som han hadde innredet etter at Drammensveien 6 var avviklet og solgt. Quisling nærmest bodde i Hafrsfjordsgate den første tiden, og samtalene gikk dag og natt.⁹⁰ Også Leonhard Prytz, broren som hadde bestyrt for-

retningene i Arkhangelsk og holdt orden i Drammensveien 6, ble trukket med. Han var overrettssakfører og egnet seg utmerket som bokfører for de to. Trolig falt det seg helt naturlig ettersom han vanket i huset sammen med sin kone, som var søster til Frederik Prytz' kone.

Temaet de snakket om, var å skape en «Norsk Aksjon». Det var en tanke de hadde lekt med i Petrograd i 1918. Det var foreløpig et stykke dit. De tre omtalte seg etterhvert som Den nasjonale klubb. Frederik Prytz ville invitere flere med. Modellen var hvordan slike private klubber fungerte i England. Han inviterte sin kullkamerat fra Krigsskolen og personlige venn, kaptein Nils Herman Christian Schulz. Som Prytz hadde Schultz tidlig tatt avskjed fra Forsvaret og gått over i næringslivet. Nå drev han en eksportforretning i Oslo, etter mange år som disponent for en papirfabrikk i Halden. Både han og Prytz var opptatt av trelastutsiktene i Sovjet. En annen offiser som var politisk interessant var major Ragnvald Hvoslef. Han hadde også forretningsmessige interesser i trelast, var godseier på Tanberg i Norderhov og bekjent av Prytz både som militær og forretningsmann. Prytz trakk ham også inn i kretsen. Hvoslef var en kjent figur, ikke på grunn av sin militære karriere som foreløpig hadde endt som ulønt bataljonssjef i IR 6, men som medstifter og leder av Samfundsvernet. Nå arbeidet han for at Samfundsvernet skulle få offisiell status som en del av Forsvaret i den nye hærordningen av 1927 som var under arbeid i departementet.

En tredje som ble trukket med var nettopp nøkkelmannen i Generalstabens arbeid med hærordningen, kaptein Adolph Fredrik Munthe, som vi allerede har presentert. I august 1930 ble han etter lang tjeneste utnevnt til kaptein i Generalstabens operative avdeling, hvor han bestyrte etterretningskontoret. Han hadde da vært sekretær i Hærens fastlønte Officerers Landsforening siden 1920, var avtroppende redaktør av foreningens blad *Vor Hær* og hadde vært en ivrig militærskribent i dagspressen i en årrekke. Munthe passet godt inn i kretsen. Han var usedvanlig flittig og skrev flere av kretsens viktige dokumenter. Han var dessuten godt oppdatert om hva som rørte seg i Generalstaben og satt i en rekke militære kommisjoner og råd, i tillegg til at han nå fikk embetsansvar for å bestyre den militære overvåkingen av landets sosialister og kommunister. Han kjente selvfølgelig også Quisling etter tiden i Generalstaben. En annen felles bekjent som Prytz henvendte seg til, var kaptein Halvor Hansson, kullkamerat med Quisling fra den Militære Høyskole og kollega med ham som adjoint i Generalstaben. Nå var han avtroppende stabssjef i 6. divisjon, påtroppende formann i Landsforeningen og redaktør av *Vor Hær*.⁹¹ Hansson hadde som

Munthe gått gradene i Generalstaben, delte hans oppfatninger og fant seg til fort til rette blant de andre. Enda en av Quislings kullkamerater fra Høyskolen, kaptein Petter Mauritz Mjøllner, ble også tidlig med. Han var artillerist, som Quisling. I tillegg til militær utdannelse hadde han avlagt juridisk embetseksamen i 1915, vært sekretær i Forsvarsdepartementet siden 1918 og var fra 1. februar 1930 beordret som kontorsjef i departementets 5. kontor. Munthe, Hansson og Mjøllner hadde etter alle solemerker fremragende karrierer foran seg.

I denne eksklusive klubben var det ikke medlemskort foreløpig. Man var 'dis' og diskuterte hva som burde gjøres med den politiske krisen i landet. Det var Prytz som inviterte. Som vert var det han som var det sosiale og politiske midtpunktet. Hans engelske oppdragelse ga ham en naturlig lederposisjon, stilt overfor den sosiale usikkerheten som var så typisk for yngre offiserer i mellomkrigstiden. Han var verdensvant og erfaren og hadde et vinnende vesen, enten det nå var i den fortrolige samtalen eller over et slag snooker i Det Norske Selskab. Hans økonomiske suksess, investorforbindelser i Norge og utlandet og nokså storslåtte privatøkonomi demonstrerte at han var på vei opp i storborgerligheten. Men han var også eldste offiser i denne lukkede kretsen av militære som ellers ikke hadde for vane å samarbeide privat. Etter militær skikk var den eldste offiseren sjef. Endelig var Prytz også en naturlig førerskikkelse fordi han både var diplomatisk og alliansebyggende.

Quisling var ikke i stand til å spille noen slik rolle. Han var den visjonære og høytflygende, alltid med de store tankene og med perspektivene. Han hadde noe utilgjengelig over seg, men også et ubendig engasjement, som kunne komme godt med i politikken. Prytz, som jo kjente hans kvaliteter fra langt tilbake, må ha hatt tro på at han egnet seg som lederfigur utad. Dessuten var han avhengig av Prytz økonomisk, et forhold som sikkert passet Prytz utmerket, og som Quisling bare måtte avfinne seg med. De to kjente hverandre for godt til at det kan ha vært noe skuespill dem imellom.

Vi har ingen referater fra samtalene i klubben våren 1930. Men vi vet litt om resultatene av dem. Den 5. april ble Quisling presentert som bolsjevik- og russlandsekspert i et langt intervju i *Morgenbladet*, og fire dager etter holdt han foredrag om det samme i Halden.⁹² Nå var det kommunismen han advarte mot. Han hadde store forhåpninger til at Fridtjof Nansen post mortem kunne gjøres til en samlingsfigur for den nye politiske aksjonen man diskuterte. Nansens overraskende død i mai 1930 ga en god anledning til å lansere denne Quisling for hovedstadens publikum. Resultatet var ingen stor sak.

tatet ble artikkelen «Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død» i *Tidens Tegn* 24. mai. Og det stemte med rollene dem imellom at Prytz passet på at forfatteren undertegnet som *kaptein* i stedet for som Nansens assistent.⁹³ Artikkelen lanserte klubbens politiske program i full bredde. Her var fullføringen av Nansens livsverk beskrevet som slutt på klassekamp, slutt på partistrid og krav om omdanning av Stortinget. Arbeiderne måtte vekkes for rasebevissthet om den nordiske rase. Kommunismen hjemme og i Sovjet måtte nedkjempes. Og, selvfølgelig, Forsvaret måtte styrkes. En slik ny nasjonal, politisk bevegelse kunne hete 'Nansen-forbundet'. Artikkelen utfordret Fedrelandslaget retorisk til å ta initiativ.

Fedrelandslagets formann, ingeniør Joakim Lehmkuhl, tok imidlertid ikke utfordringen. Det overrasket neppe Prytz og Quisling. Det ga nemlig et gunstig utgangspunkt for et oppspill i *Tidens Tegn* til å presentere klubbens program som en samlingsbevegelse som ville gjøre alle andre partier overflødige.⁹⁴ Det var naturlig å bruke *Tidens Tegn* til en slik lansering. Redaktøren der, Rolf Thommesen, var svært velvillig, og disponenten, major Johan Beichmann, sympatiserte også. Begge ble aktive deltakere noen måneder senere.⁹⁵ Dermed var loddet kastet. Det politiske grunnlaget for den Nordiske Folkereisning og Nasjonal Samling var presentert.

Senere på høsten 1930 fulgte artikkelserien «Russland og vi» i *Tidens Tegn*, med 13 store artikler som tok for seg utviklingen av arbeiderbevegelsen, kommunismen og Sovjet. Quisling sto som forfatter, men artiklene var skrevet på initiativ av og i nært samarbeid med Prytz.⁹⁶ Umiddelbart etter den siste artikkelen kom hele serien i bokform.⁹⁷ Det var enestående at en så sentral avis med jevne mellomrom kunne gi helsides plass til en slik serie midt i valgkampen. Den var også bestilt av redaktøren, godt planlagt og diskutert i klubben.⁹⁸ Andre i klubben, som Hvoslef, bidro med egne artikler. Samtidig som disse kom på trykk, turnerte generalmajor Carl Hagbarth Gulbranson rundt i landet og agiterte. Gulbranson var godseier, formann i Norges Forsvarsforening og sjef for 4. distriktskommando i Bergen. Hans søster var gift med Hvoslef. Han hadde gitt seg selv permisjon for å gjennomføre sine mange foredrag under valgkampen, noe generalstabssjefen måtte avfinne seg med. Når en så mektig person anklaget arbeiderbevegelsen for å smugle våpen inn i landet for å forberede revolusjon, så ble han lyttet til. 'Våpensmuglingen' ble et etablert faktum i avisene. I Trondheim holdt en dommer foredrag om at «der blir skaffet vaaben til revolutionshæren» gjennom storstilt smugling. Bladet *Nidaros* rapporterte at «man» hadde «anbragt» sine partifeller ved enkelte tollboder.⁹⁹ Også polarhelten major Hjalmar Riiser-Larsen stilte seg i front-

linjen sammen med generalen bak disse påstandene, som imidlertid savnet beviser. Justisdepartementet ønsket etterforskning. Fordi man ikke stolte på politiet ble etterforskningen overlatt til de militære. Generalstaben satte løytnant Atle Angell på saken, en engasjert offiser med bakgrunn fra både Fedrelandslaget og Samfundsvernet.¹⁰⁰ For å skaffe beviser fra Sverige tok Munthe kontakt med sin svenske kollega, sjefen for den svenske militære etterretningstjenesten, rittmester Torsten Lindh.¹⁰¹ Det så til å begynne med lovende ut. For Angells del rant det imidlertid ut i sanden, på tross av kostbare besøk i Berlin og Hamburg og et antatt infiltrasjonsforsøk i kommunistmiljøet. Ekspedisjonssjef Platou måtte konkludere med at man satt uten et eneste bevis, mens hans byråsjef konkluderte med enda hardere ord.¹⁰² Munthes henvendelse til Stockholm, som skulle få større konsekvenser, skal vi komme tilbake til.

I det hele tatt satte Quislings artikler prikken over i-en i en voldsomt opphetet valgkamp, og bidro ganske sikkert til AP og NKPs valgnederlag 21. oktober 1930, da AP gikk tilbake fra 36,8 % av stemmene i 1927 til 31,4 %, mens NKP mistet halyparten av sine stemmer og endte på 1,7 %. Faren for å få en gjentakelse fra 1927 med en AP-regjering var over, enn så lenge. Etter at denne store propagandaoffensiven hadde ført til seier, ikke minst gjennom spaltene i *Tidens Tegn*, samlet klubben seg til oppsummering og videre planlegging. De hadde erfart hvor labil den politiske opinionen hadde blitt, og hvor lite som skulle til for å påvirke retningen. Det var på tide å samle en utvidet krets for å drøfte veien videre.

Snarvei til makten

Sent på høsten 1930 samlet klubben seg for å diskutere et utkast til invitasjon.¹⁰³ Det var uklart hvor omstendelig den burde være. For å gi signaler om i hvilken retning de tenkte, ble de enige om å sende med flere vedlegg, hvor mer detaljerte spørsmål ble behandlet. Papirene var ført i pennen av Prytz eller Quisling, eller muligens av dem begge i samarbeid. I hoveddokumentet som ble betegnet som «No. 1», ble det under overskriften «Privat og konfidensielt» skissert opp et samlende politisk prosjekt for en ny organisasjon som kunne følge opp valgseieren. Her støter vi for første gang på forestillingen om at det kunne bli nødvendig å gripe inn militært mot landets politiske myndigheter.

Det startet med en advarsel: Det ville være «lettsindig å overvurdere» den borgerlige valgseieren, fordi en tredjedel av befolkningen hadde stemt for «et utvetydig revolusjonært program». I hovedstaden hadde hele 60

ooo «voksne kvinner og menn» gjort nettopp det. Slik det lå an, ville nederlaget bare konsolidere og styrke «de revolusjonære krefter». Selv om det «i øieblikket» var liten fare for en «isolert revolusjon i Norge», var forholdene i Øst- og Mellom-Europa slik at det når som helst kunne bli en «kritisk situasjon» med revolusjonære forsøk også i Norge. «Vårt største politiske partis arbeide er jo nettopp lagt an paa dette grunnlag.» Etter denne dramatiske innledningen konstaterte de at det ennå ikke var lyktes å samle de politiske partiene og befolkningen om et program for en «nasjonal nyreisning» for å fjerne «den bøig som de sociale kamper m. v. legger om vaart samfund». Hvis man fortsatte å la ting skli ville man ved neste valg stå overfor kapitalflukt og muligheten «av at det revolusjonære parti faar regjeringen og av omstendigheternes makt tvinges til aa innføre diktatur». Et slikt diktatur kunne komme av seg selv, og det ville koste «strømme av blod og veldige ødeleggelser» å befri seg fra det. For å hindre dette hadde en rekke nasjonalt sinnede menn drøftet å stifte en organisasjon av «eksklusive politiske klubber», gjennom en «nasjonal nyreisning i nordisk aand».

Noe nytt Fedrelandslag ville de imidlertid ikke ha. Det de tenkte seg var en «samorganisasjon», – en frontorganisasjon – som andre organisasjoner eller klubber kunne arbeide gjennom. Dette måtte skje i hemmelighet. En rekke komiteer måtte settes ned. I det første bilaget til invitasjonen skisserte de det politiske grunnlaget i fem punkter: De fire første punktene var å bekjempe marxismen og «utrydde enhver tanke på en kommunistrevolusjon, å samle folket om dets «nordiske avstamning» på en «religiøs og ansvarsbevisst livsoppfatning», å «vinne arbeiderne for en nordisk, positiv og byggende nasjonal arbeiderpolitikk» og å «omdanne» statsorganene. Her hadde de lagt inn et lite forbehold om at en slik omdanning skulle skje «i den utstrekning» statsorganene «ikke svarer til tidens krav». Statsorganene skulle da erstattes med «næringsråd» for henholdsvis kapital, ledelse, funksjonærer og arbeidere. Disse skulle så knyttes sammen i et «riksting», som skulle gjøre et «organisk samarbeide mellom samfunnets virksomheter og klasser» mulig. Det siste punktet var å fremme samarbeid mellom de nordiske folk og hevde landets maktpolitiske stilling utad. I det andre bilaget listet de opp ti organisasjonskomiteer som skulle binde det hele sammen under en politisk komité og et arbeidsutvalg. De ba om streng konfidensialitet.

En av de komiteene de ønsket var en forsvarskomité, som skulle utrede «indre og ytre forsvarsspørsmål». Ut fra sin stilling i Generalstaben var Munthe den rette til å sette i gang med dette arbeidet. Trolig ble

hovedpunktene til en slik studie diskutert nokså omgående, for allerede 20. januar 1931, ennå før Prytz og Quisling hadde fått sendt ut den endelige invitasjonen, hadde Munthe sin studie ferdig. Den hadde fått tittelen *PM angående foranstaltninger under særskilte forhold* og var på 27 tettskrevne sider.¹⁰⁴ Dette dokumentet er den mest helhetlige sammenfatningen av hvordan kretsen rundt Prytz og Quisling tenkte seg bruken av militærapparatet i den indre klassekampen i tiden før Quisling ble forsvarsminister. Vi skal derfor se nærmere på de perspektivene Munthe reiser.

Innledningsvis i «Almindelige bemerkninger» gikk Munthe rett på sak, med ord for ord å følge formuleringene i invitasjonen. Det eneste han endret på var å erstatte henvisningen til stortingsvalgene «i aar» med «ifjor». Revolusjonsfaren var absolutt til stede på grunn av APs organisasjon, program og den spente situasjonen, slo han fast. Deretter drøftet han hvilke midler som kunne stoppe et revolusjonært forsøk. Politiet mente han at ikke var pålitelig hvis AP fikk regjeringsmakten. Politiet kunne dessuten planmessig «bolsjeviseres» fordi det var en kommunal institusjon. Militærmakten kunne derimot settes inn, og til det formålet eksisterte det allerede en plan for militære sikkerhetsvakter, jernbanevakter og ordensvernavdelinger, som han kalte den aktive «Plan X». Forutsetningen for dette var at myndighetene hadde vilje og evne til å mobilisere. Med andre ord forutsatte planen at regjeringen var borgerlig og at det forelå en krisetilstand som forløper. Men en revolusjon kunne også komme under en AP-regjering, ja, til og med «på foranledning av denne». Og den kunne komme som et plutselig kupp uten forutgående krisetilstand, slik at det ikke ville være tid eller anledning til å mobilisere mot den. For disse to muligheter, som «er langt sannsynligere enn forutsetningen for Plan X», forelå det ingen plan. En slik måtte utarbeides snarest under betegnelsen «Plan Y». Den private organisasjonen Samfundsvernet, som Jus-tisdepartementet nå hadde godkjent som et «frivillig ordensvern», kunne også brukes til å stoppe en revolusjon. Det inngikk allerede i Plan X. Men hvordan kunne Samfundsvernet brukes i en ny Plan Y? Forsvarsledelsen hadde ikke bestemt hvordan forholdet skulle være mellom Vernet og de militære sjefene i landsdelene. Det fantes ingen felles ledelse. I tillegg til den eksisterende Plan X og den skisserte Plan Y, beskrev Munthe ennå en plan, den passive «Plan V». Den omhandlet hvordan man skulle forhindre de revolusjonære i å ta militærmaktens våpen.

På denne bakgrunnen fortsatte Munthe med en gjennomgang av sakens forhistorie, som dreide seg om opprettelsen av og erfaringene med Plan X og Plan V tilbake til 1918. Det var etter gjeldende regler fra 1922

distriktskommandosjefene som var ansvarlige for å forberede tiltakene i begge planer innen sine distrikt. Planene skulle oppbevares hos Kommanderende general og inneholde oversikter over oppsetninger av ordensvern, sikkerhetsvakter og jernbanevakter innen hver enkelt avdeling, deres styrke og disposisjonssted og hvordan de skulle innkalles og oppsettes. Hvert år skulle planene gjennomgås og ajourføres i et eget mobiliseringsoppgjør innen 15. mars. Imidlertid var ingen av planene sendt inn i 1930, i påvente av endringer. Bakgrunnen for dette var at Kommanderende general hadde bedt distriktskommandoene om å uttale seg om ordningen fortsatt var betryggende «når hensyn tas til den måte forholdene i militær henseende har utviklet sig hos oss den senere tid». Det var særlig bruken av utskrevne mannskaper man var bekymret for. De stadige nedskjæringene som hadde ført til færre og mer fåtallige garniserende avdelinger, gjorde at systemet ble mer og mer avhengig av at befal og mannskaper faktisk var pålitelige. Kommanderende general hadde bemerket at man om nødvendig heller fikk redusere de planlagte oppsetningene. Også den militære jernbanedriften, som i situasjoner med opprør etter planen skulle sikre transporten av tropper dit det var nødvendig, var blitt mindre pålitelig, blant annet fordi mange transportarbeidere var upålitelige. Planene lå nå til omarbeiding.

Når det gjaldt sikring av våpen, gikk Plan V ut på å fjerne tennstempler og slagfærer fra mobiliseringsvåpen i utsatte magasiner. Fra 13. november 1918 var ordningen utvidet til å omfatte alle våpen inklusive artilleri. I 1925 ble denne praksis regelfestet og var fortsatt gjeldende i 1930.

Munthe hadde ingen forslag til endringer i planene X og V, så langt det gjaldt Hæren. Men han tok opp to forhold som gjaldt Samfundsvernet. Vi forstår av dokumentet at Hvoslef ønsket at Samfundsvernet burde få en viktigere og mer offisiell status i Forsvaret, som et beskyttelseskorps lik de finske Skyddskåren. Samfundsvernet var en privat militær hær under Hvoslefs kommando. Vi vet ikke hvordan han hadde fått denne stillingen. Men ut fra det hans forgjenger som leder, den senere general Arne D. Dahl, har fortalt, var det skipsreder Thomas Olsen som hadde ansatt ham. Olsen var den grå eminense som styrte det hele fra en tilbaketrukket og usynlig posisjon utad. Det var næringslivstopper i hans krets som bestemte hvordan organisasjonen skulle brukes.¹⁰⁵ Offiserene var uunnværlige i organisasjonen. De hadde bygd opp de lokale kampgruppene og satt som befal i dem. For eksempel var major Nils C. Bøckman i Trondheim sjef for kampgruppene der, samtidig som han var en av lederne av den militære ordensvernstyrken i byen. Mange andre av byens befal sto i samme

dobbeltposisjon. Hvoslefs problem var at ved mobilisering av ordensvern-avdelingene ville dette befalet stå under Kommanderende generals kommando og ikke under hans. Og slik ønsket han selvfølgelig ikke å ha det.

Munthe kjente Hvoslefs argumenter. I kretsen var det enighet om at Samfundsvernet for all del ikke måtte komme under kontroll av en framtidig AP-regjering eller Kommanderende general, som jo var regjeringens hovedrådgiver i militærsaker og var politisk utnevnt. For å løse problemet med dobbeltrollene foreslo derfor Munthe at Samfundsvernet hvert år skulle få informasjon fra distriktskommandoene om hvilke befalingsmenn og mannskaper som var innkalt til de militære sikringsavdelingene. At dette skulle kunne skje overfor en organisasjon som i alle fall formelt sett, var Forsvaret helt uvedkommende, viser ikke bare hvilket ambisjonsnivå kretsen hadde, men også hvor uformelt man i Generalstaben så på saken. Dette var nemlig ikke noe særstandpunkt fra Munthe. I tråd med samme tankegang foreslo han at kampgruppene i en krisesituasjon burde samordnes med ordensvern-avdelingene under distriktskommandosjefens felles kommando, med andre ord en slags likestilling.

Etter denne gjennomgangen av planene X og V, som Munthe, med henvisning til et initiativ fra Kommanderende general i desember 1930, foreslo ble utvidet til også å omfatte Marinen, gikk Munthe over til å diskutere Plan Y, utredningens sentrale sak og hoveddel. Han kunne ikke se bort fra at en revolusjon kunne utvikle seg fra en situasjon med planløse «pøbeloptoier», men det var ikke dette han var mest opptatt av. Det farlige var at «kupet» kunne komme overraskende uten noe forutgående varsel, selv om kuppemakerne også da ville være avhengige av en situasjon med «gunstig stemning blant massene». «Kupet» kunne enten komme «ovenfra», fra en sittende AP-regjering, eller «nedenfra», mot en borgerlig regjering. Uansett ville formålet i første omgang være å lamme militær- og politimyndighetene og å ta herredømme over kommunikasjonene. «Kupet» ville komme som et «hovedfremstøt» mot de sentrale by- og arbeiderområdene rundt Oslo, og med flere «lokale fremstøt» der arbeiderbevegelsen sto sterkt. Formålet ville være å etablere en «rød» landsdel med rikelig tilgang på 'rødt' menneskemateriell». Denne røde landsdelen avgrenset han foruten Oslo til Akershus, Østfold, Hedemark og Oppland.

Deretter gikk Munthe over til å drøfte hvordan «kupet» skulle møtes og «slåes ned». Det viktigste var umiddelbart å organisere motstand, ikke bare mot hovedfremstøtet, men også mot lokale fremstøt. Dette måtte planlegges og forberedes. Særlig viktig var det på forhånd å ta ut substitutter for alle viktige stillinger, slik at de som var pekt ut til disse, umid-

delbart kunne begi seg til hemmelige steder, hvorfra de skulle ta ledelsen i motstanden hvis de egentlige innehaverne av stillingene var tatt. Slike hemmelige oppmøtesteder måtte avtales lokalt. Men dernest måtte man også planlegge hvordan militærmakten kunne etablere en basis i en «hvit landsdel», og derfra organisere et samlet felttog mot den røde. «Organiseringen av de samfundsbevarende krefters operasjonsbasis» måtte forberedes umiddelbart på en slik måte at stillingssubstituttene for statsråder, militære og sivile ledere med flere umiddelbart trådte inn i sine funksjoner og bega seg til den forberedte operasjonsbasis så snart det «er godtgjort at et kup er satt i verk». Hvor burde denne hvite basisen da ligge? Først vurdererte Munthe Trondheim og Trøndelag. Samfundsvernets ledelse hadde valgt dette området som basis, skrev han, og dokumenterte dermed at han hadde kjennskap til at også Samfundsvernet hadde slike planer. Men for sin egen del mente han at denne landsdelen lå for langt unna Oslo, hadde militært sett vanskelig tilgang til Østlandet og var kronglete å nå for personell fra Vest- og Sørlandet. Nord-Norge avskrev han helt. I stedet mente han at Vestfold–Drammens-distriktet egnet seg best som hvit hovedbasis. Derfra kunne et felttog mot Oslo lett organiseres og understøttes fra de fjernere landsdelene. Styrker bestående av ordensvernavdelinger, Samfundsvernets kampgrupper og frivillige fra Trondheim, Bergen og Sørlandet kunne marsjere mot Oslo for å understøtte hovedframstøtet mot hovedstaden. I tillegg til en hovedbasis i Drammen–Vestfold, burde derfor en sekundærbasis etableres på Ringerike–Hadeland. Samlet hadde en slik felttogplan mot Oslo rikelig tilgang til store våpendepoter og magasiner i Horten, Skien, Kongsberg og ved Hønefoss. Tropper fra Nord-Norge og Møre og Romsdal kunne de hvite ikke regne med. Der ville de trolig få mer enn nok med å «kvele de lokale fremstøt».

Ut fra denne felttogplanen berørte Plan Y både distriktskommandoene og Generalstaben. Distriktskommandoene måtte legge planer for å slå ned de lokale opprørene, sikre sine beholdninger og disponere sine styrker for å understøtte felttoget mot Oslo. Generalstaben måtte legge planer for hvordan hovedbasis i Drammen–Vestfold skulle forberedes, samt utarbeide ekstraordinær sikring og evakuering av militære virksomheter og magasiner bak de røde linjene, særlig på Gardermoen, Raufoss, Kjeller, i Oslo og på Ski. En spesiell plan måtte øyeblikkelig utarbeides for bevokning av broene over Lysakerelva og Drammenselva, som ville bli viktige i et felttog mot Oslo. Dette mente Munthe måtte utføres av Samfundsvernet.

Tiltakene i Plan X og V eksisterte allerede. Selv om disse var gjeldende «i fred», et begrep som sier mye om tankegangen til Munthe, og utgjorde

grunnvullen for Plan Y, så han behov for to endringer i dem. Den ene var at tilstrekkelige mengder våpen og ammunisjon måtte bli lagret på ubemerkede steder, for eksempel i privathus, slik at også Samfundsvernets kampgrupper og andre frivillige kunne nyte godt av dem. Det andre var at ordningen med ubrukeligjøringen av våpen, Plan V, også måtte omfatte Marinens magasiner og depoter.

Siste del av utredningen dreide seg om Samfundsvernet. Et sentralt spørsmål var om Vernet burde utvikles til et beskyttelseskorps etter finsk mønster. Mange i Hæren og Marinen mente at Forsvaret burde fritas for slike oppgaver og at det i stedet burde bli opprettet et eget organ for «indre sikkerhet». Spiren til et slikt korps hadde man i Samfundsvernet, mente Munthe. Offisielt kunne disse oppgavene kamoufleres ved at korpset i fred fikk ansvar for militær opplæring av ungdommer og fritrukne vernepliktige og i krig fikk vaktoppdrag. Korpset burde «overta etterretnings-tjenesten overfor de revolusjonære kretser».

Dette var sentrale spørsmål for klubben. De handlet nemlig om hvilke maktmidler man ville ha til rådighet i en «gitt situasjon» hvis de revolusjonære klarte å lamme militærmakten. I et eget bilag skisserte Munthe hvordan et slikt beskyttelseskorps kunne organiseres og ordnes kommandomessig. Grunntanken var at det burde være et helt uavhengig apparat, med egen finansiering, eget befal og rulleføring, egen befalsutdanning og egne kommandolinjer. Men alt skulle følge infanteriets reglementer. Våpen tyngre enn pistoler måtte man få fra Hæren. Avdelingene burde organiseres som infanteriavdelinger. Det «centralstyret» som Samfundsvernet hadde pr. dato ville han beholde som administrativt apparat for et framtidig korps. Men kommandomessig kunne det underlegges regjeringen eller Kommanderende general. Helst ville Munthe at det skulle være en desentralisert kommandostruktur, slik at distriktskommandosjefene fikk kommandoen over kampgruppene i sine distrikter. Men såpass realistisk var han at han innså at en slik modell ville bli politisk vanskelig. I stedet tok han inn en formulering om at distriktskommandosjefene kunne inspisere korpset «på vegne av KG».

I siste del av PM-et reiste Munthe spørsmålet om å skape større enhet i planleggingen «mot revolusjonære forsøk». Problemet var at slike tiltak var fordelt mellom Justis- og Forsvarsdepartementet, Kommanderende general, politiet og Samfundsvernet. Bare Samfundsvernet søkte å skape enhet i planleggingen, mens de første var tilbakeholdne «for ikke der-ved åpent å måtte vedkjenne sig at det arbeides med saken». Hvis man derimot lot et omformet Samfundsvern – et beskyttelseskorps – overta

det hele, kunne de «offisielle statsmyndighetene» si seg fri for befatning med det hele. «Det vil i høi grad tjene saken,» men «for tiden» være vanskelig å få gjennom, måtte han innrømme. En praktisk mellomløsning kunne imidlertid være å opprette en tremannskomiteé av Kommanderende general og representanter for Justisdepartementet og Samfundsvernet, som skulle styre korpset og også overta «efferretningstjenesten overfor de samfundsnedbrytende elementer».

Mot en AP-regjering

Det kan ikke være tvil om at Munthes utredning representerte noe dramatisk nytt. Riktignok hadde Generalstaben og Kommanderende general helt siden 1918 drøftet ulike planer om å gripe inn militært mot uroligheter og opprør og en rekke ganger hadde tropper vært satt inn mot streiker, faglige konflikter, og både virkelig og antatt arbeideruro. Det var heller ikke noe nytt at man forestilte seg en samlet oppstand, med behov for større militære operasjoner. Men det er første gang vi finner utformet en plan for å gripe inn mot en regjering.¹⁰⁶

Munthe forklarte ikke nærmere hva han mente med «et kup» eller en «revolutionær reisning» på foranledning av en AP-regjering. Var det *ulovlige forfatningsendringer* fra en slik regjering eller andre ulovlige regjeringshandlinger han hadde i tankene, slik Nils Ivar Agøy har ment?¹⁰⁷ Hva disse i så fall skulle bestå i, finner vi ingenting om. Men at Munthe også kan ha tenkt på slike muligheter, kan man ikke utelukke, selv om han ikke skrev om det. Her må vi ikke glemme at både Prytz og Quisling mente at vårt parlamentariske styresett var grunnlovsstridig, fordi det er basert på parlamentarisk praksis, som ikke er nevnt i grunnloven. Hvis vi for eksempel tenker oss at et AP-flertall på Stortinget opphevet den private eiendomsretten til bankene, så ville det med Munthes tankegang være ulovlig fordi AP som revolusjonært parti var ulovlig. Alle vedtak fra en slik regjering kunne da ses på samme måte. Man kan heller ikke utelukke helt at Munthe så for seg at en AP-regjering kunne komme og bli sittende uten noe «revolusjonsforsøk». Men leser man argumentasjonen i sammenheng kan det neppe være tvil om at han så på det som usannsynlig.¹⁰⁸ Det var selve eksistensen av en slik regjering han hadde i tankene. Han skriver rett ut at selve formålet med AP, deres program og deres organisasjon er å rette et slag mot «det bestående samfund», «ellers ville det jo ikke være noen mening i det norske arbeiderpartis hele virksomhet og program». Det er derfor vanskelig å forstå noe annet enn at det var et

framtidig valgresultat hans varsku dreide seg om, en situasjon der et flertall av befolkningen ville velge et stortingsflertall fra AP, og der dette etter parlamentarisk praksis kom til å bestemme hvilken regjering landet skulle ha. Det er dette som er ensbetydende med revolusjonen eller «kupet». Utgangspunktet var derfor det samme som generalmajor Gulbransons under valgkampen i 1930: Det borgerlige samfunnet må samle seg mot en slik eventualitet. Det nye er tilføyselsen *om nødvendig med militære midler*.

Vi er her tilbake til en tankegang som fantes i ledende militære kretser i tiden mellom 1884 og 1895 om at de militære hadde en historisk rett og legitimitet til å gripe inn mot det parlamentariske systemet og Stortinget, hvis dette setter seg ut over visse rammer som bestemmes av 'de samfundsbevarende krefter'. Men i motsetning til den gang, da slike planer etter halvhjertede undersøkelser fra Stortingets side, aldri ble skikkelig belagt med skriftlige dokumenter, satte Munthe dette på papiret i klartekst. Plan Y tegnet et borgerkrigsscenario for å slå ned en lovlig regjering. Vi skulle tro at dette ville vekke oppstyr i Generalstaben. Men det gjorde det ikke. Grunnen var nok at dette ikke var det eneste scenariet som Munthe skisserte i Plan Y. Her finnes også den tradisjonelle forestillingen om en revolusjonstrussel mot en borgerlig regjering. Felttogplanen kunne lett drøftes og forsvares også i en slik sammenheng. Det er nettopp sammenblandingen av de to scenariene som utgjør Munthes genistrek. Etter mange års tjeneste i Generalstaben var han vel vant med alternative og lettere kamouflerte resonnementer i dokumenter som hadde med sikkerhetsforanstaltningene å gjøre.

Kjernen i Munthes forslag kan oppsummeres slik: Det er overhengende fare for opprør allerede i forbindelse med tariff-forhandlingene om tre–fire måneder. En AP-regjering kan komme ved neste valg. Det haster svært med å skape mer pålitelige og effektive militære forberedelser. Både i distriktskommandoene og i Generalstaben må det utarbeides detaljerte planer for å kunne slå et slikt opprør og en slik regjering ned med militærmakt. Samfundsvernet vil kunne spille en viktig rolle som et offisielt beskyttelseskorps, fordi det er mer pålitelig enn Hæren. Men 'de samfundsbevarende krefter' må få en mer sentralisert ledelse over de styrkene man har til rådighet.

Med Munthes PM oppnådde Prytz og Quisling et oppspill innad i den ordinære saksbehandlingen i Generalstaben. Som vi har vært inne på, passet tidspunktet vel inn i den revisjonen av de indre sikkerhetsforanstaltningene som hadde startet i 1928 med en rekke negative rapporter fra regimentene om hvor dårlig tilstanden i ordensvernoppsetningene

hadde blitt. Det var de stadige nedskjæringene i budsjettene som var den egentlige årsaken til denne utviklingen. Stadig færre fast ansatte offiserer og befal og stadig færre og mer fåtallige garnisonsavdelinger gjorde at vakholdet var blitt dårligere. Fordi øvelsestiden etter Forsvarsordningen av 1927 var skåret ned til 48 dager var det vanskelig for befalet å skille ut upålitelige blant mannskapene for å hindre dem i å bli fordelt til ordensvernnavdelingene. Ordensvernnavdelingene var dessuten blitt for store og innkallingsmåten for tungvint. Mange ville ha et mindre og mer effektivt system. Oppspillet passet også Hvoslef godt, fordi hans interesser var vel ivaretatt med forslaget om oppgradering av Samfundsvernet. Slike forslag var innsendt av flere, blant annet av 4. distriktskommando, hvor general Gulbranson var sjef. Alt dette var reelle problemer som man måtte foreta seg noe med.

Agøy har undersøkt hvordan Munthes PM ble behandlet videre i det militære systemet, og hvordan hans forslag ble tatt opp av Quisling da han ble statsråd.¹⁰⁹ Han bygger delvis på Fredrik Fagertun, som var den første som identifiserte Munthe som forfatteren av PM-et.¹¹⁰ Den normale framgangsmåten var at slike PM-er ble lest og kommentert av avdelingssjefen, for så å bli forelagt Kommanderende general. I dette tilfellet ser det ut til at Munthe tok minst fire gjennomslag, og det er på ett av disse vi finner kommentarene fra William Steffens, avdelingssjefen i Den operative avdeling, påtegnet umiddelbart etterpå, eller kanskje alt samme dag.

Steffens grep uten ytterligere kommentarer fatt i sakens kjerne om en Plan Y med et utvetydig «Ja!». Forslaget om å omgjøre Samfundsvernet til et beskyttelseskorps mente han imidlertid neppe var mulig «under den nuværende politiske situasjon» på grunn av Venstres motstand. At Vestfold egnet seg som hovedbasis for de hvite tropper, sa han seg derimot enig i. Likeledes i at Trøndelag var for langt vekk og at «Nord-Norge må klare sig selv». Han var også enig i at kontakten mellom de forskjellige myndigheter i denne sammenhengen burde styrkes. Men når Munthe hadde foreslått at beskyttelseskorpsets lueantrekk burde være sixpence, protesterte han og ba om et plagg som var mer norsk.¹¹¹ Steffens sluttkommentar var følgende: «Inneholder mange tanker av stor interesse. Enig i at der må et nærmere samarbeide til mellom de forskjellige autoriteter og at plan Y (overraskende overfall) må utarbeides.» Hos sin sjef fikk Munthe altså full uttelling.

Munthe hadde regnet med at Kommanderende general, Bauck, også ville se positivt på forslagene, som var såpass detaljert utarbeidet at de bare var å vedta og iverksette.¹¹² Som generalstabssjef fra 1919 hadde Bauck hatt

overoppsyn med de samlede sikkerhetsforanstaltningene, som da besto av ordensvernavdelinger, sikkerhetsvakter, jernbanevakter og ubrukeliggjøring av våpen, fra 1922 nedfelt i egne regler.¹¹³ Som Kommanderende general fra februar 1929 fram til han gikk av for aldersgrensen 13. februar 1931 var det han som hadde satt i gang den revisjonsprosessen som pågikk og som Munthe spilte inn i med sitt PM. At Steffens påtegning ble gjort raskt, kanskje alt samme dag tyder på at både han og Munthe var opptatt av at Bauck måtte få satt i gang prosessen før han gikk av.

Men ingenting tyder på at Bauck rakk å se på dokumentet. Det var en strek i regningen for kretsen i Hafrsfjordsgate. For inn kom nå en ny Kommanderende general som så annerledes på mange ting. Venstre regjeringen Mowinckel utnevnte nemlig oberst Kristian Laake, som var aktiv venstremann og hadde vært rådgiver for regjeringens nye forslag til hærordning. Under den pågående revisjonsprosessen av sikkerhetsforanstaltningene hadde Laake uttalt seg skeptisk til hele ordningen. Rapporten fra hans regiment lå på Munthes bord og lovet ikke godt.

Munthe sendte også et av sine gjennomslag til sjefen for IR 3, oberst Nicolai Hoff, trolig fordi Hoff var en av Hærens eldste offiserer, hadde vært sjef for Forsvarsdepartementets armékontor under forsvarsminister Holtfodt, var jurist og hadde engasjert seg i saken.¹¹⁴ Hoff svarte omgående at han hadde lest dokumentet med stor interesse og delte bekymringen for situasjonen. Det var umulig for befalet å lære den enkelte å kjenne når rekruttiden bare var 48 dager, og av rent praktiske grunner var det umulig for lensmennene å hjelpe noe særlig når de avdelingene som skulle settes inn som ordensvern var så store som de var. Han nevnte som eksempel at ordensvernbataljonen av IR 3 var på hele 836 mann. Hoff var videre helt enig i valget av Vestfold som basis. Telemark hadde han innsigelser mot, blant annet skrev han at han var bekymret for at lagringen av de uttatte våpendelene ikke var sikker nok der. Han avsluttet med at hvis Vestfold ble valgt så håpet han at forholdene på Heistadmoen ble bedret, slik han hadde bedt om mange ganger før. Reaksjonene fra Hoff var neppe uventet. Han kunne imidlertid ikke forbindes med klubben i Hafrsfjordsgate. Steffens derimot var omgangsvenn med familien Prytz, og kan ha deltatt på sammenkomster i Hafrsfjordsgate. Men også Hoff visste selvfølgelig hvor ømtålig saken var politisk, og ba om at hans brev måtte brennes etter gjennomlesning.

Da Laake overtok som Kommanderende general må han ha funnet Munthes PM fra januar. Men han gjorde ingenting med det. Slik var situasjonen fortsatt da Munthe seks uker senere i embets medfør måtte for-

berede innkalling av sikkerhetsapparatet under årets tarifforhandlinger. I januar hadde han lagt til grunn at det ville komme endringer på kort sikt, og at innkallingene dette året i det minste ville skje i tråd med påtenkte endringsforslag. Dette var nå blitt umulig. Den eneste muligheten var å sette årets innkallinger ut i livet etter det gamle systemet og samtidig ta hensyn til kritikken om at de forberedte innkallingene var for store.

Den 1. april hadde Munthe ferdig et nytt PM med dette som formål.¹¹⁵ Han gjorde rede for at innkallingene måtte gå etter det eksisterende systemet, men at det ikke var nødvendig med så mange og så store styrker. Og skulle det bli nødvendig kunne man bare innkalle hovedstyrken etter Plan X. I det tolv sider lange dokumentet var i alt 710 mann, 17 offiserer og 33 underbefal planlagt innkalt, et antall som Steffens beskar ytterligere. Denne gang påtegnet Laake umiddelbart, uten å kommentere noe om hva som burde skje med forslagene fra januar.¹¹⁶

Vi vet ikke hvem, men noen må ha funnet ut at det var på sin plass å mobilisere press på den nye Kommanderende general. Fire dager tidligere hadde det nemlig funnet sted et dramatisk møte på statsminister Mowinckels kontor. Munthe ble underrettet om det og nedtegnet et referat, underlig nok siden han ikke var til stede.¹¹⁷ Det som hadde skjedd, var at statsministeren hadde fått besøk av en usedvanlig tung delegasjon, som besto av Høyres partiformann og tidligere statsminister, Ivar Lykke, Høyres stortingspresident, Carl J. Hambro, Bondepartiets nestleder, Jens Hundseid, Bondepartiets stortingsrepresentant, Rasmus Langeland og Frisinnede Venstres Rudolf Ræder.¹¹⁸ De hadde alle konfrontert Mowinckel og justisministeren med den overhengende faren fra de «revolusjonære partiers kamporganisasjon og bevæbning», som de mente nå ble fullkommen. De henstilte på det innstendigste statsministeren om å ta på alvor planer for foranstaltninger under alle omstendigheter. Hambro nevnte spesielt at ikke engang Garden lenger var pålitelig. Munthes kilde hadde betrodd ham at statsministeren ville få et nytt besøk over påske, og da ville han få «en direkte forespørsel om hvorvidt militæretatens planer om bekjempelse av revolusjonære fremstøt er helt tilfredsstillende – bl.a. om hvorvidt de ogsaa tar sikte på plutselige kup fra de revolusjonæres side». Munthe hadde fått det «fra sikker kilde», skrev han. Kilden var åpenbart autoritativ, trolig selv involvert i at så høytstående politikere i hemmelighet kunne konfrontere statsministeren. Vedkommende må ha kjent Munthe og hans PM fra januar.

Munthe hadde ingen planer om å la forslagene fra januar gå i glemmeboken. Den 18. mai, halvannen måned senere, minnet han om dem

på nytt. Da skrev han et nytt PM, hvor han pekte på at sikkerhetsforanstaltningene *måtte* revideres i tråd med forslagene fra januar for å bli effektive.¹¹⁹ I år hadde han tatt hensyn til regjeringens ønsker om å spare, noterte han, slik at innkallingene i anledning tariffoppgjøret ble færrest mulige. Det hadde nå gått så lang tid på året at våpenøvelsene sto for døren, og da kunne man kutte de mannskapene som etter planene skulle til ekserserplassene. Han gjorde spesielt oppmerksom på at årets innkallinger var gjort etter de gamle planene, Plan X og Plan V, og la ved utkast til de enkelte distriktskommandoene om hvilke avdelinger av ordensvernet og sikkerhetsvakter som skulle innkalles.

At Munthe kopleet sammen årets innkallinger med sine forslag til Bauck, henger trolig sammen med at han ville sikre et nytt oppspill i departementet etter at venstre regjeringen og dermed Laakes beskytter, var gått av. Den nye forsvarsminister fra 12. mai het nemlig Quisling. Ut fra departementets arbeidsrutiner var det gunstigst for Quisling hvis det kom et nytt oppspill fra Generalstabten. Han satte pris på å få på bordet et PM han ironisk nok selv hadde forfattet første side av. Det øvrige innholdet hadde han dessuten for lengst diskutert med forfatteren, det vil si Munthe. Det var, bokstavelig talt, som bestilt.

Innen dette skjedde, hadde Munthe rukket å avlegge den svenske militære etterretningstjenesten et besøk. Det var et høyst uoffisielt møte, som fant sted i Stockholm i midten av mars. Munthe stilte i sivilt antrekk. Der fikk han av rittmester Lindh og kaptein Löwenskiöld overlevert en mengde dokumenter om kommunistisk undergravingsvirksomhet. Etter møtet ble disse dokumentene komplettert ytterligere pr. brev til Munthe i Oslo.¹²⁰ Tilbake i Oslo var Munthe ikke i tvil om at materialet mer enn godt nok underbygde hans og klubbens analyser av situasjonen.

Kapittel 3

BEVEGELSENS FØRSTE START

Han faar ret, bror min i Kina, som sa i siste brev at russerne vil forsere krigen i vinter for aa være klare til vaaren, da det er mest at frygte her i Europa. Til næste aar maa nok det norske folk kjøpe sig ind kolerine-dråper. For driter ikke fredsfaarene i bukssa da, kan Du kalde mig en krak. Det gaar løs i 1930 mellom Sovjet og civilisasjonen, og vi skal være med på at plyndre sovjetbankerne [...] Forresten er jeg lidt redd for Sovjet. Det er en forfærdelig makt, og det skal ligge mangen bra kar før verden er ferdig med det. Men tynt blir det. Vær sikker. Husk, Du og jeg skal jo gripe ind paa nordfløien.

SUNDLO TIL FIVE, FEBRUAR 1930¹²¹

I mellomtiden hadde klubben i Hafrsfjordsgaten utnyttet høyrebølgen til å omskape seg til den «Nordiske Folkereisning», en liten, partibyggen- de organisasjon hvor noen av landets fremste yngre offiserer dominerte. Deres hovedbudskap var enkelt: Samfunnet må ta alle midler i bruk for å forsvare seg mot den revolusjonære arbeiderbevegelsen og kommunis- men.

Denne nyskapingen har fått lite oppmerksomhet i ettertid sammen- liknet med etterfølgeren Nasjonal Samling, på tross av at Nordiske Folke- reising hadde samme politiske innretting og program. Det var ingen politisk forskjell mellom dem, bare grader. Forskjellen lå i at den politiske situasjonen for Folkereisningen i 1931–32 var en helt annen enn ved situa- sjonen i 1933, da navneskiftet til NS skjedde. Historikerne har hatt en tendens til å redusere betydningen av Nordiske Folkereisning, og sær- lig betydningen av at så mange senere sentrale samfunnstopper var med. Det framgår av organisasjonens dokumenter, som i de siste årtiene av 1900-tallet har blitt gjenfunnet og er blitt tilgjengelige, at offiserene var hovedaktørene, også mange som tidligere ikke har blitt assosiert med NS.

Men det var også mange sivile med, og blant dem viktige aktører innen politikk, næringsliv og forvaltning. Klassesammensetningen var klar nok. Med noen unntak besto Nordiske Folkereisning av personer med borgerlig og høyborgerlig bakgrunn som valgte å underkaste seg en gruppe offiserer som de hadde all tillit til. De hadde god grunn til denne tilliten. Dette var offiserer med de aller beste militære fremtidsutsikter, selv om de var selvutnevnte som politikere.

Det har blitt hevdet at Folkereisningens og NS' program var en diffus blanding av politikken til Fremskrittspartiets forløper Anders Langes Parti, Bondepartiet og Kristelig Folkeparti.¹²² Men spørsmålet er om ikke det er å forskjønne en ungdommelig villfarelse. Sannheten er at Folkereisningen trinn for trinn denne våren beveget seg med en indre logikk fram mot å bli en fascistisk kamporganisasjon.

Munthe og de militære hovedaktørene i klubben hadde sin egen spesielle agenda, som de delte med mange høyere offiserer. Det var knyttet til utviklingen i Forsvaret, hvor økonomiske nedskjæringer svekket kommunistberedskapen, enten det nå var utenfra eller innenfra. Det dreide seg om å bedre de hemmelige sikkerhetsforanstaltningene, med sine ordensvernafdelinger, ubrukeliggjorte våpenmagasiner og den ennå ufullendte Plan Y. Alt dette var ekstremt hemmelig, og kunne ikke omtales i noen annen offentlig sammenheng enn som bekymring for landets sikkerhet. Men for å bygge en politisk organisasjon krevdes mer enn dette. Det var nødvendig å utvikle et organisatorisk apparat og et program som dekket hele spekteret innen politikken.

Nordiske Folkereisning

Hvorfor dette merkelige navnet, Nordiske Folkereisning?¹²³ Prytz ga i et kåseri i Norsk Forstmandsforening i tiden rett før partistiftelsen en forklaring på dette.¹²⁴ Her presenterte han de ideologiske elementene i en norsk, «nordistisk» militærfascisme, som knyttet hans økonomiske og politiske interesser sammen, tanker som kom til å stå sentralt i bevegelsen fram mot krigen. Vi skal derfor se nøyer på hvordan han presenterte tankegangen. Prytz tegnet et stort historisk bakteppe og brukte seg selv som eksempel. Saken var at det var 15–20 nordmenn og svensker som hadde stått bak det økonomiske underet som oppbyggingen av trelastindustrien i Arkhangelsk, etter hans syn, utgjorde. Nå var det hele ødelagt. Bolsjevikerne hadde jaget dem ut, på samme måte som restene av den gamle russiske overklassen var jaget ut. Men bolsjevikerne hadde ingen forutsetninger for

å få virksomhetene på beina igjen og for å oppnå økonomisk framskritt i landet. Det hadde rasemessige, biologiske årsaker.

For å forstå dette måtte man etter Prytz' oppfatning gå til raseforskerens resultater. De viste at det fantes fire raser: «middelhavsrasen», som stammet fra Afghanistan og særlig hadde tilført verden store kunstneriske verdier, «den armenske rasen», som jødene var en del av, og som var ledende i handel, omsetning og bankvesen, «den nordiske eller germanske rasen», som hadde anlegg for kolonisasjon og organisering og utgjorde de høyere samfunnslag og adels-, offisers- og embetssektene i de gamle kulturlandene, og til sist «den alpine rasen», som, iblandet asiatiske elementer, dominerte i Russland. Det var denne siste, alpine rasen «som i dag furnerer verden med den hvithudede underklasse, som i de fleste mellem-europeiske land og i Amerika danner underklassen», forklarte Prytz.

At «den brede befolkning i Russland» hadde en slik status fortalte Prytz at han hadde vært på det rene med lenge før han hadde lest noe verk av Hans Günther, Halfdan Bryn eller noen annen raseforsker.¹²⁵ For eksempel måtte han bruke dobbelt så stor arbeidsstyrke av russiske arbeidere i Arkhangelsk som han trengte av norske hjemme for å oppnå samme produksjon. Russere var generelt udugelige og manglet administrasjonsevne. De manglet dyktighet, initiativ, pålitelighet og æresfølelse. Det var få russere av alpin rase som «man kan betro penger», skrev han. Et annet eksempel var de russiske offiserene i tsaristgeneralen Evgenij Karlovitsj Millers hær som hadde operert sammen med de britiske og franske invasjonstyrkene i Arkhangelsk i 1918.¹²⁶ Om kvelden hadde de drukket og skrytt av hvordan de skulle jage bolsjevikene, men det hadde endt med at de om morgenen «med taarer i øinene erklærte at de ikke kunne være med paa aa skyte paa sine brødre».

Mens russere fullstendig manglet tillit til hverandre, hadde de ubegrenset tro på «alle utlendinger av nordisk type», og særlig de nordiske. Dette hang sammen med at den nordiske rase var kulturførende i hele verden. Deres spesielle arveanlegg gjorde at de var spesielt utrustet til å administrere og herske. Det kunne man se på det britiske verdensherredømmet, som hadde blitt bygd opp av folk av nordisk rase. Den britiske herskerklassen hadde opprinnelig en meget høy prosentandel nordisk arvestoff. De fabelaktige resultatene på det nordamerikanske kontinent skyldtes den samme rasen. Raseutblanding hadde ført til tilbakegang for britene, mens nordboerne i Norge, Sverige og Danmark fortsatt hadde en større prosentandel av «rent nordisk arvestoff» enn noe annet sted i verden. 80 % av befolkningen i Norge og Sverige hørte nemlig til den nordiske rase. Disse

medfødte raseegenskapene gjorde at «den fra underklassen i andre land importerte klassekamp, som ikke hører hjemme på våre breddegrader», var nødt til å forsvinne fra nordisk politikk. Disse egenskapene utpekte de nordiske folk til store felles oppgaver, i stedet for til innbyrdes kamp. De ga forpliktelser som strakk seg langt ut over våre landegrenser.

Russland sto sentralt i Prytz' resonnement. Det området hvor de nordiske folk hadde sine største internasjonale oppgaver var i Russland. Slik ville det også bli framover. Skandinavene hadde en helt særegen historie i Russland og en misjon å ivareta der, nemlig å gjenoppbygge landet. Det var nemlig skandinavene som hadde skapt det meste av det som er bevart av russisk kultur og historie. Russlands storhet var en nordisk arv, fortsatte Prytz, og spurte forsamlingen: «Men hvor mange er det her hos oss som kjenner til denne hedersfulle innsats som har vært gjort av menn av nordisk rase i Russland?» Det gjaldt vikinger fra Norge og særlig fra Sverige, som hadde kolonisert områdene i øst og i nord fra urgammel tid og hentet inn dit kultur, orden og framgang. Slik var det også med de første kongerikene i øst, før de ble oversvømt av den mindreværdige alpine rase og den nordiske overklassen ble presset tilbake til Skandinavia. Dette førte til tilbakegang og elendighet i Russland. Da russerne forsto at de var mindreværdige, hadde de bedt skandinavene om å vende tilbake for å styre seg.

Det hadde vært en stor svakhet for den nordiske rasen at den hadde vært delt i tre riker i vikingtiden. Dette måtte man innse og lære av. I den kommende tiden ville dette forandre seg, fordi de nordiske folks store oppgaver i øst i fremtiden gjorde det til en ulempe. Man måtte komme fram til ett nordisk rike. Her viste Prytz til Quislings artikler i *Tidens Tegn* og til hans bok *Russland og vi*, hvor han «på en overbevisende måte» hadde gått inn for en skandinavisk forbundsstat. Det var nødvendig fordi vi «kun paa denne maate kan gjøre oss tilstrekkelig gjeldende under de internasjonale nydannelser som nu foregaar og fordi de skandinaviske folk som medlemmer av den samme rase har store innen- og utenrikske oppgaver, som burde være felles for dem». Den nordiske rase hadde simpelthen dette som sin naturgitte oppgave.

Hvordan skulle så den nordiske rase etter Prytz' oppfatning bringe orden i Russland? Det måtte enten skje med militære midler eller som følge av et indre sammenbrudd der. Russland og Europa kunne i lengden ikke skilles, som også Quisling hadde vist, ifølge Prytz. «Det er av avgjørende betydning for vaart folks fremtid, at vi er med paa dette, og at vi gjennom skandinavisk og nordisk samarbeide øker vaar innflytelse paa dets utvikling og utnytter de store muligheter som det byr oss til aa befeste vaar

stilling i verden.» Det fantes ingen annen løsning «uten selvoppgivelse» enn at bolsjevismen ble nedkjempet, og at Russland igjen ble med i det europeiske, kapitalistiske folkesamfunn. Og gjenoppbyggingen av Russland ville måtte skje med vest-europeisk, engelsk og amerikansk kapital, «under kontroll av folk fra den nordiske rase», særlig av «tyskere og skandinaver». Når ville dette kunne skje? Prytz svar på det var å uttrykke håp om at de politiske stridighetene i Europa kunne stilne såpass at «Vest-Europas land blir enige om aa rydde op i Russland med maktmidler», fortsatte han. Men på tross av den pågående antirussiske korstogsagitasjonen var intervensjon for tiden ikke praktisk politikk. Kanskje russerne selv ville komme til å innse at de trengte kapital, administrativ evne og teknisk innsikt, som måtte komme utenfra. Det måtte være norsk politikk å forberede seg på en slik oppgave og å arbeide for det utenrikspolitisk. Prytz fortsatte: «Jeg vet med sikkerhet at ententelandene vilde anse det som en politisk fordel om skandinaverne i sin tid kom til aa delta mest mulig i Russlands gjenoppbygning. Og jeg vet at ogsaa tyskere og andre som kommer til aa være med i arbeidet, er paa det rene med at opgaven er saa stor at der ikke behøver aa være konkurranse.»

Det var ingen liten oppgave Prytz så for seg og som han mente at skandinaverne hadde plikt til: «Skandinavien største kulturinnsats har hitintil vært aa avgi kulturledere til andre menneskesamfund. Tiden er nu inne til aa organisere sig for aa kunne gjøre en mer direkte innsats i verdensutviklingen. Dette bør være Skandinavien store maal.»

Prytz formulerte altså en ideologi som ikke bare understøttet hans egen overlasketilhørighet i Norge med biologiske argumenter, men også hans eiendommer og herskerrolle i Russland. Naturen hadde gjort det slik, og det kunne ikke forandres. Men han la også fram et program: De uforanderlige, biologiske lovene ga ham og hans like rett til å ta tilbake sine eiendommer og herskerroller i Russland. Hele veien viste han til vitenskapens resultater. Resonnementet hadde noen innebygde problemer, som for eksempel å forklare bolsjevikenes suksess. Han kunne heller ikke begrunne sitt russiske krav på et norsk, nasjonalt grunnlag, for i så fall måtte han innføre en norsk rase, og det var for drøyt, også for ham. Så det måtte bli nordisk. Her er det stor samklang med den tyske nordismen som var i ferd med å spre liknende tanker også til Norge. Prytz kjente selvfølgelig til den. Men han trengte ikke denne avarten av tysk nazisme for å forstå verden, selv om det inspirerte han at også andre tenkte slik. Han mente at denne måten å tenke på var mer norsk enn tysk. Hva var vel mer nordisk enn Norge?

Den Nordiske Folkereisning var altså ment som veien til en forbundsstat, i første omgang med Sverige, men i fremtiden en gang også med Danmark, som ledd i den større kampen mot bolsjevismen. For Prytz og hans like var det et sammenfall med høyst private interesser av å få tilbake eierdommer og makt i Russland. Navnesymbolikken med det nordiske ble brutt da Nordiske Folkereisning ble til Nasjonal Samling i 1933. Men det ideologiske resonnementet bak hørte til de innerste trossetninger for den norske nazismen helt til slutten i 1945. Og i bevegelsens videre historie, som kom til å bli både rotete og motsigelsesfylt, gjorde Prytz gang på gang sitt for ikke å miste fokus på dette strategiske perspektivet.

Stiftelsen

Noen få dager etter at Munthe hadde fått ferdig sitt PM, i slutten av januar 1931, satte Quisling opp et utkast til retningslinjer og lover basert på samtaler med Prytz.¹²⁷ Dokumentet innledet ved å slå fast at formålet var å «rydde plass for positiv nasjonal politikk ved å tilintetgjøre den importerte og fordervelige marxistiske oprørsbevegelse, som ikke stemmer med den nordiske egenart og i sig selv er grunnfalsk og av det onde». Dette skulle skje ved å «gjenoprette statens autoritet og forfølge med alle lovlige midler og til siste slutt enhver form for revolusjonær kommunisme i Norge». Den nordiske avstamning og egenart måtte settes i stedet:

Det norske folk må lære å kjenne sin betydning, sin oppgave og sitt ansvar som en av hovedrepresentantene for den mest verdifulle av jordens raser, den store nordiske rase, der har vært og er den viktigste skaper og bærer av verdenscivilisasjonen. På dette rasebestemte og religiøse grunnlag må folkets krefter utfoldes i en riktig retning av individualisme og fellesskap, ledet av de beste.

Gjenopprettingen av enhet og sammenheng i samfunnet måtte skje ved å «vinne arbeiderne for en byggende nasjonal arbeiderpolitikk som kan fremme deres egne og det heles interesser», å vekke deres nasjonalfølelse og rasebevissthet, å gjøre dem «delaktige i kapitalen» og å ordne bedriftslivet slik at arbeiderne og funksjonærene blir mer interessert i bedriftenes resultater, og «på den annen side øker bedriftenes resultat og byr kapitalen sikkerhet». Men for å oppnå dette var det nødvendig å «bryte det røde fagforeningstyrannei som er uforenlig med menneskets og det menneskelige arbeidets frihet». Staten måtte altså omdannes. Det skulle skje ved å erstatte Stortinget med et korporativt riksting. For å oppnå varig framgang var det videre nødvendig å få satt igjennom «rasebedring» ved

å innføre en «negativ og positiv rasehygiene, og en målbevisst og omfattende rasepolitikk». Dette var ordene som ble brukt.

Hvoslef forklarte senere at ideologien om den nordiske rase var hentet fra to amerikanske forskere. Disse skulle ha fått den fra nordmenn som hadde brakt den med seg til USA, hvor den hadde gitt dem selvfølelse og forståelse av rasearv og rasestolthet.»¹²⁸

Folkereisingens forsvarspolitik var enkel og ble formulert slik:

Utbygge et tidsmessig og effektivt forsvar såvel av hensyn til landets sikkerhet i disse farlige tider, som på grunn av forsvarets betydning for folkets opdragelse og som uttrykk for folkets fysiske og moralske kraft. Almindelig verneplikt opretholdes, men frivillige organisasjoner utnyttes i øket utstrekning [...]

Her var for første gang ekstrem nasjonalisme, korporativisme, rasisme og antikommunisme samlet i ett og samme programskrift. Neste skritt var å få dokumentet diskutert med nøkkelpersoner utenfor den indre kretsen. Det var også viktig å få avklart organisatorisk strategi. I forbindelse med den første invitasjonen hadde Prytz, Munthe og Quisling sett for seg to hovedalternativer. Det ene var en paraplyorganisasjon med betegnelsen De nasjonale klubber som var utformet så vidt at ulike eksisterende organisasjoner, som Bondelaget, Fedrelandslaget, osv., kunne inngå direkte under en nasjonal Centralkomité. Det andre alternativet var å skape én fasttømret organisasjon, hvor riktignok enkeltpersoner fra andre organisasjoner kunne være medlem. Det første alternativet var en myk løsning, som kunne oppfattes som et supplement til dagens organisasjonsflora. Det andre innebar en klarere nytenkning og konfrontasjon med det eksisterende.

Både når det gjaldt det politiske programmet og valget av organisasjonsmodell måtte en avklaring til for å komme videre. Det skjedde på et forberedende møte hos Prytz i Hafrsfjordsgaten i februar 1931. Med unntak av Munthe, som av en eller annen grunn hadde forfall, møtte de fire som allerede var enige, Frederik og Leonhard Prytz, Quisling og Hvoslef, noen viktige personer med Industriforbundets påtroppende president, Freia-direktør Johan Throne Holst i spissen.¹²⁹ Bondepartiets parlamentariske leder, godseier Johan Egeberg var også til stede. Han var formann i Bondelaget og Selskapet Ny Jord og tidligere statsråd. Dessuten stilte redaktør i *Nationen*, Thorvald Aadahl, og Sigurd Segelcke Meidell opp. I protokollen fra møtet ble det ikke markert noen uenigheter om det politiske innholdet, hvilket må bety at de stort sett var enige, om enn ikke i alle detaljer. I det organisatoriske spørsmålet ble

resultatet å stifte én organisasjon. For å gjøre dette besluttet de å samle en større krets i mars.

De oppmøtte var personer med en historie på ytterste høyre fløy, som hver for seg hadde fremmet liknende synspunkter i mange år. Direktør Johan Throne Holst illustrerer hvor eksklusiv og høyborgerlig denne kretsen var. Han hadde utviklet Freia til å bli Nordens største sjokoladeproducent. Siden 1923 hadde han engasjert seg i politisk lobbyisme med rikelige midler, han hadde en finger med i finansieringen av Høyre og, sammen med Mellbye, en finger med i oppstarten av Bondepartiet.¹³⁰ Den politiske fellesnevneren var antibolsjevisme og sanering av statsfinansene. Throne Holst var korporativismens kanskje viktigste talsmann i næringslivet. En av hans kongstanker var å drive arbeiderne vekk fra fagbevegelsen og den politiske arbeiderbevegelsen ved å knytte de best betalte av dem og funksjonærene til eierne gjennom såkalte arbeideraksjer. Hans utrettelige arbeid for dette, både i egen bedrift og i samfunnet ellers, gjorde ham til selvskreven president i Industriforbundet i 1930.

Deltakerne på møtet 4. februar tok på seg å kontakte meningsfeller i sine respektive bekjentskapskretser for å trekke dem med. På en oversikt over om lag 80 aktuelle var 18 offiserer, deriblant Munthes sjef, Steffens, generalkrigskommissær Bratlie og generalmajor Gulbranson, rittmester Peter Fredrik Broch og majorene Konrad Sundlo, Birger Braadland og Sandberg,¹³¹ kommandørkaptein Sven Oppegaard samt kaptein Trygve Lowzow. Familien Prytz var representert med syv på listen, men når alt kom til alt dukket bare tre av dem opp.

Throne Holst henvendte seg til dr. juris Herman Harris Aall, forfatter Ronald Fangen, professor Nicolaus M. Gjelsvik og direktør Fritjof Heyerdahl i Siemens. Heyerdahl var styreformann i Oslo Sporveier og Bærumsbanen, dommer i Arbeidsretten og ellers styremedlem i en rekke industribedrifter. Throne Holst kontaktet også marinbiolog, professor Johan Hjort, godseier Barthold Butenschön, generalkonsul O.J. Storm, som var direktør i Storm & Bull, og redaktør Hans Peter Lødrup. Flere av dem kom til å bemerke seg i den norske fascismens historie.¹³²

Hvoslef kontaktet skogeier og major Birger Braadland i Halden og major Johan Beichmann. Beichmann var ved IR 11 i Trondheim og dessuten disponert i *Tidens Tegn*. Videre kontaktet han kaptein Jon Mathiassen Dugstad fra Bergen. Dugstad var vernepliktig kaptein og mangeårig redaktør av Norges Forsvarsforenings blad, *Norges Vern*, høyremann og en bemerket journalist i høyrepressen. Han oppholdt seg på denne tiden i Trondheim.¹³³ Den neste på listen var generalmajor Gulbranson og etter

ham skytterlagets kontorsjef og generalsekretær, Johan Albert Hoff i Oslo, statsadvokat Meyer i Bodø, politimester Ole Tobias Olsen¹³⁴ i Mosjøen, medlem av skattestyret i Bergen, Seim, godseier Einar Gram Borch, Jevnaker, som satt i Norges Banks representantskap og nettopp hadde blitt ridder av St. Olav for sin innsats for landbruket, major David Ebbesen i Kristiansund, og kjøpmann Johan Blytt. Blytt svarte at han var forhindret fra å møte, men at «De kjender jo forøvrig min stilling».¹³⁵ Han hørte til den indre kjernen i det mektige borgerskapet i Bergen og var, som de fleste på listen til Throne Holst lokale bakspillere i både Samfundsvernet og Samfundshjelpen. Det ser imidlertid ut som at verken Blytt eller Gulbranson valgte å aktivisere seg.¹³⁶

Neste skritt ble selve konstitueringen av organisasjonen, som forgikk 17. mars 1931 i Håndverkerforeningens lokaler i Oslo, med 33 spesielt inviterte som deltakere. Utkastet til lover og retningslinjer var sendt ut på forhånd. Blant deltakerne merker vi oss blant andre Johan Beichmann, Halvor Hansson, Nils C. Bøckman og Carl Mork. Mork var sjef i Generalstabens administrative avdeling.

Frederik Prytz hadde fram til nå spilt den sentrale rollen i bevegelsen. Foruten å være midtpunktet i klubben i Hafsrfsjordsgate var det han som samlet trådene og tok initiativene. Det var derfor naturlig at han ledet møtet. Han åpnet med å orientere om at konstitueringen hadde skjedd på kort varsel, og at det var beklagelig at bare noen få var innbudt. Et masse møte hadde de avstått fra for å unngå bystempel, fortsatte han, og en lansering på bygdene krevde bedre forberedelser. Men en basis måtte man nå en gang ha. En rekke personer som hadde sagt seg enige, hadde ikke hatt anledning til å møte. Det korte varselet var ikke noe problem all den tid formålet her bare var å skape det formelle grunnlaget for å starte bevegelsen.

Så ga Prytz ordet til Quisling, som gjorde rede for klubbens forslag til lover og retningslinjer og for endringsforslag som var kommet inn, og som han selv var enig i. Men Prytz derimot ville ha minst mulig endringer i retningslinjene, og minnet forsamlingen om at «de ideer som ligger til grunn for bevegelsen er resultat av mange års arbeider og studium og utformingen av ideerne sådan som de foreligger i disse retningslinjer er resultat av mange måneders overveielser og drøftelser. I den kreds som jeg personlig har appellert til for å høre uttalelser om retningslinjerne, er der ikke nogen som ikke i alt vesentlig har vært enig i det som er fremhevet i dem.» Prytz fikk det som han ville. Det var bare kosmetiske endringer i de dokumentene som ble enstemmig vedtatt.¹³⁷

Deretter fortsatte Quisling med en følelsesmessig appell som Fredrik Prytz nedtegnet ordrett i referatet. Konklusjonen var: «Hvad vi nu har tatt fatt på er såvidt jeg vet det første forsøk som har vært gjort her i Norden på å bygge op en politisk doktrine bevisst avledet av vårt folks rasemessige egenart.»¹³⁸ Han foreslo deretter navn til en Sentralkomiteé, og ba de som var til stede, om å si fra hvis de ikke ville. Alle på listen var ikke spurt, opplyste han videre, men disse kunne selvfølgelig bare trekke seg hvis de ikke ville. Blant de 31 som ble foreslått finner vi kontorsjef i Forsvarsdepartementet, Peter M. Mjøllner, foruten Hansson, Munthe, Prytz, Quisling og Hvoslef.¹³⁹ Blant sivilistene finner vi nye, viktige navn, i tillegg til de som hadde deltatt siden 4. februar. Det var formann i Norsk Skibsførerforbund, skipskaptein Eivind Tønnesen, generalsekretær i Bondelaget, Wilhelm Dietrichson, tidligere formann i Norsk Presseforbund og redaktør i *Norges Handels- og Sjøfartstidende*, Knut Domaas, skogeier Asmund Enger, Skytterstyrets formann, politimester Ole Tobias Olsen, Skytterstyrets generalsekretær Johan Albert Hoff, stortingsmann og tidligere leder av Bondepartiet, Peder Kolstad, professor og venstremann Jacob Worm-Müller og disponent Ivar Engebretsen. De som ikke betakkert seg ble valgt med akklamasjon.¹⁴⁰

Deretter sørget Prytz for at Quisling ble klappet inn som det han omtalte som «midlertidig styre» inntil Sentralkomiteen kunne samles. Dette var faktisk en av de få gangene Quisling ble valgt til noe som helst gjennom en slags avstemning. Men dette valget var trolig mindre opplagt den gang enn vi i ettertid har lett for å tro. Prytz må ha tenkt godt gjennom dette på forhånd. Det han ellers sa på møtet ledet fram til dette. Det var ikke noe han fant på av mangel på alternativ. Om Prytz mente å introdusere førerprinsippet bakveien på denne måten vet vi ikke. I praksis ble det i hvert fall slik. Fra da av var det aldri spørsmål om Quislings posisjon. Det kompletterte de elementene som til da var på plass: antikomunisme, korporativisme, nasjonalisme, rasisme og førerprinsippet.

Den nyvalgte Sentralkomiteen konstituerte seg 25. mars 1931. 14 av de valgte møtte. I denne mindre kretsen ser vi tydelig at de militære spilte hovedrollen. Foruten Prytz, møtte fra den opprinnelige kjernen Halvor Hansson, Quisling og kapteinene Munthe og Mjøllner. Ytterligere to ble kooptert, nemlig rittmester ved Kavaleriets befalsskole, Peter Fredrik Broch og major og bataljonssjef i IR 13, Nils C. Bøckman. Munthe ble valgt til å lede organisasjonsapparatet og Prytz utenriksutvalget.¹⁴¹

Den 8. april 1931 var Sentralkomiteen samlet for å diskutere organisasjonsoppbygging, arbeidsprogram og arbeiderpolitikk. Til stede var Broch,

Hansson, Mjøllner, Munthe, Quisling, Prytz og syv ikke-militære. For å utrede tankene om et korporativt riksting ble det foreslått å nedsette et konstitusjonsutvalg under Hansson. Med seg fikk han dr. Hermann Harris Aall og direktør Halvor Egeberg. Når det gjaldt «bevegelsens alminnelige utbredelse», bestemte man å bygge ut «underhånden» med et system av celler og grupper. Rekruttering måtte settes i gang umiddelbart. Styret, det vil si Quisling selv, og organisasjonsutvalget, det vil si Munthe, skulle prioritere «organisasjonen av celler og grupper i centraladministrasjonen (offentlige, faglige og sociale) og i hær og flåte». Fylkesorganisasjonen skulle bygges ut. Særlig viktig var Oslo og Akershus. For å lede dette arbeidet valgte man kaptein Sigvardt Pran, et klokt valg, ettersom Pran hadde bak seg to år som sekretær i Aker Høire og var intendant i Det Norske Selskab, den aristokratiske og fasjonable losjen som Prytz frekventerte daglig og som de to håpet også kunne stimulere den mindre verdensvante Quisling.¹⁴² Som nytt medlem av Centralkomiteens organisasjonsutvalg ble valgt generalsekretær i Norges Forsvarsforening, rittmester Peter F. Broch.

Mjøllner fikk som oppgave å sette i gang arbeidet med arbeiderne, sammen med disponent Engebretsen, direktør Olav Nilssen og Tønnesen. Målet var opprettelse av Norges Arbeidslag, som man hadde helt spesielle planer for. Tanken var å få i gang et «politisk arbeiderparti», i nær tilknytning til Nordiske Folkereisning og innordnet i et framtidig korporativt næringsråd og riksting. Det var til og med nevnt et forslag til navn: Det Nye Arbeiderparti. Man måtte også komme i gang med arbeid spesielt rettet mot kvinner og ungdom, og ikke minst med lansering av Nordiske Folkereisning som et landsomfattende parti, med fylkesorganisasjoner. Planen var at dette skulle skje i et stort arrangement på Eidsvoll på selveste 17. mai.¹⁴³ Quisling hadde nemlig blitt invitert til å tale av lokale sympatisører.¹⁴⁴

Diskusjonen om oppbyggingen fortsatte 21. april, i noe som ble betegnet som et rådsmøte, et arbeidsutvalg for Centralkomiteen, bestående av personer fra den indre kjernen: brødrene Prytz, Quisling, Munthe, Broch, Hansson og Mjøllner. Aall og Egeberg deltok også. Man diskuterte oppbyggingen av fylkesorganisasjoner, kretser og celler utover i landet. I referatet står at aksjonspolitikken skulle tas opp på neste møte.

En fantastisk mulighet

Den 12. mai 1931 ble Quisling utnevnt til forsvarsminister. Også en annen offiser fra Folkereisningen, major Birger Braadland, ble spurt om å

bli statsråd og takket ja. Han ble utenriksminister. Ytterligere andre var også på tale. Det var et fantastisk, men uventet gjennombrudd. Som lyn fra klar himmel hadde det blitt regjeringskrise. Regjeringen Mowinckel hadde falt på et mistillitsforslag i Stortinget, og de borgerlige partiene som var uforberedt på konsekvensene av å stemme ned regjeringen, var blitt enige om å la Bondepartiet danne mindretallsregjering under sin formann Peder Kolstad. At han valgte Quisling til denne viktige posten ble registrert med forferdelse i arbeiderbevegelsen. *Arbeiderbladet* beskrev den nye forsvarsministeren som «den mest avskyelige og foraktelige politiske typen som finnes», og spådde at «en regjering som starter med et slikt lik i lasten kan havarere før den vet ordet av det».¹⁴⁵

Med den kjennskap vi nå har til hva som hadde foregått innen Nordiske Folkereisning framstår utnevnelsen av Quisling som et resultat av systematisk innsats etter at regjeringskrisen først hadde oppstått. Kolstad var førstehånds informert om hva Quisling sto for gjennom stiftelsesmøtet 17. mars. Frederik Prytz hadde umiddelbart satt sine tropper i gang med en kampanje for å skyve Quisling fram.¹⁴⁶ De var framstående offiserer og deres ord veide tungt for Kolstad. Ikke så få av dem var i ferd med å bekle nøkkelposisjoner i Forsvaret. Også blant eldre offiserer fikk Quisling godord. Prytz' kampanje ble støttet av mektige menn, som direktør Throne Holst, Bondelagets generalsekretær Dietrichson, redaktør Aadahl i *Nationen* og redaktør Rolf Thommesen i *Tidens Tegn*, som alle kjente Quisling fra Folkereisningen. Og Kolstad lyttet. Andre mer typiske fagkandidater, som oberstene Carl Gustav Fleischer og Otto Ruge, sto nok Bondepartiet nærmere enn Quisling. Men selv om de var dyktige, var de som fagpersoner fargeløse og ville neppe tilføre regjeringen politiske aktiva slik Quisling kunne. Han sto for en ny kampholdning der de andre hadde resignert. Han var dagens mann, de andre gårstdagens. Kolstad må ha tenkt i slike baner. Og han hadde mye å tenke på. Hans regjering var virkelig et sjansespill på ytterste høyre fløy av politikken, den mest reaksjonære vi hadde hatt siden 1884.

Et spørsmål er ubesvart, nemlig hvorfor Prytz valgte å kjøre fram Quisling i stedet for å stille selv? Ville den mer vindskipelige og flegmatiske Prytz unngått slike tabber som Quisling kom til å gjøre? Utvilsomt, ville vi si i etterpåklokskap. Så han ikke at når læregutten fikk spille førstefiolin en gang, så ville han neppe bli fornøyd med noe mindre senere? Jo, Prytz var klar over at Quisling hadde personlige ambisjoner og at hans mentale konstruksjon var noe knotete. Dette hadde Quisling vist innad i klubben helt siden artikkelen «Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død».

Han var svært forskjellig fra Prytz. Prytz hadde mange jern i ilden, han var gründeren ville vi si i dag. Han var på det politiske felt fordi han ville oppnå noe bestemt. Han så ikke på seg selv som politiker for resten av livet. Han var mer av en forretningsmann i politikken enn en politiker i forretningslivet. Men partifader følte han seg utvilsomt som. Han kom til å ta noen av de viktigste og mest vidtrekkende politiske initiativene i historien til NS. Så var det selvfølgelig det nære, personlige. Prytz var neppe fristet av det livet i mas og kjas som hørte toppolitikken til. Han trivdes godt med sin eksklusive livsstil og med reising til Europas hovedsteder, samt litt politikk og litt familie i passende doser. Dessuten hadde han skrantende helse. Prytz hadde altså tenkt gjennom dette. Ville det avgjørende personvalget senere bli irreversibelt? Han tok sjansen.

Det første møtet i Folkereisningen etter utnevnelsen, i Centralkomiteen 13. mai, ble naturligvis preget av sensasjonen. Igjen var det Prytz som var ordstyrer. Som før var Broch, Hansson, Hvoslef, Mjøllner, Munthe og major – nå strøket over og erstattet med statsråd – Quisling, de sentrale. For først å avklare de nye formalitetene foreslo Quisling at en annen skulle velges til midlertidig styre fordi han var blitt statsråd. «Til foreløpig at fungere som styre» ble kaptein Prytz valgt enstemmig, forteller referatet. Som nye medlemmer av Centralkomiteen ble valgt kaptein og disponent Herman Schultz og professor Immanuel Ottesen ved Tannlegehøyskolen. Det ble en lengre diskusjon om hvordan man skulle håndtere den offentlige lanseringen av Nordiske Folkereisning. Dette var planlagt i lengre tid, men nå måtte man forholde seg både til den nye regjeringssituasjonen og det faktum at Quisling som forsvarsminister også hadde fått en ny rolle som lederfigur innad. Man ble ikke enige, men vedtok etter et par timers diskusjon, at styret fikk bestemme hvordan organisasjonen skulle tre fram.

På møtet gikk Prytz gjennom et nytt programmatisk dokument hvor det politiske grunnlaget for organisasjonen var utviklet i større detalj.¹⁴⁷ Fordi vi her har det nærmeste vi kommer av politiske tanker fra kjernegruppen rundt tidspunktet for regjeringdannelsen, kan det være av interesse å se nærmere på detaljene. Programmet er på 16 sider og tar utgangspunkt i at en verdenskrise truer menneskeheten. Her hjemme er man skremt av marxismens blodige revolusjoner. Den truende revolusjonen må møtes helt til «bunn av saken», med en folkereisning. Vår politikk må være «i overenstemmelse med rasens behov og streben». Den «nordiske ånd» må gjenopplives, og det «nordiske blod» og «den nordiske egenart» må bevares. Når «vi ser de store ting som folk av nordisk rase har utrettet

for verdensutviklingen helt fra begynnelsen inntil denne dag, da de står kraftige som aldri før [...] det er guddommens vilje som åpenbarer sig i verdenshistoriens utviklingsgang.» Det militære spørsmålet står sentralt:

Vårt første punkt gjelder samfunnets indre sikkerhet og frie utvikling, som er alvorlig truet av den revolusjonære arbeiderbevegelse. Statens første primitive oppgave er å sikre sine undersåtter mot gjensidige overgrep. Denne sikkerhet har vi ikke i dette land sålenge den kommunistiske oprørsbevegelse får utvikle sig som hittil. Hovedmidlet til å fri vårt folk fra de fremmede, mindrevverdige og kompromitterte marxistiske ideer må være et grundig og bredt anlagt opplysningsarbeide, og en positiv politikk. Men, slik som forholdene ligger an [...] trengs anvendelse av alle lovlige midler, og at forskjellen mellom politikk og forbrytelser slås fast. Folket må forlange at det vernes om statens autoritet, og at statsmyndighetene tar slike forholdsregler at arbeide og eiendom og folkets fredlige og organiske utvikling trygges.

Det rasistiske grunnlaget var utpenslet ytterligere. Mens det i utkastet for stiftelsen framsto som en viktig faktor for en nasjonal samling, er det her det aller viktigste, selve grunnlaget for hele den politiske bevegelsen:

Grunnlaget [...] er at det gjelder å bringe vårt folk til å forstå at rasen, menneskenes nedarvede typiske og åndelige konstitusjon, er den avgjørende og muligens viktigste faktor i den historiske utvikling, samt at det for vårt folks vedkommende dreier seg om en av jordens eliteraser [fordi] den norske befolkning, til tross for den raseinnblanding som har funnet sted på forskjellige kanter av landet, utvilsomt er av dette nordiske blod, er det vår oppgave å utnytte dette blodsforhold som et samlende moment [...] i stedet for til klassen, appellerer vi til nasjonalfølelse og rasebevissthet og til den individuelle selvfølelse og opdrift [...] det er aldeles nødvendig at vi utnytter våre rasemessige fortrinn i produksjonen.

Ikke minst måtte dette rasemessige perspektiv legges til grunn for nordiske folks forhold til den øvrige verden: «Verdenscivilisasjonen hittil er for en vesentlig del skapt og båret frem av den nordiske rase, og av nordiske innslag i andre folkestammer. Hele denne civilisasjon er nu truet av mindrevverdige rasers kulturbedbrytende bevegelse.» På tross av at analysen er mer fundamentalt rasistisk, er språkbruken mer dempet her enn de mer spissformulerte innslagene om raser ved stiftelsen. Kanskje var det utsiktene til å komme i medias fokus som følge av regjeringdannelsen som lå bak.

Den 28. mai offentliggjorde *Arbeiderbladet* de nye retningslinjene i en stort oppslått artikkel, og advarte mot «en tydelig fascistisk tendens».¹⁴⁸ Den nye forsvarsministeren ble beskyldt for å være Folkereisningens le-

der. Dette benektet Quisling, som hadde vært kontaktet før oppslaget. Selv om det neppe kan ha vært uventet at noe slikt måtte komme før el-ler siden, falt det som et slag da det skjedde. Etter konferanse med flere i Centralkomiteen, skrev styret 2. juni til avisene for å ta brodden av angrepet. Tanken var at den negative omtalen ville motvirkes hvis leserne selv ble kjent med Folkereisningens lover og retningslinjer samt *Redegjørelse for retningslinjer*. Disse dokumentene ble derfor lagt ved henvendelsen. Brevet var undertegnet direktør Halvor S. Egeberg. Tyve navn fra Centralkomiteen ble referert, blant andre Broch, Hansson, Mjøllner, Munthe, foruten Prytz og Schultz, som var titulert som direktører, trolig for å dempe det militære preget. Den sosiale statusen til medlemmene lyste av listen, med åtte direktører, en tidligere statsråd, en dobbeltdoktor og to advokater. Quislings navn var ikke med, men hans storhet var referert i brevet, hvor man ellers poengterte at bevegelsen var oppstått på eget grunnlag, og ikke hadde noe med fascisme eller nasjonalsosialisme å gjøre. Folkereisningen ønsket «forsoning av alle klasser». Dette var det sentrale budskapet, ikke splittelse eller hat. Den 5. juni kom innspillet på trykk i avisene.

Et Centralkomite-møte ble innkalt 10. juni for å håndtere situasjonen videre. Blant de ti oppmøtte var Mjøllner, Munthe, Prytz og Schultz. Quisling deltok ikke. Etter en redegjørelse fra Prytz for behandlingen på tidligere møter, diskuterte man den situasjonen som var oppstått etter *Arbeiderbladets* oppslag. Prytz framholdt at han i Quislings fravær ikke burde behandle styreanliggendet alene. Siden det var for tidlig å velge endelig styre, foreslo han å velge et arbeidsutvalg av direktør Halvor S. Egeberg og major Hvoslef. Dette ble enstemmig bifalt. Også på dette møtet ble det foretatt suppleringer til Centralkomiteen. Denne gang var det major Carl Frølich Hanssen og raseforsker Jon Alfred Mjøen som ble innvalgt. Forslagsstilleren, Aall, bevitnet at de var helt enige i retningslinjene, at de var meget interessert i bevegelsen og gjerne ville motta valg. Etter denne avklaringen i forhold til pressen ble det avholdt et fellesmøte for administrasjons- og organisasjonsutvalgene 19. juni, hvor Hvoslef, Munthe, brødrene Prytz og godseier Carl O. Løvenskiold deltok. Hva som ble diskutert, vet vi ikke. Men man var i hvert fall enige om å avvente situasjonen i de uvirksomme sommermånedene. Møtene fikk man gjenoppta i september. I mellomkrigstiden var sommeren ennå en upolitisk årstid, da de høyborgerlige gjerne flyttet ut på landstedene sine ved kysten.

Referatene forteller om videre møtevirksomhet utover høsten i 1931. Den 5. oktober møtte Administrasjonsutvalget og Arbeidsutvalget for å

diskutere en redegjørelse fra Mjøllner og Engebretsen om Folkereisningens arbeiderpolitikk. Man ble enige om at denne redegjørelsen måtte forelegges Quisling før man gjorde noe mer med saken. Fem dager senere møtte Arbeidsutvalget med blant andre Hvoslef, Prytz og Mjøllner. Dette er det siste referatet som er nedtegnet i protokollen.

Ingen fiasko

I ettertid kan Nordiske Folkereisning se ut som en fiasko. Høidal skriver at Quisling «til alt hell slapp unna den direkte belastningen ved Folkereisningens fiasko» ved å gå inn i regjeringen.¹⁴⁹ Dahl har en liknende oppfatning. Han begrunner det med stadig mindre oppmøte på arrangementene i Folkereisningen utover høsten 1931.¹⁵⁰ Andre har kommet til samme konklusjon.¹⁵¹

Aktørene selv så det neppe slik. Prytz, den egentlige initiativtaker og drivkraft, omtalte i 1941 Folkereisningen kort og godt som bevegelsens og NS' første start, etter at Quisling endelig hadde bestemt seg for å ofre sin karriere for å redde fedrelandet.¹⁵² Da dreide det seg om å «stagge det marxistiske fremstøt» under valgkampen 1930 og å starte opp kampen mot «den forkvaklede, halvbritiske parlamentarisme som har vært statens styresett siden 1883». Og, da muligheten bød seg, å kaste kreftene inn for å få Quisling som forsvarsminister. Dette så Prytz som et stort skritt videre: «Nu været våre marxister faren.» Mens Quisling, uførtroent, «tok fatt på avsløringen av våre marxistiske ledes korrupsjon og fedrelandsforrederi ...».

På den annen side er det forsåvidt riktig at Folkereisningen endret sine planer etter at Quisling ble forsvarsminister. Leonard Prytz begrunnet dette med at *Arbeiderbladets* avsløring av retningslinjene og også historier i bladet om at Quisling skulle ha vært bolsjevikprovokatør og engelsk spion, «merkelig nok [ble trodd] av mange borgerlige». I tillegg hadde Quislings «bestemte opptreden i Menstadaffæren» gjort ham ytterligere upopulær i arbeiderkretser, «og det skulde jo være et vesentlig ledd i bevegelsen å søke å påvirke arbeiderne.» Derfor hadde «mange av våre venner» framholdt at man ikke burde drive noen offentlig propaganda før det var falt mer ro om Quislings navn. «Dette standpunkt passet også best for statsråd Quisling og hans arbeide i regjeringen». Og derfor, avsluttet Prytz, hadde man bestemt seg for bare å utbre bevegelsen underhånden på den tiden.¹⁵³ Leonhard Prytz så altså statsrådstiden som en ny fase i bevegelsens utvikling.

Hva lå det nå egentlig i dette at «bevegelsens venner» ønsket ro i offentligheten om arbeidet i departementet? Historikerne har altså notert seg at oppmøtet på Folkereisningens arrangementer ble mindre. Slik kunne man nok måle mangel på framgang senere, da bevegelsens styrke ble vist gjennom valgene. En slik analysemåte passer imidlertid ikke på årene 1931–33. Ser vi nærmere på hva arbeidet i departementet gikk ut på i månedene som fulgte, er det nærmest innlysende at det slett ikke uttrykkes at Folkereisningen var mislykket. Man var bare over i en ny fase, hvor planlegging og tilrettelegging for maktovertakelse krevde ro i offentligheten og all oppmerksomhet innad.

Samtidig var det også noe i tillegg. Vi må ikke glemme at det var snakk om offiserer som gjorde de første famlende forsøk på å realisere de politiske ideene som de hadde gått svanger med fra 1920-tallet. Kampen mot de indre fiendene var motivasjonsfaktor nummer en. De forsto at en slik bevegelse måtte alliere seg med sivile, samfunnsbevarende krefter, og at det ikke kunne lykkes hvis disse daglig ble bombardert med sjokkoverskrifter i avisene. Noen helt klar forestilling om hvordan de skulle utnytte en slik pause i offentligheten, hadde de neppe. De hadde ikke noe skjema å gå etter utover de forestillingene om maktovertakelse som de hadde hentet fra det som foregikk i Italia og Tyskland.

Hva slags offiserer var de? Dahl har kalt bevegelsen for kapteinbevegelsen, fordi alle i den innerste kjernen var kapteiner. Det er treffende, men litt unøyaktig og kan gi inntrykk av at de utgjorde en juniorgruppe av offiserer. Quisling selv, Hvoslef, Mork, Frølich Hanssen og Bøckman var faktisk majorer og Broch var rittmester. Men Schultz, Prytz, Munthe, Hansson, Pran og Mjøllner var kapteiner. Munthe, Mork og Mjøllner hadde sentrale stillinger i Generalstaben og Forsvarsdepartementet, og Broch og Frølich Hanssen var militære skolesjefer. Men også Bøckman, Hansson og Beichmann var stabsoffiserer. Disse offiserene var altså ikke hvem som helst. De hadde vita som borget for de høyeste stillinger i Forsvaret. Og de rekrutterte i løpet av 1931 en rekke av sine kolleger.

De sivilistene som den indre officerskretsen inviterte med, var ikke tilfeldige outsiders eller fallerte kremmere, men innflytelsesrike personer som sto midt i betydelige karrierer, og hadde vide kontaktnett i ulike miljøer, noen også med atskillige økonomiske muskler. Politisk hørte de til Bondepartiet, Frisinnede Venstre og Høyre, og selvfølgelig til Fedrelandslaget.

Disse mektige menn hadde ulike oppfatninger av hva som burde gjøres i anledning krisen i landet. Dette kom imidlertid ikke til uttrykk gjen-

nom Folkereisningen. Der var det den indre officerskjernen som drev fram bevegelsen, og deres utgangspunkt finner vi best beskrevet i det budskapet som Munthe hadde utviklet, nemlig at det var nødvendig å forberede samfunnet på å gripe inn militært mot regjeringmakten om den gikk over til Arbeiderpartiet. Ideen om det «preventive kup» ble selvfølgelig ikke presentert åpent på møtene. Men den lå i kortene, vevd inn i et budskap om antikommunisme og ekstrem antiparlamentarisme. Folkereisningen skapte en Fører og en ledelse, en generalstab, som de så det selv, og startet på arbeidet med å bygge en organisasjon.

Men bevegelsen var samtidig uklar på sin strategi. Dette hang igjen sammen med en uklarhet om virkemidler fra før statsrådstiden. Skulle det militære «motkup» settes i verk som følge av en forberedt plan eller skulle man vente til det ble utløst «så å si av situasjonen selv», som Munthe skrev? Det første alternativet ville kreve systematisk oppbygging av en politisk kaderorganisasjon, som deretter skritt for skritt måtte føre samfunnskrisen ut i gatene og skape kaos, etter mønster fra de tyske forbildene. Det fantes ingen lovhjemmel for å ta makten fra en folkevalgt regjering, ikke engang som et midlertidig nødtiltak. Det eneste som fantes i slik retning var bestemmelser om innføring av militært område fra 1922, men disse bestemmelsene ga ikke rom for militær unntakstilstand i hele eller store deler av landet. Det andre alternativet var mer uklart. Man tenkte seg at tariff- og arbeidskonfliktene da allerede hadde skapt en så spent politisk situasjon i landet at nær sagt hvilken som helst enkeltkonflikt kunne utløse revolusjonen.

Bevegelsen så selvfølgelig hvilke muligheter det åpnet da det brått ble mulig å plassere Quisling helt på toppen av Forsvaret. Quisling, med assistanse fra Munthe, Mjøllner og Hansson kunne da planlegge de neste skritt innenfra forsvarsledelsen selv. Her fantes riktignok også mange problemer på veien. Det skulle bare mangle. For eksempel var Frederik Prytz og Hvoslef helt uten militære posisjoner eller stillinger. Dette måtte endres for at de skulle kunne spille en rolle innenfra. Og i den militære ledelsen satt venstremannen generalmajor Laake som Kommanderende general og kontrollerte all kommunikasjon mellom statsråden og distriktskommandoene. Hans partikamerat, den gamle ringreven generalmajor Ivar Aavatsmark, styrte dessuten forretningene i 2. distriktskommando, med ansvar for Oslo-området, der makt overtakelsen måtte skje. Skulle man komme noen vei, måtte disse to utmanøvreres, tilstrekkelige hjemler framskaffes på den ene eller annen måte og militære maktmidler framskaffes, med andre ord tropper. Det var kort sagt behov for tiltak på

en rekke områder for å legge forholdene til rette. Men mulighetene for å få det til var blitt veldig mye bedre med Quisling i toppen av Forsvaret enn på utsiden av det.

Slik sett ble Folkereisningen en suksess. Utgangspunktet var det beste. Spillet ble flyttet til korridorene i Generalstaben, departementet og Akershus Kommandantskap, som for øvrig lå nær hverandre på Akershus festning. Riktignok fortsatte de private sammenkomstene hjemme hos Prytz, men siktemålet kunne ikke bli det samme som året før. Man var kommet et stort skritt videre. Nå forflyttet fokus seg til tiltak for å omskape Forsvaret ovenfra og innenfra, for å være i stand til å gjennomføre det preventive «kup». Dernest jobbet man med å planlegge politiske utspill fra den nye statsråden som skulle kunne utløse den avgjørende krisen. Det skulle skje ved å avsløre «våre marxistiske lederes korrupsjon og fedrelandsforræderi», som Prytz skrev.¹⁵⁴

Folkereisningen ble ikke lagt ned høsten 1931, som flere historikere synes å anta. Frederik Prytz fortsatte å lede organisasjonen sammen med Hvoslef og Egeberg, mens broren Leonhard fungerte som daglig leder. Organisasjonen skulle vedlikeholdes og medlemskort og medlemsarkiv holdes i orden.¹⁵⁵ Stadig flere militære meldte seg inn. Dette gjaldt for eksempel ingeniørkaptein Fredrik Giertsen i Oslo og kaptein Sverre Grøner. Det var nok å gjøre. Leonhard Prytz ansatte til og med en egen sekretær for Folkereisningen på sitt sakførerkontor.¹⁵⁶

Det var særlig viktig å sikre den langsiktige økonomien, presumptivt ved en permanent støtteordning fra medlemmene. Dette var det imidlertid ikke så enkelt å få til, på tross av, eller kanskje nettopp på grunn av, at mange av medlemmene til dels var svært velstående. Frederik Prytz ba direktørene Einar Møinichen og Harry Høst om å ta initiativ til en «Økonomisk Verneplikt», en slags medlemsorganisasjon med eget styre og revisjon, som kunne samle inn penger til Folkereisningen via opprop og andre tiltak.¹⁵⁷ Et opprop gikk ut, men særlig mye skjedde ikke med saken. Så lenge brødrene Prytz tok bevegelsens administrative utgifter på sin kappe, var det heller ingen andre som tok initiativ. Frederik Prytz satte imidlertid økonomien på dagsorden igjen i slutten av september, og etterhvert begynte pengene å dryppe inn, stort sett relativt små beløp. Men det var også noen store.¹⁵⁸

Behovet for å sikre en trygg økonomi var også en grunn til å få til et samarbeid eller helst sammenslutning med beslektede organisasjoner. Den 1. oktober inviterte Munthe Solør-prosten Hans Jentoft Aandstad og major Oskar Rieck fra Landsforeningen Arbeidets Frihet for å diskutere

samarbeid eller sammenslåing. Rieck var dessuten sekretær i Krigsforsyningen og tidligere ekspedisjonssjef og sentral i både Samfundshjelpen og Samfundsvernet. På møtet mente Aandstad at en slik prosess også burde omfatte andre organisasjoner av samfunnsbevarende art. Et nytt møte mellom major Rieck og økonomiutvalget i Folkereisningen ble derfor avtalt og Munthe forfattet et brev til de to organisasjonene, samt til Arbeidets Frihet og Bygdefolkets Krisehjelp.¹⁵⁹ Her gjorde han rede for at Folkereisningen, «stiftet av statsråd Quisling», var kommet i faste former i mars, og at ledelsen besto av ham selv, kaptein Prytz, major Hvoslef og direktør Westye Parr Egeberg. Organisasjonen var ennå ikke fast oppbygget, men var i gang med en arbeidsplan for å konsolidere og styrke ledende organer, utdype grunnsetninger og å utforme praktiske foranstaltninger i forbindelse med lansering i offentligheten. Man ønsket å drive underhånds opplysningsarbeid, samt etablere forståelse, forbindelse eller samarbeid med organisasjoner i tråd med Folkereisningens virksomhet. Dette kunne være til gjensidig nytte. Munthe foreslo å starte med økonomisk samarbeid og en forberedende felleskomité, hvor hver organisasjon kunne ha to representanter. Et fellesmøte med Aandstad og Rieck ble avholdt, der man anbefalte at Arbeidets Frihet sluttet seg sammen med Folkereisningen.¹⁶⁰ Det så altså lovende ut. Det virker imidlertid ikke som at saken ble fulgt opp før på høsten 1932, men da med et annet og mer bestemt innhold.

En annen grunn til samarbeid med andre organisasjoner da var å isolere en konkurrent som var dukket opp høsten 1931, med det nesten identiske navnet Norsk Folkereising. Denne 'falske' folkereisningen, som ble ledet av et arbeidsutvalg av ingeniør H. Slenes, gårdbruker And. Aschehoug og gårdbruker Hj. Øiestad, hadde i oktober trykt opp og spredd et program med mottoet «Norge for nordmenn!». Også dette programmet var ekstremt rasistisk og antikommunistisk, men ikke korporativt på samme vis som Nordiske Folkereising.¹⁶¹ En kvinne som hadde forvekslet de to organisasjonene, opptok korrespondanse med Leonhard Prytz og orienterte om de indre forholdene i gruppen. Hennes rapporter la grunnlag for at det senere ble tatt formell kontakt med Norsk Folkereising. Enden på det hele ble at Norsk Folkereising gikk inn i det nystiftede NS på høsten 1933.

Under den hektiske situasjonen forsommeren 1931 fungerte fortsatt Frederik Prytz' leilighet i Hafsrfsjordsgate som en slags politisk sentral, men supplert med initiativ fra og møtevirksomhet på Leonhard Prytz' advokatkontor og i Forsvarsdepartementet. Det var ikke til å unngå at virksomheten sprikte mer enn før. En rekke planlagte utredninger og

diskusjoner om oppbyggingen av Folkereisningen ble lagt på vent. For eksempel hadde Quisling lovet å komme med et utspill om det korporative produksjonsrådet som man hadde satt på programmet. Men dette måtte utsettes. Quisling hadde simpelthen ikke tid. En planlagt masseutsendelse av Folkereisningens retningslinjer ønsket han også å utsette. Det var tilstrekkelig, slik han så det, å sende dem ut når man fikk forespørsler. Han syntes det var riktigere å prioritere den mer langsiktig viktige utsendelsen av dokumentene på landsmål.¹⁶²

Revolusjon?

Det var altså ikke slik at aktivistene i Nordiske Folkereisning gikk i dvale etter statsrådsutnevningen, selv om noen enkeltprosjekter av partibyggende karakter måtte utsettes. Nå fikk de revolusjonen så å si i fanget, slik de så det. De var mer aktive enn noensinne. Og bordet fanget. Mannen de hadde kjørt fram til makten, Quisling, måtte gå inn i statsrådsrollen med all sin tid og kraft. Dette blir umiddelbart forståelig når vi ser på de faglige konfliktene under storlockouten i 1931. Det hjalp ikke at Quisling fra første dag ønsket å ta tøylene i departementet for å sette Munthes forslag gjennom. Den politiske virkeligheten eksploderte rett i ansiktet på den nye statsråden. Snarere enn å få legge sine planer i ro og fred fikk han mer enn nok å gjøre med å holde skansen.

Allerede i januar 1931 hadde Munthe spådd at revolusjonen kunne komme i inneværende år, kanskje i sammenheng med tariff-forhandlingene. Det var ikke vanskelig å forutse dramatikken denne våren. Arbeidsgiverne hadde krevd store lønnsreduksjoner allerede på høsten, sagt opp tariffavtalene og sendt ut lockoutvarsler. Men myndighetene hadde grepet inn, og avtalene hadde blitt prolongert til 15. mars 1931, da 12 500 mann innen treforedlingsindustrien ble stengt ute. Deretter utløp tariffene for de fleste industrifagene, og lockouten omfattet stadig flere. Det var derfor ikke stor spådomskunst Munthe hadde bedrevet i januar da han ventet uro i arbeidslivet.

Arbeidskampene sommeren 1931 fikk et bittert forløp, ikke bare på grunn av det som skjedde i Norge. Det var nemlig en liknende situasjon i Sverige. Derfra kastet opprørende hendinger sine skygger hit. I Ådalen, et trelast- og treforedlingsdistrikt ved Ångermanälven i Ångermanland, nord i Sverige, hadde det siden høsten 1930 pågått en langvarig lønnskonflikt, som i januar 1931 ble utvidet, og streikebrytere fra storbyene ble satt inn. Den 13. mai, samme dag som regjeringen Kolstad ble utnevnt,

ble streikebryterne kastet ut av hundrevis av demonstranter. Dagen etter kom turen til de militære. Under en demonstrasjon skjøt kavalerister inn i mengden og to personer ble drept. Deretter ble det løsnet skudd med maskingevær, og ytterligere to demonstranter ble drept. Også ei ung jente som var tilskuer, ble drept. De fem drapene utløste voldsom uro og demonstrasjoner over hele Sverige.

Imens utviklet storlockouten seg i Norge. I mars ble 44 000 arbeidere i 15 forbund stengt ute fra arbeidet. En måned senere, i april, var tallet oppe i 81 000. Og det fant det sted en rekke konfrontasjoner mellom demonstranter, statspoliti og streikebrytere. Dagen etter at regjeringen tiltrådte demonstrerte skogs- og fløtningsarbeiderne i Randsfjordvassdraget, 15. juni skjedde det samme i Åsnes Finnskog og ytterligere en uke senere ved Sperillen og på Ski. Den 8. juni skjedde den alvorligste konfrontasjonen, ved Menstad, en laste- og losseplass mellom Skien og Porsgrunn, hvor Hydro satte inn streikebrytere for å utføre arbeid som var blokkert gjennom lockouten. Etter en protestdemonstrasjon 2. juni ble formannen i Herøya Arbeiderforening arrestert, og en politistyrke på over 100 mann ble satt inn, deriblant 50 fra statspolitiet. Den 8. juni marsjerte arbeiderne til Menstad fra Porsgrunn og Skien og jaget vekk statspolitiet som beskyttet streikebryterne. Men Hydro fortsatte arbeidene. Regjeringen satte så inn militære. I ly av formidabel overmakt startet arrestasjonene, som ble etterfulgt på høsten av til dels strenge fengselsstraffer.

Under disse faglige konfliktene i 1931 ble det svære apparatet av ordensvernavdelinger og sikkerhetsvakter innkalt og satt opp til ulike oppdrag. Det ble administrert av Munthes operative avdeling og hærstyret i departementet, så både Mjøllner og Munthe ble travelt opptatt med slike kortsiktige gjøremål. Annet stabsarbeid ble skjøvet til side. Hvoslef fikk også mer enn nok å gjøre disse månedene, ikke bare som privat skogeier i skogsarbeiderkonfliktene, men også som leder av Samfundsvernet, som kom til å få sin store tid denne sommeren. Allerede i mai hadde flere distriktskommandoer bedt om tillatelse til å utvide sitt ordinære vakthold med å innkalle sikkerhetsvakter, men de hadde i første omgang bare fått lov til å engasjere sivile vakter. Slike ble i hemmelighet organisert med folk fra Samfundsvernet, og satt inn på Ski, Graatenmoen, Trandum, Starum, Baggermoen, Svelvik, Kristiansand, Kongsberg og Raufoss. Det var mye hemmelighetsskremmeri rundt innkallingene. Bruken av Samfundsvernet på denne tiden ble først avslørt halvannet år senere, fordi en av vaktene i Trondheim hadde avfyrt et skudd.¹⁶³ Det var major Bøckman som organiserte vaktholdet i byen. Han hadde mange roller, som byens

sjef for Samfundsvernet, sjef for IR 13s ordensvernsbataljon, direktør for Graakallbanen og medlem i Nordiske Folkereisnings Centralkomit . Og øverst sto Quisling, som kunne sole seg i glansen som felttogleder. Flere historikere har imidlertid ment at dette var ufortjent, og at det var den mer erfarne justisminister Asbjørn Lindboe og ikke minst hans ekspedisjonssjef, Carl Platou, som styrte denne hardhendte bruken av militære. Til en viss grad er dette riktig. Quisling var praktisk talt blitt kastet inn i rollen som ansvarlig, uten å kjenne særlig mange av irrgangene i det politiske renkespillet som omga regjeringen. Ikke minst gjaldt dette kanalene fra næringslivet til departementet, hvor særlig forbindelsene til Hydros direktør, advokat Bjarne Eriksen, spilte en viktig rolle. Mens Lindboe og Platou derimot kjente politikken irrganger til bunns.

I Oslo ga Quisling ordre om at et gardekompani skulle holdes i ekstraordinær beredskap fra begynnelsen av juni inntil storlockouten ble avbl st.¹⁶⁴ Det 150 mann sterke kompaniet ble etter anmodning fra Hydro og politiet sendt til Skien etter vedtak på en regjeringskonferanse 8. juni. Dagen etter ble det videre bestemt å forsterke kompaniet med sikkerhetsvakter fra IR 3 og fire marinefartøyer, også det etter anmodning fra Hydro. Melding gikk til oberst Hoff på Kongsberg om å sende av gårde IR 3s ordensvernsbataljon. Bataljonen innfant seg i barakkene på Graatenmoen kort tid etter. For å samordne det hele beordret Laake 11. juni 1. distriktskommando om å avgi major Harald Lone og hans adjutant, Asle T. Hauglie, til å lede operasjonen. Alt samme dag ba Lone om ytterligere en tropp gardister. Statspolitiet som gradvis hadde øket sin innsats siden 2. juni, hadde 120 mann i aktivitet. Først etter 29. juni ble vaktholdet avviklet.

Det ble den rene felttogstemningen i Forsvarsdepartementet og Generalstabens, og forsåvidt også i Justisdepartementet. Telegrafverket beslagla 15. juni et telegram fra NKPs tidligere leder Peder Furubotn i Moskva, som oppfordret partiet om å forsøke å utvide konflikten til Oslo og Bergen. Telegrammet ble diskutert i regjeringen. Distriktskommandoene ble varslet. IR 4 og DR 2 hadde da allerede en ordensvern avdeling på Gardermoen på 330 mann og i Bergen var ekstra sikkerhetsvakter innkalt på Bergenshus. I slutten av juli ble en avdeling på 80 mann fra Ingeni rregimentet, under kommando av kaptein Nils Eggan, sendt til Snarum for å håndtere en krisesituasjon under den blokkerte fløtningen. At det var alvor, ble understreket av at major Otto Ruge, eldste avdelingssjef i Generalstabens kommunikasjonsavdeling, ga ordre om at styrken m tte utstyres med skarp ammunisjon og st lhjelmer. Trolig kom forslaget fra Munthe. Det lå et dobbeltspill til grunn for denne utkommanderingen.

Hensikten var at den stedlige militære ledelsen og distriktskommandoen ikke bare skulle sette inn sine soldater som vakter, men også som streikbrytere. Da det ble klart for soldatene at de i realiteten skulle utføre blokkert arbeid for et privat firma, nektet mange av dem, og fire mann ble sendt hjem. De ble senere dømt for ordrenekt.

Den 28. august forlangte politimester Welhaven i Oslo, som ikke kjente til det omfattende hemmelige militære ordensvernssystemet i Oslo under Akershus Kommandantskap, at Justisdepartementet måtte trappe opp sikkerheten hvis ikke lockouten ble avsluttet. En hardt presset Quisling ble da tvunget til å avsløre for ham hvor omfattende den militære beredskapen var. Regjeringen ga fullmakt til å innkalle ordensvernet hvis ikke de fagorganiserte stemte for det LO-anbefalte forslaget om å avslutte konflikten 31. august. Men så ble det igjen ny innkalling til Skien. 1. distriktskommando var nemlig blitt kjent med at det var planlagt demonstrasjoner der 2. september. Samtidig hadde et rykte nådd politimesteren i Skien om storming av Graatenmoen. Uten å konferere med andre i regjeringen beordret Quisling mannskaper fra Garden og IR 3 tilbake til Graatenmoen. Men etter at 2. september forløp rolig, ble soldatene igjen sendt hjem. I tiden som fulgte, ble også de øvrige innkallingene rundt i landet avvirket.

Først i september var det lyktes å tvinge LO-forbundenes medlemsmasser til å godta lønnsnedslagene. Situasjonen i arbeidslivet ble etter hvert normalisert. Da hadde lockouten vart i om lag seks måneder. Kampkraften var i ferd med å bli uttømt. Men misnøyen i fagbevegelsen var stor, kanskje større enn den var ved starten på konflikten. Det var derfor ikke noe ved situasjonen som tilsa at Munthes forslag var mindre aktuelle da enn i januar. For den nybakte forsvarsministerens del ble det endelig tid til å ta opp tråden fra disse forslagene. Han kunne gjøre det med atskillig erfaring fra hendingene om sommeren.

Quisling syntes at det militære mobiliseringssystemet hadde vist seg å være tungrodd, særlig fordi det var grunn til å vente flere militante initiativ fra revolusjonsmakernes side. Han hadde nå lært at hans myndighet som øverste ansvarlig hadde en serie med begrensninger. Det var på høy tid å skape det aktive militære redskapet som Munthe hadde skissert. På sitt knotende kommandospråk skrev han til Laake: «De gjeldende bestemmelser for militæres anvendelse til hjelp ved oprettholdelse av den indre orden, o.lign., synes ikke lenger å være overensstemmende med tidens krav». Og han ba om forslag til nye bestemmelser for samarbeid med sivile myndigheter, nye bestemmelser om militærets anvendelse og myndighet og

Almindelige bestemmelser som må gjøres gjeldende i undtagessituasjoner.

Under hensyntagen til de erfaringer som er innvunnet ved de nylig stedfunne innkaldelser av sikkerhetsvakter og ordensvern forutsettes at Kommanderende General foretar nødvendige forandringer i gjeldende planer og forberedelser.

Blant annet synes de nugjeldende planer ikke tilstrekkelig å sikre en hurtig og pålitelig innkaldelse og opsetning. Departementet vil også henlede oppmerksomheten på at man bør mere forberede sig på det alternativ at forsøk på en indre omveltning kan komme overraskende, idet de så å si utvikler sig av sig selv av en plutselig inntrått situasjon.¹⁶⁵

Her framstår ikke trusselbildet bare som streikeuroligheter, men mer som en indre omveltning, ja, først og fremst dette. Formuleringen er hentet direkte fra Munthes PM fra januar, som fortsatt lå ubesvart og ukommentert på Laakes bord. Brevet krever handling. Laake må velge, enten for eller mot. Slik må Quisling ha tenkt. Og de endringene han hadde i tankene, var mye større og mer omfattende enn det Laake kunne forestille seg. Quisling ville ha et militært kommandoapparat med Forsvarsministeren selv som operativ leder, verken mer eller mindre.

Bedre kommandolinjene

Under møtene i Nordiske Folkereisning våren 1931 hadde Prytz kunnet trekke i kommandotrådene, fordi Hafrsfjordgaten var base for den indre kretsen. Etter at Quisling ble statsråd ble mye av aktiviteten flyttet over til departementet og Generalstabten, der flere av de impliserte hadde sitt daglige virke. Behovet for en indre generalstab var stort under de dramatiske hendingene om sommeren. Men kongeskaperen selv, Prytz, sto altså av praktiske grunner på siden av begivenhetene, fordi han verken hadde stilling eller verv innen det sentrale militære apparatet. Quisling hadde behov for løpende råd. Det kunne han få av Munthe og Mjøllner, som stort sett befant seg på jobb i samme bygning. De kunne likevel ikke rådføre seg med hverandre som partikolleger når de var på jobb. Det var rimelig at Quisling var ganske usikker i den mengden av løpende saker som en forsvarsminister måtte forholde seg til. Det var Prytz som hadde hatt det praktiske grepet. Quisling var ikke særlig praktisk anlagt. Han trengte Prytz i sin nærhet. Det er fra høsten 1931 vi finner de første historiene om hvor tafatt han egentlig var. Det var justisminister Asbjørn Lindboe som var kilden til disse historiene, basert på dagboksanførsler som først ble tilgjengelige for offentligheten i 1965. Det framgår at Lind-

boe var irritert over at det var han, og ikke forsvarsministeren, som fikk fart på troppene til Menstad, mens det var forsvarsministeren som fikk æren for innsatsen.¹⁶⁶ Lindboe røpet forøvrig at også en framtreddende Arbeiderparti-mann hadde henvendt seg til ham under stor diskresjon, og «på vegne av og med bemyndigelse av Landsorganisasjonen» ikke bare støttet at uroen ble slått ned, men ba om å bli varslet hvis det ble mer uro, slik at de også kunne gripe inn.¹⁶⁷

Det skulle imidlertid bare mangle at ikke den ferske statsråden manglede løpende, praktisk grep, i alle fall i den første tiden. Den ni år eldre Prytz hadde utvilsomt håndtert rollen med større sikkerhet. Han hadde blitt en bedre statsråd. Det var imidlertid ikke praktisk erfaring som hadde veid tyngst da klubben fikk mulighet til å påvirke statsrådvalget, men hvem som hadde best utsikter etter valgkampen i 1930. Prytz så seg selv i en annen rolle, som vi har vært inne på. På høsten, etter at den kortsiktige og prekære situasjonen var ridd av og man skulle ta fatt på de store planene som Munthe hadde skissert, følte imidlertid behovet stort for å få Prytz fram i en offisiell posisjon.

Hvoslef var også uten stilling i det sentrale militære etablissementet. Møtene i Hafsrfsjordgaten hadde vært en naturlig ramme for ham for hyppig kontakt med Quisling. På våren hadde de der kunnet diskutere løpende hvordan Samfundsvernet burde brukes og utvikles. Men om sommeren hadde utviklingen krevd innsats av Vernet i et omfang som ingen hadde drømt om. Hvoslef hadde ikke hatt noen mulighet for å konferere hver gang noe måtte skje. Forsvarsministeren kunne lese om det i avisene. Det var åpenbart et stort samordningsbehov, behov for en felles ledelse. Quisling måtte få orden på hvordan den reelle ledelsen skulle se ut, og særlig få koplet inn Hvoslef og Prytz. I realiteten artet dette seg som behov for en ny forsvarsledelse for den indre kampen.

Det var også en annen grunn til å skape en ny forsvarsledelse. Den grunnen het Laake. Kommandostrukturen i Forsvaret ga nemlig ikke Quisling frie hender. Selv om han på sett og vis var borgerlighetens nye mann, var hans posisjon som ny og uprøvd statsråd selvfølgelig ikke sterk. Regjeringen Kolstad hadde en usedvanlig svak parlamentarisk posisjon, svakere enn noen regjering siden parlamentarismen ble innført. Hvis Quisling skulle kunne iverksette forslagene i Plan Y, måtte han på en eller annen måte utmanøvrere Laake. I henhold til den forvaltningspraksis som hadde utviklet seg siden 1884 var Kommanderende general regjeringens fremste militærpolitiske rådgiver, samtidig som han var på toppen av kommandostrukturen. I og for seg var heller ikke Laakes posisjon så

sterk. Han så seg som en viderefører av venstretradisjonen fra 1905, men hadde ved utnevnelsen forbigått en rekke av sine kolleger. Det hadde skapt misnøye i rekkene. Formelt var alt derimot i orden. Han var utnevnt i tråd med praksis. Laake kjente også sin besøkestid i forhold til den nye forsvarsministeren. Han var innforstått med at Quisling var en sterk motstander av Venstres forsvarspolitik, trolig også med at den nye statsråden igrunnen mislikte alt ved ham, også personlig.

Quisling hadde gjort Venstre til sin klareste motstander etter AP og NKP. Laake hadde derfor et markeringsbehov for ikke å bli valset ned. Fire dager etter det dramatiske høydepunktet på Menstad grep han sjansen. Han advarte distriktskommandoene i Oslo og Bergen om at «det kommunistiske parti – etter påtrykk fra utenlandsk hold – kan ville forsøke å utnytte den foreliggende situasjon til å lave uroligheter, spesielt i Oslo og Bergen».¹⁶⁸ Og hvis man ville anvende ordensvernet, ba han spesielt om at de først måtte være sikre på at de bare brukte folk «en helt ut kan stole på». Det hadde ikke Hoff gjort da han sendte Telemark bataljon til Menstad. Han sendte hele bataljonen uten å ta ut en eneste mann. Som vi har sett, mente Hoff at det var nytteløst å finne ut hvem som eventuelt var upålitelige blant mannskapene.

Hafersfjordskretsen var klar over at Quisling ikke kunne styre Forsvaret som han ville, uavhengig av Kommanderende general. Problemet med Laake måtte løses på den ene eller andre måten hvis forutsetningene for Plan Y skulle kunne innfris. Trådene måtte samles i statsrådets hender. Dette ble et mål fra første stund. Men kunne man ikke bare si opp Laake? Det var ikke så enkelt. Å gi en så høy embetsmann, som også var nytnevnt, avskjed ville måtte skje med kongen i statsråd, og ville utvilsomt også bli en sak for Stortinget. I så fall måtte man kunne vise til grov embetssvikt. Å gjøre slikt med Forsvarets øverste embetsmann av politiske grunner var uhyre vanskelig uten å rive med seg regjeringen i fallet. Det hadde aldri skjedd.

Derfor måtte problemet Laake løses indirekte, som en konsekvens av andre strukturelle endringer i forsvarsledelsen, som ikke kunne iverksettes med ett enkelt grep. Men kort tid etter tiltredelsen fikk Quisling en gyllen anledning til å sette i gang en prosess nettopp med det som siktemål.

Forsvarsordningen

Venstre regjeringen Mowinckel hadde utarbeidet et forslag til ny forsvarsordning, basert på et forslag fra Rolf Thommesen om et forsvars-

budsjett på 30 millioner kroner. En proposisjon ble i all hast vedtatt i regjeringens siste statsråd 8. mai 1931, og forsøkt lagt fram for Stortinget dagen etter, på tross av at den ennå ikke var trykt. I Stortinget ble det, etter debatt om proposisjonen burde behandles, bestemt å avvente den nye regjeringens innstilling til saken.¹⁶⁹ Den nye regjeringen ble utnevnt 11. mai. Ved tiltredelsen lå proposisjonen derfor på Quislings bord. Det var knapp tid hvis man skulle rekke saken før høstsesjonen. Quisling meldte 27. mai til Stortinget at departementet vurderte om proposisjonen skulle tas tilbake eller eventuelt fremmes med en tilleggsproposisjon. Det gjaldt nå for Quisling å få sydd sammen en ny proposisjon som i det minste åpnet for de endringene han ønsket. En slik tekst ble i all hast noen dager senere tatt opp i regjeringskonferanse og kjørt gjennom i statsråd 12. juni.

Hovedsaken for Mowinckel hadde vært nedskjæringer i den allerede knappe 1927-ordningen. I den nye proposisjonen beholdt Quisling grunnlaget til Mowinckel, at forsvaret både av økonomiske og militærpolitiske grunner måtte omstilles og reduseres.¹⁷⁰ Men militærpolitisk markerte departementet nå en uenighet i forhold til Venstres forslag:

I verdenspolitikken er bragt inn et nytt moment av vidtrekkende betydning. Nemlig den internasjonale revolusjonære bevegelse som har satt sig fast i en betydelig del av verden og som støttet herpå søker å bringe hele den øvrige del av verden til revolusjon [...] under en enkelt nasjons hegemoni. Ved at indre sociale spørsmål således søkes koblet sammen med og løst med voldsomme midler, endres også de politiske og sociale forhold hvorunder en moderne krig vil bli ført. Sterke krefter vil være i virksomhet for å gi enhver ufred en social karakter og for å endre krigen fra å være et oppgjør mellom stater til å bli en kamp mellom internasjonale klasser.¹⁷¹

Dette var rene ord for pengene. Her ble fiendebildet beskrevet i klarere ordelag enn det ble gjort i noe lovdokument i mellomkrigstiden, ja, i noe annet statlig offentlig dokument overhodet. Teksten fortsatte med at Forsvaret skulle oppfylle fire hovedkrav. Det første var å ha et nøytralitetsvern i tilfelle krig mellom andre stater. Det andre var å innfri de forpliktelsene man hadde ut fra Folkeforbundet. Ingen av disse to kravene var kontroversielle. Men for det tredje, skrev Quisling, var det et hovedkrav at Forsvaret måtte kunne føre en vellykket avgjørelseskamp «for landets frihet og eksistens, i tilfelle av at disse er truet enten i forbindelse med et nøytralitetsbrudd eller på annen måte».¹⁷² Og her lå sakens kjerne. Bak disse fire knappe ordene lå den eksisterende hemmelige ordensvernordningen og det preventive statskuppet, slik det var utformet i Plan Y.

I det fjerde punktet ble det slått fast at Forsvaret skulle baseres på økt grad av frivillighet og bruk av «bakre opbud». Dette passet også godt med Munthes PM fra januar, og viste i hvilken retning Quisling ville. Her gjorde han rom for Samfundsvernets kampgrupper, og for den opplæringsorganisasjonen han hadde på beddingen for å øve Vernets mannskaper innenfor rammen av forsvarsbudsjettet. Denne organisasjonen fikk foreløpig navnet «Frivillig militæropplæring».

Så var det spørsmålet om selve hærordningen. Her utformet Quisling en plan som ikke ble forstått i regjeringen. Under landssviksaken i 1945 kom han tilbake til dette forslaget, for å vise hvor forutseende han hadde vært i 1931. Men retten forsto heller ikke forslaget.¹⁷³ Det er i og for seg ikke underlig, for i 1945 ville Quisling nemlig overbevise om at hans forslag i 1931 hadde gjort det mulig å utvide Hæren hvis de internasjonale utsiktene ble mer alvorlige. Det hadde jo vist seg å være tilfelle at de ble. Men det var altså ikke de internasjonale farene han var opptatt av i 1931.

For å forstå forslaget, må vi ta i betraktning den prosessen som hadde foregått innad i Forsvaret siden 1928 på det indre beredskapsmessige planet. De militære sjefene var bekymret og hadde klaget på at det ikke lenger var mulig å bringe på det rene om de soldatene som var uttatt til ordensvernavdelingene, var pålitelige. Grunnen til dette var at forsvarsordningen av 1927 hadde redusert antallet fastlønte befal drastisk. Etter den gamle ordningen, før 1927, var det 3750 ansatte i staber, administrative stillinger eller i garnisonerende – det vil si stående – avdelinger.¹⁷⁴ I 1927 ble antallet skåret ned til 1440 og i Mowinckels forslag helt til 470. Hårdst hadde dette gått ut over det såkalte distriktsbefalet, som bodde rundt omkring i landet og betjente de fleste funksjoner i Forsvarets daglige drift. Det var dette befalet som kjente soldatene, og som hadde hatt mulighetene til å holde kunnskapene om de rulleførte mannskapene ved like og gjøre de nødvendige undersøkelsene om de var såkalt pålitelige, det vil si borgerlige, eller upålitelige, det vil si kommunister eller sosialister. Om de hørte til sistnevnte skulle de i et omfang av opp til 25 % fjernes fra avdelingene, i tråd med *Ordensvernreglementet av 1922*. Nå, i 1931, sto man så med mengder av vernepliktige fra ulike årsklasser fordelt til ordensvernavdelinger uten utsiling. Befalet ante ikke hvordan de enkelte vernepliktige ville oppføre i en krisesituasjon. Derfor fremmet stadig flere regimentssjefer forslag om at man likeså godt kunne slutte å plukke ut såkalte upålitelige. I stedet kunne man innkalle hele feltavdelinger som ordensvern.

I proposisjonsforslaget sitt lanserte Quisling en måte å løse dette problemet på som imøtekom sjefenes ønsker. De faktiske forhold var at

uansett hva man gjorde, hadde man bare penger til å innkalle og øve en tredjedel av de vernepliktige. Disse kom inn til sommerrekruttøvelser og hadde etter hærordningen fra før 1927 144 dagers samlet tjenestetid, etter den eksisterende ordningen av 1927 108 dager og etter Mowinckels forslag 84 dager. Under øvelsene fikk befalet ganske god kjennskap til rekruttene. Men etter øvelsene ble rekruttene ut fra gammel praksis fordelt på ulike mobiliseringsavdelinger. I et infanteriregiment som skulle sette opp tre feltbataljoner ved alminnelig mobilisering, ble de spredd på alle tre. Ved delvis mobilisering skulle det bare settes opp en. Quislings kongstanke var i stedet å holde nyutdannede soldater og befal samlet i den ene bataljonen som skulle settes opp ved delvis mobilisering. Dermed ville befalet i det første året ha ganske god kunnskap om rekruttenes politiske oppfatninger. I det påfølgende året ville denne styrken rykke bakover i en reservestyrke, mens en ny rekruttstyrke ville fylle opp en ny feltbataljon. På denne måten ville mannskapsstyrken hvert år samlet bli skjøvet bakover i det som tidligere het landvernet, og landvernet igjen over i det som før het landstormen. Men man ville alltid ha de yngste årsklassene samlet i den mest oppdaterte og pålitelige linjeavdelingen, klart til bruk og med et oppdatert befall. Og man ville ha en liten, men effektiv og pålitelig linjehær ved delvis mobilisering som i totalt omfang svarte til to divisjoner, en tredjedel av de seks divisjonene som etter hærordningen av 1927 skulle settes opp ved alminnelig mobilisering.

Dette var en snedig plan. Vi ser hvor Quisling ville med den. Lindboe skrev i ettertid at han forsto at Quislings «tilslutning til tanken om liten, lett mobiliserbar, godt øvet og utrustet militærstyrke på 20–30 000 mann, skyldtes at den ville være særdeles brukbar i tilfelle av indre uroligheter, og det var jo disse, som på den tid i første rekke hadde hans interesse». Men Lindboe forsto dette først etter krigen.¹⁷⁵

Proposisjonsforslaget til Quisling hadde også nye tanker om forsvarsledelsen. Han var ikke den eneste som ønsket å omdanne den. Men mens Mowinckel tenkte på å spare penger, hadde Quisling et annet siktemål: å få koplet ut Kommanderende general, den politisk utnevnte embetsmannen som sto mellom det administrative og kommandomessig organiserte Forsvaret og Forsvarsministeren. Dette var i høy grad situasjonsbestemt og personavhengig. Quisling hadde ikke noe prinsipielt mot å ha en Kommanderende general. Det var venstremannen Laake han ville ha vekk. For å oppnå det trengte han en ganske omfattende omgående bevegelse. Han foreslo derfor å omdanne og kople inn den eksisterende Forsvarskommisjonen som et nytt, permanent forsvarsråd, mellom distriktskommando-

ene og Forsvarsministeren. Forsvarsrådet skulle bedre forholdet mellom forsvarsgrenene, mellom Forsvaret og den politiske ledelse og til næringslivet. Forsvarsrådet skulle være en effektiv ledelse i både krig og fred. Et nytt organ, Det nasjonale selvhjelpsråd, måtte dannes for spesielt å søke nærmere tilknytning til næringslivet. Her kunne Quisling spille på tanker som også var reist under Mowinckel, men på et mer generelt grunnlag om forenkling. Og viktigst, dette kunne også løse problemet med Laake.

Andre kilder i departementsarkivet viser hvordan Quisling hadde ønsket ut denne planen. Et første skritt på veien, som han nokså umiddelbart grep til, var å utnytte den gamle Forsvarskommisjonen fra 1900, som i korte perioder i 1916, 1917 og 1922 hadde fungert som et orienteringsforum mellom fagetatene, kommandomyndigheten og den politiske ledelsen, men som ellers ikke hadde spilt noen viktig rolle og bare ytterst sjelden hadde hatt møter. Quisling forsøkte nå å gi dette organet ny aktualitet.

En utredning av ledelsesproblematikken ble satt i gang i departementet.¹⁷⁶ Den argumenterte med at det var behov for en ny felles overkommando, en ny øverste ledelse både i krig og fred, både for å bedre forbindelsen med næringslivet og for å «formidle sambandet» mellom regjering og forsvarsledelse. Erfaringer fra Sverige og Finland ble trukket inn. Man viste også til en utredning fra Generalstabskommisjonen av 1926, som hadde foreslått å gjøre Forsvarskommisjonen til et permanent råd med fast sekretariat.¹⁷⁷ Hvor utredningen ville hen, kom fram i forslaget om sammensetning av det nye organet, nemlig forsvarsministeren, general- og admiralstabsjefene, flyvåpensjefene samt to høyere offiserer fra hær og flåte. Stillingene som Kommanderende general og Kommanderende admiral ble foreslått sløyfet. Utredningen påpekte at saken hadde vært oppe i 1927, da militærkomiteen i Stortinget hadde uttalt at det kunne være behov for reformering av forsvarsledelsen, riktignok uten at forslag om en ny, øverste krigsledelse var vurdert konkret. Det hadde heller ikke en kommisjon fra 1929 gjort, som i 1930 hadde foreslått å opprette et permanent Selvhjelpsråd med fast kontor.

Departementet, det vil si Quisling, ønsket nå imidlertid å ta opp igjen forslaget fra 1926 om et «Forsvarets øverste styre» under betegnelsen «Forsvarsrådet», som skulle ble en ny overkommando i krig og fred. Som faste medlemmer i rådet foreslo man at forsvarsministeren skulle være formann, foruten Kommanderende general og -admiral, generalstabsjef og en annen marineoffiser oppnevnt av kongen. Som tilknyttede medlemmer ble foreslått utenriks-, finans-, justis-, handels- og arbeidsminister, samt formannen i «Det permanente selvhjelpsråd». For øvrig ønsket

departementet at Marinens og Hærens flyvåpen skulle slås sammen til en etat under en generalinspektør, som også skulle sitte i Forsvarsrådet. Statsministeren skulle bare ha forsete ved særlig viktige anledninger. I tillegg til disse ordinære medlemmene ønsket departementet å supplere med spesielle sakkyndige, samt å opprette en nemnd for samarbeid med næringslivet.¹⁷⁸

Hovedpunktene i Quislings proposisjon, det entydige fiendebildet, Forsvarsrådet, bevilgningene til de frivillige organisasjonene og nyorganiseringen av feltavdelingene, gjorde den til et kvalitativt annet forslag enn Mowinckels. Historikeren Nils Ørvik, som har behandlet sikkerhetspolitikken for 1920–39, har oversett disse forskjellene, trolig fordi han var har vært mer opptatt av reduksjonen i forsvarsbudsjettene enn av politikken bak.¹⁷⁹ Det var kun fra Sovjet man antok at det forelå en utenrikspolitisk trussel, mer av prinsipielle enn konkrete grunner. Ellers, og det var hovedsaken, var dette en forsvarsordning med et indrepolitisk formål. De fleste stortingsrepresentantene, enige eller uenige, forsto trolig denne intensjonen. Det var underlig at Quisling kan ha trodd at Stortinget ville godta den.¹⁸⁰ Konfliktene i de mange spørsmålene vedrørende militærpolitikken gikk på kryss og tvers.

Forslaget om Forsvarsråd kom likevel gjennom den videre behandlingen i den forsterkede militærkomiteen, på tross av at komiteen 24. juni utsatte realitetsbehandlingen til neste sesjon.¹⁸¹ I komiteens innstilling 19. desember gikk flertallet inn for et forsvarsråd som bare skulle være rådgivende.¹⁸² Quisling manøvrerte seg forbi vanskelighetene ved å snu om på rekkefølgen av sine forslag. Mens han opprinnelig hadde foreslått å omgjøre den eksisterende Forsvarskommisjonen til en ny forsvarsledelse i fred og til en overkommando i krig, gikk han nå inn for først å opprette Selvhjelpsrådet, som så kunne utvides til Forsvarsrådet bare ved å få med statsrådene. Forsvarskommisjonen kunne på sin side omgjøres til Selvhjelpsrådet med et håndgrep.

Forsvarsrådet skulle være et nøkkelorgan, og dets formann måtte være «en førsteklases mann», skrev Quisling.¹⁸³ Det kan neppe være tvil om at det var Prytz Quisling tenkte på her. Da dette ble skrevet rett over årsskiftet 1931/32, hadde Prytz ikke bare fått en formell invitasjon fra departementet som spesiell sakkyndig i Forsvarsrådet, men også et ferdigformulert svar.¹⁸⁴ Likelydende hadde Hvoslef fått, datert samme dag. Og begge returnerte de identisk formulerte akseptene samme dag. Bare Prytz tok seg bryderiet med å skrive om for hånd. Alt var åpenbart avtalt på forhånd.

Forsvarsrådet var tiltenkt en stor framtid i Hafsrfsjordskretsens planer.

At det ikke ble slik, skyldtes ikke at forsvarsministeren endret planene. Det skyldtes at situasjonen da rådet skulle koples inn aldri oppsto. Forsvarsrådet ble aldri vedtatt i sammenheng med forsvarsordningen, hvor det opprinnelig var reist og hørte hjemme. Det fantes enklere måter å gjøre dette på overfor et gjenstridig storting. Quisling førte Forsvarsrådet bare opp som en egen post på Hærens budsjett, og banket den gjennom med de øvrige poster under budsjettbehandlingen 6. mai 1932, som om det kun var en bevilgningsak. Men det var det ikke i noen betydning av ordet. Forsvarsrådet og Selvhjelpsrådet var tenkt som en samlet, stor organisasjon, med over 30 ansatte og oppnevnte medlemmer.¹⁸⁵ Det fulgte ingen offentlige erklæringer om at rådet var dannet. Noe måtte man selvfølgelig bekjentgjøre. Men måten man gjorde det på var like genial som den var enkel. Quisling lot nyheten tilflyte offentligheten bare ved en endring i den årlige *Militærkalenderen*, på samme sted som Norges Forsvarskommisjon tidligere hadde vært oppført, fra og med året 1933. Knappt noen utenforstående oppdaget endringen. Da årets utgave forelå, var det bare måneder til regjeringen Hundseids tid var over. Forsvarsrådet falt med regjeringen. Det ble aldri innkalt i den form det var tiltenkt. Det organet som kom til å eksistere fram mot krigen med dette navnet, ble kun et uforpliktende rådgivende forum for regjeringen, uten noen praktisk betydning.

Innsatsstyrken organiseres

Som vi har sett, var Quisling fullt opptatt av å organisere de militære innkallingene sommeren 1931. Noen elementer fra Munthes PM fra januar lyktes man å bake inn i proposisjonen til den nye forsvarsordningen, som kom bardus midt oppe i dramatikken rundt Menstad. Men mye sto igjen og måtte utsettes til senhøstes, da arbeidskonfliktene var over. I november var tiden endelig inne.

Quislings misnøye med ordensvernssystemet i Oslo hadde særlig med kommandoforholdene å gjøre, og mest med at systemet var underlagt Laake. Men det var også andre grunner. Systemet var i sitt vesen defensivt. Det var basert på å sikre bygninger og institusjoner, og, hvis det ikke lot seg gjøre, å trekke seg tilbake bak en forberedt forsvarslinje som delte byen fra Frognerkilen til Slemdal. Generalstaben skulle i en slik situasjon evakueres til sin reserveplass på Fjellheim Hotell på Slemdal, hvor forberedelser var gjort for at Forsvaret skulle kunne ledes herfra.¹⁸⁶ Det var Akershus Kommandantskap som hadde ansvaret for denne planen. Fra 1928 var kommandantskapet ledet av generalmajor Ivar Aavatsmark, som også var

sjef for 2. divisjon og partifelle av Laake. Det var lite tilfredsstillende for Quisling å ha en mann som Aavatsmark i en så avgjørende kommandostilling. Formelt sett hadde kommandoen Garden og de militære skolene til disposisjon, til sammen om lag 560 mann.¹⁸⁷ I tillegg kom de ordinære ordensvernavdelingene fra 2. divisjon. På papiret var dette en formidabel styrke, på tross av justeringer og reduksjoner som fulgte av revisjonen av sikkerhetsforanstaltninger som hadde blitt bestemt i 1930. Men innenfor de offensive rammene som Munthe, Prytz og Quisling nå tenkte, var dette ikke tilstrekkelig. De trengte en mer offensiv organisering.

Den 2. november 1931 skrev Quisling til Laake med forslag om å opprette en ny mobil ordensvernavdeling for Oslo, som han kalte «1. lette korps». Korpset skulle bestå av et hjulrytterkompani fra 2. divisjon og tre eskadroner kavaleri fra 1. divisjon. Videre foreslo han omorganisering av Garden til et regulært infanteriregiment med betegnelsen «Garderegimentet». Begge avdelinger ble opprettet før året var omme og fikk til sammen en styrke på over 2200 mann. Kort tid etter ble «Akershus vaktetasement» opprettet, en operativ kommando over alle ordensvernavdelinger innen Stor-Oslo. Avdelingsbetegnelsen for disse ble nå Oslo Ordensvern. Her var også Samfundsvernet inkludert, slik at den totale styrken steg til i underkant av 5000 mann. Dette betydde at Quisling hadde oppnådd å skape noe som svarte til en veritabel feltbrigade utenfor den operative rekkevidden av Aavatsmark og 2. distriktskommando. Ved å beordre Munthe som stabssjef under Aavatsmark, hadde han dessuten sikret seg kontroll over hva generalen drev med.

Munthe ble en drivende forslagsstiller for videre tiltak i Oslo. Ett slikt forslag var å skille ut en helt ny 7. distriktskommando og og en ny 7. divisjon, trolig kun for å utmanøvrere Aavatsmark. Selv om dette aldri ble godkjent av Laake, begynte Quisling å bruke betegnelsen. Det tyder på at det var noe han ville gjennomføre uansett, og i siste instans hadde lagt til grunn for den militære maktovertakelsen han planla.

Denne oppbyggingen av Oslo Ordensvern fortsatte videre i Quislings statsrådstitid. Høsten 1932 satte han gjennom en tilsvarende overføring av 430 mann fra kavaleriet i 2. divisjon til et nytt «2. lette korps». Laake satte seg forgjeves i mot. Deretter opprettet Quisling nok et «3. lette korps» på 760 mann, bestående av kavaleri og tre infanterikompanier. Samme høst ble det også satt i gang arbeidet med å utarbeide taktiske direktiver for Garden, som var en nøkkelavdeling i Oslo Ordensvern. Resultatet ble *Håndbok for Gardens sikringstjeneste*. Nils Ivar Agøy har påvist hvordan håndboken imøtekom et generelt behov for opplæring i gatekamper og

bystrid innen ordensvernssystemet, men også hvordan de svært konkrete anvisningene passet inn i tankegangen i Munthes PM.¹⁸⁸ I motsetning til Munthe har forfatterne til håndboken omhyggelig utelatt alle henvisninger til «rød», «hvit», «kommunistisk», «borgerlig» osv. Arbeidet med håndboken var satt i gang av gardesjefen, Graff-Wang, personlig og var ført i pennen av blant andre kaptein Edvard Os. Meningen var at den skulle distribueres til alt befal i Garden. Men da den var ferdig i august 1933 grep Laake inn og stoppet utdelingen. Da var Quisling ikke lenger statsråd.

Problemene med Aavatsmark løste seg først da generalen gikk for aldersgrensen midt under de kritiske dagene ved utgangen av året 1932. Som ny sjef for 2. divisjon og Akershus Kommandantskap kom generalmajor Hans Wilhelm L'orange, en aktivist og støtte for Quisling. L'orange besørget omgående at oberst Robert Shaw Melhuus ble utnevnt som sjef for Oslo Ordensvern. Melhuus var generalinspektør for infanteriet, rangert som nr. 1 blant infanteriets stabsoffiserer og gift med Hvoslefs søster.¹⁸⁹ Han var en handlekraftig og beundret offiser på den ytre høyresiden, men sterkt omstridt i det politiske miljøet, ikke minst fordi han var primus motor bak forslaget om å opprette den frivillige militær opplæringen Leidangen. Da han ble foreslått som sjef for 1. divisjon i slutten av året, stemte fire av ni statsråder mot. Regjeringen gikk av før han tiltrådte. Men for Hafsrfsfordskretsen kunne han bli verdifull også som divisjonssjef. De tenkte langsiktig. Han kunne komme til nytte senere. Melhuus startet som generalmajor i Halden 3. august 1933.

Quislings drakamp med Laake pågikk sommeren og høsten 1931 og fortsatte utover i 1932. Laake bremsset der han kunne, trenerte noen initiativ og kom med motforslag til andre. Han svarte aldri på Quislings brev fra 25. juli 1931 mens Quisling satt som statsråd. Munthes PM fra januar 1931 ble aldri sendt ut til høring til avdelingene i den formen Munthe og Quisling ønsket.¹⁹⁰ Dette kunne imidlertid ikke hindre at Quisling fram mot juletid 1931 og senere, skritt for skritt, skapte sin offensive innsatsstyrke, Oslo Ordensvern. Det kunne heller ikke hindre ham i å manøvrere sine nærmeste meningsfeller inn i de viktigste kommandostillingene og å knytte kommandolinjene utenom Laake og direkte til seg selv. Dermed var noen forutsetninger innfridd for å kunne gjennomføre en militær maktovertakelse. Det var nå tid for å planlegge hvordan selve maktovertakelsen burde foregå.

Kapittel 4

STATSKUPPLANEN

Kjære Five [...] Borgersøppelet her i landet er sig selv lik. Bolsjevikenes forsvarsprogram følges først av venstre, og nu ogsaa av høire, for aa faa stemmer til valget. Jeg er meget klar over disse sakernes utvikling. Det vil nu bli saa dritt og saa mange rasende skikkelige mennesker at vi en dag skal svolve ut hele møkka. Det vilde virkelig bedrøve mig om der var fremkommet et nyt fornuftig hærordningsforslag.

SUNDLO TIL FIVE, JUNI 1930¹⁹¹

Det er efter mine formeningar intet andet at gjøre end at få i stand oprørsstemning og lage kvalm. Slik har det alltid vært. Jeg er ikke ræd for at si, Du og jeg og alle likesindede med nationalt ben i nesen er nødt til å bryte nye veier og for alvor sette os den oppgave at samle dette land igjen [...] Det driver mot storkrig i verden. Jeg er villig til at ofre alt jeg eier og har i et væddemål om at vi kommer til at opløse Ruslands konflikt med naboerne [...] Neste aar paa denne tid har mange europeiske divisjoner mistet de fleste av sine folk.

SUNDLO TIL FIVE, DESEMBER 1930¹⁹²

Vi er kommet til slutten av året 1931. Den gamle Forsvarskommissjonen er fjernet, som et skritt på veien for å ta den øverste kommandomyndigheten fra Laake, og erstattet med det nye Forsvarsrådet under Quislings ledelse.¹⁹³ Innvendingene mot å etablere en helt ny Øverste krigsledelse var det lett for Hafsrfsjordskretsen å utnytte, ettersom deres behov der og da kun var indrepolitiske. Det de ville kunne dermed oppnå ved å skille hensynet til Kommanderende generals kommandomyndighet ved indre og ytre krig. Ytre krig spilte ingen rolle. Det var ikke aktuelt. At det nye organet bare måtte være rådgivende, kunne snus til en aksept for diktatorisk makt fra Forsvarsministerens side. Vi har dette i klartekst

fra Quislings hånd en gang i slutten av året, i et notat avfattet på fransk. Han skrev:

1. Ministeren er på ingen måte bundet av oppfatningene i det øverste krigsrådet, han skal bare innhente dets råd, og så gjøre det han selv synes er best.
2. Krigssonen er underlagt Kommanderende general. Den innenlandske sonen er underlagt forsvarsministeren.
3. Under-legge D. kommandodistrikter FD¹⁹⁴

Slik tenkte Quisling om hvordan han kunne fortøye flertallsmeningen i militærkomiteen i Stortinget. Dette må forstås slik at krigssonen ved angrep på landet lå under Kommanderende general mens den for øvrig lå under statsråden, rent praktisk ved at trådene ble knyttet direkte fra Forsvarsministeren til distriktskommandoene. En ledelse var altså konstruert hvor hans medsamsvorne Prytz og Hvoslef satt som rådgivere, hvor Laake kunne skyves ut og kommandolinjene til distriktskommandoene gikk direkte fra Quisling.

Tidspunktet var kommet til å forberede de ordretekniske formalitetene som skulle regulere overgangen til et militærstyre. Det er ganske typisk for tenkemåten til Prytz og Quisling, og særlig den siste, at de her, som ofte ellers, var mer opptatt av å skape orden på formaliteter og skjematikk enn på politiske forhold. De enkelte tiltakene under et statskupp måtte planlegges nøye, slik at de kunne iverksettes skritt for skritt i riktig rekkefølge, når en tilstrekkelig skjerpet politisk krise var i ferd med å oppstå. Og dette har vi kilder til. De notatene Quisling gjorde under forberedelsene, trolig i samarbeid med sine nærmeste, som nå satt i tilgjengelige nøkkelposisjoner innenfor det militære apparatet, er bevart i departementets arkiv.¹⁹⁵

Formalitetene

Det første de startet med var de juridiske formalitetene. En militær makt-overtakelse måtte sette sivil lov til side. Det ser ut til at man tenkte seg at dette skulle kunne skje ved proklamasjon av militært område samtidig i Oslo, Bergen og Trondheim, så fikk de andre bysentraene følge etter. Selve unntaksbestemmelsene ble lagt inn i bestemmelsene om militært område. Det fantes for lengst bestemmelser om hvordan militære befalingsmenn og vakter skulle forholde seg ved innkalling av ordensvern og sikkerhetsvakter i forbindelse med indre uroligheter.¹⁹⁶ Disse bestemmelsene, som fortsatt var gjeldende, var ment å regulere ansvar og kommandoforhold under sivil myndighet. Her hadde man et utgangspunkt som kunne utnyttes. I begynnelsen av januar 1932 ble saken utredet i departementet

av ekspedisjonssjef Fredrik Gellein. Resultatet ble «Bestemmelser vedrørende militært område», som Quisling undertegnet 25. januar, og som samme dag ble sendt ut som nummererte eksemplarer i hemmelig brev til Kommanderende general, Kommanderende admiral, distriktskommandoene og Akershus kommandantskap.¹⁹⁷ Det sto spesielt anmerket at bestemmelsene først skulle kunngjøres ved behov «når en situasjon» inntreffer, «når militærvesenet efter Forsvarsdepartementets ordre overtar bevoktningen av et område».

De nye bestemmelsene gikk langt videre enn reglementet fra 1922, som kun tok sikte på å regulere konkrete lokale konflikter ved bestemte bedrifter og liknende.¹⁹⁸ Nå het det seg at et helt område som militærvesenet besetter, blir definert som militært område, uten behov for spesiell proklamasjon om det. Innen militært område og «de nærmest tilstøtende omgivelser», overtar den militære sjefen – underlagt Forsvarsdepartementet – all politimyndighet, med ansvar for beskyttelse mot «ondsinnede anslag». Den militære sjefen skulle utstede «spesielle politimessige forordninger». Alt militært personell i området var å betrakte som mobiliserte. Lokale sivile og kommunale myndigheter skulle fortsette sin funksjon, men underordnet den militære sjefen. Denne fikk full rekvisisjonsrett og kunne kreve avstått fast eiendom, elektrisk kraft og kraftanlegg, transportmidler, maskiner, varer, annet løse og levnetsmidler. Våpen kunne brukes «uten spesiell ordre» ved pågripelse, for å hindre rømning av arrestant, for å hindre angrep og til selvforsvar, når man blir truet eller hindret, eller «når truende ikke på opfordring legger våbnet ned». Den militære sjefen kunne beordre våpenbruk «i den utstrekning dette er nødvendig for løsningen av avdelingens oppdrag».

Disse nye bestemmelsene var påfallende. De brøt med innarbeidet praksis og lovgrunnlaget for denne.¹⁹⁹ De var i strid med straffelovens bestemmelser om at «opprørsloven» skulle bekjentgjøres før militære kunne settes inn.²⁰⁰ Det hadde aldri tidligere skjedd at militæret var satt inn uten etter oppfordring fra politiet. Bare en gang tidligere hadde Forsvarsdepartementet sendt tropper til et område på eget initiativ, og det var den andre innkallingen til Graatenmoen ved Skien på høsten 1931. Nå, i januar 1932, forelå det ingen anmodning fra Justisdepartementet om slike bestemmelser. Det var heller ikke noe krav om det fra regimentene eller distriktskommandoene. Riktignok hadde det, som vi har vært inne på, fra tid til annen tilbake til 1880-tallet, vært et ønske om en fullmaktslov som kunne regulere innsettingen av militæret ved indre uroligheter, men dette hadde det aldri vært politisk mulig å ta opp. Heller ikke de mer begren-

sede reglene fra 1922 hadde det vært mulig å få lovhjemlet, noe Quisling selvfølgelig var klar over etter sitt arbeid med dem i 1922. Historikeren Agøy har funnet at det bare var sjefen for 4. distriktskommando, general Gulbranson, som reagerte. Han lot sin sikringssjef, oberstløytnant Oscar T. Klingenberg, utarbeide en kritisk kommentar til bestemmelsene som Quisling hadde sendt ut. I kommentaren, som ble sendt til Kommanderende general, pekte han på at en militær sjef måtte vite om opprørsloven hadde blitt lest av sivil myndighet før militære ble satt inn. Han trodde at det var en forglemmelse at dette var utelatt i bestemmelsene. Først senere ble han klar over at det nettopp var dette som var poenget. De nye bestemmelsene ga faktisk rett til å løse skudd uten varsel innenfor «militært område».²⁰¹ Generalen fant det «meget betenkelig», skrev han til Laake. Men han lagde ikke noe mer vesen av det.

Vi vet nøyaktig hvordan disse nye bestemmelsene var tenkt utnyttet. Kort tid etter utsendelsen skrev nemlig Quisling følgende udaterte ordre til 4. og 5. distriktskommando:

Da det er tvingende nødvendig å treffe ekstraordinære forholdsregler i visse deler av landet for å forebygge en forestående revolusjonær reising, er bestemt at bl. a. Bergen [og] Trondheim by inntil videre blir militært område. Som følge derav trær bestemmelsene i Departementets skr. av 25. januar 1932 straks i kraft for området. Distriktskommandoen underlegges direkte Forsvarsdepartementet og tar under strengeste personlige ansvar kun ordre fra dette departements chef eller den han spesielt bemyndiger.²⁰²

Den opprinnelige ordreteksten er senere korrigert, og datoen skrev Quisling inn med håndskrift, hvilket tyder på at utkastet ble skrevet før bestemmelsene var ferdige.

Selve maktovertakelsen er beskrevet gjennom en kjøreplan, eller en ordreliste, i 25 punkter som beskriver hva som skulle foregå time for time fra formiddagen til tidlig neste morgen i selve kuppdøgnet.²⁰³ Kjøreplanen startet om formiddagen med varsling om beredskap i suksessiv rekkefølge av de garnisonerende avdelingene under Akershus vaktetasjement, det faste luftforsvar, Automobilkorpset, generalfelttøyimesteren og generalinspektøren for infanteriet og de to nøkkelregimentene IR 2 og IR 4. Så skulle Samfundsvernet varsles og mobiliseringsordre gis til de frivillige avdelingene i Oslo, Bergen, Trondheim, Skien og Stavanger og til avdelinger under «Frivillig Norsk Forsvar».²⁰⁴ Deretter skulle personellet i departementet, Generalstaben og «andre» tilsies frammøte første og andre mobiliseringsdag. Kl. 17.00 skulle Norges Forsvarskommisjon og

en øverste kommando i Forsvarsdepartementet etableres.²⁰⁵ Frammøte av frivillige avdelinger var fastsatt til kl. 20.00. Kl. 21.00 skulle innkallingsordre til ordensverndelingene i alle divisjoner unntatt 2. divisjon gå ut, med angivelse av tidspunkt for iverksetting av aksjoner og anholdelser til kl. 02.00.²⁰⁶ Det var spesielt angitt at dette også gjaldt Bergen og Trondheim. Kl. 21.00 skulle det også gis ordre til Garden om alarmberedskap. Kl. 22.00 skulle ordre om kommandoforhold under departementet gå ut, sjefen for Akershus Kommandantskap og Oslos politimester tilkalles til departementet, Akershus Vaktetasjement opprettes og vakter forberedes for å settes ut i byen på nærmere ordre. Først nå skulle det gå ut innkallingsordre til stabene for 2. divisjon, personellet i Akershus kommandantskap, Festningsartilleriet, Luftforsvaret og Autokorpset. Kl. 22.00 skulle også personellet til det sentrale militære pressesensurkontoret møte fram. Det samme skulle en sammenføydd bataljon av frivillige avdelinger. Kl. 24.00 står anført «Marsjordre til G», hvilket betyr at Gardens fire kompanier skulle rykke ut av sine forlegninger og avmarsjere til nærmere angitte punkter i hovedstaden. Deretter skulle ordre gis til Akershus Vaktetasjement om å sette ut vaktposter i Oslo-området kl. 02.00 og samtidig forsterke festningsområdet. På samme tid skulle trykking av oppslag og plakater settes i gang og de avgjørende operasjonsordrene gis for hovedstaden. Kl. 01.45 skulle ordrene til utenbys distriktskommandoer følge, sammen med meldinger til fylkes- og kommuneordførerne. Kl. 02.00 skulle så selve kuppet gjennomføres, ved at de militære aksjonene mot ulike mål skulle iverksettes og arrestasjonene starte, etterfulgt av opphenging av plakater fra «K. og S.P.F.». Meldinger skulle også gå ut til politiet i landet. Kl. 03.00 skulle «forlegnings- og sikringsordre» gis, hvilket trolig må henseile på etablering av militære forlegninger rundt om i byen og sikring av disse og andre ulike offentlige mål, som da var forutsatt midlertidig besatt av militære styrker.

En utskrevet «operasjonsordre» vedrørende Oslo foreligger i håndskrevet utkast.²⁰⁷ Den åpner med å vise til at det i kommando fra sjefen fra Forsvarsdepartementet kl. 01.00 er bestemt at den øverste politimyndighet i Oslo by med Aker, Asker og Bærum overtas av Akershus kommandantskap, som i samsvar med de ordrer som gis av Forsvarsdepartementets sjef, skal iverksette alle særlige forholdsregler til områdets sikkerhet og beskyttelse mot «ondsindede anslag». Alle tropper, politi og ordensvern-avdelinger i Oslo og omegn underlegges Akershus kommandantskap, som blir å betegnes som 7. distriktskommando og selve troppene som 7. divisjon. Til politisjef i Oslo skulle politimester Welhaven oppnevnes. Her

sto det anmerket i margin at Garden skulle sikre vannverket i Maridalen og St. Hanshaugen. På Akershus' festningsområde skulle sikringstropper settes ut kl. 24.00, i overensstemmelse med planer som allerede forelå.²⁰⁸ Vakter skulle også settes ut ved Stortinget og havnen. Et detasjement bestående av ett gardekompani og en bataljon skulle, under ledelse av politisjefen, avmarsjere fra festningen kl. 01.45 for å besette, om nødvendig med makt, alle de punktene i Oslo og omegn som «våre tropper behøver», dessuten de punktene som var nødvendige for byens forsyning, vannverk osv. Patruljering av byen med lastebiler og panserbiler skulle iverksettes umiddelbart for å sikre orden på gater og plasser. Anført i margin: «Telefon avstenges».

En tilsvarende ordre foreligger for 2. divisjon. Det vises til kunngjøring fra Forsvarsdepartementet «av i dag» om at Oslo, Aker, Bærum og Asker «inntil videre blir militært område», og at bestemmelsene i departementets skriv fra 25. januar straks trer i kraft. Distriktskommandoen underlegges direkte departementet «og tar under strengeste personlige ansvar kun ordre fra departementets sjef», eller den «han spesielt bemyndiger». Alle militære avdelinger og alt politi i området underlegges distriktskommandoen. Innkalte «F.V.A.» (frivillige vaktavdelinger) stilles til politisjefens disposisjon. Festningsområdet på Akershus innredes til forsvar av Akershus Vaktetasjement, i samsvar med tidligere direktiv, og den planlagte sikringslinjen med poster etableres.

Uten opphold å anholde

En mer spesifisert ordre gir ytterligere detaljer for hva som skulle utføres av 2. divisjon. «Uten opphold» skulle de avdelinger innkalles som skulle settes opp som ordensvern innen Akershus Vaktetasjement og Garderegimentet.²⁰⁹ Alle sikkerhetsvakter skulle settes opp. Ordensvern bataljonen av IR 4 – Trandum bataljon – og ordensvern bataljonen av IR 6 – Norderhov bataljon – skulle settes opp. To kompanier jernbanevakter av IR 4 og ett av IR 6 skulle settes opp til bevoktning av henholdsvis hovedbanen og veien Oslo–Gardermoen og jernbanen Oslo–Hønefoss. Til 1. og 2. lette regiment skulle ett hjulrytterkompani og ordensvern avdelingen av DR 2 settes opp. Frivillig Vaktavdeling, som skulle avgis av Samfundsvernet, skulle settes opp i Oslo, uniformeres, utrustes og bevæpnes av divisjonen. Opprinnelig sto det «til disposisjon for politisjefen», men dette ble senere endret.²¹⁰

I egne ordrer til 4. og 5. distriktskommando ble det gitt spesifikke or-

drer om «uten opphold i natt» å iverksette anholdelse av så mange som nødvendig, senere rettet til «flest mulig», som «siktet for forbrytelser mot statens selvstendighet og sikkerhet, og mot den alminnelige orden og fred».²¹¹ Krigsadvokaten og dommer, vi vet ikke om det var en eller flere, skulle deretter innkalles for å ta seg av disse. Distriktskommandoene skulle tre i kontakte med lokale avdelinger av Samfundshjelpen for å holde virksomheter i gang. Departementet anbefalte derfor distriktskommandoene å samarbeide med lokale representanter for Samfundsvernet og Samfundshjelpen.

Både Samfundsvernet og Samfundshjelpen var integrert i planen. I henhold til egne ordrer skulle de varsles i forkant av selve kuppet, og kvittere ved mottakelsen av disse ordrene.²¹² Oberst Christopher Fougner på Samfundshjelpens sentralkontor skulle møte fram i Forsvarsdepartementet kl. 19.00. Organisasjonen skulle være klar til å tre i funksjon «for å holde gående de arbeidsvirksomheter hvis drift er nødvendig for landets befolkning», i stadig kontakt med departementet. Tilsvarende ordre skulle gå til sentralstyret for Samfundsvernet, med kopier til 7. distriktskommando, Oslo fylke, politimesteren og Justisdepartementet.²¹³ Ordren var formet slik: «Da uroligheter og optøier kan ventes i forbindelse med [...] anmodes hermed Centralstyret i henhold til [...] om uten opphold å mobilisere de F.V.A. i [...] og å stille dem til myndighetenes disposisjon for å hindre uroligheter og opretholde lov og orden.» Her sto det opprinnelig «for å undertrykke uroligheter». Avdelingene skulle underlegges 7. distriktskommando. Distriktskommandosjefen skulle snarest melde seg til tjeneste. Et eget telegramutkast til alle divisjonene, Festningsartilleriet, Luftforsvarskontoret og Automobilkorpset fastslo at alt personell som var innkalt til tjeneste ved F.V.A. var fritatt for frammøte ved oppsetning av ordensvernavingene, sikkerhetsvaktene og jernbanevaktene, helt i tråd med Munthes forslag ett år tidligere.

Det ser ut til at kuppmakerne hadde vært spesielt opptatt av å framskaffe lett mobilt artilleri til bruk under selve maktovertakelsen. I en egen ordre ble Automobilkorpset beordret til å sette opp 75 lastebiler med sjåfører, som skulle organiseres som en bilkolonne i samsvar med krigsoppsetningsplanene.²¹⁴ Sjefen for det faste luftforsvar og Festningsartilleriets Luftvernkontor skulle beordres til å innkalle nødvendige mannskaper og sette opp luftvernkytset i magasinene på Akershus til bruk på disse bilene. Kolonnen skulle underlegges Akershus kommandantskap.

Det fulgte selvfølgelig en mengde personellmessige problemer knyttet til iverksettelsen av en slik plan. Først og fremst var det viktig å si-

kre seg det nødvendige antall tropper innenfor ordensvernåvdelingene og sikkerhetsvaktene. Men som vi har sett var det knyttet usikkerhet til påliteligheten av mannskapene innen dette hemmelige og ukonstitusjonelle militærapparatet. Quisling forsøkte å sette opp en kalkyle over hvor mange han kunne regne med og hvor hurtig de kunne settes opp. Et par sider løse notater fra denne kalkylen er bevart.²¹⁵ Her framgår det noen data vedrørende Oslo. Innen Akershus Vaktetasjement, som omfattet mannskaper fra Krigsskolen, fra stabene til 2. divisjon, Feltartilleriets og Ingeniørregimentets stab, skoleeskadronen på Gardermoen samt 1 kompani fra Trandum, hadde han tilgjengelig 357 mann. Garden hadde 2234, Trandum bataljon hadde 332, Norderhov bataljon 861 og 1. lette regiment 627 mann med 262 hester. I tillegg hadde han et kompani fra IR 6 på 204 mann. Dette var til sammen 4615 mann. Av disse kunne Garden stille på 24 timer, Oslo Vaktetasjement på 48 timer og de øvrige på ned til to døgn. Liknende oppstillinger gjorde Quisling for de andre storbyene. Nesten alle 4135 som skulle innkalles som sikkerhetsvakter, kunne være på plass alt første dag. Under det hele skrev han: «Man må våge alt, når alt står på spill.»

Hva kunne Quisling regne med fra Marinen? En oversikt viser at tre ubåter og to oppsynsfartøy var ferdig utrustet. Av fast ansatte fantes 100 fyrbøtere, 20 kvartermesterelever, noen konstabler og 30 kadetter fra Sjøkrigsskolen. Av utskrevne sjøfolk fantes 100, samt om lag 80 minehåndverkere. Både fly og torpedobåter kunne mobiliseres ett døgn etter at ordren ble sendt ut. Mineleggeren *Frøya* krevde to dager, mens jagerne og panserskipene krevde tre dager.²¹⁶

Etter krigsartiklene

På et par ark noterte Quisling mer eller mindre løse stikkord om hvordan man skulle gripe inn mot enkeltpersoner. På ett av disse skrev han følgende på fransk: «[...] Presentere seg hos [...] innta leilighetene, stenge utgangene, stenge dørene [...] gjennomføre på strengeste måte at ingen får gå ut eller inn, også uten unntak for de personer man ønsker å snakke med [...] avskjære meldinger [...] stenge telefonene unntatt [...] forbud mot å kommunisere [...] knytte en vaktpost til [...]»²¹⁷ På et annet ark, denne gang på tysk, sto det at «grunnen var lagt for opprør gjennom måneder med skruppelløs hets, da en bagatellmessig hending utløste eksplosjonen [...] nedleggelsen av arbeidet, passiv motstand [...] forbud mot telefonringing, bilkjøring, politiarrestasjoner [...] nødvendig med væpnet disiplin

[...] som ansvarlig representant for folket, har denne beskyttelsen som min plikt [...]».

I denne enestående ordrepakken sørget Quisling også for å utarbeide ferdige ordreformularer som gjaldt enkeltpersoner i bestemte kommandostillinger. En av dem, «Ordre til A.K.», var utformet slik: «A.K. anmodes herved om uten opphold å la arrestere og bringe til [...] som siktet for forbrytelse mot statens selvstændighet og sikkerhet [...]»²¹⁸ En annen var til NN: «De anmodes om å melde Dem i Forsvarsdepartementet [...] dag [...] kl. [...] Feltuniform. Såfremt serlige tjenstlige hensyn eller andre absolutt tvingende grunne skulle hindre Dem fra å møte, utbes melding herom pr. omgående.»²¹⁹ Som vi husker, hadde Munthe foreslått et system med reservestillinger for viktige sentrale militære stillinger. Her ligger ordreformularer som viser at Quisling nå la et slikt system til grunn. En av disse ordrene, som trolig gjaldt Oslos politimester Welhaven, lød: «Overenstemmelse med Deres beskikkelse av [...] som [...] beordres De herved til uten opphold å melde Dem til forføyning for F. D. C. Det offentlige vil dra omsorg for den midlertidige bestyrelse av Deres embede som [...] under Deres fravær», og ditto «beordres De straks å overta inntil videre stillingen som [...] Likeledes er bestemt at å.s. pm. og pi. underlegges Dem.»²²⁰ Beskikkelsesdokument og mandat vedlegges.»²²¹

Det vedlagte mandatet bevitnet at også Aker politi var underlagt Welhaven, og at alle offentlig ansatte var pålagt å yte «al mulig bistand ved utførelsen av hans oppdrag. Enhver offentlig eller privat person, som ikke etterkommer N.N.s rettmessige henstillinger eller befalinger i hans stillings medfør, vil bli straffet etter krigsartiklene.» En tredje ordre stilet til 2. divisjon meddelte at N.N. var utnevnt til politisjef, en fjerde at regjeringen «i dag» midlertidig har beordret N.N. og underlagt ham Akers politimester og politiinspektør. For andre stillingstyper forelå det liknende ordre om permisjon, tjenestefrihet og erstattere, om beordring til nye stillinger og nye funksjoner, samt erklæringer om ikke å motta ordre fra andre enn Forsvarsdepartementet.²²²

En liste over tretten forberedte, men ikke navngitte, utnevnelser til stillinger eller kommandanter, stedfortredere og assistenter, ble satt opp for nøkkelinstitusjoner i hovedstaden, med betegnelsen «N.D.-komiteen».²²³ Vi vet ikke hva denne betegnelsen betyr. Men trolig må det ha vært en slags militærregjering for Oslo. Antallet stillinger på listen stemmer i alle fall med et antall navn Quisling noterte på et vedlagt papirark. Det var: Hansson, Frølich Hanssen, Gottwaldt, Holtermann, Schilling, Eckbo, Grinaker, Ilsaas, Lone, Dahl, Hauglie, Laurantzson og Hagem.²²⁴

Det er nærliggende å anta at det var det disse offiserene som var uttatt til stillingene. Hansson og Frølich Hanssen hørte til den indre krets i Folkereisingen, likeledes major og advokat Eivind Eckbo, som var en sentral forretningsadvokat i Oslo. Neste på listen var major Edvard Fredrik Schilling, som var gått i overtallig stilling fra 1930. Også han var advokat i Oslo. Oberstløytnant Harald Lone ble oppfattet som en som sto kretsen nær, selv om han neppe meldte seg inn. Han var generalstabsoffiser og bataljonssjef i Jegerkorpset IR 2, det samme som major Olaf Ilsaas. Jegerkorpset sto sentralt i kupplanene. Holtermann var nyutnevnt kaptein i Generalstabens operativ avdeling. Løytnant Asle Hauglie hadde vært aspirant i Generalstabens 1925–29. Nå var han kompanisjef i IR 1 og livnærte seg som ansatt i Remington A/S. Oberst Jacob Laurantzson var sjef for AR 3 i Trondheim fra 1929, men han hadde gått gradene i Generalstabens, blant annet som avdelingssjef. Han hørte til i vennekretsen til Prytz. Marinekaptein Birger Gottwaldt var sjef for torpedobatteriet på Oscarsborg, men det var ikke denne viktige stillingen som gjorde ham interessant for Quisling. Den virkelige grunnen skal vi komme tilbake til. Nr. 13 på listen var kaptein Magnus Hagem, adjutant i kongens adjutantsstab. Han kjente Quisling godt etter tre år sammen med ham som kadett på Krigsskolen. De to var konkurrenter om å bli duks. Som kjent var det Quisling som ble best. Men Hagem ble nr. to og hadde gode karriereutsikter. Den 9. april 1940 var han sjef for Luftvernregimentet. På høsten 1940 gjorde Quisling ham til Arbeidstjenestens første toppsjef. Men Hagem var aldri med i NS.²²⁵

Når ble disse ordrene skrevet? I denne forbindelse er det verd å merke seg at Munthe 16. desember 1931 var blitt beordret til stabssjef ved 2. divisjon, en posisjon som var beskrevet som en nøkkelposisjon i kuppdokumentene. Bestemmelsene om militært område er datert 25. januar 1932. Før dette tidspunktet har vi bare ett datert dokument, nemlig oversikten fra Marinen fra 15. januar. Den siste datoen i noe dokument er 17. oktober 1932. Vi må derfor tro at ordrene er blitt skrevet i denne perioden, mest sannsynlig tidlig i den, kanskje nokså kort tid etter årsskiftet 1931/32, men senere blitt supplert og justert. Ordrene er nummerert, med laveste nummer 2 og høyeste 19. Men flertallet av ordrene mellom mangler. Bare noen av dem er skrevet ut på maskin. Noen gir håndfaste opplysninger og beskrivelser, mens andre er avfattet nærmest i kodeform. Mye tyder derfor på at dette er rester av underlagsmaterialet for en dokumentpakke, som i seg selv er gått tapt.

Slike dokumentpakker, ordrepakker, var vel kjent ved høyere militære

staber. Hvert år holdt regimentene, divisjonene og Generalstabens såkalte mobiliseringsoppgjør, henholdsvis på høsten for det ytre mobiliserings-systemet, og på våren for det indre. Ved begge disse mobiliseringsoppgjørene forelå det for regimentene en omfattende ordrepakke, som vedrørte både innkallingsmåten for ulike avdelinger, omfanget av dem, oppsetning av dem og disponeringen av dem. I tillegg fantes ferdigtrykte plakater for offentlig opphenging og, for den indre ordningen, ferdigskrevne individuelle innkallingsordrer for hver enkelt soldat. Ved divisjonene fantes ordrepakker som vedrørte underordnede staber, og i Generalstabens mobiliseringsavdeling fantes ordrepakker for det sentrale militærapparatet og divisjonene selv. Alle disse pakkene inneholdt dokumenter som skulle ajourføres hvert år under mobiliseringsoppgjørene. Dette årlige rutinearbeidet representerte en vesentlig andel av tidsforbruket til stabene.

Stabsoffiserer var derfor velkjente med rutinemessig ajourføring av ordrepakker. Det er grunn til å anta at modellen for denne ordrepakken for en militær maktovertakelse har vært ordrepakken for det indre mobiliseringsoppgjøret, som alle stabsoffiserer måtte bruke store ressurser på hvert eneste år i april måned. Det ville være en helt tradisjonell tankemåte for en stabsoffiser at for denne type eventualitet måtte alle ordrealternativer ligge klare og holdes ved like akkurat på samme måte.

Men hvorfor er underlagsmaterialet bevart, men ikke selve ordrepakken? Vi vet ikke. Det er mulig at Quisling lot den klare og entydige ordrepakken makulere da han gikk av. Det ville vært enkelt for ham ubemerket å ta med seg en pakke fra kontoret. Å fjerne underlagsdokumentene ville vært mer risikabelt, fordi han da måtte hatt hjelp til en gjennomgang av arkivet. Quisling kan dessuten ha tenkt at det ikke var så farlig, fordi han regnet med å komme tilbake som forsvarsminister eller statsminister om ikke så lenge. Vi kan i det hele tatt ikke være helt sikre på at ordrepakken faktisk er gått tapt. Vi vet bare at den ikke er gjenfunnet eller er tilgjengelig i arkivene. En slik ordrepakke ville normalt vært oppbevart på et bestemt sted og sikret etter bestemte rutiner, slik vi vet det var med ordrepakken for det indre oppgjøret. De dokumentene vi har bevart, som vi har sitert fra over, hører egentlig til forsvarsministerens mer eller mindre løpende notater, sammen med andre dokumenter. Selvfølgelig ville materialet vært svært kompromitterende hvis det var blitt funnet da Fredrik Monsen overtok statsrådsstolen i 1935. Men det er lite sannsynlig at han på det tidspunktet hadde hatt forutsetninger for å finne det uten hjelp, og det er lite trolig at han ville fått hjelp til det.

Quisling arbeidet videre med ordrepakken ut over våren 1932. Dette

vet vi fordi han i mai tok et initiativ som involverte kaptein Gottwaldt, som vi allerede har nevnt var av spesiell interesse for ham. I departementet var Gottwaldt kjent som en av landets fremste radiospesialister. Han hadde radioteknisk utdanning og hadde vært teknisk direktør i Norsk Marconikompani. I denne egenskap hadde han vært med på Roald Amundsens polferd med luftskipet «Norge» og arbeidet som radiokonsulent utenfor tjeneste. Forsvaret hadde nemlig ennå ikke noe eget radiotelegrafsystem. Ved innkallinger og ordregiving var man avhengig av å bruke vanlig telegraf, som både tok tid og var betjent av personer som kunne være upålitelige. Alternativet var å bruke en åpen telefonlinje. Dette var selvfølgelig en stor ulempe under iverksettelse av et statskupp, hvor det ville komme en strøm av topp hemmelige ordrer i nøye avstemt rekkefølge, som vi har beskrevet fra den refererte «ordrelisten». Rekkefølgen på ordrene var selvfølgelig av avgjørende betydning for utfallet. For å avhjelpe denne ulempen ble Gottwaldt utsett av Quisling til å lede oppbyggingen av et hemmelig, militært radiokommunikasjonssystem mellom FD og distriktskommandoene ute i landet i mai 1932.²²⁶ I midten av mai ble han innkalt til en høyst konfidensiell samtale med Quisling på statsrådets kontor. Quisling innviet ham ikke i den virkelige bakgrunnen for sin interesse for ham. I stedet ble Gottwaldt fortalt at et slikt kommunikasjonssystem var nødvendig i tilfelle opprør, som «en militær etterretnings- og meldetjeneste, der kunde operere helt uavhengig av landets almindelige telefon- og telegrafnet i vanskelige tider [hvis] statens lovlige maktorganer hurtig blev isolert og dermed sat helt ut av spillet, og noen timers forsinkelse av viktige meddelelser og ordre kunne få skjebnesvangre følger».²²⁷ Gottwaldt foreslo for Quisling å kjøpe inn fire sett små kortbølgeanlegg for radiotelegrafi, «som på grunn av sin ringe størrelse ikke vilde vekke opsikt hverken under etableringen eller når de var i drift», ett plassert i departementet og ett hver til Bergen, Trondheim og Nord-Norge.

Dette var en lyssky affære. Quisling ønsket ikke for mye snakk om det internt. Han hadde nok av andre delikate affærer han måtte forsvare seg mot denne våren. Han presset derfor ikke på, men overlot til Gottwaldt å søke seg tjenestefri fra sin tjeneste på Oscarsborg for å få ordnet i stillhet med innkjøpet og installasjonene. Dette ble imidlertid ikke godtatt av kommandanten, som åpenbart ikke var orientert om bakgrunnen. Quisling ble utålmodig. Månedene gikk uten at Gottwaldt fikk anledning til å utføre oppdraget. Så, den 8. november, slo Quisling i bordet overfor Admiralstaben, som dagen etter henstilte til kommandanten om å gi Gottwaldt anledning til å utføre oppdraget.²²⁸ Dette ble da etter en

tid imøtekommet, men innen prosjektet kunne bli realisert på nyåret 1933 måtte regjeringen gå. Den nye forsvarsministeren kunne ikke se behovet for investeringen. Dermed bortfalt det. Ytterligere enkelthetene rundt dette radioprojektet er ikke kjent. Men vi vet at ennå så sent som 9. april 1940 måtte mobiliseringsavdelingen i Generalstaben sende ut sine mobiliseringsordrer over det offentlige telegrafnettet.

Den første krisen

Én ting var å lage planer for hvordan en militær maktovertakelse rent praktisk skulle kunne utføres. Noe ganske annet var å skape politiske betingelser for at statskuppet skulle kunne iverksettes og lykkes. Det krevde for det første at situasjonen generelt sett var moden for det. I tillegg var det nødvendig med en utløsende faktor, en akutt politisk krise. Når det gjaldt den generelle situasjonen var den indre aktørkretsen ikke i tvil om at den for lengst var moden, ja overmoden, for å iverksette den nasjonale revolusjonen. Revolusjonen kunne starte når som helst og så å si av seg selv. Det eneste som trengtes, var en utløsende faktor, en hending eller situasjon som satte det hele i bevegelse. De politiske hendingsene rundt forsvarsministeren i løpet av 1932 kan forstås slik at han systematisk forsøkte å skape slike situasjoner.

Den første situasjonen oppsto allerede 2. februar 1932, nettopp på den tid da vi må anta at ordrepakken var under arbeid. Quisling hevdet da at han hadde blitt overfalt i Forsvarsdepartementet. Det skulle ha skjedd om ettermiddagen, da han var innom for å hente noen dokumenter. En ukjent mann skulle ha kastet pepper i øynene hans, stukket med en «dolk» og slått ham ned. Da Quisling kom til seg selv igjen, var mannen sporløst forduftet. Quisling slo ikke alarm. Han kontaktet ikke engang vaktene i bygningen, men kom seg ubemerket hjem på egen hånd.

Det ble stor skandale etter at publikum ble kjent med saken gjennom avisene 5. februar. I den etterfølgende uken rullet avisene opp den ene underlige detaljen etter den andre. Det merkeligste var at Quisling ikke hadde slått alarm om at det hadde vært innbrudd i selve Forsvarsdepartementet, landets militære hovedkvarter. Ikke hadde han anmeldt saken til politiet heller. Vaktene i departementet hadde dessuten verken hørt eller sett noe som kunne bekrefte Quislings forklaringer. Heller ikke hadde de sett noe uvanlig ved forsvarsministerens utseende da han hadde levert sine nøkler og gått hjem den aktuelle ettermiddagen, til tross for at han skulle ha vært både blodig, forslått og hadde fått spjæret klærne. Det var

også underlig at verken Prytz, som umiddelbart ble tilkalt av Quislings kone, eller Munthe, som igjen ble informert av Prytz, heller ikke umiddelbart slo alarm. Først ved midnatt, mange timer senere, ble politiet og fungerende statsminister Braadland endelig varslet.

Om det virkelig hadde skjedd noe overfall eller ikke, er aldri definitivt bekreftet. Men noe måtte imidlertid ha skjedd. I avisene ble det gjengitt erklæringer fra to tilkalt leger, som kunne tyde på knivrisp. Hans Fredrik Dahl, som har skrevet innlevende om detaljene i dette, går god for Quislings og Prytz' versjon.²²⁹ Hans konklusjon er at det var finske hemmelige tjenester som hadde utført innbruddet. De skulle ha vært på utkikk etter dokumenter som Quisling hadde fått av oberstløytnant Wilhelm Kleen fra den svenske generalstabten. Kleen hadde vært på besøk hos Quisling 19. januar. Dahl mener at Quisling forsto at innbruddet hadde med dette besøket å gjøre, og at det derfor trolig var finnene som sto bak.²³⁰ Videre må han ha tenkt at fordi dette var en sak om finsk-svenske forhold uten betydning for Norge, var det heller ikke viktig å få saken oppklart senere.

Forklaringen legger altså til grunn at Kleen ga opplysninger til Quisling om forhold som den finske forsvarsledelsen ikke kjente til, men var svært interessert i. Det er riktig at Kleen trolig tok opp forhold som berørte Finland i samtalen med Quisling. Men undersøkelser i svenske arkiver tyder på at Kleen også hadde informert finnene om det samme.²³¹ Dahls forklaring er derfor usannsynlig. Det som derimot er sikkert, er at dokumentene som var under utarbeiding vedrørende en militær maktovertakelse i Norge befant seg i arkivet på Quislings kontor på tidspunktet for det antatte overfallet. Hvis det faktisk var et reelt innbrudd, er det mer sannsynlig at det hadde med disse dokumentene å gjøre enn med noen andre, ukjente dokumenter. Det kan også forklare at Quisling ikke anmeldte saken med en gang, og at han gikk på jobb dagen etter, på tross av at han skulle ha vært hardt såret, slik det sto i avisene. For dermed fikk han anledning til å slette sine spor før politiet kom til, og ganske sikkert ville krevd en gjennomgang av hvilke papirer som var forsvunnet. Slik saken nå forløp, undersøkte ikke politiet åstedet før etter at Quisling og Prytz hadde hatt anledning til å fjerne kompromitterende dokumenter, skriver Nils Ivar Agøy.²³²

Endelig taler det ikke til støtte for Dahls teori at politidokumentene om attentatet også forsvant. Det gjorde saken ennå mer pikant. Dette var en av de største politiske skandalene i mellomkrigstiden, og det er vanskelig å tro at noen kunne ha hindret den senere så mektige ministerpresident Quisling tilgang til skjulte dokumenter om saken i løpet av okkupasjons-

årene, da hans partikamerater ikke bare satt i ledelsen av politiet, men også bestyrte politiarkivene. Ingen kunne heller ha hindret ham i å sette inn det som trengtes av etterforskningsressurser i oppklaringen av et attentat mot forsvarsmaktens leder, et attentat som endog ble omtalt i avisene mange ganger under krigen. Mange i hans krets må ha hatt interesse av oppklaring. Men Quisling viste ingen interesse for det. Det gjorde han heller ikke under landssviksaken i 1945.

I motsetning til Dahl, ender vi opp med at den mest sannsynlige forklaringen på hva som hadde foregått har å gjøre med hvordan Quisling umiddelbart utnyttet saken politisk. Det er selvfølgelig ikke noe bevis på at han selv var iscenesetteren av overfallet, men det veier likevel tungt. At tanken på slikt ikke var fremmed blant disse menneskene, bekreftet den frittalende major Konrad Sundlo i et brev: « [...] det er intet andet at gjøre end å få istand oprørstemning og lage kvalm ». ²³³ Vi vet at Quisling hadde behov for en politisk krisestemning, og vi kan ikke se bort fra at dette var et første forsøk.

Arbeiderpressen var svært skeptisk til at overfallet virkelig hadde skjedd. Agitasjonen mot Quisling der hadde pågått mer eller mindre sammenhengende siden regjeringsoppnevningen, og den hadde ikke blitt mildere etter Menstadkonflikten og bruken av militære i forbindelse med storlockouten. Det er lett å forstå at forsvarsministeren kunne se dette som personforfølgelse. Men når vi studerer nærmere de mange angrepene på ham i arbeiderpressen, er det forbausende hvor lite personlige de var. Tvert imot fokuserte de nesten alltid på det rasistiske og fascistiske budskapet han kom med. Også spørsmålet om kretsen rundt Quisling var i gang med statskupplaner ble jevnlig stilt i arbeiderpressen. Pepperoverfallet ble faktisk satt i denne sammenheng. Men de mange underlige detaljene innbød også til spekulasjoner og ren harselas. For eksempel benyttet *Gjøvik Arbeiderblad* 1. april-oppslaget til en ellevill historie om at det var en fyllefest som hadde foregått på forsvarsministerens kontor, hvor Quisling og major N hadde drukket seg sanseløse og kranglet om to medbrakte damer. Historien gikk landet rundt. « Lenger kom altså ikke Quisling med sitt første oprørsforsøk i Norge, som efter all sansynlighet blir hans siste, » konkluderte for eksempel *Nord-Norge*. ²³⁴ *Namdals Arbeiderblad* mente at Quisling hadde blitt banket opp av vaktmesteren i departementsbygningen, fordi han hadde en affære med vaktmesterens kone.

Den gjengse oppfatningen i arbeiderbevegelsen var altså at pepperoverfallet var iscenesatt av kretsen rundt Quisling for å skape politisk krisestemning. Men hvis det var tilfelle, er det fortsatt noe som halter.

Skulle man ikke da ha ventet at Quisling umiddelbart ville slått til fra kommandobroen for å utnytte stemningen? Men hva var det han faktisk gjorde? Han holdt seg borte fra departementet det meste av tiden i den påfølgende måneden. Han var sykemeldt. Det ser jo underlig ut. Hvis det var en planlagt politisk krise i landet, hvorfor ble ikke situasjonen umiddelbart utnyttet?

Det finnes imidlertid andre muligheter, som kan forklare dette. For det første kan vi forestille oss at virkningen var feilkalkulert. At det i realiteten ikke ble mer enn krusninger i media mens Hafrsfjordskretsen hadde ventet storm, og at de derfor mistet motet til å gå videre da. Vi vet egentlig ikke så mye om hvilken virkning pepperoverfallet fikk i offentligheten. For det andre er det fullt mulig å tenkes seg at det hele kan ha vært bare en prøveballong, et utspekulert første trinn i en stige av provokasjoner som skulle ende i et politisk kaos der makten kunne plukkes som et modent eple. Også Quislings fravær kan forstås innen en slik ramme. Ved å holde seg borte fra departementet kunne han bedyre sin offerrolle for all verden, mens han i ro og fred kunne planlegge neste trekk sammen med sine medkonspiratører. En tredje mulighet er at det hele var iscenesatt av helt andre grunner, som vi ikke har oversikt over, og atter en fjerde at det rett og slett var et innbrudd som ikke hadde noe med disse spekulative teoriene å gjøre i det hele tatt.

Vi kjenner ikke sannheten om pepperoverfallet. Men det som er sikkert, er at Quisling i sin fraværperiode forberedte ett av sine mest spektakulære politiske utspill, som fant sted under trontaledebatten i Stortinget 1932. Situasjonen i regjeringen var på denne tiden uklar, fordi statsminister Kolstad var blitt syk 15. januar 1932. Braadland fungerte som statsminister. Han hørte også til Nordiske Folkereisning og sto Prytz og Quisling nær politisk. Opprinnelig skulle årets store politiske begivenhet i Stortinget, trontaledebatten, ha foregått i dagene rundt pepperoverfallet. Det er lett å tenke seg at det ville være en gunstig anledning til å sette inn et avgjørende politisk angrep på opposisjonen i Stortinget, og at alvoret i situasjonen kunne bli bekreftet av et attentat. En slik situasjon innbyr til å trekke paralleller til Riksdagsbrannen i Tyskland ett år senere.

Nå ble det ikke slik. Kolstads sykdom gjorde derimot at trontaledebatten ble utsatt, ikke overlatt til Braadland. Men den måtte jo komme til slutt, og Quisling kunne rolig sitte hjemme og forberede seg i samråd med sine venner. Så døde Kolstad like brått, 5. mars. Jens Hundseid overtok da i Bondepartiet og ble ny statsminister. Dette var åpenbart et nederlag for Quisling. Det var ham Kolstad hadde favorisert. Quisling hadde følt

seg som en kronprins, en som var aktuell som ny statsminister. Det hadde vært en gyllen mulighet og ikke helt urealistisk for de sammensvorne. Kanskje var dette den egentlige grunnen til at pepperoverfallet ikke ble utnyttet mer. Kanskje kan Hafsrfsjordskretsen ha resonnert slik at det nå, helt brått ble behov for politisk ro rundt Quisling, fordi det hadde oppstått en åpning for en statsminister, slik det hadde åpnet seg for en forsvarsminister ett år tidligere. Så kom det tvertimot en ny statsminister opp nedenfra, en som ikke bare mislikte Quisling, men som rivaliserte og ønsket å fjerne ham hvis omstendighetene tillot det. Med ett var det politiske scenebildet igjen skiftet.

Prytz, Quisling og Munthe brukte altså tiden fram til slutten av mars til å forberede det store angrepet i Stortinget. Under konferansene foran trontalen ba Quisling om, og fikk, ekstrabevilgning på 10 000 kroner av regjeringen for å framskaffe dokumentasjon på at AP og NKP forberedte revolusjon, at de fikk penger fra Moskva og at de bygde opp lagre av våpen som var innsmuglet fra utlandet.²³⁵ Munthe ble satt til å grave i arkivene til utenriks- og etterretningsavdelingen i Generalstaben. Ifølge Victor Mogens, en velinformert kampfelle av Quisling fra Fedrelandslaget, ble han også sendt til Stockholm, København og Berlin for å skaffe dokumenter fra politiet der, mens Jonas Lie ble sendt til Vestfold-byene for å komme på spor av våpensmugling.²³⁶ Når Lie foretok denne reisen, er imidlertid usikkert.²³⁷

Den andre krisen

Quisling ga noen små forvarsler på regjeringskonferansen før trontalen om hva han planla, men uten at de andre statsrådene forsto rekkevidden av det. Det skjedde først i Stortinget 5. april, da Hundseid bare minutter før møtet startet, ba Lindboe og Quisling spesielt om å være forberedt på angrep. Det var da forsvarsministeren overraskende fortalte at han hadde tenkt å bruke hemmeligstemplede dokumenter mot AP på en måte som innebar beskyldninger om landsforræderi.²³⁸ Lindboe skrev senere at han ikke ga samtykke til dette, fordi han ikke hadde sett dokumentene. Men Quisling oppfattet Hundseids kommentarer som grønt lys. Braadland skal ha sagt «Fyr løs!»²³⁹ Det kan vi tro når vi vet hvor Braadland sto politisk.

Quislings tale var satt opp på trontaledebattens tredje dag. Den var gjennomdrøftet på forhånd og diskutert med en rekke sympatisører. Ryktene om at noe ville skje, hadde spredd seg helt til Youngstorget og Folkets

Hus. Det må ha vært grunnen til at AP dagen før arrangerte en markering utenfor stortingsbygningen som skapte uro langt inn i de innerste borgerlige kamre og ikke minst blant de borgerlige stortingsrepresentantene. AP hadde i samarbeid med LO noe tidligere besluttet å opprette et arbeidervern som svar på Samfundsvernet. Nå var anledningen kommet til å presentere dette arbeidervernet for offentligheten. Mens partitoppene talte, sto derfor 50–60 medlemmer av arbeidervernet oppmarsjert ikledd uniformsliknende klær, bandolær og skyggeluer. Dette var en symbolmarkering. Men den hadde et budskap som ikke kunne misforstås. Pressen fikk også med seg at noen få kommunister forsøkte å blande seg inn med plakater. De ble feid til side med makt. Dette ble også bemerket i avisene og gjorde inntrykk. *Morgenbladet* gjenga et stort bilde av markeringen på forsiden og skrev til og med at medlemmene i arbeidervernet hadde sidevåpen og revolvere.²⁴⁰ Forsvarsministeren så opptrinnet fra et vindu i Stortinget. Det ga ham ekstrapoenger, som han sydde inn i sitt omfattende manuskript.

Quisling startet talen med å vise til angrepene mot ham i pressen etter pepperoverfallet, og advarte spesielt Nygaardsvold om at «der er en nemesis i livet for den som handler urettferdig». Deretter tok han for seg anklagene om at han skulle ha tilbudt sine tjenester til arbeiderpartiene, at han hadde vært rød og bolsjevik, og at han hadde vært britisk agent. Når han nå tok ordet, fortsatte han, så var det ikke for å redegjøre for ham selv, men for selv å anklage. Og så fulgte det slag i slag, etter følgende hovedlinje:

Jeg vil anklage det kompani av opviglere, der lever som fiender av vårt samfund, og som har sammensvoret sig om å kaste av statens autoritet og gjenneføre en samfundsorden [...] som ødelegger samfund og individ [...] Under urolighetene på Menstad blev vi bekjent med at det ikke var noen lokal affære, en et planlagt oprør som skulde gå over til reising over det hele land [...] den revolusjonære bevegelsen i vårt land, den finansieres fra utlandet ... Hvor lenge skal vi finne oss i dette? [...] Det er denne klikk som sender telegrammer til Nord-Norge om at norske soldater skal gjøre oprør, det er dem som danner celler i vår hær og flåte, i våre fabrikker og forbereder alt til revolusjon og oprør [...] Hva angår det norske arbeiderparti, så sier man, det er ikke lengre revolusjonært. Men hva er forskjellen mellom det norske arbeiderparti og Moskva-kommunistene? Det er den samme forskjell som mellom de gresk-ortodokse og de romersk-katolske [...] Det er på tide at man ser saken i øinene [...] hvis der ikke blir en forandring i dette, fører det før eller senere til en katastrofe [...] Man skal huske på den politiske kamp i vårt land, den er hittil ført som en strid mellom partier, innen rammen av en konstitusjon [...] Jeg ber om at man

vil tenke over disse ting, at man vil stoppe den sociale kapprustning, som har ennu farligere konsekvenser enn rustningene mellom landene [...] Vi så dette i går, vi så folk som ikke var underlagt statens og den offentlige kontroll [...] Det står her at de skal beskytte arbeiderorganisasjons eiendom, de skal forhindre fascistiske anslag og statkup. Det sies at de ikke har våben, men skal dette da skje med tørre never? [...] Med hensyn til anvendelse av militær under andre forhold vil jeg si at krigsmakten kjenner ikke noget parti og går ikke inn verken for den ene eller den annen part [...] Jeg vil også si at det er statsmaktens første rett og første plikt å sørge for oprettholdelsen av den almindelige orden og sikkerhet, og hvis ikke en regjering kan klare den oppgave, bør den forsvinne [...] I den nødstilstand som vort land nu er i, da mangfoldige medborgere og vårt hele samfund kjemper en hård kamp, blir det klarere og klarere for hver dag at der må gjøres noget for at ikke det hele skal ende med sammenbrudd.

Slik var talen når man skjærer bort digresjoner og sidespor underveis. Vel var det et trusselbilde Quisling malte fram, men de fire ordene *der må gjøres noget* var essensen, uten ansatser til kompromisser eller mellomløsninger. Og slik ble da også talen forstått. Den ble en sensasjon, skrev Lindboe.²⁴¹ «En politisk bombe», skriver Dahl. Under talen viste Quisling gang på gang til dokumentene fra Generalstabten, som han hadde brakt med seg i en veske. Men ingen av de andre statsrådene, ikke engang Hundseid, visste hva dokumentene inneholdt. Uten tillatelse fra regjeringen lå i talen anklager mot landets største parti og dets ledere om opprør og landsforræderi. Partiforbud lå snublende nær. Regjeringen var med ett inne i et uoversiktlig farvann.

Lindboe forteller at Hundseid hadde gardert seg på forhånd med å skrive både et utkast til erklæring der han tok avstand fra Quisling, og et annet der han støttet ham. Hvis det er riktig, må han ha kjent mer til innholdet av talen i forkant enn det han senere ga inntrykk av. Slik det nå ble, valgte han en mellomløsning: «Jeg vil ikke egentlig ta avstand, men jeg vil si at jeg synes statsråd Quisling brukte noget sterke ord [...] kanskje vel sterke ord.»²⁴² Nygaardsvold krevde umiddelbart at de dokumentene Quisling hadde vist til, og dokumentene vedrørende pepperoverfallet skulle bli lagt fram for Stortinget: «Gud bevares, man skal høre mangt fra denne mann, det sier jeg bent ut. Men dette er mer enn nogen hadde ventet. Legg fram sakene, legg frem disse kompromitterende ting, så skal Stortinget ta stilling til det [...]»²⁴³ Da også Mowinckel og Hambro støttet forslaget om å få dokumentene på bordet, ble dette vedtatt enstemmig.

Quisling sa, underlig nok, ikke et ord verken for eller mot dette. Hadde Prytz og han tenkt gjennom på forhånd at de ville kunne bli kikket i kortene? Trolig hadde de ikke det. De hadde nok vært overbevist om at

det politiske ramaskriket skulle overskygge alt annet, og at APs protester ville drukne i støyen. Quisling selv hadde neppe hatt fantasi, der han som dagens helt svingte svøpen fra Stortingets talerstol, til å forestille seg at hans egen statsminister skulle godta at han, anklageren, skulle bli gransket av de anklagede. Han hadde bare ment å henvise til dokumentene og kunne ikke forestille seg at han ikke skulle bli trodd. Og hvordan kunne han, uten sin rådgiver, forutse at de hemmeligstemplede dokumentene virkelig kunne ende i avisene som resultat av *hans indiskresjon*? Men det var altså det som kom til å skje. Quisling kunne bare ha hindret det ved å sette saken enda mer på spissen.

Slik ble seieren kortvarig. Men bevares, det regnet takksigelser fra kolleger etter talen. Kaptein Gottwaldt ønsket ham til lykke med «den store seier» og «den store oppvekker». Oberstløytnant Einar Halle ba Gud gi styrke og velsignelse «til Deres arbeide for vort land».²⁴⁴ Direktør Carl Fredrik Holmboe hilste med at det var nesten utrolig at opplyste folk «kan inbilde sig at de kan bekjempe en saa brutal og hensynsløs bande som kommunistene og bolsjevikene med en fjærpenn eller med akademiske knaphulsdiskusjoner. Der er kun en ting der imponerer d'herrer bolsjevik, og det er en kraftig neve, brukt i rette øieblikk.»²⁴⁵ Også Norges Befalingslags landsmøte sendte sin ærbødige hilsen til forsvarsministeren i anledning talen.²⁴⁶

Flere biter på plass

Allerede 4. til 9. mai sto neste dyst i Stortinget, da Hærens og Marinens budsjetter ble behandlet. Noe av det viktigste for Quisling var å få igjen økonomisk støtte til frivillig militæropplæring, ikke fordi det betydde så mye økonomisk, men fordi det betydde at Samfundsvernet ville bli integrert i landets offisielle forsvarsmakt. Dette hang igjen sammen med forslaget hans om Forsvarsrådet, hvor han ville ha inn Hvoslef, og med den sentrale rollen kampgruppene var tiltenkt i planene hans.

Saken var satt på spissen. General Gulbranson kjørte en artikkelserie i avisene om militæropplæring av ungdommen, hvor han knyttet an til skytterlagsmobiliseringen under unionskampen. Den andre artikkelen i serien sto i *Morgenbladet* samme dag som debatten om frivillig militæropplæring startet i Stortinget. Denne dagen fikk leserne på Frogner muligens morgenkaffen i vrangstrupen. Tvers over forsiden kunne de lese med krigstyper: «Da Arbeiderpartiet opprettet de røde garder.» «Hver by i landet har i dag sitt 'korps'». Artikkelen konkluderte illevarslende: Ho-

vedstyre er valgt, innregistrering foretatt, og øvelser er satt i gang. Minst 10 000 mann står klar til å rykke ut «på overgeneralens minste vink». «Større politistyrke i Oslo?» spurte avisen i et annet oppslag på forsiden.

Dette var et godt samkjørt angrep. En uke tidligere hadde militærkomiteen vært til stede ved en mønstring på festningsplassen av et kompani fra Samfundsvernet, som under betegnelsen «Den frivillige verneplikt» hadde vist seg fram i offentlighet for første gang. Det var 68 mann under ledelse av offiserer.

Arbeiderpartiet hadde nå øyensynlig innsett alvoret. Over hele landet var den truende indremilitære situasjonen berørt i 1. mai-taler. I Stortinget tok Børge Olsen-Hagen fra AP opp mønstringen på festningen allerede i sitt første innlegg i debatten om Hærens budsjett. Det Quisling hadde benektet, viste seg å stemme, hevdet han. Forsvarsministeren hadde gitt sin foreløpige tillatelse til denne private militærorganisasjonen som Stortinget aldri hadde tillatt. Dette luktet sterkt av fascisme og Nordiske Folkereisning. Nå drev de og dannet slike grupper over hele landet, som øver under ledelse av offiserer: «Det samme syn som ligger til grunn for Nordiske Folkereisning kommer frem i alt det som er foretatt eller foretas fra det nuværende Forsvarsdepartement. Ja, en kan lese det så å si i budsjettet.» Olsen-Hagen foreslo at Stortinget måtte forby bruken av militære i sosiale kamper og pålegge regjeringen å oppløse Samfundsvernet og andre væpnede organisasjoner.²⁴⁷

Quisling svevde fortsatt på skyene etter trontaledebatten. I sitt svar spilte han ut rollen som den ansvarlige, partinøytrale forsvarsleder: Han var da ingen «kruttkorporal»! Og han skulle ha seg frabedt at Forsvaret var så dårlig som man ville ha det til. *Han* kunne fortelle at det ikke fantes den makt der ute som kunne tvinge oss hvis vi stilte oss fornuftig. Man måtte ikke komme her og belære ham om regler for frivillige organisasjoner, for det hadde departementet hatt lov til å organisere helt siden 1905. Men fascistiske organisasjoner derimot hadde man ikke «drømt om å organisere». I iveren sa han så: «Det eneste som er gjort det er forsøksorganisasjoner i den retning som er utpekt i stortingsproposisjon nr. 66, hva også militærkomiteens flertall har gitt sin forløpige tilslutning til».

Hva mente han egentlig med dette? Innrømmet han ikke at departementet var engasjert i oppbyggingen av disse paramilitære aktivitetene? Ingen av de borgerlige representantene kommenterte det. Men Fredrik Monsen fra AP tok det opp. Og Quisling, oppmuntret av den borgerlige støtten, belærte: Det eksisterte ingen hvite garder, *unntatt Samfundsvernet*. Og det var noe helt annet enn de frivillige forsvarsorganisasjoner. Så

tok han offensiven: Ønsket man ikke å ha et ordnet samfunn? Forsto man ikke at samfunnet måtte ha kontroll på samfunnets væpnede maktmidler? Dessuten ville han opplyse at departementet hadde brakt på det rene at det var importert hele 28,5 millioner long rifle patroner i årene 1927–31, sammen med 5–6000 rifler. Slike skudd var drepende på 250 meters hold. Han sa ikke hvem han trodde sto bak. Det var helt unødvendig.

Morgenbladet formelig fnøs av Olsen-Hagens forslag på lederplass.²⁴⁸ Det hjalp ikke at Nygaardsvold i debatten hadde tilbudt å oppløse Arbeidervernet hvis dette forslaget ble vedtatt. Debatten om forslaget var selvfølgelig det som opptok avisene mest. Men det fikk bare APs stemmer. For øvrig ble budsjettet vedtatt slik Quisling ville, med en post til frivillig militær opplæring og en til Forsvarsrådet. Ellers var det nedskjæring over hele linjen.

Etter budsjettdebatten ble det et hvileskjær for Quisling under debatten om forsvarsordningen, som kom i gang allerede 11. juni og fortsatte en hel uke. Det var nå gått ett år siden proposisjonene nr. 57 og 66 var lagt fram. Den forsterkede militærkomiteen i Stortinget hadde avlagt sin innstilling 19. desember 1931.²⁴⁹ Komiteen hadde delt seg i tre fraksjoner. Arbeiderpartiets fraksjon hadde lagt fram et demonstrasjonsforslag 18. desember, hvor de foreslo full nedlegging av Hæren og Marinen, oppheving av vernepliktsloven og oppløsning av private, væpnede organisasjoner. I stedet foreslo de å opprette en kystvakt og en landvakt, som ved krig bare skulle ha som formål å avverge tilfeldige nøytralitetskrenkninger.²⁵⁰ Noe alvorlig forsøk på å bygge allianser mot Quislings hjertesaker gjorde de imidlertid ikke.

Flertallet i Stortinget, som besto av de to andre fraksjonene, ville ikke forholde seg til forslaget om å opprette to høyt prioriterte generalkommandoer, som Quisling hadde fremmet. Forslagene om å opprette Forsvarsrådet og Selvhjelpsrådet var også vanskelige å forholde seg til, mente de, men de anså at det kanskje kunne være nyttig.²⁵¹ Forsvarsrådet måtte i så fall kun gi råd av «orienterende art, det må ikke bli en ny overordnet instans for administrasjon og kommando». Forslaget om faste feltavdelinger av nye rekrutter fra de yngste årsklassene forholdt man seg heller ikke til.²⁵²

Kapittel 5

DET LYKTES IKKE

Det blir jo verdenskrig med det allerførste, da blir alle chefer hængt for uduelighet og saa maa «dom» be «Vors» altsaa dig og mig om aa overta styggdommen og bringe orden i sysakerne [...] Vel mødt paa slagmarken, og paa ærens mark hvor medaljer og fine uttalelser skal hentes.

SUNDLO TIL FIVE, NOVEMBER 1932²⁵³

Uten å forstå det hadde Quisling strukket buen for langt under trontaledebatten. Han hadde vært offensiv og utålmodig. Han hadde ikke lyttet nok. Dette ble klart for Prytz noen dager senere. Han var bekymret. Med sitt kontaktnett i Norske Selskab og ellers på byen tolket han reaksjonene fra Hundseid og andre støttespillere som uttrykk for en motstrøm. Men hva kunne han gjøre med det? Arbeiderpartiet sto nå klar i Stortinget og krevde dokumentene utlevert, noe som absolutt ikke var forutsett. «Statsråd Quislings beviser spiller i denne sak en helt underordnet rolle,» skrev advokat Johan B. Hjort, en ny stjerne på bevegelsens himmel.²⁵⁴ Dette var slett ingen kamp om sannhet.

Det man kunne gjøre, var å drøye lengst mulig, i et håp om at noe av sjokkvirkningen først kunne legges seg. Dette var lett å iverksette. I stedet for å oversende dokumentene prompte, slik Stortinget hadde krevd, satte Quisling seg ned for å skrive. I og for seg hadde ikke Stortinget bedt om noe skriv, de hadde bare bedt om dokumentene. Men skulle de sendes over, måtte de forklares av ham, slik han så det. Det var hans rett som statsråd. Imens satte han en gruppe offiserer fra Generalstaben i gang med å ordne dokumentene kronologisk og tematisk. Quislings skriv ble omfattende og belærende.²⁵⁵ Han slo fast at medlemskap i NKP var ensbetydende med å være i sovjetisk tjeneste og å bringe Norge under Sovjet. Dessuten arbeidet partiet for en voldelig revolusjon. Partiets «rødevern

avdelinger» var væpnet, noe som var bekreftet ved våpensmugling. «I tilfelle oprør» skulle avdelingene plyndre militære magasiner, militære avdelinger avvæpnes og soldatene gjøre mytteri. Våpen skulle dessuten skaffes ved «innførsel». Partiet ble, ifølge Quisling, betalet av sovjetiske midler. Nådigere var han ikke mot AP. Det var ikke tvil, slo han fast, om at partiet ville gå til voldelig revolusjon og «uten hensyn til folkets flertall» erobre statsmakten. Så skulle «arbeiderklassens diktatur» opprettes. Partiets «arbeidervern» sto parat. Begge partier, både NKP og AP, var derfor lovstridige. Dessuten var begge betalet av Moskva. Deretter gikk han med bred penn gjennom de siste politiske hendingene og supplerte med et eget avsnitt om bestemte personer. I avslutningen betonte han alvoret: Norge og Sverige kunne «hurtig og uforvarende» komme i en «prekær situasjon» i forhold til Sovjet, og revolusjonsfaren var stor. NKPs og APs virksomhet vil få avgjørende betydning for Forsvaret ved krig. NKP ville da operere «på en indre front». AP ville gjøre alt de kunne for å lamme Forsvaret. Begge partier utgjorde derfor «en latent og stadig økende fare for vårt folks fremtid».

Dokumentene ble mottatt av Stortinget 22. april 1932.²⁵⁶ Den 25. april ble den for anledningen opprettede spesialkomiteen nedsatt og startet med gjennomlesningen. Denne forsinkelsen førte til at opposisjonen ikke rakk å sette seg inn i dokumentene før debattene om Hærens og Marinens budsjetter og om forsvarsordningen. Dette var en fordel for Quisling. Den 1. mai og 9. mai ble en rekke avhør foretatt av spesialkomiteen, og den 23. juni var innstillingen endelig ferdig, med forslag fra et borgerlig flertall og fra et AP-mindretall. Flertallet støttet Quisling, om enn noe nølende. Mindretallet ville bare henlegge hele saken uten noen forføyning. Ingen ville foreta seg noe aktivt. Dette var unektelig underlig. Forsvarsministeren hadde tross alt brukt hele arsenalet av revolusjonsvarsler og krisebeskrivelser. Ingen kunne være i tvil om at han mente alvor.

Hva kom fram under avhørene? I sitt oversendelsesskriv hadde Quisling lagt vekt på at de revolusjonære smuglet våpen for å lage revolusjon. Dette hadde han bare så vidt vært inne på i selve trontalen. Dermed måtte det bli et hovedtema under avhørene. Politimester Kristian Welhaven og overvåkingssjef Reidar Sveen ble innkalt, og det de forklarte om dette, var knusende for Quisling. Politiet hadde flere ganger undersøkt slike påstander, forklarte de, og funnet at de ikke stemte. Og de sa mer: Politiet hadde nemlig for lengst avslørt at slike påstander kom fra spritsmuglere og andre kriminelle. Ingenting tydet på at det fantes slike våpenlagre, eller at det fantes væpnede revolusjonære garder. Det kom også fram at de opplys-

ningene som generalmajor Gulbranson og kaptein Hjalmar Riiser-Larsen hadde brukt i valgkampen i 1930 stammet fra samme obskure kilder.

Så hvorfor hadde Quisling lagt hodet på blokken? Hadde han ikke oversikt over sine egne bevis? Hans Fredrik Dahl synes å antyde at Welhaven og Sveen var «svært åpenhjertige» fordi politiets forhold til den militære etterretningstjenesten ikke var det beste.²⁵⁷ Han hevder ikke direkte at de løy for å stille forsvarsministeren i forlegenhet, men han antyder det. Kan vi virkelig tro på at to av landets fremste politifolk kunne opptre slik i en granskning i regi av Stortinget, nærmest på grunn av profesjonskonflikter? En rekke andre politifolk ville jo få vite om det, hvis det var tilfelle. Og det ville i så fall være sensasjonelt. Uten kildegrunnlag blir det en ren spekulasjon. Det stemmer dessuten neppe at de to politifolkene var fiendtlige til Quisling.²⁵⁸ Men uansett om forholdet mellom politiet og etterretningen var anstrengt eller ikke, så står spørsmålet om realitetene tilbake. Ingenting tyder på at politifolkene tok feil. Ingen senere forskning har kunnet påvise våpensmugling. Hvorfor da denne dumheten fra Quislings side? Forklaringen er trolig at han ikke hadde tenkt grundig nok gjennom hvordan saken kunne utvikle seg videre. Han sendte dokumentene om våpensmugling med fordi han ikke kunne fatte at han ikke ville bli trodd.

Denne lite gjennomtenkte oppførselen til Quisling fikk følger så langt borte som i Stockholm. Der var den militære etterretningstjenesten bekymret for at svenske dokumenter som var utlånt til Munthe i mars året før, under den aller høyeste diskresjon, nå dukket opp i dokumentbunken til Quisling og ble offentliggjort av Stortinget. Svenske militære hemmeligheter på gaten i Oslo! Først skrev man til Munthe for å få papirene tilbake. Så viste det seg at ingen i Stockholm hadde noen liste over hvilke dokumenter Munthe hadde fått. Heller ikke Munthe hadde noen oversikt. Dessuten var dokumentene allerede oversendt til politiet i Oslo. Rittmester Torsten Lindh fryktet pågang både fra politiet og fra den nyutnevnte sosialdemokratiske regjeringen i Sverige. Og frykten viste seg berettiget. Uten at vi kjenner detaljene, ble han som følge av Quislings indiskresjon fjernet som sjef for den svenske etterretningstjenesten.²⁵⁹ Quisling forsøkte å gjøre det godt igjen ved å sørge for at Lindh ble utnevnt til ridder av St. Olav.

Quislings oppførsel under trontalen ga et første innblikk i noe som skulle bli så typisk for ham ved enkeltanledninger senere, nemlig en så sterkt sviaktende realitetssans at det grenset til det underlige. Sammen med stahet og selvtrettferdighet var det en ytterst uheldig kombinasjon. Quisling var *så* overbevist om det han sa, at han ikke kunne fatte at det han

ærlig uttalte, kunne oppfattes som retorikk! Det simpelthen måtte foregå våpensmugling. At han kunne ta feil, falt ham ikke inn. Han, Quisling, visste jo alt om kommunister. Og kunne ikke våpensmugling bevises, så var det noe feil med etterforskningen. Fant man ikke våpen, så fikk man lokke dem utpå med våpen. At det var slik Quisling tenkte, kan vi se senere på høsten 1932. Da ble Munthe satt i gang med å skaffe bevis for slik smugling.²⁶⁰ Via en politimann i Skien fikk han kontakt med en sjømann i Grenlandsområdet med et kriminelt rulleblad, som fikk penger for å framprovosere våpensmugling. Da heller ikke det førte til noe, sørget Quisling for at videre etterforskning av våpensmugling ble overført fra Oslo-politiet til Statspolitiet, der Jonas Lie ble satt på saken. Lie var jo med i Folkereisningen. Men også den etterforskningen ble resultatløs.²⁶¹

Bedre gikk det ikke med historien om long rifle-ammunisjonen. Welhaven gjorde i detalj rede for skytterlagenes bruk av dette. Det var overhodet ikke noe mistenkelig i bruken. Sveen kom, muligens i ubetenksomhet, til å bekrefte at Samfundsvernet fikk sine våpen fra Generalfelttøymesteren. Mange av dem burde, etter hans syn, aldri hatt lov til å ha våpen. Direkte pinlig ble det for Quisling da det ble påpekt at et av dokumentene rett og slett var et PM med forslag om lovforbud mot NKP og AP.²⁶² Det hadde ingen relevans som bevis for verken det ene eller det andre, og komiteen stilte seg uforstående. Men Quisling forsvarte likevel at PM-et var sendt med. I hans logikk var nemlig det dokumentet sentralt. Det argumenterte jo i samme retning som han.

Den 9. juni 1932 ble LO-leder Halvard Olsen, redaktør Olaf Schefflo, AP-representant Sverre Støstad og redaktørene Martin Tranmæl og Sverre Krogh avhørt for lukkede dører i Oslo forhørsrett, etter at komiteen hadde foreslått en slik framgangsmåte.²⁶³ Den juridiske rammen til tross, gikk det ikke bedre for Quisling nå. At AP var betalt av Sovjet viste seg å være basert på følgende indirekte slutning: Olsen bekreftet at LO under lockouten i 1927 hadde fått 200 000 kroner i gave og et lån på 800 000 fra den sovjetiske landsorganisasjonen. Ingen av dem la skjul på at LO hadde støttet AP økonomisk. Ikke engang at NKP hadde fått penger fra Sovjet, ble sannsynliggjort. Trolig var det det eneste punktet som Quisling hadde hatt litt rett i.²⁶⁴

Debatten i Stortinget om dette kom opp 29. juni. Det var fjerde gang Quisling var hovedtema på bare tre måneder, og denne gangen gikk det dårlig. APs representanter sørget for at Quislings lave presisjonsnivå i forholdet mellom påstander og beviser ble lagt ut til allmenn skue. Anton Jenssen latterliggjorde ham helt enkelt ved å vise hvor få av dokumentene

som var relevante til å bedømme beskyldningene. Den støtten Quisling kunne føle at han fikk, gikk på det allmenne politiske plan. Og her stilte både Hundseid, Mowinckel og Hambro seg i kø. Men bak det hele hadde det nå festet seg en oppfatning om at denne forsvarsministeren var en mann hvis vurderingsevne man ikke kunne stole på, en løs kanon på dekket av en stadig mer slingrende statsskute. Monsens mistillitsforslag falt selvfølgelig, likeledes også forslaget om å oppløse Generalstabens etterretningskontor «som indre spioncentral», samt forslaget at det måtte iverksettes rettslige avhør for å komme til bunns i pepperoverfallet. Deretter stemte alle, inklusive APs representanter, for flertallsinnstillingen, som lakonisk fastslo at «Saken gir ikke anledning til forføyning fra Stortingets side.»

Dette var et nederlag for Quisling. Det hjalp lite at mindretallet måtte avslutte forsøket på oppklaring av pepperoverfallet. Quislings siktemål fra den godt forberedte starten før trontaledebatten hadde trolig vært å skape unntaksstemning og inngrep mot AP og NKP. Nå endte det bare med at han selv fortsatt var akseptert i det gode selskap. De som overdrysset ham med støtteerklæringer gjorde det heller ikke fordi han hadde bevist noe som helst. De gjorde det fordi han i den brede alminnelighet sto fram som en samlende figur mot arbeiderbevegelsen, den sterke mannen som ikke brydde seg om formaliteter. Men for de politiske lederne i borgerligheten som hadde sine kabaler, var dette skuespilleri uten praktisk nytte. I stigende grad var de bekymret for den høyrastede mannens snakk om å «gripe inn med makt», «stoppe med alle midler» og å «rydde opp». Mistankene om at forsvarsministeren selv virkelig hadde antiparlamentariske planer, begynte å spre seg. I AP-pressen hadde jo dette for lengst stått på trykk.

Oppropet

Prytz hadde en stund sett hvor det bar hen. At Quislingsaken i Stortinget ikke etterlot Folkereisingen i ruiner, skyldtes at nettopp Prytz mønstret til en motoffensiv på et felt hvor den klare, logiske talen ikke kunne komme til.

Dette var noe som kunne oppnås med et støtteopprop. Tanken var å knytte nye tråder fra vennligsinnede krefter til faneføreren for statskuppet, på tross av – men forståelig nok, bevares – at denne nå hadde demonstrert en viss uberegnelighet.²⁶⁵ Et slikt opprop måtte ha en omhyggelig utpenslet tekst. I gangen fram mot den endelige teksten kan

vi studere Prytz' metode, i stedet for å brøle anklagende ut over publikum, inviterte han til deltakelse. Da måtte han først ta et skritt tilbake og la de inviterte være med på utforme innholdet. Dette var konstruktivt. Prytz var ikke i tvil om at sympatisørene tenkte etter de samme to linjene som ham selv. Den ene linjen var nødvendigheten av å få gjort noe med selve parlamentarismen, med Stortinget, som var en prateklubb ute av stand til å rydde opp med arbeiderbevegelsen. Den andre linjen var nødvendigheten av den sterke mann. Det siste var nok mer langsiktig for de fleste, men ikke for Prytz. For ham, dypt involvert i planleggingen av kuppets faser som han var, hastet det.

Prytz skrev først et utkast. Folkets eksistens står på spill, lød åpningen. Det slo an riktig tone. Utkastet ble først diskutert i Folkereisingens politiske komité, som foruten ham selv besto av Munthe, advokat Johan Bernhard Hjort, dr. juris. Hermann Harris Aall og advokat Ludvig Borchgrevink. Trolig konsulerte han også Hvoslef og Hansson. Så ba han om kommentarer fra professor Gjelsvik, som også ble bedt om å lage en nynorsk oversettelse. Dette måtte til for å nå bredt ut til dem man ville ha med. Den 29. april hadde han ferdig sitt bidrag, hvor Quisling ble titulert som «riksråd».²⁶⁶ Gjelsvik var med på notene. I sine kommentarer advarte han mot revolusjonsspøkelset og viste til at det var stor fare for at Norge igjen kunne komme under fremmedvelde, hvis ikke «[...] styresmaktene kjenner andsvaret sitt og gjer skyldnaden i rette tid utan tvil og tviking [...] Me er so takksame mot riksråd Quisling, som hev synt i gjerning at han er rette mannen på rette staden. Me krev no, at riksmaktene tek alle turvande åtgjerder [...] Det er betre å vera fyre var enn etter snar,» avsluttet han sitt bidrag med en ny versjon av teksten.

Redaktør Aadahl i *Nationen* fikk også utkastet og som Gjelsvik bakte han kommentarer inn i en ny versjon.²⁶⁷ Aadahls vinkling var annerledes. Han takket også Quisling, men var ellers mer opptatt av å advare mot de innenrikspolitiske konsekvensene av det truende internasjonale økonomiske sammenbruddet, «hvis utgang vi ennu ikke aner». Det må nå, «en gang for alle», bli slutt på undergravningsarbeidet og myndighetene må ta i bruk de forholdsreglene som er nødvendig for at «der settes en sikker stopper over hele linjen for den revolusjonære og landsforræderiske virksomhet» i Norge, og at løftene fra den borgerlige valgkampen i 1930 ble innfridd.

På grunnlag av de to forslagene fikk Prytz 30. april nok et innspill fra den indre krets før han forsøkte seg med en omforent versjon.²⁶⁸ Historien viste, skrev han, at et hensynsløst og aktivt mindretall kan rive til seg

statsmakten, og da er det forholdsvis lett å holde det store flertallet i trellekår. Faren for et internasjonalt økonomisk sammenbrudd truer: «Hele vår eksistens står på spill.» Hvis myndighetene gjør sin plikt uten tvil og nøling, kan folk føle seg trygge, «hvad der enn må komme». Derfor er vi så takknemlige for statsråd Quisling, som har vist hva han duger til. Men nå hadde myndigheten plassert revolusjonære som burde være «inhabile», i selve undersøkelseskommissjonen, en «hån» mot rettsfølelsen. «Vi krever nu at der sættes en sikker stopper over hele linjen,» avsluttet han med Aadahls ord.

Anklagene mot sammensetningen av Stortingets undersøkelseskommissjon var lite kloke, fordi de kunne avvises på et formelt grunnlag. Kommisjoner i Stortinget måtte settes sammen representativt. Å ekskludere Arbeiderpartiets representanter ville i seg selv sette forfatningsmessige prinsipper til side. Det var også uklokt av Prytz å ta for gitt at publikum på forhånd kjente til hva dokumentasjonen til kommisjonen ville vise. Bondelagets leder, tidligere statsråd Johan E. Mellbye, skrev til Prytz og pekte på nettopp det.

Et annet signal i ukonstitusjonell retning var at utkastet var adressert til «Konge og Storting». Dette måtte Prytz endre, uten at vi vet hvem som ba om det. I og for seg var det ikke noe ønske fra Prytz' side å være konstitusjonell, tvert imot. Å be om *den sterke mann* og inngripen med *alle midler* var selve poenget. Men Prytz var ikke dummere enn at han forsto at han måtte moderere seg hvis han ville ha folk med på å gå så langt.

Prytz' notater viser at han videre konsulterte Throne Holst for å finne den endelige formen på det. Dette resulterte i at han kom fram til at han trengte to ulike versjoner: en arbeidsversjon, som var smidig og kortfattet, og som kunne brukes til å samle inn navn til oppropet, og en som var mer omstendelig og prinsipiell, og som kunne rykkes inn i avisene som teksten til oppropet, sammen med navnene. Begge versjonene ble bygget rundt takksigelser til Quisling. Den korte versjonen ble, etter godkjenning i den indre kretsen, sendt ut til dem man ønsket underskrifter fra, påstemplet «personlig og konfidensielt», trolig for å unngå at noen av de mange hundre som fikk den, skulle gå til pressen med den. Kortversjonen pekte på at lojaliteten og troskapen som forfatningen var bygget på, var blitt brutt ved de revolusjonæres bestrebelser på å opprette et klasseskattatur og å underlegge landet en fremmed makt. De utnytter «den krise vi nu gjennomlever» til det ytterste, og «tvinger de samfundsbevarende krefter til mottrekk». Ved valget i 1930 hadde flertallet sagt at de ikke ville finnes seg i denne revolusjonære undergravingen. «Ved den aksjon

som statsråd Quisling nu har innledet i pakt med denne meningsytring er saken kommet frem til behandling av statsmyndighetene.» Det må bli slutt på landsforrædernes virksomhet, slik at løftene fra valget blir innfridd, het det til slutt.

Tanken var å få så mange underskrifter fra personer «med innflytelse og anseelse» som mulig, som Prytz skrev i én henvendelse, hvor han også opplyste om at det var opprettet en aksjonskomité for formålet, bestående av Munthe, Borchgrevink og Hjort, i samarbeid med Fedrelandslaget og en del andre organisasjoner.²⁶⁹ I en annen henvendelse skrev han at oppropet kom fra en komité som besto av «en del innflytelsesrike menn» og han nevnte spesielt Throne Holst. Gjennom å formulere seg på denne måten ga han inntrykk av at det var to initiativ på gang, ett fra ham selv og ett fra Fedrelandslaget og Bondelaget.²⁷⁰ Men i realiteten var det annerledes. Prytz skrev nemlig egne brev til nøkkelpersoner i disse organisasjonene, og ba dem om å sende brevet videre til sine kontakter. Han ba om at henvendelsen bare skulle gå til personer som man antok var enige. For eksempel skrev Prytz til sin fetter, formannen i Norges Skytterstyre, politimester Ole Tobias Olsen i Mosjøen, som igjen sendte brevet videre til 41 personer, de fleste i høye stillinger.²⁷¹ Til disponent Thorry Kiær ved Ranheim Papirfabrik i Trøndelag, som Prytz kjente godt, sendte han begge versjonene, og ba Kiær samle underskrifter fra «velansette folk oppe hos deg» og sende dem inn til advokat Hjort, som fungerte som postkasse.²⁷² Til statsråd Johan E. Mellbye skrev han at det var professor Gjelsvik som hadde utarbeidet oppropet og hadde bedt ham om å oversende det, osv.

Hjort og Munthe tok imot underskriftene og sendte dem videre til Fedrelandslaget, som ordnet med avisinnrykkene. Den 3. juni 1932 sto den store versjonen på trykk i aviser over hele landet. Prytz geniale måte å manøvrere oppropet ut via ulike organisasjoner og nøkkelpersoner, hadde resultert i 153 kjente, «ja glimrende navn», som Hans Fredrik Dahl skriver i sin Quisling-biografi.²⁷³ Blant dem finner vi de to tidligere statsministrene Abraham Berge og Jens Bratlie, den siste også generalkrigskommissær, en serie med tidligere statsråder, godseiere som Jørgen Mathiesen, Carl. O. og Harald Løvenskiold og Westye Egeberg, skipsredere som Fredrik Odfjell, Thomas Olsen, Axel Wilhelmsen, A. F. Klaveness og Alf Lunde, industriledere som Johan Throne Holst, Johan Collett, Olaf Ellingsen, Ivar Engbretsen, C. Fredr. Holmboe og Albert Kvaal, flere bank- og finansledere, og forfatterne Knut Hamsun og Ronald Fangen. Fra embetsverket sto tidligere høyesterettsjustitiarius Herman Scheel i spissen for en serie med jurister. Og av offiserene sto generalmajorene Sigwald Bull og Carl Gul-

branson, oberst Jørgen H. Vogt, majorene Carl Gustav Fleischer, Caspar Aubert, David Ebbesen, H. Bødtker-Næss, Peter Th. Viken, kapteinene Glad, Annas Bollmann, marinekaptein Zeiner-Henriksen, Frederik Prytz og løytnant Eivald Røren.

Listen strålte av høyborgerlighet og favnet politisk ytre høyresiden fra Fedrelandslaget, Bondelaget til Nordiske Folkereisning. Av medlemmene i Folkereisningen var bare noen få offiserer tatt med, som Prytz og Ebbesen. Men ingen av de yngre. Det var eldre, etablerte militære, med ett ben i næringsliv og ett i Hæren eller Marinen, som preget listen. Man kunne for eksempel satt opp mange navn fra Generalstaben, men brukte bare Fleischer, som på dette tidspunkt var sjef for mobiliseringsavdelingen.²⁷⁴

Det vakte stor oppsikt at så mange i det høye borgerskapet åpent erklærte sin takk til Quisling, sin tro på at han var nasjonens redningsmann og sin forakt for det borgerlig-demokratiske system. Men mange stilte seg selvfølgelig spørsmålet om hva så? Oppropet fremmet jo ikke noe konkret krav utover å minne om valgresultatet fra 1930, her var ingen tidsfrist. Slik faller det forsåvidt inn i bildet av manglende indre dynamikk som kunne spisse situasjonen ytterligere til, slik Hitler så mesterlig gjorde i Tyskland i de samme dagene, ved vekselvis bruk av politiske virkemidler og terror i gatene. Det eneste Fedrelandslaget foretok seg etter suksessen, var å sende ut oppropet for å få enda flere til å skrive under, med ny frist til 18. juni, et initiativ som ikke representerte noe nytt og som heller ikke førte til nevneverdig nye resultater.

Så ble det ferietid dette året også, og de besittende reiste hver til sitt og etterlot den kjasende byen med sine stortingsdebatter, sine arbeidsløse, sine streikende, sitt statspoliti og sine militære sikkerhetsvakter til seg selv. Kanskje var nettopp denne overklassetradisjonen med å avslutte all politisk aktivitet om sommeren den beste illustrasjonen på forskjellen mellom den tyske nazibevegelsen og den norske. Her var det ennå en tid for alt. For Quisling ble det riktignok tid til bare et par uker på ferie i Fyresdal. Resten av sommeren tilbrakte han tiden på en foredragsturné og høstet bifall fra en voksende skare tilhengere. Ellers var han en etterspurt mann, skriver Hans Fredrik Dahl, «til middagsselskaper hos fintfolk, som grosserer Plathe på Blommenholm, eller Throne Holst på Bygdøy».²⁷⁵

Prytz reiste også, med sitt store hushold, i trygg forvisning om å være på offensiven. Men han så den iøynefallende svakheten ved oppropet: at det ikke munnet ut i noe annet enn en hyllest til Quisling, at det ikke ble fulgt av noe mer. Straks etter presseoppslagene forsøkte han derfor å systematisere sine tanker om situasjonen. I et notat for de nærmeste slo han fast

hva sakens kjerne var: Man hadde bred aksept for at Quisling var det første regjeringsmedlem som virkelig ville gripe inn mot kommunismen.²⁷⁶ Og med det mente Prytz å få på plass partiforbud mot AP og NKP. Der nest, fortsatte han, hadde man igjen aksept for det store perspektivet om at hvis kommunismen seiret denne gang, ville det bety undergangen for Norge, slik det skjedde i 1536. Landet var blitt et modent bytte. Autoritetene værret ingen fare og forsto ikke betydningen av sin egen autoritet. De tillot at rettsordenen daglig ble krenket, uten å se at den var betingelsen for et samfunn med lov og orden. Nå var perspektivet at Quisling var mannen som forsto dette. Hans kamp var kun i sin begynnelse. Den dreide seg om å bevare det norske folk. Derfor måtte han få all støtte.

Hvordan skulle man dra kampanjen videre? Som vanlig tenkte Prytz pragmatisk. Viktigst var å holde propagandapresset i media oppe. Avisene måtte stadig skrive om den modige forsvarsministeren. Ulike metoder burde brukes. «Quisling-farvete» artikler måtte manøvreres inn i «tvilende» og «usikre» organer, som «ligger mest mulig *utover til venstre*. Hele den høiresindede borgerlige presse har man jo.»²⁷⁷ Særlig var målet venstreaviser ut over landet. Man burde forsøke med konferanser og samtaler med redaktørene, som bearbeides uten «noe tendensiøst preg». Kampanjen kunne organiseres fra «centra» i de ti viktigste byene, og ledes av ansette personer, som kapteinene Dugstad i Bergen, Keim i Kristiansand, dr. Harlem på Voss og syv andre navngitte personer. Oppdraget med å sette det hele i gang, ga han til advokat Borchgrevink, som også fikk tilsendt listen over de ti personene, med spørsmål om han kunne ta seg en rundtur i landet og furnere de aktuelle med nødvendig materiell.²⁷⁸ De «har den politiske innstilling som oss selv» og den nødvendige innflytelse til å sette i gang pressekampanjen, skrev Prytz. Saker som burde tas opp, var en ny plan for pengepolitikken, et statsbudsjett for redusert offentlig virksomhet, en plan for å hindre gjeldskrisen i landbruket, nye lover mot arbeidskonflikter og plan for en ny handelspolitikk, alt selvfølgelig knyttet til Quisling og regjeringsspørsmålet.

Proklamasjon og organisasjon

Tross det lite vellykkede siste oppgjøret i Stortinget, som i stor grad skyldtes Quislings klossede oppførsel, trodde altså Prytz at tilbakeslaget var midlertidig. Han hadde gode grunner til dette. Fra både fjern og nær ble den «modige» Quisling hyllet, og pressen sluttet opp om ham som aldri før. Prytz forestilte seg at det ville oppstå en politisk situasjon som kunne

utløse den siste, avgjørende konfrontasjonen og det endelige maktskiftet. Mye var tross alt oppnådd: Bildet av Quisling som den sterke mann, som nasjonens redningsmann, var etablert. Mektige menn støttet ham. Rokeringen i den militære strukturen på Østlandet var foretatt, nøkkelpersoner som Hvoslef, Prytz og Munthe var plassert i strategisk viktige posisjoner, Forsvarsrådet lå på beddingen. Detaljerte militære kupplaner lå klare. Problemet lå ikke her, i de militære forberedelsene. Problemet lå i Prytz' og Hafrsfjordskretsens manglende evne til å drive den generelle politiske krisestemningen videre og forvandle den til en konkret maktovertakelse.

Da pressekampanjen var vel i gang, gikk Prytz videre til to nye problemer. Det ene var å formulere statskuppets politiske program. Det var ganske typisk for situasjonen at selv om kuppemakerne hadde utarbeidet militære ordreformularer for maktovertakelsen, så hadde de ikke ofret tid på hva de skulle stå fram med overfor publikum i en slik situasjon. Det illustrerer deres sentrale problem: De så på kuppet som svar på kommunisme og arbeiderbevegelse i sin alminnelighet. Men Prytz og forsåvidt også Quisling, som begge hadde vært intenst opptatt av hva som hadde gitt den russiske revolusjonen dens dynamiske kraft, visste selvfølgelig at den hadde vært umulig uten budskapet i en politisk parole som «fred, brød og jord», som ikke bare ga uttrykk for russernes misnøye med det gamle styret i sin alminnelighet, men som også ga helt konkrete svar på folks nære behov. Prytz og Quislings politiske budskap, slik det hadde vært kommunisert gjennom stortingsdebattene, var til sammenlikning som lyden av tomme tønner i natten: skremmende eller forlokkende, alt etter hvem som lyttet. Men det ga ikke svar på folks konkrete problemer.

Prytz hadde innsett problemet med slike mangler allerede rett etter årsskiftet, og i alle fall i forbindelse med trontaledebatten. På et eller annet tidspunkt hadde han begynt å snekre sammen en politisk proklamasjon til folket, som forsøkte å fylle dette allmenne med noe konkret. Hvordan dokumentet ble diskutert i Hafrsfjordskretsen, vet vi ikke, men det er vanskelig å tro at det ikke ble gjennomdrøftet. Tanken må ha vært at dette skulle være Quislings regjeringserklæring eller regjeringproklamasjon, til bruk for radio og aviser. Proklamasjonen startet slik:

I den nødstilstand som vårt land nu er i, da mangfoldige medborgere og vårt hele samfund kjemper en hård kamp og begivenhetene ikke venter, blir for hver dag klarere at nu må taes en rekke særlige forholdsregler, dersom man skal klare å løse de opgaver som påtvinger sig.

Det må systemendring til, hvis ikke det hele skal ende i sammenbrudd. Ganske visst kan en god del av våre vanskeligheter bare bøtes med internasjonale

forholdsregler, som vi kun i liten utstrekning er herre over. Men skal vi så langt det er i vår makt, kunne rette på de forhold som holder på å ruinere oss, så må alle gode krefter nu, før det blir for sent, utløses og samles om et positivt, nasjonalt gjenreisningsprogram. Fellesnytte må settes foran egen nytte. Partipolitikk og arbeidskonflikter må bringes til å opphøre. Partiinteressene må skyves tilside, og landet få et sterkt og stabilt riksstyre, som ikke er prisgitt en tilfeldig stortingsmajoritet, men som er sikret arbeidsro og mulighet til å gjennomføre de foranstaltninger som de anser nødvendig for å møte øieblikkelige nasjonale behov og for en nasjonal gjenreisning.²⁷⁹

Dette skulle skje ved fem øyeblikkelige typer tiltak. Det første var tiltak for å sanere den offentlige økonomien, stoppe inflasjonen, fryse kronekursen og rentene, lette folks gjeldsbyrder og ikke tillate flere bankkonkurser. Samtidig ville Prytz liberalisere valutahandelen, rimelig nok, ettersom han selv var engasjert i slikt. Det andre var tiltak for å lette krisen i landbruk og fiske. Selveiende bønder var etter hans syn selve grunnlaget for samfunnet, staten og velstanden. Det tredje tiltaket gjaldt en «byggende nasjonal arbeiderpolitikk». Bare gjennom samarbeid mellom arbeid og kapital kan samfunnets enhet gjenopprettes. Hvis man ønsker at arbeiderne «står solidarisk med kapital og ledelse i løsningen av de oppgaver som nu foreligger [...] må man [...] gjøre dem interessert i kapitalopplegningen og lette adgangen for duglige arbeidere og arbeiderbarn til å ta sig frem. Kapitalens og arbeidets kamporganisasjoner må erstattes med organer for samvirke [...]». Det fjerde var at «den økonomiske frihet» måtte sikres gjennom «frivillig samarbeid», planøkonomi og samvirke mellom «statens politiske organer og rikets stender og næringer». Det siste og femte var å innlede samarbeid med «de lande, hvis befolkning er beslektet med oss selv og hvis interesser faller sammen med våre egne, – og sikre vårt eget land plass og innsats under de omveltninger og nydannelser som nu pågår.»

Store deler av proklamasjonen beveget seg innen økonomiske spørsmål, og var skrevet på et språk som ennå i dag vil være forståelig i borgerlige kretser. Vi ser igjen hvordan Prytz var ganske annerledes praktisk orientert enn den høytflygende Quisling. Dokumentet pekte framover. Som politisk program må det leses som en erklæring til folket i forbindelse med et fullbyrdet statskupp. Men det pekte også framover mot etableringen av Nasjonal Samling i 1933.

Prytz innså også behovet for en juridisk argumentasjon. Kanskje man kunne innvende at dette stred mot selve ideen bak et statskupp, og at man allerede ved å stille et slikt spørsmål hadde kapitulert for det legale. Men slik var ikke virkeligheten. Den var brolagt med politisk taktikk, og som så

ofte ellers i politikken var jussen først og fremst et arsenal hvor man kunne finne anvendelige våpen. Tidligere hadde dobbeltdoktor Hermann Harris Aall gjort forsøk på dette. Men virkelig fart i spørsmålet hadde det ikke blitt før advokat Johan B. Hjort ble kooptert i Folkereisningens politiske komité på vårparten i 1932. Hjort hadde vært trukket med i Folkereisningen sammen med sin far, marinbiolog og professor Johan Hjort, fra starten i 1931, men hadde fram til nå ikke spilt noen viktig rolle. Han hadde ivret for den mest usosiale sparepolitikken i Høyre og hadde så definitivt markert seg som storkapitalens mann. Hans tanker var som hans personlige framtoning, affektert og eksentrisk. Han dyrket sine høyborgerlige, tyske familieaner og familieforbindelser. Nå, under innflytelse av Quislingbølgen i media, hadde han åpenbart bestemt seg for å satse på Quisling.

Hjort var praktiker, ikke ideolog. Han var fascinert av makt og innflytelse og hadde tidligere tilbudt sine tjenester til ulikt hold. Han supplerte Prytz med kraft og erfaring og deltok i flere av de drøftingene som foregikk videre på høsten 1932. Hjorts biograf, Ivo de Figueiredo, mener at Hjort nå «ble den drivende kraften, selve arkitekten bak Quislings fremstøt mot makten våren og høsten 1932».²⁸⁰ Dette må være en overdrivelse. Men mange av møtene fant sted på Hjorts advokatkontor, hvilket ga den ambisiøse advokaten en praktisk fordel. Den første advokaten i kretsen, Leonhard Prytz, forsvant nå ut i kulissene, kanskje mest fordi Hjort fikk han til å forstå at det ikke lenger var bruk for hans tjenester.²⁸¹ I det hele tatt førte Hjort noe nytt inn i Folkereisningen. De hadde utvilsomt sett på seg selv som en nokså likeverdig krets, selv om Prytz var midtpunktet. Med Hjort ble det annerledes. Det var framfor noen ham, etter at han hadde bestemt seg for å bli Quislings mann, som startet med å dyrke Føreren.

Hjort satte opp et notat, etter et møte i den politiske komiteen 13. mai, hvor han forutså at Stortinget kom til å glatte ut Quislings aksjon.²⁸² For politikerne spilte bevisene ingen rolle, mente han. Realitetene var at alle visste at arbeiderpartiene hadde ulovlige programmer fra 1927 og framover. Men for å kunne utnytte dette måtte man få en juridisk utredning. For hvis man godtok at AP kunne sitte på Stortinget som mindretall, måtte man også godta at de kunne sitte der i flertall og danne regjering. AP kunne rammes med en rekke tiltak, blant annet endring av valglovene, lovforbud mot revolusjonære partier, forbud mot medlemskap i slike for offentlig ansatte, innføring av en boikottlov som gjorde det ulovlig å støtte streiker og å bekjempe streikebrytere, og en foreningslov som ga staten rett til å skulle godkjenne fagforeninger og å frata arbeidsløse stemmeretten.

Når det gjaldt taktikken i regjeringen, mente Hjort at Quisling måtte kjøre sine forslag offensivt fram der. Hvis regjeringen ikke gikk med på dem, kunne Quisling søke støtte for dem direkte i Stortinget. Hvis Stortinget da støttet ham, måtte regjeringen gå, og Quisling ville kunne få danne ny regjering. Uansett hva som skjedde, måtte Quisling beholde initiativet. Det som trengtes i tillegg, var en juridisk utredning for å vise at AP og NKP var ulovlige. En slik utredning mente Hjort at Aall og Borchgrevink kunne lage. Selv ville Hjort ta på seg siste fase med oppropet. Dessuten ville han diskutere med Quisling om det ikke var nødvendig å opprette en «generalstab».

Ut over høsten produserte Hjort flere utredninger, hvor han argumenterte stadig mer intenst for en politisk aksjon overfor Stortinget basert på et helhetlig program av økonomiske og politiske krav. Dette munnet ut i en plan om at regjeringen skulle oversitte mistillit i Stortinget og dermed utløse krisesituasjonen på den måten. I Hjorts juridiske forestillingsverden ville det innebære å vende tilbake til styreformen fra før 1884. Fordi den parlamentariske praksis som ble innledet da aldri var blitt nedfelt i Grunnloven, ville dermed en slik aksjon etter Hjorts oppfatning ikke være ukonstitusjonell. Ikke desto mindre var han fullt på det rene med at en slik antiparlamentarisk aksjon ville innebære statskupp. Hjort syntes ikke det var spesielt urovekkende, tvert imot. Det var nemlig dette som hadde skjedd i 1905, mente han, da kongen ble avsatt. Og ute i Europa var slike statskupp nå blitt høyeste mote.

Planen skulle inneholde alle de kravene som hadde vært diskutert i Folkereisingen. Men det var særlig ett bestemt spørsmål som dominerte framfor andre, nemlig den såkalte Kullmann-saken. Den hang nøye sammen med trontalen og stortingsdebatten etter spesialkomiteen, og kunne ikke legges til side.

To kapteiner på tvers

Quislings forslag til hærordning, hans innlegg under trontaledebatten, hans skriv til spesialkomiteen og hans innlegg under debatten om spesialkomiteen utpekte alle Sovjet som en stor ytre fare for landet og de revolusjonære som en indre fare. Det hadde aldri tidligere skjedd at en forsvarsminister hadde utpekt fiender i slike ordelag, ikke engang i 1905. Uttalelsene ble tatt på høyeste alvor i arbeiderbevegelsen. Den 17. juni 1932 hadde Arbeiderpartiet svart på tiltale at bare den internasjonale arbeiderklasse ville være i stand til å hindre en ny krig.²⁸³ Organisasjonisk forberedte

partiet seg på alle eventualiteter. Arbeidervernet, som var opprettet etter initiativ fra APs landsmøte i 1930, som svar på Samfundsvernet, ble etter en innstilling til Landsorganisasjonens kongress i 1933 etablert som en fellesorganisasjon med LO, men drevet forsiktig. Som vi har sett, var det først i forbindelse med Quislings trontaleinnlegg, at Oslo arbeidervern sto fram offentlig. Leder var Ingvald Haugen.²⁸⁴ Kommunistpartiet hadde også opprettet en liknende organisasjon, nemlig Røde vern, i mars 1931. Selv om det ut fra kunngjøringen om opprettelsen i NKP-pressen kunne se ut som at organisasjonen eksisterte i hele landet, er det ikke dokumentert at den eksisterte andre steder enn i Trondheim.²⁸⁵ Ingen av disse vernene var noen gang væpnet. Opprettelsen av dem var først og fremst symbolske markeringer, varsler til offentligheten om at de tradisjonelt sterke, pasifistiske strømningene i partiene sto under press fra mer militante strømninger, aksentuert av den internasjonale spenningen etter 1927, da Storbritannia brøt de diplomatiske forbindelsene med Sovjet, av Hitler-nazismens framgang i Tyskland og Japans angrep på Korea og Mandsjuria i 1932.

Til sammen førte disse forholdene til at APs mer prinsipielle, pasifistiske avstandtaken fra krig ble avløst av en kampanje som var mer rettet inn mot angrepstruslene mot Sovjet. Det var en balansegang for partiet. Selv om partiet lot seg presse med i antikrigskomiteer over hele landet, tok partiledelsen sentralt avstand fra det de beskrev som kommunistisk misbruk av dem. Høsten 1932 tok de et brudd med antikrigskomiteene. Ikke desto mindre sto forsvaret av Sovjet helt sentralt i den antimilitaristiske argumentasjonen i partiet, sammen med advarslene mot at Forsvaret ble brukt innad. Både AP og NKP viste til Kellogg-pakten fra 1928, da signaturmaktene, og Norge blant dem, forpliktet seg til ikke å løse konflikter mellom stater med krig.

Quislings voldsomme fokus på Sovjet i 1932 var derfor en direkte foranledning til at marinekaptein Olaf Bryn Kullmann tok opp hansken. Hans antimilitarisme var ikke helt som Mowinckels pasifisme. Som AP-medlem pekte Kullmann seg ut som et takknemlig angrepsmål for Quisling. Kullmann-saken kom til å bli den slagmarken som forsvarsministerens siste store framstøt om makten kom til å utspille seg på, høsten 1932.

Kullmann var en ener på sitt kull på Sjøkrigsskolen i 1916. Under Første verdenskrig hadde han som torpedobåtssjef vært vitne til hvordan tyske og britiske krigsskip hadde tatt seg til rette på norsk sjøterritorium, uten reaksjon fra norske myndigheter. Det var slett ikke Forsvarets for tjeneste at Norge hadde unngått invasjon i 1905 eller i verdenskrigen, etter

hans syn. Under forsvarsreduksjonene etter krigen hadde han tatt juridisk embetseksamen og åpnet sakførerpraksis, først i Bergen, så i Oslo. I 1929 ble han utnevnt til kaptein, og i 1931 beordret som sjef for torpedobatteriet ved Oscarsborg festning og som maritim konsulent samme sted.

Kullmann hadde vært en frittalende kritiker i flere år, da Quislings utspill provoserte ham så mye at han på eget initiativ deltok på en anti-krigskonferanse i Amsterdam 29. august 1932. Riktignok var konferansen støttet av den internasjonale kommunistiske bevegelsen, men det brydde han seg ikke om. Konferansen var innkalt av kjendisene Henry Barbusse og Romain Rolland som reaksjon på det japanske militære angrepet på Kina året før. Flere internasjonale celebriteter deltok. En av dem var Albert Einstein. En elleve manns stor delegasjon fra Norge deltok også. Kullmann, som hadde meldt seg inn i AP trolig uten helt å ha oversikt over partiets boikott av kommunistisk fredsarbeid, holdt en flammende appell med et angrep på Quisling på konferansen.²⁸⁶ Ifølge referatet som ble gjengitt i norske aviser, sa han at «Krigen er alt begynt. Selv i det lille land jeg kommer fra har en officer og regjeringsmedlem inledet ophiselskampanjen mot Sovjet.» Offiserer i alle land burde følge moralen og ånden fra Kellogg-pakten og «gjøre opprør mot krigen i handling». Så lenge Sovjets tilbud om avrustning var avslått, måtte det være offiserenes plikt å være på vakt mot «forbryterske regjeringer som ikke viker tilbake for krig». Hvis krigen kom måtte de streike. Appellen ble spredd i arbeidspresen og utover verden gjennom Kominterns pressebyrå.²⁸⁷

Vel hjemme igjen talte Kullmann i Bergen 16. oktober for fulle hus. Ifølge *Bergens Tidende* snakket han i foredraget varmt om APs forslag til omlegging av Forsvaret til et sivilt vaktvern. Han gikk tilbake til Første verdenskrig, da sosialister hadde sviktet og støttet sine egne regjeringers krigsprosjekter. Men i 1920 hadde de britiske arbeiderne hindret ny britisk krig mot Sovjet. På kort sikt oppfordret han til generalstreik hvis krigen ble satt i gang: «Skulde allikevel krigslystne regjeringer få satt krigen i scene, da er det siste middel som må prøves oprøret – alles oprør mot krigen.» Dagen etter, da avisene hadde store førstesideoppslag om at Quisling hadde bestemt at Kullmann skulle tiltales for oppvigleri, forberedelse til krigsforræderi og anslag mot statens sikkerhet, var Kullmann i Stavanger. Til *1ste Mai* uttalte han at Quislings bestemmelse ikke var uventet. Quisling var, ifølge Kullmann, i gang med en opphisselseskampanje for å gjøre det lettere å gi etter for imperialismaktens press om å gå med i krig mot Sovjet. Krigen var alt i gang i Østen, og det gjaldt å hindre at den spredde seg. Det er regjeringen som gjør anslag mot landets sikkerhet,

avsluttet han. På et møte i Stavanger Folkets Hus samme ettermiddag ble det vedtatt en skarp protest til Forsvarsdepartementet. Så fulgte foredrag med Kullmann i Studentersamfundet i Oslo, i Folkets Hus og på Kampen i Oslo, i Horten og flere andre steder. Avisene fulgte ham med argusøyne og gjenga stadig mer oppsiktsvekkende uttalelser, som utvetydig bekreftet at kapteinen faktisk la til grunn at det var akutt krigsfare og fare for statskupp hos oss.

Kullmanns klare tale ble spredd som ild i tørt gress fra landsende til landsende. Fagforeninger, partilag og Godtemplar-ungdommen sendte flammende protester til Oslo. AP-avisene siterte i dagene etterpå i klartekst APs retningslinjer for hvordan Quislings planer måtte møtes: «Kamp for avrustning, agitasjon i hær og flåte, opprettelse av arbeidervern for å forebygge overfall fra hvite garder og forberedelse av en samlet reisning i krigstilfelle.»²⁸⁸ Bare noen dager tidligere hadde APs hovedorgan, *Arbeiderbladet*, skrevet: «Det er vår hellige plikt med alle midler å hindre at landet kommer opp i krigerske forviklinger og kan bli benyttet som operasjonsbasis overfor Sovjetunionen.»²⁸⁹ NKP-avisene skrev likedan.

Så, 19. oktober 1932, kom det en ny bombe. I *Nordlands Fremtid* ga infanterikaptein Sigurd Carson sin uforbeholdne honnør til Kullmann. Han forsikret leserne om at det fantes «utrolig mange» befalingsmenn som i det stille hevdet det samme som Kullmann, men som ikke torde vedstå seg det offentlig, av frykt for å miste levrbrødet. Men han antok at snart ville mottoet bli: «Heller i fengsel enn i felt. Og skam på dem som tenker ille derom.» Carsons innlegg ble omgående innrapportert av sjefen for IR 14, oberst Carl Mork, medlem av Folkereisningen. Carson ble fingransket, rapporter skrevet og politiet beordret ut til Rødøy for å foreta avhør. Men Carson, som kjente sine rettigheter, avslø utenomrettslig avhør. Politiet rapporterte at han hadde sagt at de kunne studere hans standpunkt i avisinnleggene, og at han nok skulle forklare seg i retten.

Det er lite som tyder på at Kullmann og Carson hadde «utrolig mange» allierte innad i Forsvaret, det var i alle fall ingen som ga seg til kjenne. Men for Quisling ble de symboler av dimensjoner, nettopp da han satte i gang sin siste store politiske aksjon om makten.²⁹⁰ Det startet med at han fikk Admiralstaben til å få stadfestet Kullmanns uttalelser, som først sto på trykk 5. september.²⁹¹ Da hadde allerede kommandanten på Oscarsborg krevd en erklæring av Kullmann, som kunne bekrefte at han var korrekt referert. Kommandanten ba om at han måtte bli frabeordret umiddelbart, hvilket ble effektuert fra 30. september.²⁹² Bekreftelse på at antikrigskonfe-

ransen hadde vært et kamuflert kommunistisk prosjekt fikk Quisling i en rapport fra premierløytnant Carl Lie, lærer ved Bergens Sjømannsskole, innbitt antikommunist og med i gruppen Norsk Folkereising.²⁹³ Hans kilde skulle ha vært infiltratør på konferansen. Det ga blod på tann for Quisling å få dette fra innsidehold, selv om han nok kunne ha lest det samme i *Arbeideren*. Manifestet fra konferansen i Amsterdam fikk Quisling oversatt fra nederlandsk, sammen med et referat av hva Kullmanns skulle ha uttalt. Begge var oversendt av Lie.²⁹⁴ Et smedskrift om Kullmanns personlige karaktertrekk fikk Quisling av en kullkamerat av ham fra Sjøkrigsskolen, en flyoffiser i Marinen. Smedskriftet kom via advokat Borchgrevink.²⁹⁵

De neste skrittene var så opplagte at de kunne blitt spådd, hvilket *Arbeiderbladet* faktisk gjorde på lederplass 12. oktober 1932. Da satte avisen forfølgelsen av Kullmann i sammenheng med en nyuttatt tiltale mot Arbeidervernets styre. To dager senere sendte Quisling krav til Justisdepartementet om at Riksadvokaten måtte reise straffesak mot Kullmann, redaktør Martin Tranmæl og «andre impliserte» for «forsvarsnihilistisk og revolusjonær propaganda». Arbeidervernets leder, Ingvald Haugen, og styreleder Oscar Torp var da allerede tiltalt. I realiteten var dette et krav om tiltale mot APs ledelse. I bakgrunnen svedde partiforbud. For å legge ytterligere press på regjeringsadvokaten oversendte Quisling to rapporter fra den svenske militære etterretningstjenesten om at «den röda generalstaben» noen få dager tidligere hadde etablert en hemmelig spionasjeorganisasjon i Stockholm «i det stora krig, som enligt uppfattningen i Moskva är förestående». I rapporten fantes mange navn, også norske, og det ble opplyst at det fantes en landsomfattende soldatrådomorganisasjon som skulle «ödelägga militärsystemet som ett redskap till värn för den härskande klassen [...] taga militärsystemet med dess institutioner i besittning [och] erövra hären och flottan».²⁹⁶

Quisling la ikke skjul på at Kullmann-saken skulle utnyttes til å oppnå det han hadde mislykkes med i trontaledebatten og i debatten etter spesialkomiteens arbeid. Å straffe Kullmann «er i og for seg av underordnet betydning,» skrev han til statsråd Trædal. Nå tok han sikte på rent bord. En fellende dom mot ledelsen i landets største parti ville bety full politisk krise. At det var dette han tok sikte på, levnet han ingen tvil om. I et notat gjorde han det helt klart at det var nå regjeringen måtte sette ut i livet sitt prinsipielle standpunkt «til den revolusjonære bevegelse». Nå kunne man «ikke komme forbi» å iverksette konsekvensene av Stortingets syn fra vårens debatter.²⁹⁷ *Arbeiderbladet* skrev med svære typer over forsiden:

«Fascisten Quisling avslører sine hensikter. Han vil ha arbeiderbevegelsen på tiltalebenken.»²⁹⁸

Riksadvokat Håkon Sund var mannen som skulle beslutte om tiltale skulle reises. Han hørte ikke til vennekretsen rundt Prytz og Quisling. Tvert imot, han var venstremann. I et kjølig svar på departementets krav pekte han på at statens interesse var begrenset til å få Kullmann avsatt fra hans embete gjennom sivilt søksmål.²⁹⁹ Kravet om straff for revolusjonær propaganda hadde lite for seg, etter hans syn. Koplingen til AP-lederne la han ganske enkelt til side. Vi kan trygt anta at denne framgangsmåten var klarert med statsminister Hundseid og justisminister Lindboe.

Ingen vei tilbake

Hundseids valg av motstrategi passet Quisling godt. Hans politiske ofensiv traff regjeringen midt i en tid med store uenigheter om den økonomiske krisepolitikken og om Grønlandssaken. Mye kritikk var reist mot statsminister Hundseid for å unnlate å sette igjennom klare linjer. Så situasjonen innad i regjeringen var gunstig for et nådestøt. Prytz og Quisling diskuterte de enkelte skritt i framstøtet inngående.³⁰⁰ Det kan se ut som at det var Prytz som formulerte hovedpunktene i de mange talene og notatene som i følgende dager strømmet fra Quislings munn og hånd. Tredjemann i Hafrsfordskretsen, Munthe, var fortsatt opptatt med å prøve å framskaffe bevis på våpensmugling. Det kan, underlig nok, virke som at Quisling inntil da ikke hadde syntes at det var så viktig å framskaffe bevis. Han hadde jo bevis, sa han til avisene. Men, om ikke før, så forsto han betydningen av det nå. Det var i siste instans bare Munthe som kunne framskaffe dokumentasjon på at Quisling hadde hatt rett, og at Stortinget hadde tatt feil. Og bevisene måtte være noe nytt, ikke sitater fra dokumenter fra 1920. For å prøve å oppnå dette innledet Munthe enda en gang et samarbeid med politiet for å infiltrere Oslos, Vestfolds og Telemarks havnemiljøer, i et håp om å få kontakt med profesjonelle smuglere. Nå skulle bevisene på bordet, for ifølge Quisling var de ugjendrivelige.³⁰¹

Under regjeringskonferansen 21. november 1932 satte så Quisling hardt mot hardt i et flammende og fullstendig overraskende innlegg. To dager i forveien hadde han hatt besøk av Max Pferdekämper, en utsendt medarbeider av Hitler og Himmler.³⁰² De to hadde snakket om situasjonen i Norge og i Tyskland. Det var mange paralleller til Tyskland i Norge. Men der befant Hitler seg i de samme dagene i en offensiv posisjon. Den 18. november hadde avisene meldt at von Papen hadde trådt tilbake som

kansler, og at president Hindenburg trolig ville be om en nasjonal samlingsregjering under Hitlers ledelse. Denne følelsen av nærkontakt med begivenhetene i nazismens sentrum kan vi lett forestille oss må ha stimulert Quisling sterkt. I innhold var parolen til nazistene helt lik Quislings: For å stoppe bolsjevikene måtte man velge nazismen. Nå var det Quisling som skulle tvinge en annen statsminister til å trekke seg. Beskyldningene mot Hundseid haglet på regjeringskonferansen. Quisling trakk tråder tilbake til trontaledebatten. Kullmann-saken viste at statsministeren hadde sviktet og måtte vekk.

De øvrige statsrådene var lamslatte, og det med god grunn. Aldri før hadde man opplevd et liknende angrep på norsk politisk sedvane. At en statsråd ble misfornøyd, ja vel, det kunne skje. I så fall måtte han trekke seg. Men aldri tidligere hadde man hørt at en misfornøyd statsråd krevde statsministerens avgang. Det var uhørt. Om ikke Hundseid hadde forstått det før, ble det nå klart for ham hva Kullmann-saken innebar, om Quisling fikk det slik han ville. Ikke mindre enn hans egen avgang. Han forsto at Quisling søkte å framtinge en avgjørelse på selve møtet. Det handlet ikke om å få til kompromisser med ham. Nå handlet det mer om de andre statsrådene. På hvilken side ville de falle ned? Hundseid var klar over kritikken av hans ustadige lederstil, hans kompromisser bak regjeringens rygg i Grønlandssaken, han og Braadlands underslag av Sovjets protestnote mot Quislings utspill i trontaledebatten og forsvarssaken, hans nøling når det gjaldt boikottlov og nødsprogram, og, ikke minst, hans tendens til ukontrollerte, koleriske utbrudd. Han forsto at han var i faresonen. Det gjaldt å holde seg i skinnet. Det var absolutt grunn til å frykte det verste.

Reaksjonene fra de andre statsrådene ble imidlertid helt annerledes enn Hundseid kunne frykte. Ikke en eneste av dem støttet Quisling. Vi vet ikke nøyaktig hvordan Prytz og Quisling hadde forutsett gangen i møtet. Men trolig hadde de regnet med at et raserianfall fra statsministeren ville føre til sammenbrudd i forhandlingene, kanskje en kampavstemning eller en eller annen form for akutt floke, i alle fall at det ville bli en avstemning om tillit til statsministeren. Men at ingen av statsrådene foreslo det, og at alt deretter ble som normalt, hadde de ikke ventet. Etter Quislings oppspill kom det ingen fortsettelse. Om grunnen kan ha vært at statsrådene hadde mistet munn og mæle av bare sjokk, som vel kan tenkes, eller om det var fordi de innså hvor farlig situasjonen var, er uvisst. Men etter noen innlegg med lavmælte synspunkter, var det rett og slett duket for den sedvanlige «neste sak». Så gikk man hver til sitt.

Men Hundseid slo tilbake da han fikk summet seg. På en budsjettkon-

feranse 24. november foreslo han at Quisling burde saksøke Nygaardsvold fordi denne i et foredrag i Trondheim, som var referert i *Arbeiderbladet* 18. november, hadde anklaget Quisling for selv å stå bak pepperoverfallet, ha konstruert opp beskyldningene mot arbeiderbevegelsen og koplet på Kullmann-saken. Quisling svarte at han ikke brød seg med det, hvorpå Hundseid mente at han i så fall burde trekke seg. Dermed var også tilbakemeldingen klargjort.

Denne og påfølgende kveld satt Prytz og Quisling sammen og diskuterte taktikk. De antok at situasjonen innad i regjeringen fortsatt sto på vippepunktet. Og det stemte, for 26. november, to dager etter budsjettkonferansen, innfant Quisling seg på Hundseids kontor med et skriftlig krav om at han måtte trekke seg. Vedlagt kravet var et 16-siders PM som Quisling og Prytz hadde utarbeidet.³⁰³ Her var alle beskyldningene deres vevd sammen med voldsomme angrep på Hundseid. Statsministeren ble beskrevet som den store sviker når det gjaldt å slå ned på den revolusjonære bevegelsen, som nå skulle utgjøre en akutt fare for landet. Det sto at Kullmann-saken var nødvendig for å få AP-lederne for retten. De måtte straffeforfølges. Hvis ikke, gjorde regjeringen seg selv skyldig til straff. Budskapet kunne ikke vært klarere enn i den siste setningen: «Jeg henstiller at statsministeren trer tilbake.»

Nå var det for sent å snu. Lindboe noterte at PM-et var distribuert i «et meget stort antall», blant annet til samtlige statsråder, men også til Bondepartiet og utenfor partiet. Hartmann nevner over 100 eksemplarer. Dahl mener imidlertid at det bare fantes tolv eksemplarer til statsrådene. Uansett, dette var illojalitet utenfor alle grenser, en åpen utfordring til Hundseid. Og denne gangen sprakk det for statsministeren. Han skal ha revet PM-et i stykker i raseri. Så forhørte han seg med de øvrige statsrådene. De reagerte ikke uten sympati for synspunktene i PM-et, men ingen var villige til å forfølge saken enn si bringe kritikken til noen votering i regjeringsskonferanse eller i noe annet forum. En slik votering ville betydd et dramatisk brudd med parlamentarisk sedvane siden 1884.

Hvorfor var det så viktig for Prytz og Quisling å få fjernet Hundseid? Det sentrale elementet i de juridiske resonnementene til Aall og Hjort var å presentere Stortinget med et forslag til løsning av krisen som Stortinget ikke kunne eller ville godta. I denne sammenhengen ville forslaget til løsning være å foreslå partiforbud mot AP og NKP, sammen med en pakke av forslag om økonomiske og politiske tiltak. Stilt overfor et avvisende storting skulle så regjeringen likevel iverksette forslagene. Dette kunne bare skje ved å ignorere Stortinget eller ved å oppløse det. Uansett ville

middelet være å iverksette unntakstilstand, med henvisning til en akutt revolusjonær trussel. Men statsminister Hundseid ville jo ikke foreslå noe av dette. Derfor måtte han vekk og plassen ryddes for en statsminister som ville det. Og han het Quisling.

Lovveien til diktatur

Dette var den lovveien som Hjort hadde skissert i sine PM-er. Den hadde man bestemt seg for allerede en måned tidligere. Den var for lengst luftet langt ut over den indre kjerne av Prytz, Quisling og Munthe og de tre juridiske rådgivernes krets. Den 25. oktober hadde Throne Holst introdusert Quisling, Prytz, Munthe, Hjort og Aall for kretsen 'Vårt Land', i sitt hjem på Bygdøy.³⁰⁴ 'Vårt Land' var en løs gruppe som siden midten av 1920-tallet hadde tatt på seg å reise penger til de borgerlige partiene. Nå ville Throne Holst at de skulle møte Quisling, og at han skulle orientere dem om Folkereisningen.

Alt dagen etter møttes de igjen, denne gang hos godseier Carl Otto Løvenskiold på Bærum Verk.³⁰⁵ Der fikk den indre kjernen i Folkereisningen som denne dagen var forsterket med Hvoslef, snakke ut med tidligere statsminister og generalkommissær, Jens Bratlie, Bondepartiets nestleder, Østby-Deglum, Samfundshjelpens leder, rittmester Christopher Fougner, lederen av Bygdefolkets krisehjelp David Seierstad, lederen av Arbeidets Frihet, prost Hans Aandstad, hoffmarskalk Peter Fredrik Broch, redaktør i *Nationen*, Thorvald Aadahl, Fedrelandslagetts leder, ingeniør Joakim Lehmkuhl, advokatene Borchgrevink og Hjort, selvfølgelig verten selv, Throne Holst, og «andre inviterte».

Det har vært diskutert hva som egentlig var intensjonen med dette møtet, og ulike teorier har vært presentert. Var det spørsmålet om pengestøtte til Folkereisningen som var tema, altså en fortsettelse av møtet hos Throne Holst dagen før? Alle deltakerne bortsett fra Lehmkuhl og Østby-Deglum var praktisk talt med i Folkereisningen. Hjort og Throne Holst må dessuten sies å ha vært vennligsinnede konkurrenter. Men alle var enige om behovet for pengestøtte. Derfor virker det noe søkt at man skulle ha samlet denne høyborgerlige kretsen bare for å diskutere det. Det må dermed ha ligget noe mer bak. Dahl mener at det egentlige temaet var Quislings ønske om samling av Samfundsvernet, Samfundshjelpen, Arbeidets Frihet og Bygdefolkets krisehjelp. Men hvis det var saken, virker det litt søkt også å ha invitert personer som ikke hadde noe med disse fire organisasjonene å gjøre. En tredje og mer sannsynlig forklaring er derfor

at møtet hadde med forberedelsene av selve kupprosjektet å gjøre. Det er også i den sammenheng hovedkilden til møtet, justisminister Lindboes dagbok, må leses.

Historikerne har stort sett basert seg på justisministerens nedtegninger. Lindboe hadde snappet opp rykter om det som skulle foregå, og hadde sine ører ute. I dette tilfellet var det ekspedisjonssjef Carl Platou, venn av Throne Holst og nestoren i Justisdepartementets arbeid med indre sikkerhetstiltak fra mange år tilbake, som var hans øre. Lindboe noterte i dagboken det Throne Holst hadde rapportert, formidlet gjennom Platou. Trolig ble møtet avholdt etter ønske fra kuppmakerne selv. De var interessert i reaksjoner på Hjorts forslag om en parlamentarisk framgangsmåte til statskuppet og var selvfølgelig også ute etter all mulig slags støtte. Men det ser ut som at det først og fremst var den politiske framgangsmåten de var opptatt av å luften. Planen var altså at regjeringen først skulle utfordre Stortinget og deretter ignorere mistillit. Hjort la selv fram en skisse om denne framgangsmåten. Det ser ut til at alle aksepterte at dette ville bety «diktatur», men de så det som et nødvendig sådant. Det var dette ordet, altså diktatur, som ble brukt, men det var ikke enighet om hvordan overgangen til diktatur skulle foregå. Spørsmålet man stilte seg var hva som var lovlig og hva som var ulovlig, når det ikke fantes lover, bare parlamentarisk sedvane? Platou hadde oppfattet hovedpunktene i planen slik at «efterat aksjonen mot Kullmann hadde forberedt stemningen,» skulle det drives gjennom en «forsterket boikottlov som Stortinget ikke kan vedta. Regjeringen skal likevel bli sittende og gå over til diktatur.» Så skulle kronen devalueres til 50 øre og «storfinans setter svære arbeider i gang.» Det skal altså foreligge en hel sammensvergelse,» skrev Lindboe forskrekket i dagboken sin.³⁰⁶ Men han noterte ingenting om militære enkeltdisposisjoner. Her hadde ikke kuppmakerne sluppet noe ut.

Var Prytz og Quisling fornøyd med reaksjonene på møtet? Dahl mener at Quisling var misfornøyd, men dette er basert på hans tolkning om at hensikten med møtet var en samling av Samfundsvernet, Samfundshjelpen, Arbeidets Frihet og Bygdefolkets krisehjelp.³⁰⁷ Trolig var både Prytz og Quisling fornøyde, kanskje med litt malurt i begeret, skal vi tro Platou. Han rapporterte nemlig at Bratlie hadde sagt at «det» burde gå lovlig for seg. Og at Throne Holst var «forskrekket» over Quisling og «trakk seg tilbake». Det siste var nok imidlertid basert på ønsketenkning fra Platous side. Hyllingstalene av Quisling hadde vært mange og sterke. Det er liten tvil om at forsamlingen ga sin tilslutning til planen.

Kullmann-saken var altså viktig fordi den kunne gitt Prytz og Quis-

ling en åpning til å sette fram et forslag etter Hjorts modell for Stortinget, et forslag som måtte bli forkastet av Venstre, Høyre og AP. Dette forslaget måtte regjeringen stå bak og det krevde medvirkning fra statsministeren. Den 26. november ble det imidlertid klart at det var uaktuelt. Derfor måtte Hundseid erstattes av en som ville spille med.

Nasjonale komiteer

Prytz, Quisling og Munthe utgjorde i disse dagene en indre kjerne i Folkereisningens Sentralkomité, med Hvosleflike i nærheten, diskré som alltid. De utfoldet en hektisk aktivitet i hovedstaden, med møter i Fedrelandslaget og i Den Konservative Studentforening, møter med representanter for næringsorganisasjonene på Bristol og møter hjemme hos bakmenn, som majoradvokat Eckbo og andre.³⁰⁸ Alt dreide seg nå om maktovertakelsen. Ryktene gikk i det politiske miljøet i hovedstaden. Høyres sekretær, Harald Gram, forsøkte nervøst å finne ut hva som foregikk. Mens Prytz assisterte Quislings framstøt i regjeringen, var Munthe, som vi har vært inne på, intenst opptatt med å finne ut av våpensmuglingskvasen. Som sikkerhetsansvarlig i 2. divisjons stab hadde han tilgang til Opdagelsespolitiet og assistanse fra lokale politifolk i Grenlandsdistriktet. Bortsett fra enda noen eventyrlige rapporter kom det imidlertid ikke noe håndfast ut av dette arbeidet. Som et siste, desperat trekk ga han seg ut på å infiltrere kriminelle miljøer som han mente hadde forbindelse med de revolusjonære. Men så fikk han brått, i begynnelsen av november en annen, og viktigere, oppgave.

På dette tidspunktet var forberedelsene til oppkjøret i regjeringen i slutfasen. Quisling hadde profilert seg godt på et foredrag for Fedrelandslaget noen dager tidligere, og hadde høstet stor applaus hos de konservative studentene, som været at noe var på gang.³⁰⁹ Møtet hos Løvenskiold hadde gått bra. Det skulle foreligge en aksept for hva som skulle skje fra «storfinansens», skrev Lindboe. Dette var kanskje en noe drøy konklusjon. Men Prytz, praktisk anlagt som vanlig, må ha innsett at det fortsatt var noen alvorlige mangler ved planen deres. Man manglet faktisk et organisatorisk nettverk som kunne tre i kraft og å ta trådene etter at kuppet var gjennomført. Folkereisningen kunne ikke selv spille denne rollen. Organisasjonen var for smal og for dårlig utbygd til det, dessuten hadde den aldri presentert seg som en offentlig organisasjon.

Et statskupp utført med militære tropper og avdelinger fra Samfundsvernet kunne nok overføre den sentrale makten til Forsvarsrådet, og dis-

triktskommandosjefene kunne nok også for en periode regjere som militærkommandanter i militærdistriktene. Men man ville ganske omgående trenge regionale og lokale sivile organer som kunne overta lokalforvaltningen fra kommunale og fylkeskommunale organer.

Trolig var det slike tanker som gjorde at Quisling satte Munthe i sving med å forberede opprettelsen av det han kalte «nasjonale komiteer rundt omkring i landet» i begynnelsen av november. Dette var et stortilt prosjekt som skulle forsøkes rigges opp på meget kort tid og under den stemningen av optimisme som onsdagsmøtet 26. oktober hadde skapt. Munthe satte i all hast opp et PM etter samtalen med Quisling, og skrev ut invitasjoner til Fedrelandslaget, Arbeidets Frihet, De frie Arbeiderforeninger, Samfundsvernet og Samfundshjelpen.³¹⁰ I invitasjonen gikk han rett på sak, viste til PM-et og ba om at alle formennene møtte i Oslo «for å tale om saken». Han ville ta kontakt pr. telefon «eller på anden måte» og forutsatte åpenbart at det politiske scenariet var kjent. De hadde jo alle deltatt på onsdagsmøtet hos Løvenskiold. I mellomtiden, ba han, om han kunne få tilsendt opplysninger om lokalavdelinger, celler eller tillitsmenn for å utarbeide et organisasjonskart. Noen dager senere skrev han til major Eckbo og tigget penger til prosjektet.³¹¹ «Nu skrider utviklingen ganske raskt fremad,» minnet han om, Quislings popularitet var «i stadig stigning» både på bygdene og i Oslo. Som et «talende tidens tegn» viste han til et utspill fra Knut Hamsun, som man hadde forberedt å få ut i avisene. Det kom til å «virke meget sterkt», spådde han. 'Nasjonale komiteer' skulle nå opprettes lokalt og fylkesvis over hele landet, underlagt en nasjonal sentralkomité i Oslo. Dette ville bli en komplisert prosess. De lokale komiteene skulle dannes ved at lokale representanter for de fire organisasjonene trådte sammen. For å få dette i orden overalt ville det bli nødvendig å sende organisatorer rundt i landet, og dette ville koste penger. Det hastet åpenbart, for Munthe ba Eckbo om å sende pengene direkte til Quisling i departementet.

Men de nasjonale komiteene ble like lite av som Forsvarsrådet. De var begge organer som skulle tre fram på scenen under og etter en maktovertakelse, som vi i ettertid vet aldri ble noe av.³¹² Årsaken til det var, som vi skal se, at den akutte krisen skled over, etter de avgjørende konfrontasjonene i regjeringen i slutten av november. I stedet for målbevisst å kjøre krisen fram til siste slutt, kom Quisling og hans sekundanter til å vikle seg inn i kompromissforslag som tok makten fra dem. Men dette lå ennå en stund fram i tid.

Siste forberedelser

Det hastet med å få de siste militære forberedelsene på plass. Vi har tidligere sett på de ordrene som forelå utarbeidet i første del av 1932. Nå skal vi se på hvordan de siste brikkene i dette ble forsøkt komplettert fram mot aksjonen mot Hundseid.

En militær maktovertakelse i Oslo måtte iverksettes av Oslo Ordensvern i samarbeid med Samfundsvernet. Hva hadde Samfundsvernet å tilby? Et tilbud kom som bestilt 6. januar 1932 til departementet, undertegnet av Hvoslef selv, formet som en innføring i Vernets historie og formål for personer som offisielt ikke skulle ha kjennskap til det. Det var et utbredt ønske innen Vernet, skrev Hvoslef, «å få utvidet grundlaget for Vernets virksomhet i en mer forsvarsmessig virksomhet». Vernet hadde blitt dannet i 1923 og bakgrunnen hadde vært storstreiken i 1921. Formålet var å hjelpe myndighetene mot «forsøk på å omstyrte den lovlige samfundsorden», og derfor var Vernet godkjent av Justisdepartementet som reservepoliti.³¹³ Vernet hadde om lag 15 000 medlemmer i underavdelinger over hele landet, var i sterk vekst og burde kunne utnyttes også til forsvarsmessige oppgaver, opplyste Hvoslef.³¹⁴

Quisling svarte med takksigelse 3. mars, samme dag som han sendte henvendelse om saken til Laake.³¹⁵ Skjønt henvendelse, det dreide seg mer om et direktiv, som Quisling til og med hadde påført som tjenestemessig «mobiliseringssak». I henvendelsen instruerte han Kommanderende general om at det fantes tusenvis av medlemmer i frivillige avdelinger utenfor krigsmakten som departementet «for kontrollens skyld og som en sikkerhetsgaranti» hadde bestemt at distriktskommandosjefene «i tilfelle av hel eller delvis mobilisering» skulle kunne disponere. Det formelle grunnlaget for dette henviste han til en bestemmelse fra 6. september 1905 og til hærordningen. Departementet hadde også bestemt «at når frivillige avdelinger således er innkalt til tjeneste efter myndighetenes ordre», var de underlagt Hærens bestemmelser, og skulle bekles, utrustes, bevæpnes, finansieres og avlønnes av distriktskommandoene. Til slutt anmodet Quisling Kommanderende general om å pålegge distriktskommandosjefene å oppta kontakt med frivillige avdelinger i sine distrikt ut fra det han beskrev som «krigsberedskapet innen distriktet».

Mens Quisling, Prytz og Munthe forberedte trontalen til Quisling, brukte Laake derimot tiden til å utforme alle de innvendingene han kunne finne. Han var stadig i aktivitet i forsvarsdebatten innad i Venstre, og snakket trolig også med Mowinckel om dette før han svarte. Laake

valgte å spille ballen tilbake til Quisling. Bestemmelsen fra 1905 krevde en «autorisasjon» av hver enkelt frivillig avdeling, hadde han funnet ut, men det var uklart om det var distriktskommandoene eller hvem andre som skulle gi en slik. Dessuten burde autoriseringen foregå likt over hele landet. Man kunne risikere at organisasjoner «som er sterkt politisk farget» og som det «absolutt ikke» var heldig å autorisere, ble nektet av en distriktskommando, og godtatt av en annen. Og hvordan ville det da bli med Samfundsvernet, påpekte han, som allerede var underlagt politiet. Ville ikke det bety at Samfundsvernet ville bli underlagt to statsmyndigheter? Dette ville være ytterst uheldig. Her trengtes det oppklaringer. Et annet uklart spørsmål, slik Laake så det, var om det var hele organisasjonen eller bare de avdelingene den satte opp, som skulle være underlagt Forsvaret. Det kunne vel ikke være meningen at de militære skulle føre kontroll med det indre organisasjonslivet? Ville ikke det bli oppfattet som utidig innblanding? Et tredje problemkompleks var knyttet til frivillige avdelinger som ikke ønsket å underlegge seg Forsvaret. Hva om de bent fram nektet? Skulle man da bruke tvang? Her måtte man ha klare regler. Det siste Laake brakte opp var hva som skulle skje med skytterlagene. De var jo fra gammelt av underlagt Forsvarets kontroll og var forpliktet til å utføre tjenester for Forsvaret i en krigssituasjon. Hvis andre frivillige avdelinger kunne nekte å underlegge seg Forsvaret, måtte man også overlate til skytterlagene å bestemme om de ønsket det samme. Og hvilke konsekvenser ville det få? Det var i det hele tatt en mengde problemer som måtte løses, og særbestemmelser som måtte utarbeides, før Laake ville gå videre med Quislings instruks. Foreløpig anbefalte han at distriktskommandoene begrenset seg til å skaffe seg informasjon om frivillige virksomheter innen sine distrikter.

Laake førte kampen på flere fronter. Fra Akershus Kommandantskap hadde departementet 11. januar 1932 fått en, trolig også bestilt, direktehenvendelse med krav om styrking av Oslo Ordensvern, ved oppretting av en operativ stab, motorisering av avdelingene og avgivelse av et eget sambandskompani.¹⁶ En slik henvendelse skulle normalt ha gått tjenes-tevei, via Laake. Men under Quisling var normal saksbehandling ikke det samme som tidligere. Oslo Ordensvern var blitt en formidabel styrke, på nivå med en feltmessig divisjon. I det hele tatt tenkte man seg i kommandantskapet nærmest en divisjonskommando, med betegnelsen «Akershus divisjon» eller 7. divisjon. Man var åpenbart allerede i gang med å foregripe hvordan Samfundsvernets lag skulle innpasses. Derfor ønsket man flere adjutanter, slik at divisjonsstabens adjutantkontor «kan fylde

oppgaven som et organisasjonskontor for de tilstrømmende frivilliges organisering i avdelinger, for supplering av ordensvernsavdelingenes styrke m. v.». Det burde være unge generalstabsoffiserer, understreket man. Og her vet vi jo at Quisling hadde flere å ta av.

Laake fikk en kopi av kommandantskapets skriv av Aavatsmark samme dag. I svaret utsatte han i realiteten forslagene, uten direkte å avvise dem. Han kunne naturlig nok ikke forstå behovet for en egen operativ stab. Men han ville komme tilbake til det senere, svarte han. Det samme svarte han på forslaget om motorisering. Noe behov for ekstra adjutanter mente han ikke var til stede, fordi oppgavene for ordensvernet var av «sådan art og formentlig så kort varighet» at man ikke behøvde å øve opp frivillige. I klartekst føyde han til at «nogen sammenblanding av militære ordensvernavdelinger og civile organisasjoner ikke bør finne sted». Å innføre nye betegnelser som Akershus divisjon eller 7. divisjon fant han ingen grunn til. Da Quisling fikk saken tilbake fra Laake, formulerte han seg imidlertid som om Kommanderende general hadde støttet forslagene, hvilket jo slett ikke var tilfelle.³¹⁷ Dette var en kommandosak, og på det felte styrt Laake.

Quisling kom altså ingen vei ved å forsøkte å blande seg inn direkte. Det måtte skje via administrative vedtak. Han måtte få på plass en ordning slik at Samfundsvernet kunne brukes som om det var en del av Forsvaret. Det kunne kanskje oppnås ved å introdusere Vernet i det små. I tiden etter trontalen fikk derfor Laake tre saker på bordet. Det dreide seg om støtte til et skytekurs for Vernet i Stavern, om å stille ammunisjon til rådighet og om utlån av våpen og materiell. Med henvisning til at ikke «grundlaget for samarbeidet mellom Hæren og de frivillige organisasjoner var fastsatt», utsatte han alle tre. Han la til at de fra «visse hold» kunne bli tillagt «politisk betydning», og derfor måtte han behandle dem inngående. Igjen var det snakk om kommandosaker, der Laake var den som bestemte.

Så, 17. oktober 1932, skar Quisling gjennom. I et finurlig formulert skriv til Laake, som på den ene siden informerte om at bestemmelsene av 3. mars skulle utstå på grunn av generalens innvendinger, skulle på den annen side følgende bestemmelser straks tre i kraft:

I tilfelle av hel eller delvis mobilisering disponerer distriktskommandochefene til støtte for landsforsvaret over de i kommandodistriktet eksisterende frivillige avdelinger. Ordre om deres innkallelse utgår fra Forsvarsdepartementet samtidig med eller etter at militær mobilisering er befalt.

Det som skulle inn under ordningen var skytterlagstropper, Samfundsvernet, «frivillige skytterkompanier m.v.»³¹⁸ og to andre typer avdelinger, Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar og Norske Kvinders Frivillige Verneplikt.³¹⁹ Når disse var mobilisert var de underlagt Hærens bestemmelser, og de skulle dermed bekles, utrustes, væpnes, underholdes og forsørges etter Hærens regulativ. Distriktskommandosjefene ble pålagt kontakt med de aktuelle organisasjonene ut fra deres ansvar for krigsberedskapet i distriktene sine.

Hvilke av disse ulike organisasjonene var viktigst for Quisling? Etter at hærordningen var vedtatt i 1931, hadde flere private grupper rundt i landet begynt å tilby militær opplæring. De henvendte seg til gymnasiaster og borgerlig ungdom, og alle gruppene var ledet av aktive eller vernepliktige offiserer. De konkurrerte altså om samme ungdom og var i vekslende grad fascistisk influert. Ingen av dem kunne mønstre mannskapsstyrker som kunne måle seg med Samfundsvernet. Så det var Samfundsvernets lag som først og fremst var siktemålet med skrevet. Nå skulle de tas inn.

Laake ga seg imidlertid ikke. Igjen anførte han en rekke innvendinger, som han begrunnet med at Samfundsvernet burde forholde seg til kun én statsmyndighet.³²⁰ Å henvende seg direkte til Samfundsvernets avdelinger mente han ikke kom på tale. Burde ikke distriktskommandoene i stedet innhente opplysninger fra politiet, som de pr. dato var underlagt? Ville det ikke være mer fornuftig å la politiet disponere dem også videre? Kunne de ikke for eksempel brukes bedre som reserve for krigspolitiet ved mobilisering? Det var helt uaktuelt, etter hans oppfatning, at Samfundsvernet skulle kunne gå inn i Hæren som egne avdelinger. Det ville undergrave soldatenes anerkjennelse, autoritet og kvalifikasjoner. Det eneste det kunne bli spørsmål om var at den enkelte verner kunne gå inn i allerede eksisterende militære avdelinger. Men også det var Laake mot. Uansett måtte disse spørsmålene utredes bedre før han kunne ta saken opp med distriktskommandoene. Dessuten, skrev han, så burde hele saken også tas opp med Stortinget. Dette minnet han om at han allerede hadde foreslått, og hvis departementet «med det første» aktet å legge fram en proposisjon for Stortinget, så anbefalte han at departementets bestemmelse av 17. oktober «foreløpig utstår».³²¹ Det var ingen tom trussel. Laake hadde meget gode forbindelser i Stortinget, som hvis anledningen bød seg, ville være meget interessert i å stille spørsmål om hva bestemmelsen av 17. oktober innebar.

Men Quisling presset på. Vi vet hvorfor han hadde slikt hastverk. Her var ikke tid for formaliteter. Han fastslo enkelt og greit at bestemmelsene av 17. oktober ikke var en kommandosak. Departementet hadde allerede

bestemt seg. Han henviste til proposisjonen om den nye forsvarsordningen og dens detaljproposisjon, som for lengst hadde tilslutning fra flertallet i militærkomiteen.³²² Men i realiteten hadde han et stykke på vei innrømmet at han egentlig tok feil i dette. I pålegget av 17. oktober hadde han nemlig bare anmodet Kommanderende general om å informere distriktskommandosjefene, ikke gitt pålegg, og dermed hadde han gitt Laake et argument. Laake forhastet seg derfor ikke. Selv om han var på det rene med at han kanskje til slutt måtte avfinne seg, lot han saken ligge, foreløpig over jul.³²³

En ganske utålmodig Quisling opptrådte da som om pålegget av 17. oktober faktisk allerede var iverksatt og at han fritt kunne legge til grunn at Samfundsvernet og andre frivillige avdelinger i løpet av kort tid ville bli inkorporert i planene som forelå for distriktskommandoene. Men Laake skrev ingen brev, ga ingen ordre. Han foretok seg ingenting. Quisling ble desperat. Noen dager etter 17. oktober, vi vet ikke hvor mange, hentet han derfor fram sine udaterte ordre til divisjonssjefene, som hadde ligget klare siden begynnelsen av året. Innholdet var dramatisk. Her er en av dem:

Hemmelig

1. Efter konferanse med FD anmodes Disvisjonen om uten opphold aa la innkalle alle sikkerhetsvakter og jernbanevakter som er planlagt opsat. Vaktene disponeres efter de oppgjorte planer.

2. Likeledes innkalles uten opphold:

Bare til 3. Div: Kp.5/IR 8 som er planlagt opsatt som ordensvern paa Malde.

Bare til 4. Div: 2 landvernkompanier og et mitraljøsekompani av IR 9 planlagt opsatt som ordensvern paa Bergenhus samt den som ordensvern planlagte mitraljøseopsetning paa Bergens befestninger (Gravdal).

Bare til 5. Div: 2 kp.r + mitr./IR 12, 2 btt.r/AR 3 og en tel.avd. samtligte planlagt opsatt som ordensvern i Trondheim, samt ordensvernavdelingene av DR 3.

3. F.V.A. er innkalt samtidig hermed og underlegges DK overenstemmende med FDs bestemmelser av

F.V.A. blir snaest mulig aa uniformere, utruste og bevebne ved DKs forsorg.

3. Kvittringer for mottagelsen av nærværende ordre utbes pr. omgaaende.

Så førte Quisling inn i datofeltet under punkt 3 «17.10.32.» At han gjorde dette nettopp da, i de dagene som det stormet mest i regjeringen, må vi ta som et tegn på hvordan han tenkte seg utgangen på krisen. I denne handlingen løp hans politiske og militære tanker sammen. Det forteller

oss intensjonen med de militære ordrene som lenge hadde ligget klare med åpne datofelt. Bestemmelsen av 17. oktober måtte på plass. Den var den siste biten i et puslespill som hadde startet ti måneder tidligere. Denne lille handlingen, å skrive inn disse få tallene, viser oss hvor planmessig han hadde gått fram. Nærmere er det trolig vanskelig å komme.

Når skulle det skje? Den eksakte dato måtte jo komme som et resultat av begivenhetene. Den kunne ikke fastsettes på forhånd. Ettersom krisen skjerpet seg i dagene etter 25. november må Prytz, Quisling og Munthe ha forutsett at Hundseid ville bli presset ut i slutten av måneden eller i begynnelsen av neste. Et framstøt overfor Stortinget kunne følge omgående, men hvordan det var tenkt vet vi ikke. Stortingrepresentantene var ikke samlet.³²⁴

Hvis det er riktig som her antydes, at kuppet var så nært forestående, hvorfor har vi ikke da bevart flere politiske proklamasjoner, erklæringer, i det hele tatt noe av den mengden av politiske utspill overfor publikum som vi skulle vente må ha eksistert? For det første har vi, som vist, også noe av slikt. Man må imidlertid ikke glemme at det som finnes, stort sett er rester av dokumenter som senere har blitt destruert eller gjemt unna. Det ville være helt utrolig hvis aktørene unnlot å fjerne slikt materiale når de etter en tid forsto at kuppet ikke lenger var mulig å gjennomføre slik det var planlagt. For det andre er det slett ikke sikkert at kuppemakerne var så opptatt av mer enn et minimum av politiske utspill i forbindelse med selve kuppet. De så jo prosjektet som en militær sikring av det bestående samfunn, og mente at det var innlysende nok. Her kan parallellen til general Francos opprør mot den spanske republikanske regjering i 1936 kanskje være av interesse. Den startet som en ren militær inngripen mot det de oppfattet som samfunnsoppløsning, en slags preventiv aksjon for kirke, trone og kapital, som først etterhvert ble politisert. Som vi har sett, lå også i Norge politiske tanker om en preventiv inngripen mot en regjering til grunn, her riktignok en sosialdemokratisk regjering, slik Munthes skrev i sitt PM fra januar 1931. Hvor mange politiske erklæringer man hadde tenkt seg har vi egentlig ikke kunnskap om. Vi kan altså ikke vite hva som kan ha eksistert av dokumenter og hva som kan ha skjedd med dem. Men vi vet i hvert fall hvordan det hele endte.

Presset på å finne en ordening i minnelighet mellom den koleriske Hundseid og den sangvinske Quisling var sterke og vanskelig å stoppe. Det var for mange som ikke ville med på ferden. Og her var for mye personlig ære og tung skjebnetro til rasjonell og systematisk iverksetting av kuppet. På tross av at det ene anklageskriftet bitrere enn det annet og ditto

forsvarsskrift og svar sirkulerte innad i regjeringen, lot Quisling seg trekke med i kompromissforhandlinger 5. desember, etter intervensjon av blant andre statsrådene Trødal og Lindboe. Og da endret situasjonen seg. Vi kan se det i ettertid. Men der og da var det selvfølgelig umulig å innse det. Trolig forsto ikke Prytz, Quisling og Munthe at det gyldne øyeblikk var forbi, før det et stykke ut i januar 1933 ble kjent at Venstre hadde bestemt seg for å felle regjeringen. Forhandlingene i Kullmann-saken blandet seg sammen med de to andre fanesakene, foreningsloven og boikottloven. Det hele trakk ut og endte, som kjent, først med regjeringens avgang i februar 1933.

Quisling ga offentlig sin versjon av det som hadde skjedd først åtte år senere, i et intervju i en av Tysklands mest innflytelsesrike aviser.³²⁵ Der hevdet han at regjeringen hadde gjort knefall og hadde latt ham falle, han «ble skjøvet ut av regjeringen [...] Dermed var spørsmålet for meg dette: Skal jeg bruke makt eller ikke? Jeg siktet ikke mot en voldsløsning [...] og dermed oppstod Nasjonal Samling tidlig på året 1933.» Det har vært hevdet at dette intervjuet ble misforstått av journalisten, på grunn av Quislings dårlige tysk. Men det eneste her som kunne tolkes slik, var setningen om at Quisling ble skjøvet ut av regjeringen. Den var nemlig saklig feil. Men det øvrige bekreftet han selv fem år senere, under straffesaken i 1945. Da sa han ganske uoppfordret: «Mange ganger har jeg spurt meg selv: Har du gjort din plikt da du ikke slo det i stykker? Du kunne gjort det. Du kunne ha kastet ut disse folk, og satt skikkelige folk på plassene, og Norge hadde vært reddet fra denne katastrofe, og det var kommet ren luft inn i landet.»³²⁶

Kildene gir Quisling altså rett et stykke på vei, men ikke helt. Mente han virkelig at han i 1932 kunne ha gjennomført et vellykket militærkupp hvis han bare hadde bestemt seg for det? At det kun var avhengig av hans vilje? Det er trolig å dra det for langt. Intensjonen hans i 1945 var selvfølgelig å framstå så forsonende og demokratisk som mulig. Han hadde liksom valgt demokratiets vei dengang, i 1932. Men dette var, som vi har sett, også saklig feil. Han ble nemlig tvunget til dette. Det er likevel tilstrekkelig å registrere at han i sitt livs siste kamp innrømmet at kupplanene fantes, og at de historikerne som går ubemerket forbi dette bidrar til å skjønne norsk militærhistorie.³²⁷

Historikerne har til nå beskrevet den store politiske krisen i disse dagene i slutten av 1932 uten å se den underliggende militære trusselen som kildene viser forelå.³²⁸ Men avisene på den tiden derimot mer enn antydning at *de* så alvorlig. Da høyesterettsdommer K. F. Dahl i et foredrag i Bergen

tok et oppgjør med Quislings aksjon i regjeringen, var overskriften i *Dagbladet* «Truer med 'borgerkrig' hvis hans aksjon gjennomføres». Ifølge referater i flere aviser satte Dahl saken helt på spissen. Han oppga at Munthes smuglerkilder var straffedømte kriminelle, og at en rettsaksjon som Quisling hadde foreslått «vil kunne gi signalet til indre uroligheter av en hittil ukjent voldsomhet. Borgerkrigen tør da være oss nærmere enn noen ansvarlig politiker ønsker. Ansvarer vil falle tungt på det regjeringsparti som har stillet denne eventyrene i spissen for landets væpnede styrker.»³²⁹ *Nationen*, Quislings ene husorgan, truet deretter med at Dahl burde fratras sin stilling.³³⁰ Det andre husorganet, *Tidens Tegn*, spurte om hva det var som gjorde at en av landets høyeste dommere kunne true regjering og samfunn med borgerkrig.³³¹ Aldri har man sett en så ansvarsløs regjering», skrev *Arbeiderbladet*. *Dagbladet* skrev profetisk på lederplass med overskriften «På fallrepet» at «Det er slike ting en diktator tillater seg.» Dette var et ekko av en måned gammel spådom om at saken kom til å ende med regjeringens fall. «Han er en farlig mann for landet; men også for Bondepartiet.»³³² Og *Dagningen* skrev: «Er Kullmann forræder, hva er så Quisling da? Ja, vi bare spør.»

Hvordan gikk det så med Kullmann og Carson? Rettsapparatet rullet med ubønhørlig logikk over Kullmann. Men Quislings forsøk på å bruke ham til å forby AP og NKP og til å knuse Hundseid i sin vei til diktatur, falt i fisk. Faktisk måtte Quisling gå før Kullmann. Først 2. desember 1933 ble nemlig Kullmann fradømt sin stilling. Deretter brøt han med AP i 1935, fordi partiets stortingsgruppe i februar dette året hadde gått inn for oppbygging av eksport av ammunisjon fra Raufoss Ammunitionsfabrik og torpedoer fra Marinens torpedofabrik. I 1935 aktiviserte han seg i det internasjonale fredsarbeidet, og i denne forbindelse reiste han til Roma og aksjonerte mot Italias okkupasjon av Etiopia.³³³ Dette førte til at han ble arrestert og utvist fra Italia. Det kunne gått verre. Denne heltmodige handlingen ble møtt med skadefro kommentarer i en samlet borgerlig presse i Norge. Etter at Norge senere ble okkupert, fortsatte Kullmann med å reise rundt i landet, agitere, holde foredrag og skrive om fredssaken. Dagen etter angrepet på Sovjet ble han arrestert og avkrevd løfte om å slutte å arbeide for fredssaken. Men han nektet. Han endte så i Sachsenhausen sammen med blant annet Einar Gerhardsen og August Lange. Der døde denne modige og rettlinjede idealisten i juli 1942. Det ble sagt om ham at grunnen til at han døde, var at han ga maten sin til medfanger. Øverland skrev om ham i diktet *Sverdet bak døren* (1956): «Han eiet ikke folkevett; Han gjorde det han selv fant rett.»³³⁴

Og hva med Carson? Han skulle uansett ha avsluttet sin karriere som yrkesbefal i 1934 etter aldersbestemmelsene. Det ser ikke ut til at det ble kjørt noen avskjedsprosess mot ham. Senere ernærte han seg som fisker og banksjef i Rødøy. Under okkupasjonen var han forsyningsjef i kommunen og deltok i illegalt motstandsarbeid. Så ble han angitt, og 17. mars 1944 ble han arrestert av Gestapo i såkalt «kommunistsak». Veien gikk via Misjonshotellet til torturisten Henry Rinnan i Trondheim, og så til Grini ved Oslo. Men han slapp Tyskland og overlevde krigen, riktignok uten et par fortenner.

Kapittel 6

IDEOLOGI FOR PLIKT OG TVANG

Kjære Olav, [...] Nu 17. mai skal vi ha stor fest paa «Grand». Offisersforeningen staar i spissen for arrangementet. Vi er alt «fullt» med over 80 deltagere [...] Underekrukskolen skal vi lage IR 15's Olympiade. Stort og mektig idrettsstevne, der aapnes med opstilling av hele rekrutskolen til parade, og avsluttes med «militært skuespill i røk og damp.» Jeg sier det ikke til noen her, men Du skal faa vite det: I alt dette arbeider jeg for N. S. Alt dette er ting som forbereder veien for Quisling. Men jeg er ikke saa dum at jeg sier det til folk i Narvik.

SUNDLO TIL FIVE, MARS 1933³⁵

I «kamptiden» – de første årene – som partiveteranene senere snakket om i romantiske ordelag, var man hele tiden opptatt av at makten egentlig tilhørte partiet og Quisling. Han hadde en skjebnerett, som allverdens sammensvergelse hindret ham i å utøve. Men på egne vegne ville han ikke delta i spillet. Og det at han likevel deltok forklares ofte med at han som statsråd *måtte* gjøre det. Han var påtvunget en offerrolle, som han med sin ubestikkelige hederlighet og ærlighet ikke hadde forutsetninger for og ikke likte. Han var et offer for en konspirativ arbeiderbevegelse, for ambisiøse taskenspillere i politikens verden, for griske forretningsmenn, ja, også for Moskva. Men altså i bunn og grunn et offer. Han kom til kort, ja, måtte komme til kort, slik han var skapt og formet i den urnorske Fyresdal.

Mitt bilde av Quisling på denne tiden er annerledes. Han var skjøvet fram som militærstatsråd av personer som ikke bare ønsket en omveltning, men som hadde innsett at slik den politiske situasjonen i Norge var, så ga denne stillingen et egnet utgangspunkt for en maktovertakelse. En slik vurdering var ikke tatt ut av luften. Hvis vi kaster blikket ut over landegrensene og ser hva som foregikk i andre land, så ser vi at

langt de fleste militærkuppene rundt i verden på 1900-tallet startet i forsvarsledelsene.

De prosjektene som ble iscenesatt fra departemessjefens side og som senere gjerne er blitt knyttet til hans person, var dermed ikke utslag av hans bisarre personlighet, men pekte fram mot den altoverskyggende hendingen han forberedte: statskuppet. Han og hans folk klargjorde samfunnet for en politisk krisesituasjon, parallelt med stadige forsøk på alliansebygging for at Quisling i en slik situasjon kunne framstå som nasjonens redningsmann. Det fantes en fascistisk 'generalstab' under uformell ledelse av Frederik Prytz, Hafrsfjordskretsen. Den besto av offiserer som arbeidet med de spesifikke militære forberedelser. At maktøvertakelsen skulle framstå som 'spontan' hindrer ikke at den ser ut til å ha vært nitidig planlagt.

Så er det lett i ettertid å peke på svakheter ved prosjektet. Folkereisningen var ganske løselig. Den manglet ikke politisk kreativitet og påfunn, men evne til å omsette dette i handlekraft og sentralisme. Det lyktes dem aldri å omsette bred sympati fra borgernes side til politisk gjennomslag. Sammenliknet med Tyskland på samme tid manglet vi i Norge stormtroppene som skapte kaos og terror i gatene. I Tyskland ble omveltningen skapt gjennom en serie med forbud og innskrenkninger av de demokratiske rettighetene som tilsynelatende hadde som formål å skape orden. Som vi skal se i neste kapittel, ble det også hos oss gjort forsøk på å skape slike stormtropper. Men bak disse fantes ingen tilstrekkelig samstemt kaderorganisasjon som beslutsomt kunne rydde opp i indre motsigelser, slå mot staten og sende aktivistene ut i gatene for å bryte ned borgernes trygghetsfølelse.

Aktørene i Norge ser ut til å ha hatt en forestilling om at krisen ville komme til å utvikle seg mer eller mindre av seg selv. De hadde en forestilling om at situasjonen i den grad var overmoden for endring at det bare var å vente. Kanskje ble de overveldet av sin egen krisefølelse, kanskje undervurderte de systemets evne til å gjenvinne stabiliteten, kanskje hadde de overdreven tiltro til Quislings personlige muligheter til å drive utviklingen fram fra sin posisjon som statsråd. Det siste var i så fall ikke helt uten grunn. Vi har sett hvordan tiden fra pepperoverfallet til konfliktene innad i regjeringen på slutten av 1932 ble stadig mer tilspisset.

Da regjeringen Hundseid falt i 1933, og denne fasen i den norske fascismens historie dermed var over, hadde Quisling mistet sitt politiske utgangspunkt fra toppen av systemet. Enda viktigere, han hadde mistet sin posisjon som landets øverste militære sjef. Riktignok innså han ikke

dette med en gang. Trolig hadde han håpet å komme tilbake senere, enten som forsvars- eller statsminister for en bondepartiregjering. Det var med dette som utsikt han nølte da andre, som klarere enn han hadde sett det politiske skiftet, presset på for å gjennomføre omformingen av Nordiske Folkereisning til Nasjonal Samling, som et vanlig politisk parti. De hadde innsett at kampen om makten hadde gått fra å være direkte og kortsiktig til mer indirekte og langsiktig.

Fra da av fantes altså ingen annen vei enn langsiktig partiarbeid. Man trengte politisk modning, idéutvikling og ikke minst kaderoppbygging. De politiske ballene som var kastet opp i luften 1930–33 måtte sorteres, noen legges bak og andre flyttes fram i fokus. Dette gjaldt ikke minst programposten om den nazistiske statsformen, den korporative staten, som det naturlig nok fantes ulike oppfatninger om blant partistifterne, etter som noen av dem var store og andre mindre kapitalister, noen var offiserer, og noen var sivile embetsmenn, og derfor hadde høyst ulike økonomiske interesser av slike omkalfatringer. Men i særlig grad gjaldt slike motsetninger programposten om det korporative samfunn, og bak det arbeidets betydning for nasjonalsosialistisk teori. Om noe kan sies å utgjøre selve grunnsteinen for korporativ teori i NS-bevegelsen, så må det ha vært om arbeidets organisering. Allerede i 1918 hadde Quisling og Prytz diskutert hvordan den politiske arbeiderbevegelsen hadde pervertert arbeidslivet ved å fremheve parolen om retten til arbeid. For de to var det ikke retten, men plikten til arbeid som var sakens kjerne.

I Tyskland var den korporative nazistaten under full oppbygging våren 1933. Selv om Hitlers norske sympatisører ved hyppige reiser og på andre måter forsto hvilken vei det bar der, var det også mye som sto uklart for dem. Etter Hitlers oppløsning av de politiske partiene som hørte til arbeiderbevegelsen, og omformingen av 1. mai-feiringen fra å være arbeiderklassens dag til å bli 'arbeidets dag', kunne ingen være tvil om at retningen innebar ensretting og militarisering, ei heller om at NSDAP i særlig grad var rettet mot arbeiderbevegelsen. Det ble i Tyskland omgående slutt på kollektivavtaler og streikerett. Opprettelse av Deutsche Arbeitsfront i prøyssiske former feide arbeidsløse ut av matkøene og over i arbeidsleire. I Norge kunne det da nystiftede NS, med sine mange indre uavklarte politiske motsigelser, selvfølgelig ikke slå an slike toner, selv om mange så med sympati på utviklingen i Tyskland. Der ble det jo slutt på både arbeidsløshet og streikeuro praktisk talt over natten.

Det var altså ikke tilfeldig at arbeidslivets organisering opptok Quisling og Prytz så mye. Det hang ikke bare sammen med de kapitalinteres-

sene som Prytz og mange av de høyborgerlige i og rundt bevegelsen hadde som privatpersoner, selv om dette også var viktig. Emnet hadde likevel mer å gjøre med behovet for å skape et ideologisk sammenhengende system, som omfattet hele samfunnets historie inklusive arbeidets. Intet mindre. Dette var ambisiøst. Men så hadde da også bevegelsen store mål! Man måtte skape orden i denne delen av idé-systemet hvis bevegelsen skulle evne å gro inn blant norske arbeidsfolk. Bevegelsen måtte gi teoretiske svar på arbeidsløshet og på problemene knyttet til arbeidskamp, i det hele tatt på hvilken plass arbeidet skulle ha i et samfunn preget av militær disiplin og plikt. Som ellers søkte Prytz og Quisling etter svar fra historien, uten at noen av dem hadde særlige forutsetninger for det. Men det fantes tanker om dette i tiden som man kunne knytte seg til, tanker om arbeid som kilde til foredling av ånd, moral og sosial fred og tanker om plikt. Dette var et emne som naturlig nok opptok militære i og rundt partiet.

I tidens tanker fantes forestillinger om et fordums samfunn der arbeid ikke var noe som kunne kjøpes og selges, men var en grunnleggende plikt, regulert av et rettfærdig lovverk og håndhevet med militær ubønhørighet. Dette var ikke helt uten grunnlag i datidens historiske viten. En gang hadde det eksistert en jordbruksstruktur over store deler av Europa, der de fleste hadde arbeidsplikt mot troskap til en herre som ga dem militær beskyttelse. Dette økonomiske systemet kaller historikerne føyalisme. Riktignok er det uenighet mellom historikerne om hvor utbredt dette systemet noen gang ble i Norge. Det er imidlertid enighet om at dette slett ikke var et samfunn preget av frie, stolte idealmennesker, hvor «arbeidet adler ånden», men et samfunn preget av brutal underkastelse for de som arbeidet. Arbeidsplikt og militær tvang hadde slik sett vært to alen av samme stykke. Arbeidet hadde hatt sin faste plass i et slik system, som hadde blitt oppfattet som uforanderlig. Det var i et slikt førborgerlig samfunn Prytz og Quisling så for seg sine idealmennesker preget av frivillig arbeidsdisiplin og pliktoppfyllelse overfor en sivilmilitær øvrighet. Denne oppfatningen av forholdet mellom arbeid og plikt fikk i deres tankeverden karakter av å være noe naturgitt. Herfra kunne man hente forestillinger om at den militære makt hadde krav på ubetinget underkastelse, ikke bare over arbeidet, men også over den sivile myndighet. Å se på forholdet mellom arbeid og plikt som naturgitt var heller ingen ny tanke. Det var en helt vanlig oppfatning fra det førindustrielle samfunnets tid.

Slik søkte Prytz og Quisling etter historiske argumenter for at arbeidsplikt og militær makt kunne framstilles som noe naturbestemt.

Disiplin, arbeid og rase

NS-ideologien om arbeidslivets organisering løp ut av disse forestillingene. Den anså at det store forfallet hadde startet med den franske revolusjonen i 1789, som hadde fravristet fellesskapet kontrollen over økonomien og gjort den til et redskap for pengepugere og spekulanter. I Norge hadde disse erobret makten i 1884 og årene fram mot 1905, og konstruert den foraktelige politikerstaten med sine yrkespolitikere, kyniske pengemenn og fagforeningsvelde. For at fellesnyttens igjen skulle kunne settes i høysetet framfor særinteressene, måtte arbeiderbevegelsen fravristes sin kontroll over arbeidet. Arbeidet måtte ikke bare frigjøres for å øke fellesskapets rikdom, men også for å kunne gjeninnta sin urgamle funksjon som kilde til fornying og foredling av det nordiske mennesket og den nordiske rasen. Arbeidet ble dermed opphøyet til et mytisk dannelsesideal. Frigjørt fra fagforeningstyrannei og interessestrev skulle så arbeidet organiseres i samfunnsnyttige laug, hvor direktør og arbeider skulle stå sammen for fellesnyttens gjennom arbeidsting og, helt øverst, gjennom rikstinget. I og for seg var det ikke rasen som var det sentrale i resonnementet. Det var snarere slik at det korporative kjernetemaet lett lot seg innpasse i den rasiske tenkemåten som var så populær blant høyreradikale på denne tiden.

Forestillingene om det frie arbeidet spilte på denne måten en nøkkelrolle i den norske fascismens korporative ideologi allerede fra starten, og, selvfølgelig, for planene om revolusjonering av staten. Og selv om de ulike delene av det fascistiske byggverket ikke kan ses isolert, var dette selve kjernen, grunnleggende for den indre logikken som bandt hele bevegelsens tankeverden sammen.

Hvordan kan man plassere NS' forestillinger om arbeidslivet og arbeid i lys av den mer langsiktige historiske utviklingen i Norge siden 1814? Historikerne har vanligvis sett på disse forestillingene som reaksjoner på de økonomiske lovmessighetene som styrte den moderne, kapitalistiske markedsøkonomien i mellomkrigstiden. På dette feltet som på så mange andre felt ønsket NS å vende tilbake til det gamle samfunnet. Med det mente de tiden før kapitalismen og industrialismens gjennombrudd. Det var det gamle, nordiske bondesamfunnet med dets tilsynelatende enkle og stabile økonomiske relasjoner og trygge struktur som var idealet, et samfunn som de mente måtte ha vært preget av ærlighet, disiplin, plikt og troskap. Det løp en slags moralsk rikdom ut av dette, om enn uten videre økonomisk rikdom.

Dette var naive forestillinger. Det gamle bondesamfunnet før in-

dustrikapitalismens tid hadde bare vært trygt for en liten overklasse. Det hadde dessuten aldri vært stabilt, men forandret seg i takt med indre og ytre økonomiske forhold. NS-ideologien blandet sammen et sagadrapert bilde av viking og bonde med romantikkens forestillinger om føydal- og enevoldstidens godseieradel, og blandet det igjen sammen med aristokrati- og bondeideologi fra første del av 1800-tallet og embetsstandens elitetenkning 50 år senere. Det var selvfølgelig en mengde motsigelser innebygd i et slikt tankespinn. Man plukket litt her og litt der. Her fantes verken idéhistorisk eller realhistorisk klarhet.

Men det var heller ikke logikken som var poenget, men å skape en passende ideologisk tumleplass for en fremadstormende, antidemokratisk bevegelse som sårt trengte teorigrunnlag og idealer. Mens resultatet for et kritisk publikum ble en latterlig og usammenhengende suppe, tidvis kvalmende med nesegrus dyrking av blod, jord, autoritet og rase, som hos journalisten og forfatteren Erling Winsnes, ble forestillingene for andre inntagende, som for eksempel når de ble bakt inn i litterære former hos Knut Hamsun eller hos Trygve Gulbrandsen.³³⁶ For disse forfatterne representerte det frie vare- og arbeidsmarkedet et dyptgående forfall, som tiltrakk seg og skapte laverestående mennesker, i motsetning til det gamle samfunns høyreste, blonde, nordiske odelsbønder.

Slik tanker var elementer i et felles borgerlig tankegods på 1920-tallet. Reaksjonært, rasistisk, ja, utvilsomt, men likevel ikke mer enn en umoden, populistisk halvfascisme. Den som kom til å bli stående som opphavsmann til en mer helhetlig, fascistisk arbeidsideologi for bevegelsen selv, var nettopp Erling Winsnes. Hans bøker og artikler med dette som gjennomgangstema ga han ry som en ny intellektuell inspirator nettopp i den tiden da det store ideologiske behovet for en ny samfunnsforståelse oppsto på den ekstreme høyresiden i overgangstiden 1933–35. Hans eksentriske livsutfoldelse, tragiske livsskjebne og tidlige død i 1935 hører vel også med i forklaringen av den mytiske status han oppnådde, særlig hos desillusjonerte og utålmodige vestkantungdommer med hang til mystisisme og skjebnetro.

En bærende idé hos Winsnes var forestillingen om arbeid som en iboende, livsbejaende trang i sinnet, som forener menneskene i meningsfylt, foredlende virksomhet, særlig knyttet til det han så som den eneste virkelige verdiskapning, nemlig arbeid med jorden. Det var ikke det konkrete fraværet av arbeid i form av arbeidsløshet han var opptatt av. I hans tankeverden, som startet i norrøn mytologi og sosialdarwinisme, var arbeidsløshet en smålig og foraktelig materialistisk avsporing. Det som framfor alt

opptok ham, kom til uttrykk gjennom en av hans spissformulerte paroler om å gjøre fysisk arbeid obligatorisk for alle, i det minste i en periode av livet, ikke for å utlikne sosiale skiller, men for å fjerne forskjellen mellom åndens og håndens arbeid. Det var altså arbeidet som dannelsesfaktor som var det sentrale.

For Winsnes var det arbeidet som bandt familien, slekten og rasen sammen i et biologisk fellesskap, og det var bare realiseringen av det frie arbeidets idé som kunne oppheve klasse- og interesseremotsetningene. Han så det moderne industriarbeidet som det fremste uttrykket for det moralske forfallet, som også manifesterte seg gjennom byens turbulente liv, med ideer om kjønnslikestilling, seksuell frigjøring og «likhetsmakeri». Alt dette var, ifølge ham, sykdomstegn og undergangsfenomener som et rasebevisst menneske måtte forakte. Winsnes ga en gjennomført biologisk forklaring på mannens dominans i samfunnslivet og på hvorfor kvinnen fra urtiden var uegnet til likestilling og fulle samfunnsrettigheter. I synet sitt på det forsumpede demokratiet, søkte han til nietzscheanske tanker og hyllet innføringen av sine ideer i Tyskland ved nazistenes maktovertakelse, hvor sparsommelighet ble satt i høysetet, bøndene ble opphøyet til adelsstand sammen med «krigere og arbeidere som produserte nyttige ting for felleshusholdningen», hvor «pengepugerne» (jødene) var jaget ut av landet og arbeidsplikt var innført ved førerprinsippet.³⁷

I det «pengepugersamfunnet» som Winsnes avviste, var den økonomiske teori basert på forestillingen om at det eksisterer et marked hvor en type vare, arbeidskraft, utveksles mot en annen vare, under betegnelsen lønn. Forholdet som er etablert mellom dem, kapital, forutsetter et økonomisk system hvor noen fritt tilbyr en vare, arbeidskraft, og hvor andre kjøper den. Et slikt system betinger frihet på flere plan til å kjøpe og selge, mellom arbeider og kapitalist i arbeidsprosessen og mellom kapitalist og arbeider i varemarkedet. De to har felles interesser i at systemet faktisk virker, men de har også motstridende interesser. Arbeideren ønsker høyere lønn og lavere varepriser for å skaffe seg bedre levestandard, mens kapitalisten ønsker lavere lønn og høyere priser for å øke sin profitt. I en slik økonomi finnes det ingen absolutte grenser for verken levestandard eller profitt. Det er en permanent interessekonflikt som bølger fram og tilbake gjennom kriser og høykonjunkturer. Noen fast balanse finnes ikke. Alt pulserer rundt etterspørsel og tilbud, eventuelt moderert av en regulerende stat. Men i Winsnes' verden var den politiske organiseringen av dette systemet i form av fagbevegelse, arbeidsgiverorganisasjoner og partier en vederstyggelighet som måtte avskaffes. For å komme til roten

av ondet måtte det borgerlige, demokratiske systemet, som organiserer og beskytter det, erstattes av et system hvor markedsmekanismen erstattes av fellesnytt. Dette kunne bare skje ved inngripen av en ny samfunnselite, en ny adel av menn.

Det er lett å se at Winsnes' tanker om arbeid måtte lede til tanker om hvordan friheten til å kjøpe og selge arbeid, kjernen i systemet, kunne avskaffes. Dette kunne kanskje skje gjennom overbevisning og politisk kamp. Eller det kunne avskaffes med diktatoriske midler og reorganiseres med det militære kommandosystemet, slik det kom til uttrykk gjennom det tyske førerprinsippet. Her er vi ved et viktig krysningspunkt med militære tenkning. Når endring i militære forhold og krig kunne skje gjennom en kommandostruktur, hvorfor kunne ikke det samme da gjelde i det sivile samfunnet og i arbeidslivet?

Slike og beslektede tanker om at arbeidet egentlig burde settes under kommando av en entydig handlende kraft på vegne av fellesnytt, hadde vakt stor interesse på høyrefløyen i norsk politikk på 1920-tallet. Tankene opptok høyrefløyen over hele Europa. Bakgrunnen var den sosiale og politiske uroen som fulgte i kjølvannet på streiker og arbeidskamper under tilbakeslagene i økonomien etter den kortvarige oppturen rett etter verdenskrigens slutt. Arbeidsløsheten vokste. Streiker burde ikke være tillatt når mange gikk uten arbeid og var villige til å ta nesten hva som helst uansett lønns- og arbeidsforhold. Dette var generelt tankegods langt inn i sentrum av politikken.

Næringslivets ledere og landets dominerende kapitalistfamilier var i utgangspunktet opptatt av størst mulig frihet for å sikre sine interesser og slett ikke av noen kommandoøkonomi. Etterhvert som arbeidsløsheten steg og ble permanent, ble de arbeidsløse nyttige redskaper til å legge press på lønnskampen og til å begrense fagbevegelsens innflytelse. Storfinansens formål med å skape borgerlige streikebryterorganisasjoner, som Norges Samfundshjelp, var nettopp å svekke fagbevegelsen ved å sette inn såkalte arbeidsvillige. Tanken var at hvis fagbevegelsen mistet evnen til faglige aksjoner, så ville tariffsystemet bryte sammen, og dermed også fagorganiseringens begrensning av den frie prisdannelsen på arbeidsmarkedet i en liberalistisk økonomi.

Men slike streikebryterorganisasjoner kunne ikke drives uten høyreaktivistiske militære og sivile hjelpere som var villige til å bruke voldelige metoder. Mange av dem var de samme som stiftet Nordiske Folkereisning og NS. Logikken i *deres* tankeverden var i utgangspunktet slett ikke liberal. Under påvirkning av samfunnskrisen etter børskrakket i New York i 1929,

som året etter feide inn over norsk arbeidsliv, ble kravet om mer og mer samfunnsstyring av økonomien til fordel for eiersiden styrket. Aktivistene bak Samfundshjelpen og Samfundsvernet så seg selv som arbeidslivets voktere. For dem var ideen om arbeidspåkt for arbeidsløse helt logisk. For det første ville de arbeidsløse som potensielle urostiftere fjernes. For det andre ville man oppnå at den strukturelle arbeidsløsheten kunne fordeles på flere personer. Alle måtte ta sin del av byrden, akkurat som den militære verneplikten fordelte byrdene for å opprettholde landets sikkerhet. Dette kunne løses med en obligatorisk, ubetalt arbeidstjeneste for alle i en periode som var lang nok til å sikre full beskjeftigelse for de øvrige, helst i sommerhalvåret, da de arbeidsløse gjerne oppførte seg mest truende. Derfra var det ikke noe stort sprang til tanker om et kommandostyrt, korporativt arbeidsliv. Formulert i mer poetiske vendinger: Storfinansen hadde slik næret en slange ved sitt bryst.

Selv om obligatorisk arbeidstjeneste (AT) ikke ble satt i gang før krigen, ble dette et hovedfelt i NS' politiske agitasjon. Det er ikke merkelig at det var nettopp var slike tanker som opptok de militære i bevegelsen. To slike var majorene Nils Bøckman og Hans Hiorth, begge pionerer fra Nordiske Folkereisning i 1931 og kretsene rundt NS to år senere. Gjennom AT-bevegelsens historie blir de to vist til som viktige premissleverandører sammen med en tredje militær, kaptein Jon Dugstad, som var den første som reiste forslag om militær arbeidspåkt.

Forslag om militær arbeidstjeneste

Bøckman og Hiorth var begge bataljonssjefer i 5. divisjons infanteri, og hadde på 1920-tallet vært med på å bygge opp og lede Samfundshjelpen, Samfundsvernet og andre paramilitære grupper i og rundt Trondheim, samtidig som de hadde stått sentralt i organiseringen av det militære ordensvernet i byen.³¹⁸ Bøckman deltok i aktivitetene i Nordiske Folke-reisning i 1931, men da partistiftelsen kom i 1933 finner vi ham likevel ikke blant partiets stiftere. Der finner vi imidlertid Hiorth, som kom til å holde på medlemskapet gjennom hele 1930-tallet og satt i fylkesstyret i Trøndelag. Etter at han i 1934 ble oberst og regimentssjef for IR 5 på Elverum, satt han dessuten som lagfører i NS' partilag der. Det var ikke politiske uenigheter mellom Bøckman, Hiorth og Dugstad i spørsmålet om en tvungen AT.

Forslag om å innføre en arbeidstjeneste hadde vært mye framme på 1920-tallet. I bakgrunnen spøkte det gamle samfunnets tjenestepåkt,

hvor dagdriveri og vagabonderi hadde vært straffbart. Industrisamfunnets arbeidsløshet ble sett på som meningsløs, all den tid det var mengder av samfunnsoppgaver som burde løses. Men hva kunne man gjøre med det? Arbeiderbevegelsen inntok det standpunktet at arbeidsløshet var en oppgave for staten gjennom offentlig finansiert virksomhet. Alternativt krevde man at det offentlige måtte betale arbeidsledighetsunderstøttelse. Det borgerlige samfunnet så imidlertid på arbeidsløshet som et selvfor-skyldt, privat problem. Penger fra staten kom ikke på tale, slik de så det. Det var passiverende gratisteri. For å sikre sine medlemmer et minimum av livsbetingelser under ledighet hadde fagbevegelsen ikke andre metoder enn å opprette forsikringskasser. Ettersom arbeidsløsheten vokste og ble et permanent problem etter verdenskrigen, hadde de vekslende borgerlige regjeringene likevel blitt tvunget til å foreta seg noe. Fattigstøtte etter forsorsloven fra 1900 kunne man ikke hindre. Denne understøttelsen hadde skutt i været. Fagbevegelsen hadde på sin side krevd statlige tilskudd til sine forsikringskasser for organiserte. Med bakgrunn i en lov fra 1915 og tidligere lovbestemmelser tilbake til århundreskiftet, kom etterhvert slike tilskudd til å dekke en viss andel av utbetalingene fra kassene. Sakte ble et offentlig ansvar for de arbeidsløse akseptert. Men hvorfor skulle ikke disse tvinges til å arbeide når de likevel fikk penger fra staten?

I arbeiderbevegelsen ble ikke arbeidsplikt i seg selv oppfattet som et urimelig prinsipp. Tvert imot var enhvers lik rett og plikt til arbeid slått fast både i *Det kommunistiske manifest* og i Sovjetunionens grunnlov fra 1920. Det var anvendelsen av prinsippet under et kapitalistisk markeds-system som var det problematiske. Den samme spekulasjonen som skapte arbeidsløshet for noen, skapte arbeidsfri inntekt for andre. Ønsket om det gode liv hadde jo alle. Men *retten* til arbeid var illusorisk. Det var helt i strid med marxistisk tankegang at *plikten* kunne pålegges arbeiderne uten full lønn. Arbeidsplikt uten full lønn ville uvergelig føre til en moderne form for slaveri, påpekte fagbevegelsen. Det var dette slaveriet som Winsnes idealiserte i sine litterære arbeider på 1920-tallet, slik de så det. Han hadde latt seg begeistre av de marxistiske formuleringene om arbeidet som frigjørende kraft i sin tid i den ungsosialistiske bevegelsen rundt 1920. Som halvstudert intellektuell i et bohemaktig miljø mellom forfatterne Sven Elvestad og Helge Krog hadde han videreutviklet sin filosofi om arbeid og arbeidsplikt fra et slikt utgangspunkt. I 1926 utviklet han tanken om innføringen av en obligatorisk arbeidsplikt «for soldaterlønn» på linje med skole- og verneplikt, som han spådde kom til å bli innført innen ti år.³⁹⁹

For Winsnes ble arbeidet det frigjørende evangelium for individets selvrealisering *uansett* samfunnsform. Jo mer han utviklet denne filosofien i sine bøker og artikler, jo mer orienterte han seg mot rasisme og fascisme. I perioden 1927–28 var han medredaktør i bladet *Nationalfascisten*, som kalte seg organ for «Den Nationale Legion», en aggressiv, liten fascistgruppe rundt kjøpmannen Karl Meyer.³⁴⁰ Her forfektet Winsnes sine ideer om en arbeidstjeneste som han ga navnet «Nasjonal arbeidshjelp». Navnet var nok lånt fra Norges Samfundshjelp, oberst Fougneres streikebryterorganisasjon, som jo nettopp var markedsført som en organisasjon av «arbeidsvillige». Da Winsnes året etter, trolig ved hjelp av statsråd Johan Mellbye, ble redaktør i Bondepartiets organ, *Romerike*, fikk han en bredere lesekrete og en viss sympati også i bondepartikretser.³⁴¹

Winsnes hadde to ganger vært formann i Det Norske Studentsamfund i Oslo. Under hans formannstid i 1925 hadde Studentersamfundet vedtatt å henstille til myndighetene om å innføre en lov om at ingen kunne immatrikuleres uten ett års utført produktivt arbeid i jordbruk, håndverk eller industri. Da den radikale studentorganisasjonen Mot Dag tok et oppgjør med ham og kastet hans siste styre i 1931, var det nettopp denne saken som sto i fokus. Winsnes var da i ferd med å erobre seg plass som den sentrale ideologen for en liten krets av intellektuelle overklassegutter, som i 1932 søkte sammen i Norges Nasjonalsosialistiske Arbeiderparti – NNSAP, under ledelse av arkitekt Eugen Nielsen. Det lille partiet utga avisen *Fronten*, som Nielsen finansierte med eiendomsspekulasjoner i Oslo. Hovedsaken for Nielsen var en kampanje mot frimureri som var sterkt inspirert av den tyske general Erich Ludendorffs bok *Frimureriets avsløring*.³⁴² For en tid ble Nielsen et samlingspunkt, selv om de fleste av hans unge rekrutter, i motsetning til ham selv, også meldte seg inn det mye større NS. I realiteten var de en gruppe svermere på nazibølgens ytterkant, som dyrket rasebiologi, germanisme, antikommunisme og antikapitalisme av Winsnes' type.

Quisling og hans nærmeste oppfattet Nielsen og aktivistene i Winsneskretsen som politiske konkurrenter. Utad minnet de om en blåkopi av det tyske nazipartiet og andre tyske forbilder, som det halvmilitære SA. NNSAP-folkene la ikke skjul på at de orienterte seg i retning nyhedenskap og sto i forbindelse med liknende strømninger i Tyskland.³⁴³ I de nærmeste årene etter 1933 kritiserte de NS for å være et borgerlig orientert, kristent parti, et parti som sviktet de nordiske idealer, og som var infiltrert av jødedom og særlig frimureri. Det siste var ikke så vanskelig å vise. Prytz og flere av hans militære kolleger, ja, endog Quisling som i en periode også

var med i Det Norske Selskab, ble skyteskiver for Nielsens propaganda i *Fronten*. Den ensprede kampen mot frimureriet ble imidlertid i lengden for snever for NNSAP-folkene. Det kom til brudd med Nielsen. Det var Winsnes visjonære ideer om arbeid, arbeidstjeneste og fellesnytte, særlig hans forestillinger om arbeid som lutring av den nordiske sjel, som ga mening til miljøets innerste tanker om plikt, trang, jord, blod, religion og rase. Arbeidets stilling var innlysende mye viktigere å forstå i et samfunn av arbeidsløshet enn spørsmålet om frimureriet. Nielsen selv var dessuten spekulant og ikke akkurat noe godt forbilde for en som var foredlet av arbeid.

Det sier imidlertid mye om disse svermernes sosiale bakgrunn at det ikke var det nedbrytende slitet, den nødvendige kilden til mat og klær som til daglig møtte vanlige arbeidsfolk, som disse overklasseguttene var opptatt av. Det var arbeid som en dannelse. Som noe foredlende. Deres forhold til arbeid og arbeidstjeneste var i realiteten en romantisk, intellektuell lek.

Mens Winsnes nok kunne begeistre unge partidiscipler med sine vyer, var det Bøckman og Hiorth som sto for den praktiske utformingen av et forslag om hvordan en bredt anlagt arbeidstjeneste kunne være ut fra en militær tankegang. Dette var noe helt annet og mye mer konkret. I et første særtrykk som de utga i 1933, og som baserte seg på en rekke artikler og reportasjer i aviser og militære tidsskrifter, utviklet de sin kongstanke om en ny type verneplikt, hvor sivil arbeidsplikt smeltet sammen med militær verneplikt.³⁴⁴ Utgangspunktet tok de i innføringen av forsvarsordningen av 1933, som de mente hadde forverret arbeidsløsheten fordi den reduserte tjenestetiden.

I stedet foreslo de å innføre en arbeidspliktsdel innenfor en ny vernepliktsordning for alle menn, som skulle gå over to år og til enhver tid omfatte to årsklasser med til sammen 40 000 vernepliktige. Den militære delen skulle gjennomføres etter tradisjonelt mønster i vinterhalvåret, mens sommerhalvåret skulle brukes til opplæring i håndverk og teknikk, nydyrking og grøfting av jordbruksland, drenering og hogst av skog, samt veiarbeid. Lønnsomheten i ordningen var basert på et slags samfunnsregnskap, en kombinasjon av verdiøkning gjennom det utførte arbeidet og en mer effektiv utnyttning av militært materiell, samt innsparing av forsorgs- og arbeidsledighetsunderstøttelse og ordinære lønnsutgifter. De tjenestepliktige skulle nemlig bare motta symbolske dagpenger. Essensen i forslaget lå i at man skulle trekke 40 000 personer ut av det ordinære arbeidsmarkedet og stille dem under militær forsorg og kommando i to år.

Bøckman og Hiorths motivasjon for forslaget lå på flere plan. De var bekymret for den samfunnsuro og økende radikalisme som arbeidsløsheten førte med seg, den forsumpingen av befolkningen som den førte til og den skrantende samfunnsøkonomien, som ytterligere svekket det økonomiske grunnlaget for forsvarsbevilgninger i tiden framover. Tanker om arbeidet som noe adlende og som en fellesplikt hadde de felles med Winsnes, selv om de neppe hadde hentet dem fra ham. Slikt tankegods var gammelt i militære kretser. I motsetning til Winsnes' var Bøckman og Hiorths hovedagenda militær. Ordningen kunne forvandle «arbeidsledighetskrisen» til utbygging av et «sterkere forsvar enn vi noen gang før har hatt». Mens Winsnes ville realisere idealet av det rasebevisste nazimennesket gjennom arbeidet, var det altså militarisering av arbeidet som var deres hovedanliggende.

Bøckman og Hiorth viste til erfaringer fra Bulgaria, som de beskrev i svært positive vendinger. De gjenga også en oversettelse av en artikkel fra et tysk militærtidsskrift om erfaringene med militær arbeidsplikt i landet.³⁴⁵ Forslaget var dessuten også inspirert av den nazistiske Reichsarbeitsdienst. Kaptein Jon Dugstad var den som først hadde spredd erfaringene fra Bulgaria og Tyskland til Norge. I 1924 hadde han fått stipendium for å foreta studiereiser til blant annet disse landene. Tilbake i Bergen hadde han med kraft markedsført sine erfaringer gjennom artikler i tidsskriftet *Norges Vern*, som han gjorde til et aktivt talerør for arbeidstjeneste, og i høyrepressen.³⁴⁶ Det ser ut til at artiklene hans hadde vakte bred interesse i officerskorpset.

I tidsskriftets spalter hadde Dugstad fulgt nøye utviklingen i Tyskland. I 1931 hadde Tyskland innført en frivillig arbeidstjeneste, etter at forslag om innføring av dette fra militært hold hadde ligget ubehandlet i mange år på grunn av motstand fra vestmaktene, som fryktet en snikinnføring av den oppløste militærmakten. Dugstad tok inn svært rosende omtaler av de tyske og bulgarske ordninger i tidsskriftet, først i 1932, og senere etter Hitlers maktøvertakelse i 1933. «Den frivillige arbeidstjeneste har bestått prøven med glans,» skrev han i et begeistret «Berlinerbrev».³⁴⁷ Ett år senere bekjente han at seks måneders obligatorisk arbeidsplikt skulle innføres i Tyskland fra 1934. Ordningen var svært godt forberedt, mente han.³⁴⁸ I en utdypende artikkel om kvinnelig arbeidstjeneste beskrev han de store arbeidsleirene som ble reist for dette formål, og som ble drevet av Røde Kors, kristelige organisasjoner og kvinneorganisasjoner: «Disse arbeidsleire er et ledd i de store bestrebelser som nu gjøres for å gjenreise Tyskland.»³⁴⁹

Dugstads sympati for det som skjedde i Tyskland og Italia gjaldt imidlertid ikke bare innføringen av arbeidsplikt. Den omfattet hele samfunnsutviklingen der. I *Norges Vern* avviste han den radikale presses advarsler mot Hitler som «den farlige provokatør som truer freden», og han understreket at Hitler og Mussolinis fredsvilje er «et historisk bevis for hvem det for tiden er i Europa som kjemper for et fredsgrunnlag». ³⁵⁰ Tyskland gikk etter hans syn en ærerik tid i møte og tilliten til statsstyret var vendt tilbake:

Kommunismen og marxismen er nu knekket i Tyskland, jødene blir fordrevet og de radikale opprørsledere blir samlet i interneringsleirer for å uskadeliggjøres og for lettere å kunne muliggjøre kontrollen over dem [...] Like overfor kommunistene og jødene føres der en skånselsløs kamp. Visstnok har man ikke til hensikt gjennom en Bartholomeusnatt å gjøre ende på dem. Men de skal forvises eller bringes til taushet gjennom internering.

Dugstad innrømmet at dette kunne synes hardt, men man måtte ha forståelse for hva disse menn, kommunistene og jødene, hadde forårsaket av ulykker og oppvigleri, og at de tross alt ble humant behandlet, i motsetning til hva som foregikk i Sovjet. Nå sto man i Tyskland overfor gjenoppbyggingen av samfunnet og ny aktivitet for å gjøre industri og ikke minst jordbruket lønnsomt. Og, ikke minst: «Verdensbørsene har ikke reagert nevneverdig.»

Tankene om en nasjonal arbeidsplikt også i Norge var delt av mange, fikk stor oppmerksomhet i de militære bladene og må derfor ha vært særlig interessant for offiserene. I et svar på en forespørsel fra Quisling i 1931 forklarte Dugstad at han hadde gjort rede for tanken om militær arbeidsplikt allerede i 1924, og senere utformet denne tanken med henblikk på «skogrekruttskoler» i flere artikler, samt på et møte i Det norske skogselskaps årsmøte i Oslo i 1930. På dette møtet hadde en rekke framtrедende militære autoriteter, som daværende forsvarsminister Anderssen-Rysst, generalmajor Gulbranson, generalinspektør oberst Robert Shaw Melhuus med flere vært til stede. Tidligere statsråd Ingolf Christensen, også offiser, hadde vært svært interessert i å kunne anvende arbeidspliktige til blant annet veibygging. ³⁵¹ Skogselskapet stilte seg også positivt til forslaget. Dugstad tok så initiativ til å arrangere sommerkurs for frivillige rekrutter på Ulven i en skogrekruttskole, med seg selv som «skogrekruttkompaniets chef», første gang i 1932. Forsøkets militære betydning, som Dugstad la stor vekt på, ble behørig dekket i begeistrede reportasjer i *Norges Vern*. Arbeid med skog og vei var viktig militært og inngikk i ingeniørvåpenets

oppgaver. Og det hele mente han var en økonomisk suksess. På tross av at oppslutningen ikke var på større enn 86 mann, hadde man likevel fått en god del skogplanter i jorda, grøftet og ryddet.

Tankene om innføring av en obligatorisk arbeidstjeneste, slik den var foreslått i litt ulike former av NS-mannen Hiorth og de sympatiserende høyremennene Bøckman og Dugstad, var ikke isolert til en liten klikk ekstreme offiserer. Tankene var derimot ledd i et felles korporativt tankegods som trivdes på høyrefløyen i norsk politikk i tiden fra rundt 1930, og som ble fremmet av en rekke enkeltpersoner i og utenfor det nystiftede Nordiske Folkereisning, Bondepartiet, Fedrelandslaget og Høyre. Men det var bare Bøckman og Hiorth som la ned mye arbeid i å utforme et konkret forslag som skulle kunne omsettes i praktisk politikk, og som tok høyde for å være elastisk nok til å inkorporere samfunnsøkonomiske innvendinger. Sannheten var imidlertid at forslaget deres formulerte helt sentrale tanker i strategien til NS både når det gjaldt korporativisering av arbeidslivet og styrking av forsvaret. Men i formen var det rensket for NS-miljøets karakteristiske språkbruk. Trolig var det slik fordi forslagsstillerne var usikre på valgutfallet høsten 1933, og derfor av taktiske grunner valgte en form som kunne gjøre forslaget spiselig for Bondepartiet og Høyre hvis NS ikke kom inn på Stortinget.

Det var også dette som skjedde, som vi kommer tilbake til. NS kom ikke inn. Dermed var forutsetningene falt for at Bondepartiet og Høyre kunne la seg presse til å inngå en flertallsblokk med NS og sette forslaget om obligatorisk arbeidstjeneste på en regjerings dagsorden. Av seg selv var det nemlig høyst urealistisk at disse partiene, sett i forhold til AP, som kom styrket ut av valget, ville gå inn for en obligatorisk ordning.

Forslagsstillerne forsøkte å holde saken varm med et nytt skrift i 1934, hvor de justerte noen sider ved forslaget og framhevet hvilke muligheter for yrkesopplæring som en slik militær ramme kunne gi.³⁵² Men først i 1935, etter enda et skrift, lyktes de først i å få Norges Bondelags ungdomsnemnd til å ta saken opp.³⁵³ De foreslo en forsøksordning som omfattet 6000 mann innen en militær ramme, og med nettopp stor vekt på yrkesopplæring. Men forslaget ble aldri tatt opp i Stortinget.³⁵⁴ Høyre grep fatt i yrkesopplæringsaspektet og fremmet så et forslag om «riksarbeidsskoler» for 3000 unge arbeidsløse. Dette forslaget ble så tatt opp i Stortinget, men det falt på kabinettspørsmål fra regjeringen Nygaardsvold.³⁵⁵

Start i det små

I sin skyggetilværelse som utenomparlamentarisk opposisjonsparti kunne NS nå enten slippe saken eller forsøke å følge den opp i egen regi. De hadde gode saklige grunner for å følge den opp. Omorganisering av arbeidslivet sto sentralt i partiets program, både når det gjaldt å erstatte fagbevegelsen og arbeidsgiverorganisasjonene med et arbeidsting, når det gjaldt arbeidsløsheten og ikke minst når det gjaldt forsvarspolitikken. Partiets mange militære var særlig opptatt av prosjektet. Å slippe saken nå ville dessuten bety å miste initiativet. Ikke minst var det viktig å sveise medlemmer og partiorganer sammen midt oppe i valgnederlag og tilbakegang. Men selvfølgelig, noe annet enn et frivillig initiativ for å demonstrere selve ideen om arbeidstjeneste kunne det ikke bli, foreløpig.

Det startet forsiktig. Sommeren etter det katastrofale valgnederlaget arrangerte partilaget i Trondheim en ungdomssamling i Malvik i sommerferien, med noen titalls deltakere, som alle var medlemmer av NS' ungdomsfylking NSUF i byen. Det var et dårlig forberedt prøveprosjekt. Arrangørene hadde verken skaffet verktøy eller arbeidstøy og heller ikke tenkt på andre praktiske problemer. I realiteten ble det vel knapt noe annet enn en lokal sommerleir, med innslag av litt rydding og grøfting av beitemark.³⁵⁶ Men det var da noe. I slutten av året snekret en gruppe i NS' ungdomsfylking sentralt et forslag om hvordan man kunne lage en skikkelig organisasjon av «NS frivillige arbeidstjeneste» for kommende år.³⁵⁷ Først måtte man finne passende prosjekter som kunne komme «nybrottsmenn, småbrukere og småkårsfolk» til gode, het det. Det var viktig at ett av dem måtte ligge sentralt i landets «rødeste og tetttest befolkede strøk». Alle medlemmene måtte tilbringe ferien på ett av feltene. Propaganda måtte gjennomsyre arrangementene, med filming av oppmarsjer og arbeid, for så å bli etterfulgt av utstillinger rundt i landet. Arbeidstjenesten ville sikkert sveise medlemmene sammen, avsluttet forslaget håpefullt med parolen «By og land, hand i hand».

Det kan se ut som at dette forslaget senere, under krigen, da man hadde behov for å skape en heroisk forhistorie fra ATs «første kamptid», som den tiden altså ble hetende, ble regnet som initiativet til den frivillige arbeidstjenesten. Men noen stor prioritet fikk forslaget ikke, i alle fall ikke så stor at partiledelsen i NS satte av folk til en permanent organisasjon for å jobbe med dette på helårsbasis. Det ble en sommeraktivitet som falt sammen med behovet for å aktivisere NS-ungdommen i lange skoleferier. Tross de store forhåpningene ble det bare to leire sommeren 1935, en ved

Jonsvatnet ved Trondheim og en på Randaberg ved Stavanger.³⁵⁸ Men NS' studentgruppe arrangerte sin landsleir ved Elverum denne sommeren, og også den med innlagt arbeidstjeneste.

Våren 1936 ble det tid for bøneskriv om penger. Partiledelsen hadde bestemt seg for å avholde en leir i Storelvdalen, midt i et «rødt» strøk, og et bøneskriv, holdt i nærmest militær form, ble sendt ut til partikon-takter og bemidlede sympatisører. Penger trengte man selvfølgelig i en fart, og nå straffet det manglende forarbeidet seg nok en gang. For å gi henvendelsen tyngde refererte man til Hiorth, som nå var blitt oberst og regimentssjef i Elverum, og til Munthe, som nå var blitt major i Generalstaben. Man la ikke skjul på at leiren var for medlemmer av NS, og at arbeidet utelukkende skulle komme nybrottsfolk til gode.³⁵⁹ Men heller ikke dette året kom det så mye ut av forsøket. Foruten denne leiren ble det dette året bare en annen leir, i Bergsbygda ved Eidanger.

I 1937 tok NS derimot litt mer grep om tingene. Da satte de ned en gruppe til å forberede leiraktivitetene, med betegnelsen Landslaget for Frivillig Norsk Arbeidstjeneste, med en tilhørende «finanskomité», som skulle stå for den årlige innsamlingen, med eget brevpapir og egen adresse i Stortingsgata 16. En av de militære, løytnant Jens Henrik Nordlie, ble utnevnt til formann. Våren 1938 sendte han ut et bøneskriv, som ga inntrykk av at arbeidstjenesten var blitt en virkelig organisasjon som jobbet seriøst med oppgavene.³⁶⁰ Den var «en strengt upolitisk organisasjon» nå «vel ett år gammel», som «har tatt på seg en stor folkeoppdragende oppgave», nemlig å lære norsk ungdom «folkesamarbeidets ide og dets verdi», argumenterte han med. Han viste til rosende uttalelser fra Rennebu jordstyre og sognepresten samme sted, om resultatene til 34 mann under arbeidstjenesten i 1937. De hadde brutt 26 mål ny jord i bygda. Riktignok hadde bare to av deltakerne vært arbeidsløse, men i år mente han at man ville få med flere arbeidsledige.

Hvert år fram til 1940 arrangerte NS liknende leire, men uten den helt store oppslutningen. Deltakertallet svingte mellom 30 i 1937 og 120 i 1940. Noe særlig mer enn å holde ideen varm oppnådde man ikke. Det ser heller ikke ut til at andre enn medlemmer og nære sympatisører av ungdomsfylkingen deltok, og noen vesentlig rekruttering gjennom disse arrangementene fant neppe sted. Det upolitiske preget man snakket og skrev om, var kanskje upolitisk i NS-sjargongens forstand, men den manglende oppslutningen tyder på at det var få andre enn den indre krets som oppfattet det slik. I realiteten var nok alle disse arrangementene en blanding av arbeidstjeneste og politiske sommerleire.

To av de mest aktive talsmennene for en frivillig arbeidstjeneste i NS fra 1933 var fenrik og cand. jur. Tor Strand og Walter Fürst, begge med bakgrunn fra Winsnes-miljøet. Reklame- og filmmannen Fürst som så på seg selv som en veteran med fartstid tilbake til Karl Meyers gruppe, hadde med stor energi sluttet seg til Quisling i 1933. Quisling denne hadde utnevnt ham til NS' første propagandasjef. Året før, i 1932, hadde Fürst så, i samarbeid med Dugstad og major Erik Aaberg forsøkt å få Winsnes med på et møte i Oslo Arbeidersamfund for å skape blest om saken.³⁶¹ Da det ikke hadde lyktes å dra den karismatiske forfatteren med på dette, hadde Fürst i stedet sendt et forslag til regjeringen om å sette i gang en innsamlingsaksjon for å finansiere nødsarbeid. Initiativet førte til en stort anslått aksjon i november 1933, som kom til å stå for årlige innsamlinger fram til 1936 under navnet Arbeids-Fylkingen.³⁶² Pengene gikk til ulike veiarbeider som skulle stimulere bureising. Det startet med et vellykket møte i Universitetets aula i februar 1933, hvor kongelige og andre samfunnsstopper var til stede og kastet glans over initiativet.³⁶³ En komité bestående av blant andre sosialminister Jacob Vik, veidirektør Andreas Baalsrud, ordfører Eyvind Getz og advokat J. B. Hjort, skulle lede det hele. Men det var daglig leder Fürst som drev det fram i Winsnes' ånd. Dette fant han dobbelt meningsfullt fordi han også lå i strid med Quisling. I 1935 ble han ekskludert fra partiet, og han ble da stående uten noen annen politisk plattform.

Fürst framstilte Arbeids-Fylkingen som upolitisk.³⁶⁴ Det var for såvidt også riktig, i den forstand at det veiarbeidet som ble finansiert ble kontrollert av veivesenet. Men det er neppe tvil om at det var den tyske Arbeitsdienst som var forbildet, hvilket arbeiderpressen ikke unnlot å påpeke. Arbeiderpartiet mente at arbeidsløshet var et offentlig ansvar. De hadde gang på gang foreslått krisetiltak for å finansiere nødsarbeid, men forslag om bevilgninger til offentlige tiltak hadde like ofte blitt nedstemt i Stortinget. Private eller frivillige tiltak som Arbeids-Fylkingen var partiet mot.

Arbeids-Fylkingen eksisterte bare i tre år, fram til 1936, før manglende oppslutning, sviktende entusiasme og skrantende resultater tvang fram nedlegging. Da var over en halv million kroner samlet inn. Det vesentlige finansierte veiarbeid på tariff lønn for arbeidsløse. Denne typen reising av midler til nødsarbeid, som virksomheten i realiteten var, skulle fra da av være Sosialdepartementets og det nystiftede Statens Ungdomsarbeids ansvar. Men gjenværende midler ble etter en kuppliknende manøver fra Fürsts side i mars 1937 overført til et nytt initiativ, hvor han selv og hans kamerater fra Winsnes-kretsen sto sentralt.³⁶⁵ Prosjektet var å etablere en

ny organisasjon for frivillig arbeidstjeneste, i konkurranse med og vel vitende om eksistensen til NS' arbeidstjeneste. Om sommeren proklamerte gruppen navnet Frivillig Norsk Arbeidstjeneste gjennom en improvisert leir i Rennebu.

De som sto bak prosjektet kom delvis fra NS og var blitt ekskludert i oppgjøret innad i løpet av 1936–37, som vi skal komme tilbake til i et annet kapittel. Noen av dem hadde bakgrunn fra NNSAP og kretsen rundt Eugen Nielsen. Andre, som Fürst, hadde brutt med Quisling tidligere. Felles for dem var at de hadde erklært Quisling krig og krevde eiendomsretten til ideen om arbeidstjeneste. J. B. Hjort var deres førerfigur. De etablerte seg med kontor i Akersgata 61 i Oslo og stiftet flere lokale grupper sammen med driftige likesinnede i andre byer.³⁶⁶ Det var den geskjeftige Fürst som ble organisasjonens landsleder. Den toneangivende intellektuelle i miljøet ble etterhvert skipsmegler Hans S. Jacobsen i Moss, som hadde tatt initiativ til tidsskriftet *Ragnarok* i 1934. Han hadde også vært med i NS tidligere.

Tidsskriftet og denne Frivillig Norsk Arbeidstjeneste ble *Ragnarok*-miljøets viktigste arbeidsfelt. Deres arbeidstjeneste ble ganske lik NS'. Mye av den utadventde aktiviteten fant sted på sommerleirer, under betegnelsen 'arbeidstjenesten', i konkurranse med NS' leirer under samme navn. Men det var samtidig forskjeller på de to initiativene. Mens NS' arbeidstjeneste ble markedsført som upolitisk med utgangspunkt i arbeidsløsheten og i det minste forsøkte å trekke med arbeidsløse, var *Ragnarok*-kretsens leire først og fremst et ledd i byggingen av den nazistiske arbeidsdannelsesideologien fra Winsnes. De fikk dermed et klarere ideologisk preg, som appellerte sterkere til ungdom som aktivt søkte etter fascistisk og nazistisk ideologi. Forgrunnsfigurer i miljøet som Per Imerslund og Stein Barth-Heyerdahl opptrådte på leirene som direkte formidlere av tysk nazisme og pangermanisme. Flere av dem hadde personlige kontakter i Tyskland. Imerslund hadde for eksempel deltatt i SA under Hitlers maktovertakelse. Oppslutningen om deres arbeidstjeneste var trolig også noe større enn NS' arbeidstjeneste, selv om antallet deltakere i absolutte tall også her var lav. Historikeren Terje Emberland som har skrevet om *Ragnarok*-kretsen, beskriver deres AT med tilhørende sommerleire som «gjennomsyret av völkisch *Blut und Boden*-tenkning og romantisering av den 'norrøne ånd' med klare religiøse undertoner.»³⁶⁷ Men også de hevdet at deres leirer var upolitiske. I 1939 byttet Frivillig Norsk Arbeidstjeneste navn til Norsk Riksdugnad i 1939, for ikke å komme i for sterk konfrontasjon med det større og sterkere NS.

Nye tanker i Arbeiderpartiet

Arbeiderpartiet var i det store og det hele negativ til AT-prosjektene på 1930-tallet. Det var mange grunner til det. De konkurrerende organisasjonene Frivillig Norsk Arbeidstjeneste og Norsk Riksdugnad var begge preget av de miljøene og enkeltpersonene som sto bak, og deres upolitiskhet var lett å gjennomskue. Koplingen mellom obligatorisk sivil og militær verneplikt luktet umiskjennelig av tysk nazisme. Det ble heller ikke lagt skjul på at idealene var hentet derfra. Det var ikke mer tillitsvekkende at slike ønsker også fantes i Norge og at liknende forslag var fremmet her alt før Hitler tok makten. Samtidig fantes det også motforestillinger ut fra APs sosialpolitiske grunnsyn. Selve ideen om at arbeid og fattigdom skulle fordeles gjennom en kortere eller lengre periode med ubetalt eller lavt betalt arbeid for alle, var vanskelig å svelge for fagbevegelsen. Det var en klar oppfatning der at arbeidsløsheten var statens ansvar, og bare kunne løses gjennom offentlige tiltak. Situasjonen var jo den at AP hadde fremmet forslag om krisepakker i Stortinget om statstiltak som kunne få flere i arbeid, som Bondepartiet og de andre borgerlige partiene hadde stemt mot. Med kriseforliket mellom Bondepartiet og AP og det etterfølgende regjeringsskiftet i 1935, endret mange av disse forutsetningene seg. Både sentrale og lokale AP-politikere mente da at man kunne sette i gang med en offentlig arbeidstjeneste. Først var pågående og henvendte seg til flere ledende AP-folk. Han lyktes med å få flere AP-ordførere rundt i landet interessert i Arbeids-Fylkingens innsamlingsaksjoner i tiden etter regjeringsskiftet.

Skiftet i AP kom til syne i en artikkel av stortingsmann Olav Oksvik i *Samtiden* høsten 1938.³⁶⁸ Den hadde tittelen «Tvungen arbeidstjeneste – eller om man heller vil: civil verneplikt». Her argumenterte han for at man også i Norge om få år ville stå overfor dette som en realitet. Innvendinger om at diktaturet står for tvangen, mens demokratiet står for friheten, avfeide han med at «hvis problemet kunde stilles så enkelt, var saken grei». Systemene lever imidlertid side om side, og da blir man nødt til å gjøre innrømmelser, mente han, på tross av hensyn som man «under tidligere forhold vilde avvist så vel av prinsipielle som praktiske grunner». Selv om man er mot diktauret, «må det medgis at demokratiet er snakkesalig og handleudyktig og derfor blir handicappet på mange felter som diktaturet skaper betydelige resultater». Nå mente Oksvik at man måtte revurdere resultatene, ikke bare fra Russland, men også fra Italia og Tyskland, og spørre seg om det ikke gikk an å mobilisere «folkets skaperkraft» etter andre linjer enn hittil, ved å

forlange at ethvert voksent og arbeidsført menneske yder en del av sin arbeidskraft som et bidrag til samfundets utbygging uten annen lønn enn det som representeres av kost og losji. Man vil innvende at dette er å gi verneplikten, som i dag utelukkende tjener militære formål, en helt annen ramme – ja hvorfor ikke?

Fordi verneplikten her i landet var så kort, var det rikelig av tid til å bruke de vernepliktige til å sette i gang en «arbeidshær». Innvendinger om at dette ville ta arbeid fra andre, at det ville bli lønnspressende og skape arbeidsløshet, avfeide han som «konservatisme og vanegjengeri [...] hyggelige laster som trives i et demokrati». Denne hær kunne ta de tyngste løftene i jord og skogbruk, vassdrag og havneanlegg, i det hele tatt være «en hær hvis oppgave ikke var begrenset til vakthold mot fienden, men som byggende innad som aldri før». Oksvik mente det ville bli en større seier for nasjonen av «langt større verdi enn et tvilsomt slag på det militære felt».

Men *Arbeiderbladet* visste å henge bjella på katten. Etter avisens oppfatning var Riksdugnaden en organisasjon etter nazistisk mønster og formål, som ble utnyttet av Fürst og hans kamerater i nazistisk propaganda, mens Bondepartiets Jacob Vik og Johan Mellbye ble brukt som frontfigurer.³⁶⁹ Og dette var nær sannheten. Oksviks artikkel viser at AP, som nå satt i regjeringkontorene, også i Forsvarsdepartementet, hvor den gamle antimilitaristen Fredrik Monsen var sjef, nå sto under press. Neste skritt ble nedsettelsen av en komité i AP med blant andre Oksvik selv og Aase Lionæs som medlemmer og med Dag Bryn som sekretær. De kom med forslag om en pliktig arbeidstjeneste som de kalte «samfunnstjeneste».³⁷⁰ Hvor langt forslaget var kommet 9. april 1940 er ikke kjent.

I 1939 kom Odd Aukrust og Tor Strand ut med boken *Arbeidstjeneste. Folk og framtid*. Forfatterne fridde her åpent til AP om å gå i gang. «Ringene er sluttet,» proklamerte de og viste til Oksviks artikkel: «Tanken er anerkjent av alle og skulle kunne drøftes saklig og lidenskapsløst, og ikke på et partipolitisk grunnlag.»³⁷¹ At de begge hørte til Riksdugnadsmiljøet, kunne man ikke forstå ut fra teksten på annen måte enn at de utelot NS' arbeidstjeneste i listen over de tidligere initiativene, skogrekruttskolene, Statens ungdomsarbeider og Norsk Riksdugnad. Boken inneholdt egentlig lite nytt. Den ga en gjennomgang av liknende samfunnsøkonomiske data av betydning for emnet som Bøckman og Hiorths brosjyrer hadde gitt, men holdt i en akademisk, intellektuell form.

Selv om forfatterne, Aukrust og Strand, som også Oksvik, brukte begreper som «arbeidshæren», var det de realøkonomiske og kulturelle as-

pektene som interesserte dem, ikke de militære. Det var Aukrust som sto for bokens kapitler om økonomi. Og i motsetning til forslaget fra Bøckman og Hiorth var de opptatt av at en arbeidstjeneste ikke måtte fortrenge lønnet arbeid, men komme i tillegg. Ellers ville netto nytten svekkes. Av samme grunn måtte den settes inn hele året, ikke bare i sommer- og vintermånedene. Koplingen med militær verneplikt var forfatterne mot fordi de pedagogiske oppgavene var for forskjellige. Dessuten mente de at veien fram til en obligatorisk ordning måtte gå gjennom modning og tilvenning av ungdommen, og heves over all partipolitikk: «Vi trenger arbeidstjenesten som et ledd i riksbygging og ungdomsoppdragelse, eller om man vil, i kapitaloppleggingen og i effektiviteten av folkekraften.»³⁷² Avkledd alle fraser, var imidlertid den ordningen de foreslo, i realiteten nokså lik en helårsutgave av Riksdugnaden, klargjort for tiltredelse av AP. Trolig var det også hensikten med boken. Men forfatterne ville gå forsiktig fram. De tok til orde for en tiårsplan med prøveprosjekter som kunne vokse med utfordringene ettersom tanken fikk oppslutning.

Riksdugnadens tilnærming til AP var i tråd med antiborgerlige og antikapitalistiske strømninger i den ellers så naziorienterte og fåtallige *Ragnarok*-kretsen. Dette viser deres store spennvidde rett før krigen, fra å pleie pangermanistiske kontakter på hyppige besøk hos SS-kontakter i Tyskland til å drømme om samarbeid med et stadig mer nasjonalt orientert AP. Denne evnen til tilpasning til de raske endringene på den indrepolitiske scenen 1937–40 ser ut til å ha gitt Riksdugnaden mer vind i seilene enn NS' Frivillig Norsk Arbeidstjeneste. Fürst angir at militære, som Nils Bøckman og Jens Henrik Nordlie, orienterte seg i deres retning. Hvis det er riktig, kan det ha vært et uttrykk for et initiativ til brobygging i retning av NS.³⁷³ Riksdugnaden var litt i vinden. Ganske spesielt ser vi det fordi gruppen i 1939 fant et nytt felt for sin aktivitet, som tiltrakk de militære.

Aktivistene bak Riksdugnaden hadde nemlig flere kort i ermet. Etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikke-angrepspakten i slutten av august 1939 og utbruddet av Andre verdenskrig 3. september endret det utenrikspolitiske bildet seg dramatisk for det norske nazimiljøet. I slutten av oktober henvendte Fürst seg, som leder av Riksdugnaden, til regjeringen og ba om frivillige militærøvelser, hvor Riksdugnaden kunne spille en rolle.³⁷⁴ Han hadde håp om å få til et samarbeid med AUF. Tanken var å få til et arbeidsutvalg som under Forsvarsdepartementets overoppsyn kunne gjennomføre øvelser under instruksjon av offiserer. I november tilbød Riksdugnaden seg for departementet å samle inn midler til skytrelagsopplæring. Samtidig startet organisasjonen sin egen skytetrening.

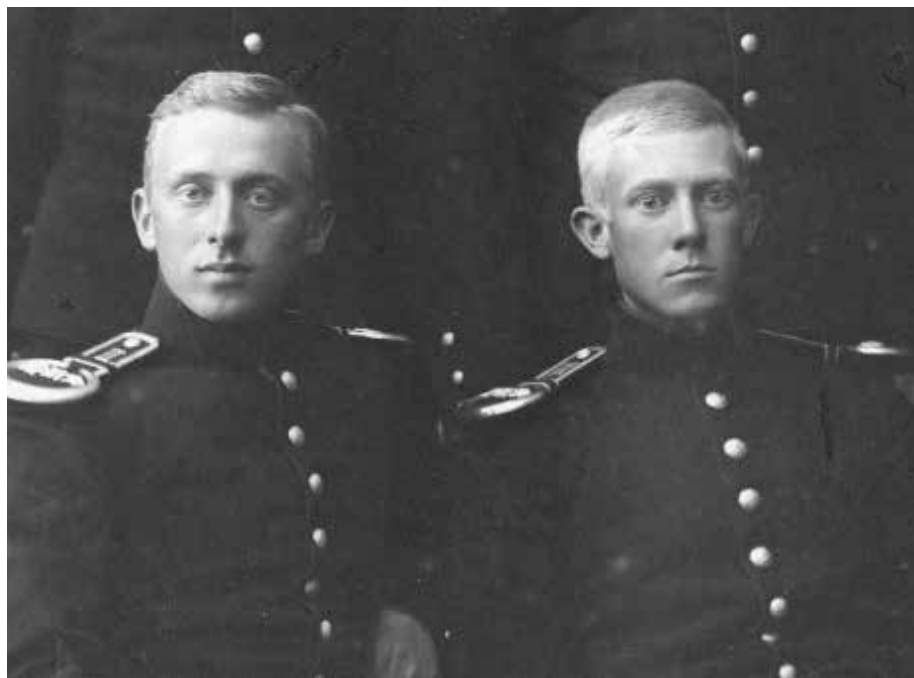
Deretter brøt vinterkrigen mellom Finland og Sovjet ut 30. november. Det ekstremt antikommunistiske miljøet som Riksdugnaden hadde dyrket fram gjennom sine sommerleirer, ga de få, men intellektuelt aktive medlemmene nye utfoldelsesmuligheter. Blant Norges høyreekstremister generelt, også Riksdugnadens medlemmer, hadde det i den første tiden etter paktinngåelsen vært en usikkerhet om hvordan man skulle se på den nye situasjonen. Etter kort tid kastet imidlertid Riksdugnad-miljøet seg ut i en målbevisst agitasjon mot kommunisme og Sovjet. Noen fra kretsen ville melde seg som frivillige til Finland. Det ble rettet en henvendelse til forsvarsministeren og Kommanderende general Laake. Laake viste til kommandanten på Akershus festning, men uten at denne ville hjelpe.³⁷⁵ I Oslo-laget av Riksdugnaden instruerte løytnantene Sten Abel og Jens Henrik Nordlie. I Bærum instruerte kaptein Olaf Solberg.

I Sandvika arrangerte Riksdugnaden et stort propagandamøte 8. mars 1940, hvor organisasjonens 'kompani' stilte opp langs veggene iført sportsklær, med våpen og bandolær. Kaptein Ole Reistad var hovedtaler. Senere ble det instruksjon i skyting med maskingevær under instruksjon av fenrik Armin Skotvedt. Fürst forteller at han selv hadde kjøpt våpen, hvilket trolig også andre i hans 'kompani' av Riksdugnaden hadde gjort.

Riksdugnadens tiltak for væpning i disse dagene var basert på en antakelse om at Norge ville komme i krig mot Sovjet. Dette var en antakelse de hadde til felles med det hele politiske spekteret fra AP til NS i perioden fram til 13. mars 1940, da Finland og Sovjet sluttet fred. Men med tyskerne som motstandere 9. april ble det ikke mer snakk om våpeninnsats fra Riksdugnadens side. Riktignok hevdet Fürst, uten særlig troverdighet, at han hadde gjort et halvhjertet forsøk på å melde seg til mobilisering på Sandvika politistasjon.³⁷⁶ Han forklarte nemlig at årsaken til at han dro hjem igjen var at han fikk beskjed om at det ikke var noen mobilisering. Det var, som kjent, en beskjed som utgikk fra Quisling, en mann som Fürst neppe ville ha lyttet særlig til på det tidspunktet. Det ser heller ikke ut til at andre av hans kamerater i Riksdugnaden gjorde noen innsats i felttoget.

Det var liten grunn for Fürst til å tro at Quislings overraskende regjering ville tillate Riksdugnadens videre AT-planer. Men etter fem dager lot Berlin Quisling falle. Næringslivstopper, høyesterettsdommere og en rekke enkeltpersoner hadde da gått sammen om å overtale tyskerne til å rigge til en slags motregjering for å sikre ro og orden i de okkuperte områdene i samarbeid med tyske okkupasjonsmyndigheter. Også flere fra dugnadskretsen engasjerte seg med all sin energi for å få dette til. Og de

lyktes. I Administrasjonsrådet som ble dannet 14. april, fikk de fullt gjennomslag for at det var behov for en offentlig arbeidstjeneste. Og her var det ingen plass for konkurrentene fra NS, i alle fall ikke foreløpig. Dermed var det duket for en ny forvandling av Riksdugnaden. Det skal vi komme nærmere inn på i neste bind. Men først må vi vende tilbake til hvordan det militære NS la an sitt arbeid i den kaotiske politiske situasjonen mellom Quislings forsmadelige avgang som statsråd i 1933 og Arbeiderpartiets maktovertakelse i 1935, det som Munthe hadde fryktet alt i 1930.

Tre viktige personer fra Krigsskolens avgangskull i 1908: Quisling ble nr. 1 i kullet (superduks). Ved hans side sitter Henrik Bjerkelund, som ble nr. 4. Han kom inn i FD i 1931 og ble også med i Leidangsutvalget. I 1940 satt han uberørt i FD under hele felttoget, før han ble ekspedisjonssjef i departementets fortsettelsesinstitusjon «Sivilforvaltningen for hær og marine» og stabssjef og brigadefører i Arbeidstjenesten. Han fulgte Quisling politisk fra begynnelsen til den bitre slutt 9. mai 1945, da han skjøt seg. På bildet til venstre er Magnus Hagem, som ble nr. 2 i kullet. Han ble generalinspektør for Luftvernartilleriet og deltok i felttoget i 1940. Hagem var aldri med i NS. Likevel svarte han ja da Quisling spurte ham om å bli sjef for Arbeidstjenesten, og han trakk seg først da AT innførte nazihilsen. Hagem ble «glemmt» da offiserene ble internert i august 1943, hvorpå han meldte seg selv for Wehrmacht og tilbrakte resten av krigen i Tyskland. Forsvarsmuseet.

Prytz som stabsadjutant for
Gudbrandsdalens Korps- og Linjebataljon
på Lillehammer i tiden rett før 1905. I
familiens eie.

Premierløytnant Prytz i 1ste Akershuske Brigade i Studenterlunden i Kristiania i 1905.
I familiens eie.

Brødrene Prytz fotografert ved Frederik Prytz' hjem, Granholt, på Slemdal i 1920. Frederik er nr. 1 fra venstre og Leonhard nr. 2 fra høyre. Mellom Frederik og Leonhard står Ole (til venstre), som ble prost i Sandefjord, og Eiler (til høyre), som gikk inn i gullsmedforretningen Tostrup. Ingen av brødrene fulgte Frederik politisk etter 9. april 1940. I familiens eie.

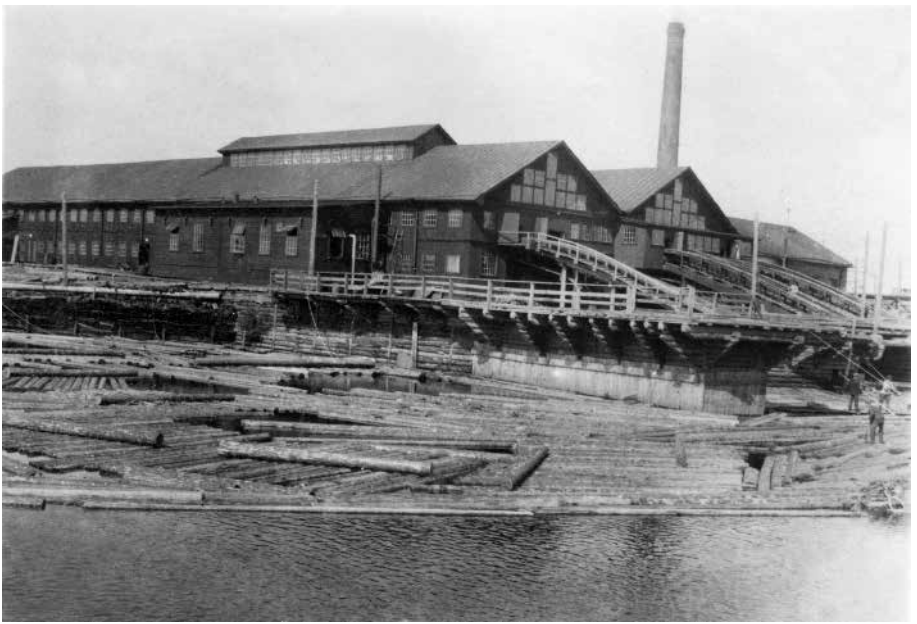
Frederik Prytz som norsk konsul i Arkhangelsk under Første verdenskrig. Dette er et innstudert bilde tatt i fotostudio, og det viser en ambisiøs ung mann som var seg bevisst sine muligheter i «la belle époque» under Første verdenskrig. I familiens eie.

Caroline og Frederik Prytz traff hverandre da Caroline skulle besøke sin høygravide søster, Ella, i Arkhangelsk. Ella var da gift med Frederiks bror, Leonhard. Caroline og Frederik ble et par alt på reisen og giftet seg senere i den finske kirke i Petrograd. Bildet er trolig tatt i tiden rundt bryllupet. I familiens eie.

Prytz' bolig i Arkhangelsk lå i hovedgaten, med adresse Troitskij Prospekt 117. Frederik og Caroline disponerte halve andre etasje, mens Leos familie hadde den andre halvparten. Forretningskontorene lå i første etasje. Huset er nå revet. I familiens eie.

Ett av Frederik Prytz' tre sagbruk utenfor Onega by, dette på vestsiden av Onega-elven. Opprinnelig het bruket Onega Wood Co. Bildet er fra tiden mellom 1923 og 1927, etter nasjonaliseringen. Bildet, som trolig er tatt av Leo Prytz, gir inntrykk av dimensjonene på driftsforholdene. Tømmeret kommer flytende inn til bruket. I familiens eie.

Prytz' inntekter stammet fra de fabelaktige tømmerdriftene i skogene i Arkhangelsk guvernementet. Her fra vårfløtningen i et sidevassdrag til Onega-elven. I familiens eie.

Plankestabler i Onega by fra Prytz' sagbruk, klare for eksport. Også dette bildet, som trolig er tatt av Leo Prytz, gir inntrykk av hvor store volumene var. I familiens eie.

Prytz-familiens fasjonable hjem i Hafrsfjordgate 7 på Frogner ble kjøpt i 1928. Leiligheten lå i første etasje. Det var her Prytz og Quisling la sine første planer i 1929. I biblioteket, som lå bak vinduet til venstre for smjærnsbalkongen, hadde offiserskretsen rundt Nordiske Folkereisning sitt faste tilholdssted i årene 1930–32. Etter kjøpet av Storfosen ble leiligheten leid bort til den kinesiske legasjonen, men den ble igjen bolig for Prytz da han var finansminister 1942–45. Etter krigen gikk leiligheten klar for inndragning, og Caroline bodde her fram til hun døde i 1972. Bildet er tatt i senere år. I familiens eie.

Interiør fra en av de overdådige utstyrte stuen i Hafrsfjordsgate 7. Prytz innredet et klassisk storborgerlig og pompøst utstyrt hjem, slik russiske adelige innredet sine. Bildene var kjøpt i Russland i den tro at de var originaler, hvilket viste seg ikke å stemme da man undersøkte det etter at Caroline Prytz døde. Møblene ble tegnet av Prytz selv, men ble laget i Norge. Prytz hadde ikke sans for moderne kunst. I familiens eie.

Prytz-familiens feriested, Fossastøl, i Hol ble kjøpt av generalkrigskommissær og tidligere statsminister Bratlie på et tidspunkt da Prytz begynte å få mer penger, men ble solgt etter kjøpet av Storfosen. Stølen ble inndratt i 1944 etter at kjøperen, grosserer Elias Fegersten, i slutten av 1943 hadde flyktet til Sverige med sin familie. Prytz tok da stølen i bruk igjen, og han ønsket visstnok å kjøpe den. Etter hans død tidlig i 1945 bestemte Finansdepartementet at Caroline Prytz fortsatt skulle få leie stølen. Lensmannen i Hol ble pålagt tilsyn og myndighetene tok forsikringsansvaret. Etter krigen ble stølen tilbakeført til Fegersten-familien. I familiens eie.

Storfosen Gods ble kjøpt av Prytz i 1933 og var i familiens eie til 1946. Prytz var som vanlig kreativ og hadde en rekke planer for driften, blant annet en fiskebollefabrikk. Senere forsøkte han med østers, deretter veving basert på sauedrift og ull. To av de fem døtrene fikk relevant utdanning for det. Ideen hadde han trolig fra Skottland. Ingen av disse prosjektene ble det imidlertid noe av. Det var med melkeproduksjon godset ble et mønsterbruk, med om lag 120 dyr og 15–20 ansatte. Prytz drev også med oppdyrking og investerte betydelige midler i det. I familiens eie.

Frederik Prytz i Bindalen i 1937. Han hadde beholdt interessen for jakt og fiske fra yngre dager. Dette var interesser som kostet litt, som her laksefiske, en utpreget aristokratisk aktivitet på denne tiden. I familiens eie.

Feltmessig oppsatt var Garden den viktigste indrepolitiske sikringsstyrken i hovedstaden. Trolig var det som gardesjef fra 1915 til 1917 at kaptein Ragnvald Hvoslef først fattet interesse for den indre militære beredskap og kampen mot arbeiderbevegelsen. Dette ble senere hans hovedbeskjeftigelse og kom til å knytte ham nært til Quisling og Prytz. Her kommanderer Hvoslef (til høyre for kompaniet og til høyre for to stabsoffiserer). Garden i sluttet tropp forbi Grand Hotel i Kristiania. I familiens eie.

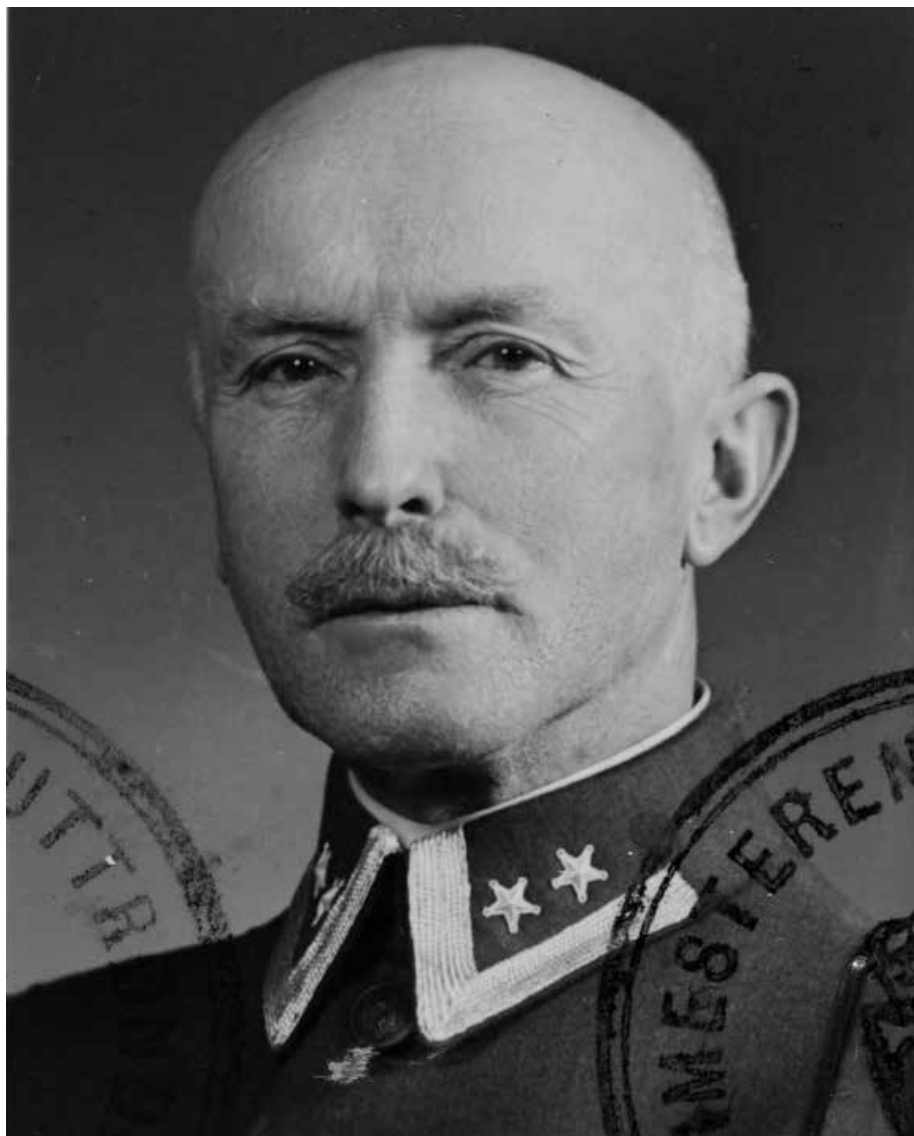
Som Samfundsvernets mektige sjef hørte Ragnvald Hvoslef til den innerste kretsen rundt Prytz og Qvisling. Til høyre fra tiden da han ledet Samfundsvernet og til venstre fra Første verdenskrig, mens han var sjef for Garden. Begge bildene er tatt på Tanberg. I familiens eie.

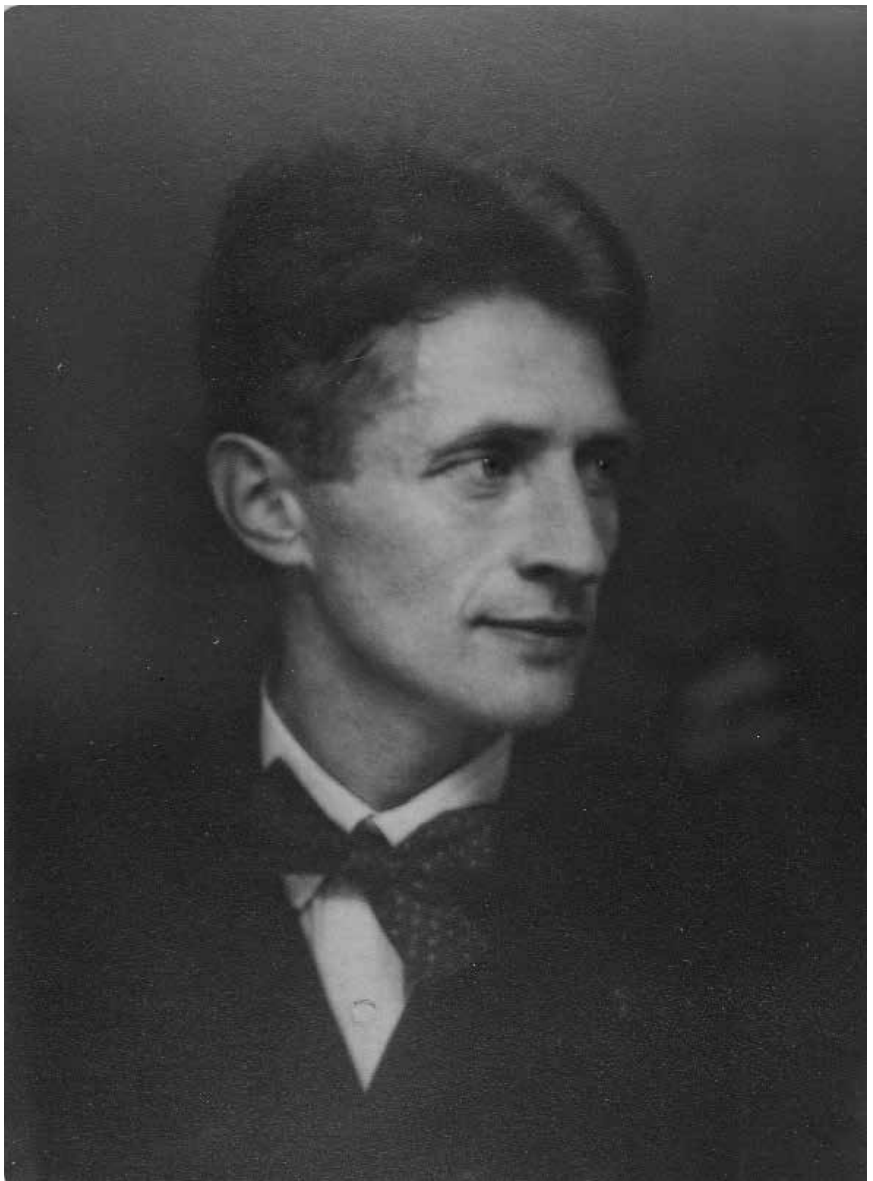
Tanberg har historie tilbake til middelalderen som ett av Ringerikes mest sentralt beliggende godsanlegg med vid utsikt over bygdene omkring. Hvoslef ble godseier i 1911 gjennom sin kone som arvet betydelige midler. Hun var søster av senere generalmajor Carl Gulbranson. Tanberg og Storfosen ga en aristokratisk ramme som passet godt med Hvoslef og Prytz' politiske anskuelser. Men i motsetning til Prytz var Hvoslef lite interessert i gårdsdrift. Driften kom i vanskeligheter, og godset måtte selges i 1935. To år senere ble godset imidlertid tatt tilbake på odel, og i dag drives det fortsatt av familien. Bildet er tatt av Margit Johansen. Buskerud fylkes fotosamling.

Jens Henrik Nordlie var superduks fra sitt avgangskull på Krigsskolen i 1932. Han var med i Nordiske Folkereisning og NS fra starten, var hirdleder i Oslo i 1935–36 og arbeidet senere med NS' frivillige Arbeidstjeneste, mens han var aspirant til Generalstaben. Quisling beordret ham til sin tjeneste 9. april 1940. Men Nordlie valgte å følge Generalstaben under felttoget, hvor han ble adjutant for generalstabssjefen. Høsten 1940 ble han beordret til Arbeidstjenestens stab. Etter avskjed i 1941 ble han en av de to eneste generalstabsoffiserene i Milorgs ledelse i 1942. Han ble innkalt av regjeringen tidlig i 1943. Her er han avbildet som offiser i Forsvarets overkommando, trolig kort tid etter ankomsten til London. Etter krigen ble Nordlie avdelingssjef i etterretningstjenesten, direktør i Narvesen AS og sammen med Jens Christian Hauge stifter av institusjonen Fritt Ord. Hjemmefrontmuseet.

Major og bataljonssjef Olaf Wergeland Five var sønn av den legendariske venstremannen Ole Five. Han var en meget aktiv NS-mann fra starten, fylkesleder i NS i Sør-Trøndelag, hirdleder samme sted, og arbeidet særlig med etterretningssaker i partiet. For sine aktiviteter under krigen ble han dømt til ti års tvangsarbeid i 1948. Han hadde imidlertid deltatt lojalt under felttoget i 1940, noe som ble ansett som en formildende omstendighet. Riksarkivet.

Kaptein Olaf Kullmann var sjøoffiser under Første verdenskrig og utdannet seg senere som jurist. Fra 1929 var han sjef på torpedobatteriet på Oscarsborg. Da han etter å ha deltatt på en fredskongress i 1932 startet agitasjon mot krig og – som en av ytterst få høyere offiserer – meldte seg inn i AP, ble han i 1933 fradømt sitt embete. Han ble arrestert av tyskerne i 1941 og døde i Sachsenhausen i 1942. Riksarkivet.

Forfatteren og journalisten Erling Winsnes ble med sine rasistiske og nyhedenske bøker en litterær kultfigur for norske nazister på 1930-tallet, og en pioner i spredningen av tankene om en tvungen arbeidstjeneste. Han døde i 1935. Riksarkivet.

Oberstløytnant Trygve Frivold Graff-Wang var mangeårig gardesjef da han 9. april 1940, kort tid før han gikk av for aldersgrensen, stilte Garden til disposisjon for Quisling. I Graff-Wangs tid som sjef hadde Garden utviklet seg til å bli en avdeling med særlige forutsetninger for å håndtere gatekamper og indre uro. Graff-Wang var ikke medlem av NS, men han abonnerte på partiavisen. Her er han avbildet i napoleonsk positur, noe han åpenbart hadde sans for. Forsvarsmuseet.

Major Adolph Fredrik Munthe var NS' ombudsmann for forsvarssaker i siste halvdel av 1930-tallet. Sammen med Quisling, Prytz, Hvoslef og Hansson hørte han til i den innerste kjernen i Nordiske Folkereisning og det nystiftede NS. Han utformet 1930/31 hoveddokumentet bak statskuppet høsten 1932. Fra 1938 var han sjef for Generalstabens mobiliseringsavdeling. På tross av at han var i denne stillingen under hele felttoget, meldte han seg først ut av NS 20. august 1940. Etter en tid som brigadefører i AT fikk han så stilling i AS Hafsland. Munthe var blant de offiserene som ble internert i tysk fangenskap fra august 1943. Forsvarsmuseet.

Leidangsnemnden på inspeksjon under sommerøvelsene på Starum i 1934. General Aavatsmark vis-à-vis kaptein Stenersen. Til venstre bak Aavatsmark oberst Broch og til høyre for generalen major Krag, og deretter forsvarsminister Kbro (med hatt). Til høyre i bakgrunnen kaptein Omejer foran trappen. Forsvarsmuseet.

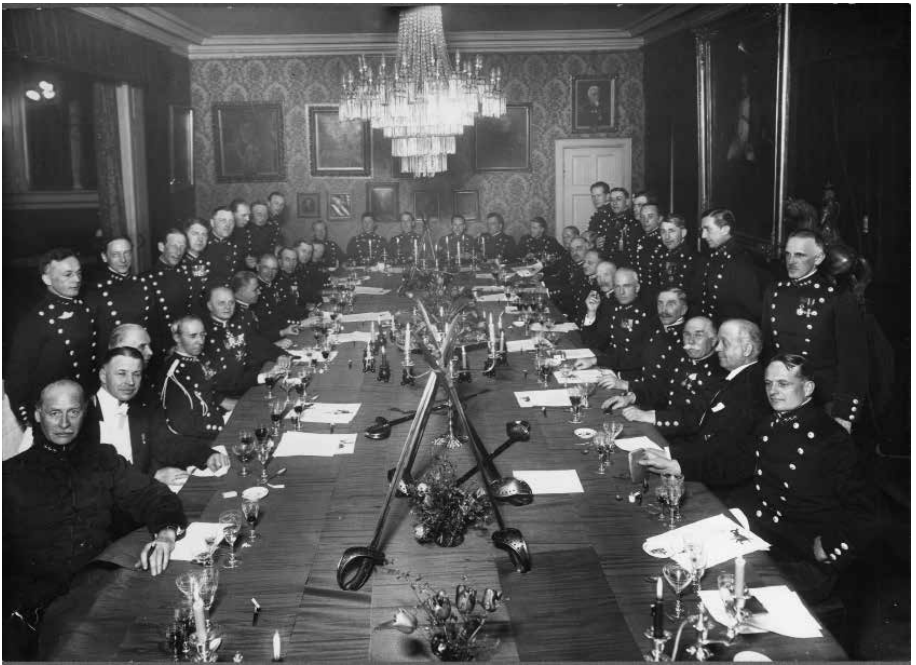

Leidangsøvelse på Starum i 1934. Ungdommer lærer seg her å bruke colt-mitraljøse. Mange av dem var ungfascister. Forsvarsminister Kbro til venstre (med hatt) og general Aavatsmark i bakgrunnen litt til høyre. Forsvarsmuseet.

Major Halvor Hansson avbildet i 1938. Under felttoget ble han utnevnt som ny generalstabssjef av Ruge etter Rasmus Hatledal. Hansson var med i bevegelsen fra starten og hørte til den indre krets rundt Quisling og Prytz i 1932. Hans familie ble sterkt preget av NS, som så mange offisersfamilier på Oslos vestkant. Hans kone ble NS-kvinneleder og to av hans fem sønner ble også innmeldt. Den ene av disse ble dømt for landssvik etter krigen, slik også moren ble. Den andre ble med i Milorg. Selv gikk han ut av partiet før 1940. Hansson ble arrestert i 1941 og satt i tysk fangenskap til krigsslutt. I 1946 ble han forsvarssjef etter Ruge. Forsvarsmuseet.

NS' organisasjonssekretær, Hans Peter L'orange, var sønn av generalmajor Johan L'orange. I 1940 var han kontorsjef på Generalstabens etterretningskontor. Her er han på infanteriets vinterøvelse i Romedal i 1937, sammen med kronprinsen. Forsvarsmuseet.

Kavaleriklubbens 50 års-jubileum 15. mars 1932 i Oslo Militære Samfund. Blant de rittmestrene og andre offiserene som var til stede, kom minimum åtte til å bli med i bevegelsen, mens innpå halvparten av de fremmøtte kom til å stå den nær. I Kavaleriet var sympatien for bevegelsen større enn i noen annen våpengren. Forsvarsmuseet.

Oppstilling under øvelser på Huseby-jordene, trolig fra 1932–33. Mange av Oslos militante ungfascister fikk sin første erfaring med våpenbruk her, før de ble sendt på mer avanserte kurs på Starum og i Stavern. Forsvarsmuseet.

Sundlo

Fleischer

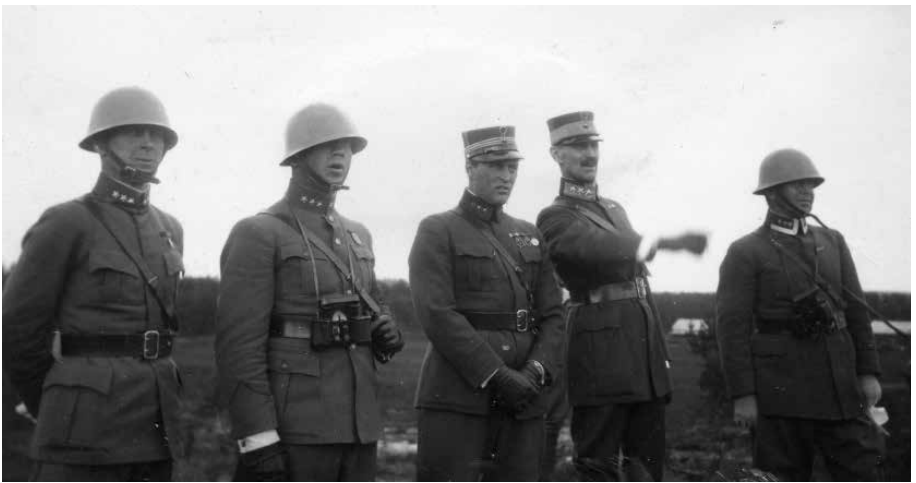
Frølich Hanssen

Melhuus

Oberstene Sundlo, Fleischer, Frølich Hanssen og Melhuus. Alle bildene er fra regimentsstjefsmøtet i Elverum 10.–24. august 1933. På denne tiden utfordret Melhuus Aavatsmark til å bli sjef for Leidangen. Ett år tidligere hadde han vært oppført som medlem av «ND-komiteen», et organ som var tiltenkt en viktig rolle under Quislings planlagte statskupp. Nederst til venstre mektige sjef generalmajor Carl Gulbranson Forsvarsmuseet.

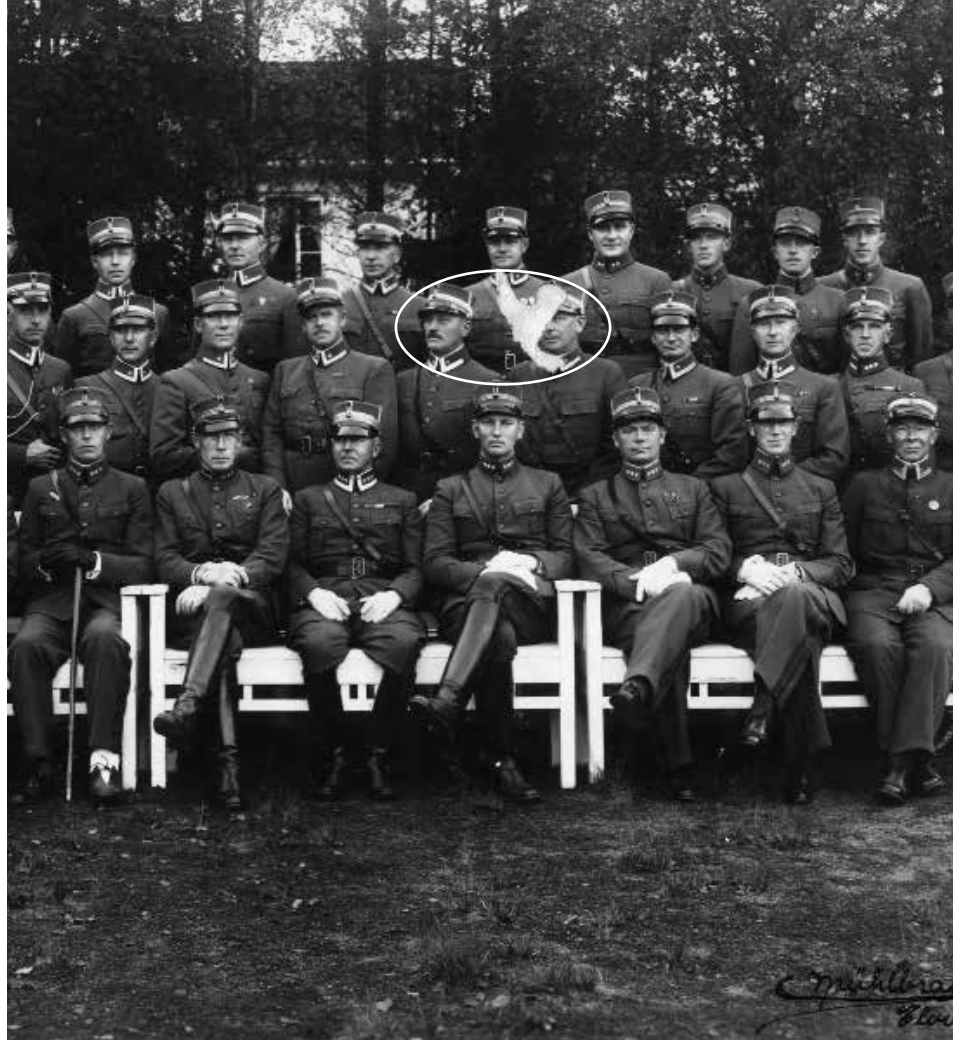
Kaptein Carl Stenersen (med kikkert) sammen med kongen og kronprinsen på infanteriets skyteskole i 1933. Stenersen var en meget ivrig NS-mann, og han satte et sterkt personlig preg på sine aktiviteter i Samfundsvernet, Leidangen og Hirden, som han var sjef for i 1934. I 1940 var han bataljonssjef i IR 9, og skjebnen førte ham til England etter sammenbruddet på Vestlandet. Familiebedriften Stenersens Forlag ble NS-styrets viktigste publisist under krigen. Forsvarsmuseet.

Oberst Hans S. Hiorth var regimentssjef for IR 5 og leder av NS på Elverum de siste årene av krigen. Sammen med oberstløytnant Nils C. Bøckman hadde han avfattet de første forslagene om tvungen arbeidstjeneste. Her er han (i venstre bildekant), sammen med kongen og Melhuus på infanteriets skyteskole i 1933. Forsvarsmuseet.

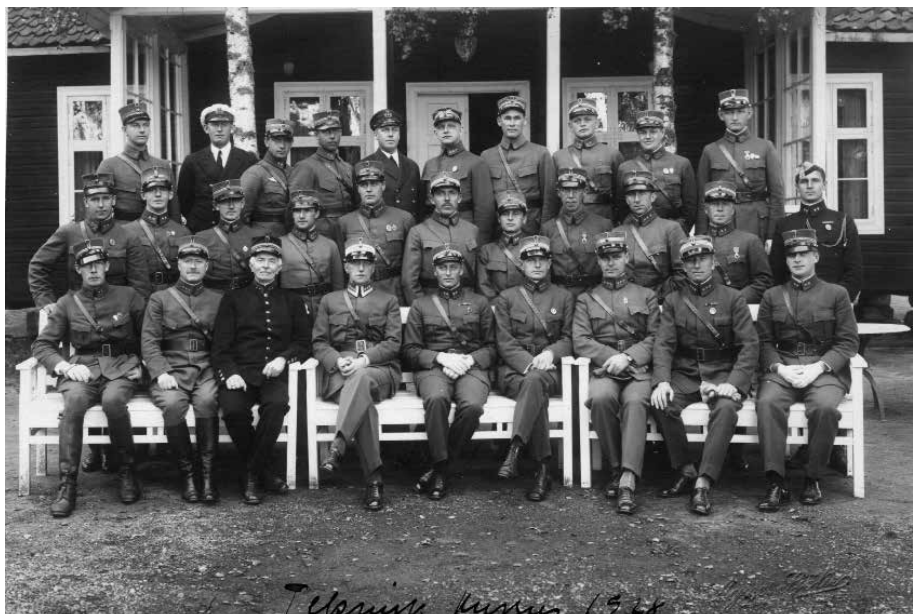
Oberst Birger Ljungberg var sjef for IR 1 da han fra årsskiftet 1939/40 ble utnevnt til forsvarsminister. Hans eneste politiske praksis til da hadde vært som norsk representant i den britisk-kontrollerte Non-intervensjonskomiteen for Spania. Her er han (til høyre) sammen med Melhuus og Hiorth (delvis skjult bak Melhuus) på infanteriets skyteskole i 1933. Ljungberg hadde tidligere vært adjutant for kongen, hans kone var hoffdame for Maud, og han var dermed blitt omgangsvenn med kongefamilien. Forsvarsmuseet.

Oberstløytnantene Nils C. Bøckman og Davis Ebbesen (delvis skjult av rift i bildet) på Infanteriets skyteskoles kurs for stabsoffiserer i 1938. Bøckman sto bak forslaget om tvungen arbeidstjeneste sammen med Hiorth. Han var medlem av Høyre og Nordiske Folkereisning. Ebbesen var NS' fylkesleder i Møre og Romsdal på 1930-tallet. Forsvarsmuseet.

Fra høyre Kommanderende general, Laake, kongen og nyutnevnt generalinspektør for Hærens infanteri, oberst Johan L'orange, under inspeksjon av sommerkurset for infanteriets skyteskole i 1933. Oberst L'orange hadde vært avdelingssjef for Quisling i Generalstabens i 1922 og var tiltenkt en viktig rolle i kupplanene i 1932. Han hadde meldt seg inn i NS i 1934. 9. april 1940 ble han forsøkt brukt som budbringer av Quisling til kongen, men slapp ikke gjennom linjene. I stedet skrev han et hemmelig brev til kongen. Brevet ble snappet opp og er aldri senere kommet til rette. L'orange var far til kaptein Hans Peter L'orange. Forsvarsmuseet.

Av stabsoffiserene på teknisk kurs ved Infanteriets skyteskole i 1928, ble følgende medlemmer av NS: I bakerste rad Kristian Sundby (nr. 3 fra venstre) og Lars Kvendbø (nr. 4 fra venstre), i midterste rad Thorleif Tharaldsen (nr. 1 fra venstre), Jens Chr. Gundersen (nr. 2 fra venstre), Gudmund Høyem (nr. 4 fra venstre) og Christian Winsnes (lengst til høyre) og i første rad Ola Fritzner (nr. 1 fra venstre). I tillegg må nevnes to på midterste rad som ikke ble medlemmer av NS, nemlig Fredrik Giertsen (nr. 5 fra venstre), som fikk stilling i den nazifiserte Sivillforvaltningen for Hær og Marine under okkupasjonen, og Peder Anton Grinaker (nr. 6 fra venstre), som var plassert i Quislings ND-komité under statskuppetforberedelsene i 1932. Endelig må nevnes tre offiserer på første rad med ekstraordinære karrierer, nemlig Otto Ruge, Birger Ljungberg og David Thue (henholdsvis nr. 6, 7 og 8 fra venstre). Ruge, som hadde ytet AP og Venstre hjelp med forsvarsutredninger, var blitt forbigått av AP-regjeringen etter 1935, mens Thue, som hadde vært leder av Samfundsvernet, var blitt omtalt som fascist i arbeiderpressen og forbigått under Mowinckels regjering, ble utnevnt av Nygaardsvold til oberst i 1935. Ljungberg, som nærmest var høyremann, ble APs forsvarsminister i 1939. Forsvarsmuseet.

NS hadde store forhåpninger til fenrik Haakon Kyllingmark, som oberst Sundlo hadde rekruttert i 1936. Kyllingmark stiftet et partilag i Svolvær og var kretsleder der i 1939. Her er han foran (midt i bildet) under inspeksjon av kronprins Olav på vinterkurset til Hærens Flygevåpens speiderving på Kjeller i 1937. Kyllingmark deltok som flyløytnant under kampene i Narvik, og han ble senere sentral i motstandsarbeidet i Nord-Norge, særlig gjennom sine kontakter med den amerikanske militære organisasjonen OSS. Forsvarsmuseet.

Hvoslef ble i 1938 beordret som plasskommandant på Gardermoen, og han var tiltenkt en nøkkelrolle i Quislings siste statskuppet vinteren 1940, slik det var avtalt med Hitler i desember 1939. Her er Hvoslef avbildet i juli 1939. Han bodde da i Oslo og ofret seg for partiets etterretningsvirksomhet og støttearbeidet for Finland. I familiens eie.

Kaptein Ola Sølfest Gjerdrum Fritznér sto NS nær og deltok med liv og sjel i det høyreekstremistiske offisersmiljøet på 1930-tallet, trolig uten å melde seg inn. Hans kone var imidlertid svært aktiv i partiet fra 1936 av. Under okkupasjonen meldte han seg imidlertid inn og ble politiøverst. Mot slutten av krigen søkte han så kontakt med Hjemmefronten. Da ble han satt i arrest fram til freden. Her ser vi ham sammen med kronprins Olav under vinterøvelsene i 1930. Forsvarsmuseet.

Høsten 1936 gjennomførte Hvoslef en etterretningsreise i Nord-Norge, hvor han utnyttet kontakter og opplysninger som han hadde fått av leder for NSDAPs «Stützpunkt Drontheim», Johann Martin Dunkelberg, og av major Karl Ziegler, som var konsul og Abwehr-kontakt i byen. Her er Dunkelberg portrettert i forbindelse med etterforskningen etter krigen, som endte med at han ble sendt til Tyskland uten tiltale. Riksarkivet.

Severin Olai Gundersen Søndenaas var ulønt kaptein i IR 8 fra 1930, og hadde gått den lange veien fra sersjant i 1905. Sivilt var han kontorist og stuer. Han ble utnevnt av Quisling til NS-leder i Rogaland fra 1. januar 1939 og satt i NS' råd pr. 9. april 1940. Men under felttoget deltok han likevel lojalt som kompanisjef under kampene i Dirdal, og fikk gode skussmål fra sitt befall. Senere brøt han med NS. Riksarkivet.

Den myndige sjefen for Norges Samfundshjelp, oberst Christopher Fougner, ble aldri med i NS, men sto bevegelsen nær. Ifølge kupplanene i 1932 skulle han etter kuppet sette sin organisasjon inn i Oslo for å holde alle arbeidsviktige funksjoner i gang. Fra 1933 var han en av drivkreftene bak Leidangen, han satt i Bondelagets ledelse, og han hadde en serie med toppverv i den borgerlige idrettsbevegelsen. I 1934 ble han generalinspektør for Kavaleriet.

Til venstre ser vi den nybakte og energiske Kommanderende general Kristian Laake, august 1931 i Kirkenes. Som aktiv venstremann i en tid da mentaliteten i offiserskorpset var sterkt preget av høyreekstremisme, var Laake omstridt fra starten av. Under Quislings tid som forsvarsminister forsøkte han å trenere sin sjefs mange utspill for å få direkte operativ kontroll over Hæren. I 1938 og 1939 tok Laake initiativ til å avvikle den hemmelige, indre beredskaps- og mobiliseringsordningen, men han rakk ikke å fullføre dette før 9. april 1940. Laake slet seg ut i krysningspunktet mellom NS-offiserene og det pasifistiske AP. Til høyre ser vi ham utenfor Birkelands ungdomsskole i juli 1937, mens han ennå hadde pågangsmotet i behold. I 1940 var han derimot utbrent og resignert. Riksarkivet.

Hans Wilhelm Scheidt var ansvarlig for Norden på Alfred Rosenbergs utenrikspolitiske kontor i NSDAP.

Han hadde ansvaret for arrangementene rundt NS-delegasjonen som besøkte Berlin fra 30. juli til 19. august 1939. Etter Quislings besøk hos Hitler

i desember 1939 ble Scheidt sendt som Hitlers personlige agent til Norge, med ansvar for politisk etterretning her i landet og for oppbygging av et spionnettverk i Skottland og England. Han spilte en avgjørende rolle da Quisling gjennomførte sitt statskupp 9. april 1940.

NS-delegasjonen som besøkte Berlin 30. juli til 19. august 1939. Etter det generaloberst Jodl forklarte etter krigen, var bakgrunnen for delegasjonen et forslag om å utdanne offiserer som skulle bistå tyske tropper som skulle komme Norge til unnsetning mot alliert angrep. Forslaget ble senere avvist av tyskerne selv. Ifølge deltakerne var turen et rent feriebesøk. Blant dem var bare to offiserer, nemlig kaptein Per Kjørstad, nr. 4 fra venstre, og fenrik Orvar Sæther, midt på bildet i mørk dress. Men både disse to og flere av de øvrige hørte til Hirden, således Bjørn Østring, nr. 7 fra høyre, og Rolv Gulbrandsen, nr. 6 fra venstre. De var begge korporaler. Under felttoget ble Kjørstad arrestert, mistenkt for spionasje for tyskerne, noe som imidlertid ikke ble bevist under landssviksaken mot ham. Østring vet vi med sikkerhet bedrev militær spionasje under felttoget. Rolf Jørgen Fuglesang, som plukket ut deltakerne etter instruks fra Quisling, er nr. 2 fra høyre. I Rolf Ursins eie.

Delegasjonsmedlemmene fikk, ifølge deltakerne, forelesninger, omvisninger og ekskursjoner. Her er de fotografert ved inngangen til rikskanselliet i Berlin. I familien Lundesgaards eie.

Fuglesang forklarte etter krigen at militære forhold og operasjoner mot Norge ikke ble berørt under oppholdet. Det er imidlertid ingen tvil om at delegasjonen besøkte det militære SA (Sturm Abteilung), eliteregimentet SA-Standarte Feldherrnhalle, som dette bildet viser. Vi kan så vidt se Fuglesang til høyre i bildet. Regimentet besto opprinnelig av frivillige SA-menn, men var på dette tidspunktet underlagt Wehrmacht. Det er bemerkelsesverdig at også Scheidt selv var ved dette regimentet høsten 1939, før regimentet ble oppløst og dets personell ble overført til 7. Flieger-Division, 120. og 271. Infanterie Regiment. Vi kan ikke se bort fra at det var ved SA-Standarte Feldherrnhalle man opprinnelig hadde tenkt å utdanne delegasjonsmedlemmene eller enkelte av dem som tyske hjelpsmenn. I Rolf Ursins eie.

Kapittel 7

HÆREN VED SIDEN AV HÆREN

Jeg blir mer og mer sikker paa at «vi» skal komme til magta. Og da vet jeg om noen svinepelser som skal faa opleve sit livs store overraskelse. Heil [...] og [...] Sæl!!!!!!

SUNDLO TIL FIVE, MARS 1933³⁷⁷

Quisling hadde ikke forstått at hans muligheter for å iverksette den avgjørende aksjonen allerede var uttømt da han 16. januar 1933 påla Kommanderende general Laake å innpasse frivillige avdelinger i mobiliseringssystemet.³⁷⁸ Quisling hadde da bare dager igjen som forsvarsminister. Pålegget illustrerer at tidsperspektivet var kort, han skrev i presens, og sto fortsatt midt oppe i de endeløse kompromissforslagene i Kullmann-saken. Hva var det han nå ville presse den uvillige Laake til?

La oss først se på hva Quisling skrev. Han viste til Forsvarsdepartementets bestemmelser av 17. oktober, som henstilte Kommanderende general om at distriktskommandosjefene måtte innpasse frivillige avdelinger i sine mobiliseringsplaner. Han skisserte videre hvordan dette skulle fungere operativt: Først ville det komme en ordre om hel eller delvis mobilisering fra departementet. Etter en slik ordre kunne distriktskommandoene disponere alle frivillige avdelinger i distriktet. Dette gjaldt da skytterlagstropper, Samfundsvernet, frivillige avdelinger autorisert av departementet og hjelpeavdelinger.³⁷⁹ Når disse så var mobilisert, var de underlagt militære bestemmelser, slik at de altså skulle bekles, utrustes og bevæpnes av distriktskommandoene, som også skulle dekke alle utgifter og underhold. For å forberede dette måtte distriktskommandoene umiddelbart ta kontakt med de frivillige militære avdelingene i distriktene.

Quisling bekymret seg ikke for at vedtak om mobilisering egentlig

var en regjeringssak. Dette viser hvordan han tenkte. Et vedtak skulle han nok sørge for, enten det ble slik eller slik. Det var uansett ikke poenget her. Det hadde vært en strek i regningen at Laake hadde obstruert bestemmelsene av 17. oktober med alle slags innvendinger og forslag om utredninger. Saken var ennå ikke eksekvert i kommandosystemet. Ikke noe hadde skjedd i distriktskommandoene. Nå ville ikke Quisling ha mer tull. Departementets bestemmelse skulle settes gjennom.

Denne gangen kunne ikke Laake ignorere pålegget fra Quisling lenger. Men ryktene om at regjeringen snart skulle felles, hadde begynt å sive ut fra stortingskorridorene. Så selv om Laake smått om senn måtte ekspedere pålegget videre, tok det lang tid før saksgangen fra distriktskommandosjefene til regimentssjefene ga resultat, ja, så lang tid at landet i mellomtiden hadde fått en ny venstre regjering, under Johan Ludvig Mowinckel. Først etter regjeringsskiftet begynte svarene fra distriktskommandoene å komme inn. Svaret som kom fra 2. distriktskommando interesserer oss spesielt, fordi det var ført i pennen av Munthe og signert av generalmajor L'orange, to av Quislings nærmeste. Disse satt med tømmene over det omfattende militære ordensvernssystemet i og rundt Oslo, som etter planen skulle ha iverksatt unntakstilstanden i landets hovedstad.³⁸⁰ Regjeringsskiftet hadde attpåtil foregått i helt normale former. Det var ikke slik Prytz, Quisling, Hvoslef og Munthe hadde tenkt seg det noen korte måneder tidligere.

I disse siste ukene før regjeringsskiftet pågikk sluttbehandlingen av detaljproposisjonen til den nye forsvarsordningen i Stortinget. Det store stridsspørsmålet var den frivillige militæropplæringen og hva den ville føre til, Quislings viktigste bidrag til det nye Forsvaret. På denne måten kom stortingsbehandlingen til å dreie seg om det egentlige innholdet i pålegget til Laake av 16. januar. Det var det siste som Laake kunne sette sin lit til. Stortingsbehandlingen viser at Venstre ikke bare posisjonerte seg ut fra hva som rørte seg i Quislings gemakker, men også ut fra hva som rørte seg innad blant oberstene og generalene. Etter regjeringsskiftet hadde ikke Quisling lenger noen stemme, men Munthe hadde det.

Hva var det så Munthe anførte i svaret til Laake? Jo, han viste til at militærkomiteen i Stortinget hadde skrevet i sin innstilling til forsvarsordningen at hvem som helst nå kunne starte frivillig militær opplæring. Men militære organisasjoner som «tjener andre formål eller som ikke underlegger seg statens kontroll eller ikke driver sitt arbeid under ansvarlig militær ledelse, må ikke tåles, men i tilfelle straks oppløses.»³⁸¹ Han opplyste videre at i divisjonens område fantes øvelseskompanier både i

Hamar og Drammen, som begge var organisert av Norges Forsvarsforening. I Oslo fantes et skytterkompani med samme opphav. Departementet hadde for lengst bestemt at de skulle underlegges henholdsvis DR 2, IR 6 og IR 4, slik at sjefene for disse regimentene førte direkte kommando og kontroll over dem.

Men så, fortsatte Munthe, hadde divisjonen mottatt melding om dannelsen av en helt ny organisasjon som skulle hete «Norges Leidangs Lag». Dette nye skuddet på den paramilitære himmel var presentert gjennom NTB som en landsomfattende, selvstendig organisasjon under et landslag, distriktsvis organisert med distriktsstaber, som hver for seg på et vis skulle underlegges landets regimentssjefer. Og det var ikke småtterier av nye arbeidsoppgaver som man her tillå regimentssjefene. Man måtte jo rose et slikt initiativ, ironiserte Munthe, «hvis disse har tid og anledning til å påta seg denne interessante og gagnlige oppgave». For i motsetning til de avdelingene som allerede fantes skulle ikke denne nye Leidangen være underlagt Forsvaret og dets ledelse i Forsvarsdepartementet,

En ny uavhengig organisasjon? Var det ikke «tilstede et betydningsfuldt motsetningsforhold mellom denne Ledingens opfatning og de foran citerte synsmåter fra de forskjellige myndigheter», spurte Munthe. For sikkerhets skyld vedla han et notat fra Norges Forsvarsforening, som han mente bekreftet hvor kaotisk en slik ordning ville bli.

Dette var et retorisk innspill. Munthe kjente til hvordan det hele hang sammen. Det han gjorde, var dermed å uttrykke den ambivalens som den innerste kretsen rundt Quisling følte over den vendingen denne viktige saken tok i tiden rundt og etter regjeringsskiftet. En storslått og enkel plan fra deres side viste seg å bli avløst av noe som så ut til å ende i en serie med uklarheter og rot.

Norges Leidangs Lag

Norges Leidangs Lag ble konstituert 17. mars 1933. Munthe hadde rett i at organisasjonen virkelig ble lansert som en gigantisk affære, som bare hadde blitt mulig gjennom et nært samarbeid med den nye ledelsen av Forsvaret. Formelt skulle Leidangen være selvstyrt, med lovgrunnlag i Stortingets detaljproposisjon for forsvarsordningen 10. februar. Denne proposisjonen viste man til i de direktiver og lover som lå ferdigtrykt i flotte brosjyrer 17. mars. Man viste også til at «som kontrollerende og ledende organ ble ved dette vedtak opprettet en Nevnd, som Leidangen lyder under». «Lyder under», men ikke «ledet av»? Dette var en merke-

lig konstruksjon. På en måte var den i tråd med Quislings strategi om å opprette kommandolinjer utenom Kommanderende general. Problemet var bare at han hadde forutsatt at hele ordningen skulle sortere under *ham*, og ikke under den nye venstrestatsråden Jens Kobro, som trakk i trådene fra 3. mars. Alt var nå snudd på hodet, hvis det da ikke kom til å bli slik som Quislings siste ord i Stortinget uttrykte: «Vi kommer igjen.» Var det slik også Munthe tenkte da, at Quisling igjen ville komme til å ta kommandoen? Eller fryktet han bare at denne svære nydannelsen ville bli uten betydning når Quisling nå engang var på utsiden?

Leidangstanken var markedsført i Quislings statsrådstid under betegnelsen «Ungdommens frivillige militæropplæring», en betegnelse som får oss til å tenke på kurs og trening. Det var da også slik det ble snakket og skrevet om den. Den skulle bli et praktisk talt gratis tilskudd til Forsvarets stadig magrere befalsutdanning. Ulike forslag hadde versert i de militære miljøene. Quisling hadde oppnevnt et utvalg, som leverte en innstilling i april 1932.³⁸² Avisene hadde angrepet eller forsvart forslagene i innstillingen spalte opp og spalte ned, alt ettersom de hørte til i den sosialistiske eller den borgerlige leiren. Debatten om leidangssaken hadde egentlig pågått i snart to år da en konkret modell endelig ble banket gjennom 10. februar 1933. Kongstanken om å gi de mange som etter forsvarsordningen av 1927 ble fritrukket for verneplikt, gratis skyttetrening, var jo god. Og det hele kostet nærmest bare en symbolsk årlig sum på 50 000 kroner. Hvorfor kunne ikke alle, også arbeiderbevegelsen, gå sammen om en slik ordning?

Hvis spørsmålet bare hadde dreid seg om militæropplæring, ville motstanden vært vanskelig å forstå. Men i realiteten dreide utvalgets forslag seg om mye mer, også om å opprette avdelinger. Først skulle det opprettes Leidangs Lag over hele landet. Disse skulle så friste interessert ungdom med skyttetrening. Av ungdommene skulle man så opprette de enkelte øvelseskompanier, eller skytterkompanier. Og slike måtte eksistere permanent, hvis de skulle kunne utdannes videre gjennom kurs og øvelser. Dette var ordningens egentlige formål. Quisling ønsket videre at hele dette systemet skulle underlegges ham, utenom Kommanderende general, en modell som passet godt med at utvalget også hadde foreslått at det skulle ledes av et øverste råd under generalinspektøren for infanteriet. Det var imidlertid her Stortinget gjorde den avgjørende forandringen som Munthe ironiserte over. Rådet ble nemlig løftet ut av selve organisasjonen, omdøpt til Nevnden og omgjort til et kontrollorgan under Stortinget.

Stiftelsesdokumentet fra 17. mars oppviste en imponerende rekke høye offiserer. Det forum av «høieste tillitsmenn» som sto over det hele, besto

av 14 oberster, tre oberstløytnanter og to majorer. Det var innpå halvparten av Hærens regimentssjefer. Det praktiske hovedansvaret for ordningen var pålagt regimentssjefene. Her finner vi navn fra Folkereisningen som oberst Ole Jacob Broch, oberst Carl Mork, rittmester Christian Astrup, oberst Johan Lorange og oberst Christopher Fougner, men også slike som hadde holdt seg på avstand, som oberstene Erland Frisvold og Carl Erichsen. Mange av dem hadde deltatt i paramilitær virksomhet tidligere, enten det nå var i Samfundsvernet eller i andre grupper. Et landsstyre var oppnevnt med formann, generalinspektøren for infanteriet, oberst Robert Shaw Melhuus, og viseformann, kaptein Thor Odegard Omejer. Melhuus var en markant officersskikkelse på ytre høyre kant av politikken og var leder av Oslo Ordensvern. Omejer var bare vernepliktig offiser. Men han hadde hatt en finger med i det meste som skjedde i det paramilitære buskaset, hadde vært redaktør for flere militære tidsskrifter, hatt tillitsverv i officersorganisasjoner og flere komitéoppdrag for departementet og vært sekretær for Nansen. I tillegg var han så formuende at han ikke trengte å bekymre seg for inntektsbringende karriere.

Styremedlemmene var hentet fra Vernepliktige Officerers Forenings ledelse, samt politimester Ole Tobias Olsen fra Skytterstyret, marinekaptein Christopher Meyer fra Rederforbundet, professorene Carl Fr. Kolderup og Nicolaus M. Gjelsvik, alle sympatisører eller medlemmer av Folkereisningen. Her var tenkt på både erfaring og distriktsrepresentasjon. Hovedstaben besto av Melhuus, kapteinene Carl Stenersen og Omejer og premierløytnant Hans Peter Lorange. De tre siste hadde lang praksis fra Samfundsvernet. En finanskomité var oppnevnt av departementet, med en representant fra industri og en fra bank, samt klokkelig nok kaptein Axel Hagemann fra Generalintendanturen, nok en fra farvannet rundt Folkereisningen.

Det var ikke underlig at de offiserene som bemannet Norges Leidangs Lag stort sett hørte til Quislings og Prytz' nære krets, hvis de ikke allerede var medlemmer av Folkereisningen. Det var nemlig forsvarsministeren da, altså Quisling, som hadde utpekt dem. Hvordan kunne det da ha seg at Munthe tillot seg å ironisere over prosjektet 30. mars 1933? Svaret på dette spørsmålet er trolig enkelt: Quisling var ikke lenger forsvarsminister. I Folkereisningens politiske komité var man så smått begynt å ta den nye virkeligheten inn over seg. Kampen om makten ville bli mer omstendelig enn man hadde trodd. Parlamentariske tankebaner må ha tvunget seg fram. Skulle man forsøke å få Quisling valgt for Bondepartiet, eller skulle man komme i gang med å lansere Folkereisningen som et skikke-

lig parti, slik man hadde snakket om siden 1931? Nå trengte man først og fremst nære politiske allierte, også fra den militære scenen. Og blant de militære fantes det ideologiske venner som var verdt å utnytte ut fra en slik synsvinkel, ikke minst innen organisasjoner som Samfundsvernet og Forsvarsforeningen. Men hva man da skulle med en leidang som var styrt av Venstre, var noe ganske annet.

Forløperne

Det fantes flere paramilitære grupper i Norge på 1920-tallet. De har aldri blitt skikkelig kartlagt.³⁸³ Det vi vet om dem, er stort sett begrenset til korte omtaler og henvisninger i avisartikler, stortingsdebatter og i en sparsommelig litteratur. Samfundsvernet var den viktigste av dem. Den hadde igjen sine forløpere i lokalt oppståtte militære borgervern, som dukket opp i Kristiania, Bergen og Trondheim og noen andre byer i 1918. Det var da stor uro blant makthaverne etter revolusjonen i Russland høsten 1917, dyrtidsaksjonene og rådsbevegelsen rundt i Norge våren 1918 og utbruddet av borgerkrigen i Finland senere på året. Rent generelt var disse paramilitære organisasjonene uttrykk for at det i borgerlige kretser var et ønske om å ta i bruk alle midler mot den framstormende, revolusjonære arbeiderbevegelsen, som i 1918 overtok dominansen i AP, og to år senere i LO. Spesielt var de paramilitære organisasjonene uttrykk for mistillit til at det militære ga tilstrekkelig sikkerhet. Dessuten var det få innad i det borgerlige samfunnet som kjente til det militære ordensvernssystemet, på grunn av det strenge hemmeligholdet som dette var omgitt med.

Samfundsvernet ble stiftet i 1923, først som en hjelpeorganisasjon for Norges Samfundshjelp, som med forbilde i den tyske «Technische Nothilfe» hadde blitt startet av Den norske Bankforening, Norges Håndverkerforbund, Norges Handelsstands Forbund, Norges Industriforbund, Norges Rederforbund og Norges Bondelag i 1920.³⁸⁴ Formålet til Samfundshjelpen var å holde bedrifter og institusjoner i drift under arbeidskonflikter. Erfaringene fra kommunistreiken i 1920 og storstreiken i 1921 var at det var behov for militær assistanse for å kunne bryte streikevakter og blokade og for å kunne avpatruljere større områder for å beskytte eienedom, slik det hadde skjedd på Kristianias vestkant under storstreiken. Samfundsvernet ble først kalt «Sammenslutningen av 1923», etter at lokale grupper som «Antibolsjevistisk Club», «Borgersamfundets Nødverge» og andre hadde slått seg sammen. Begge organisasjonene, både Samfundshjelpen og Samfundsvernet, var organisert med et landsomfat-

tende råd, eller hovedstyre, og begge hadde fra starten daværende rittmester Christopher Fougner som operativ sjef. Finansieringen var også felles. Samfundshjelpen var finansiert med bidrag fra banker, rederier og industribedrifter, og en avtale regulerte at en tredel av bidragene skulle gå til Vernet. Denne andelen økte i 1932 til to tredeler.

Samfundsvernet ekspanderte hurtig til alle større byer i landet, og kan ha vokst til å omfatte over 13 000 såkalte vernere, organisert i kompanier på 80–120 mann etter militær modell. Gjennom tre intervjuer med Eivind Karsrud har generalmajor Arne D. Dahl fortalt om hvordan Oslo-avdelingen var bygd opp, og hvilke oppgaver den hadde.³⁸⁵ Han var blitt rekruttert som sjef for denne største avdelingen av skipsreder Thomas Olsen i 1923. Styrken var på det meste 2–3000, hvorav fire kompanier på østsiden av Akerselva.³⁸⁶ Dahl var sjef for Oslo-avdelingen fram til 1926. Årsaken til at valget hadde falt på ham, var at han hadde vært på kurs om gatekamper og opprør i England, og ble regnet som en spesialist på dette feltet. Fra sin leilighet i Odinsgate 27 på Frogner hadde han rigget opp direkte telefonlinje til sin adjutant, Sten Florelius, i nabolaget og videre til Oslos politimester Grundt i Harbitzgate. Andre i hans stab var kapteinene David og Andreas Thue, som bodde i den nærliggende Løvenskioldsgate. Da Dahl gikk av som sjef i 1926, overtok David Thue Oslo-avdelingen, og etter ham oberstløytnant Lars Dannevig. Thue fikk senere problemer med karrieren som følge av sitt sterke engasjement i Samfundsvernet.³⁸⁷

Kompaniene var organisert i tropper og lag etter gateadresse. Befalet bodde i kompaniorrådet. Oppmøtepunkter og reservepunkter var avtalt på forhånd. Ved mobiliseringsordre ble innkallingen ordnet med personlig ordreombæring. Oslo-avdelingen hadde en rekke konkrete oppgaver, som vi bare kjenner brokker av. Dahl nevnte spesielt gatekamper og avsperring av vestkanten etter en linje som fulgte høydedraget fra Vestbanestasjonen, Victoria Terrasse, Slottet, Parkveien og opp til Ullevål Hageby. Målsettingen var å kontrollere Akerselvas vestside.³⁸⁸ Våpen skaffet Oslo-avdelingen fra det private importfirmaet A/S Våben- og Importmagasinet, senere A/S Håndvåben, som var registrert av kaptein i Forsvarsdepartementets hærstyre, Finn Hannibal Kjelstrup.³⁸⁹ Det dreide seg både om Mauser-pistoler og 'Totenschläger', som ble lagret hos felttøymesteren på Akershus, inntil Dahl hentet dem porsjonsvis og fordelte dem til sine mannskaper. Major Oskar Rieck var en slags finansminister i Samfundsvernet, som reiste rundt og samlet bidrag. Kjelstrups importselskap betjente også andre avdelinger rundt i landet, men ellers ser det ut til at vernerne kjøpte sine pistoler individuelt, kamuflert gjennom skytterlag og pistolklubber. Karsrud har

registrert over 2000 slike individuelle innkjøp. Skytetreningen arrangerte Dahl på Bjerkøya i Asker, på Gressholmen i Bunnefjorden og i Nordmarka. Øvelser ble arrangert i Krigsskolens gymnastikksal på Festningen, møter i Generalstabens ordresal og i andre lokaler på Akershus.

Vernet hadde en egen etterretningstjeneste som ble ledet av Sten Florelius. Florelius var lege og vernepliktig offiser. Oppgavene ble utført i nært samarbeid med Dahl og med politiet og Generalstabens etterretningskontor. Formålet var å ha oversikt over ledere og aktivister i arbeiderbevegelsen. Man førte registre over dem for å kunne arrestere dem ved behov.

Hvordan var så Samfundsvernets øverste ledelse? Den eksakte organisasjonsformen kjenner vi bare for året 1934. Men den var trolig nok så lik i årene forut.³⁹⁰ I 1934 valgte organisasjonens landsmøte et landsstyre av fylkesrepresentanter og rådsmedlemmer. Rådet hadde formann, tre medlemmer og to varamedlemmer, som skulle gjenvelges bare annethvert år, av hensyn til kontinuiteten. Rådet hadde ansvar for Samfundsvernets Sentralkontor, hvor daglig leder var 'landevernschefen', som hadde kommandoansvar for samtlige avdelinger. For øvrig skulle han lede alt administrativt arbeid på kontoret. Dahl oppga at oberstløytnant Johan T. Sverre hadde vært den første formannen, i 1923. De øvrige i rådet som Dahl navnga, var professor Johan Holst, major Ragnvald Hvoslef, major Rieck, kaptein David Thue og major Hjalmar Riiser-Larsen, og, hvis vi kan stole på Dahl, var det i landsstyret næringslivstopper som generaldirektør Axel Aubert i Hydro og skipsreder Thomas Olsen, ingeniør Joakim Lehmkuhl, som ikke bare var leder av Fedrelandslaget, men også eide et stort ingeniørfirma, og andre. Oslo-avdelingens sjef satt i landsstyret som fylkesrepresentant.

I 1928 godtok Samfundsvernet å stille organisasjonen under politiets ledelse, hvilket var et krav i den nye politiloven for at man ikke skulle rammes av forbudet mot private ordensvern. Hvoslef hadde den gang en konferanse med departementet hvor de nærmere betingelsene ble avtalt. Dermed fikk Samfundsvernet status som lovlig reservepoliti. Justisdepartementet skulle som ledd i avtalen foreta en registrering av organisasjonen rundt i landet, og politimestrene fikk rundskriv om å ta kontakt lokalt og innordne avdelingene. Dette ble imidlertid mislykket. Bare et lite antall politimestere ønsket å samarbeide med Vernet. Og Vernet, på sin side, saboterte henvendelsen i store deler av landet. Virksomheten fortsatte som før, skjult for offentligheten, i stor grad basert på muntlighet av sikkerhetshensyn.³⁹¹ Avdelingene brukte nå ofte betegnelsen 'reservepoliti' og ble også omtalt som det i offentlige dokumenter. Trolig var denne statu-

sen akseptert i Justisdepartementet av hensyn til de arrestasjonene Vernet stilltiende hadde tillatelse til å gjennomføre.

Men realiteten var at Samfundsvernet fortsatt var militært ledet og organisert. Det kan vi se av en oversikt over tre ledd av Oslo-avdelingen fra 1935–36. Av oversikten framgår at sjefen for '3. kompani' var fenrik Hvinden Haug, for 'Oslo-gruppen' fenrik Kobro, for 'Akers-gruppen' fenrik Thornam og for 'Akerstropen' fenrik Guldberg. Deres personsifferbetegnelse var oppgitt til mellom 8000 og 9000, hvilket da indikerer minst et mannskapstall på 9000 på dette tidspunktet.³⁹² Hvor reelle tallene var, er imidlertid et annet spørsmål. Mannskapet ville svare til om lag 100 kompanier, med et befalsbehov på like mange kapteiner, 300 løytnanter og 900 fenriker, altså en vesentlig del av landets befall. Å vedlikeholde en slik mengde befall måtte kreve en stor kontinuerlig befalsopplæring, og det i en tid da landets befalsskoler fikk vesentlig reduserte bevilgninger. Samfundsvernet hadde ingen egen befalsopplæring.

Det framgår av Dannevig's høstprogram for 1935 at «en meget stor procent av yngre vernere deltar i annet instruksjonsarbeid». Dette må særlig ha dreid seg om Leidangen, men også om Hirden, som begge på dette tidspunktet var i gang med nye prosjekter. Dessuten var det «uvilje mot å opptre aktivt i en tid med arbeiderregjering, så lenge der fra den annen side vises respekt for lov og orden». Dannevig minnet om at AP fortsatt var revolusjonært og at vernerne måtte holde «øinene åpne og kruttet tørt». Av dette kan vi lese en viss slitasje.

Trolig var Samfundsvernet sterkest rundt 1930–31, da antallet vernere kan ha tangert 15 000. Men, som vi har sett, var det nettopp da Hvoslef henvendte seg til Quisling i departementet for å få Vernet knyttet til Forsvaret. Behovet for befalsopplæring av frivillige til denne formidable styrken må ha fortonet seg som enormt, ja, nesten umettelig. Alene administreringen av avgående og pågående personell må ha stilt ledelsen i Vernet overfor store utfordringer siden alt var basert på frivillighet. Det er derfor ikke underlig at Hvoslef, sammen med den nye forsvarsminister, Quisling, ønsket å finne en mer praktisk måte å skaffe befall på enn ved å banke på dører på Frogner. Det beste ville være å la Forsvaret stå for opplæringen av de frivillige.

De unge forlanger ...

Tanken om en slik offentlig finansiert utdannelsesorganisasjon på siden av det egentlige Forsvaret hadde dukket opp allerede i 1926, da Vernepliktige

Offiserers Forening hadde opprettet et øvelseskompani som skulle drive frivillig militæropplæring. Kompaniet hadde blitt utstyrt med våpen utlånt fra Forsvaret. Det var på dette tidspunktet nokså klart at de nedskjæringene som var planlagt under forsvarsordningen av 1927, ville få dramatiske følger for utdanningen av befall til mobiliseringshæren. Den generelle nedbyggingen av Forsvaret bekymret foreningen. Bak foreningen sto kretser i Fedrelandslaget. Dette året, i 1926, ble så 'Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar' opprettet i Oslo. Den henvendte seg særlig til gymnasiaster, og drev propaganda gjennom bladet *Reveljen*. Også Norges Skytterstyre var bekymret for utviklingen og ønsket å sette i gang med noe liknende. Tanken om frivillig militær opplæring var altså godt modnet da Quisling i 1931 kjempet gjennom en slik budsjettpost for dette i forbindelse med den nye forsvarsordningen.³⁹³ Etter vedtaket tok Vernepliktige Offiserers Forening navnet Ledingen for sitt allerede opprettede øvelseskompani og planla å starte flere. Foreningens instruktører, kapteinene Carl Stenersen og Thor Odegard Omejer, kom begge fra Samfundsvernet.

Den tyngste aktøren som satte i gang med frivillig militæropplæring, var imidlertid Norges Forsvarsforening. Foreningen var, som vi har vært inne på, ledet av general Gulbranson. Han og hans militante generalsekretær, kaptein Rolf Graff, kom til å dominere leidangsbevegelsen. Ideologisk sto Gulbranson nær Prytz og Quisling, og det var trolig kun hans høye grad og hensynet til Forsvarsforeningens formelle upolitiskhet som gjorde at han ikke hadde løst medlemskort i Folkereisningen. Gulbranson var embetsmann av den gamle sorten. Han styrte sine forretninger suverent, enten det var som distriktskommandosjef, divisjonssjef eller president i Forsvarsforeningen. Å legge seg ut med en slik krigsherre var vanskelig, også for Kommanderende general. Det hadde Gulbranson demonstrert under valgkampen i 1930.

Kort tid etter at vedtaket om frivillig militæropplæring var i havn, satte Gulbranson Graff i gang med å gjøre organisatoriske forberedelser. Han kontaktet kontorsjef Hoff i Skytterstyret, og sammen ble de enige om å forsøke å få til noe i Oslo som kunne brukes i resten av landet. Mannskaper fantes allerede. Oslo Forsvarsforening hadde et tilsig av utålmodige gymnasiaster fra vestkanten, som var høyt motiverte. Noen av dem var også med i Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar og noen i Fedrelandslaget. De var pågående og ønsket å lage kampgrupper. Nye idealer var i ferd med å slå rot i disse miljøene. Ungdommene ville ta på alvor det foreldrene snakket om ved middagsbordet under storlockouten. En journalist fra arbeiderpressen beskrev det miljøet de kom fra slik:

Personlig er de sportsfolk. De biler, bokser, trener. Fulle av aktivitet, vant til å slå seg frem. Og dette lynne tar de med sig inn i samfunnslivet, i økonomi og politikk [...] De unge forlanger en [...] knockoutpolitikk. Intet føleri, ingen konservativ fornem overbærenhet. *Knyttnevene frem!* Slå ned arbeiderbevegelsen. Opponerer den, så i fengsel med lederne, beslaglegg kassene, stans avisene. Er det ikke lovlig – så lag nye lover. Er vår konstitusjon i veien, så et raskt lite statskup, en liten reaksjonær revolusjon.³⁹⁴

Kontakten med Oslo Forsvarsforening førte til at slike ungdommer fra Frogner, Vestheim og andre vestkantgymnas dannet Gymnasiastenes Forsvarsforening i november 1931.³⁹⁵ Et opplegg ble laget for dem, som tok utgangspunkt i de mest interesserte 50–100 som gikk i de to øverste gymnasklassene. Gymnasiastene fra 1. skoleår var for unge. De eldste, 2. og 3. klassingene, kunne få øve 12–14 dager av sommerferien i Stavern hvert år. Ellers kunne de ha fast møtekveld en gang i uken og hver tredje søndag hele året.³⁹⁶ De kunne utrustes med guttekarabiner og bekles med soldatuniformer. Osloskolens turninspektør, kaptein Sverre Grøner, hadde sagt seg villig til å lage program for øvelsene.³⁹⁷

Etter stiftelsen av denne foreningen gikk det noen uker uten at noe skjedde. Det var noe uklart hvem som hadde ansvaret for å drive opplegget videre fram. Ungdommene var utålmodige og følte at de ikke ble tatt på alvor. Særlig var de misfornøyde med at de ikke med en gang fikk krigsskoleutdannede militærinstruktører. Så tok de saken i egne hender. De troppet opp på kontoret til Norges Forsvarsforening og ba om hjelp fra Graff til å få fortgang i sakene.

Graff tok raskt grep om situasjonen. Først satte han personlig i gang en militær studiesirkel for dem i lokalene til Forsvarsforeningen, og forsøkte å knytte dem til foreningens virksomhet. Så koplet han inn andre av sine kolleger. Feltøvelser kom i gang. Løytnant Eilif Meyer ledet dem om søndagene på Huseby-jordene. I desember 1931 overtok kaptein Omejer administreringen av avdelingen og kaptein Carl Stenersen kommandoen. Etter initiativ fra Omejer i februar 1932 konstituerte avdelingen seg så som Oslo Frivillige Skytterkompani nr. 1. Da var også andre enn gymnasiaster blitt med. Ambisjonene var steget. Ved konstitueringen vedtok de statutter som sa at de ikke lenger var del av Forsvarsforeningen, men ville bygge en landsomfattende organisasjon som de altså kalte Ledingen.

I mellomtiden var marinekaptein Christopher Meyer, Rederforbundets kontorsjef, blitt koplet inn i arbeidet med ungdommene. Meyer var både aktiv i Vernepliktige Offiserers Forening og satt i Forsvarsforeningens råd. Hans store tanke var nettopp en slik landsomfattende organisa-

sjon. Et utvalg som Meyer hadde blitt med i, var i gang med å utrede dette. Meyer tenkte langsiktig, ulikt den brå og aktivistiske Graff. Ett av hans forslag var at utvalget trengte erfaringer fra praktisk organisering. Han kontaktet derfor utvalgslederen, oberst og generalinspektør for infanteriet Robert Shaw Melhuus, og foreslo at denne skulle tre inn som militært ansvarlig for kompaniet. Det ville gi den fordel at kompaniet kunne bli en modell for den leidangen man utredet. Melhuus så umiddelbart fordelene med dette og aksepterte.

Slik ble altså Oslo Frivillige Skytterkompani nr. 1 tilrettelagt for de militære myndigheter. At Quisling og Munthe hadde tiltenkt kompaniet rolle som F.V.A., var neppe kjent for ungdommene, kanskje hørte de heller aldri noe om denne betegnelsen.³⁹⁸ Men de var fornøyde. De hadde mistet tilliten til Graff og ønsket ikke å ha mer å gjøre med ham på grunn av hans labile livsførsel, rapporterte Meyer. Likevel må nok forklaringen først og fremst være at det var Quisling som var blitt samlingsmerket for dem. Forsvarsforeningen framsto som en konkurrent.

Kompaniet ble en rekrutteringsmark for det ideologiserte miljøet på ytterste høyre fløy, og noen av de sterkest motiverte ungdommene som gjorde sine første erfaringer med militære ferdigheter disse søndagene på Huseby-jordene våren og sommeren 1932, skulle komme til å sette spor etter seg også i Norges militære historie, som frontkjempere og Abwehr-agenter. Fra kompaniet ble de sluset videre til den politiske fascismen. En toneangivende ung mann i miljøet, Adolf Egeberg jr., markerte seg som ledende og stiftet i de samme dagene NNSAP.³⁹⁹ Dette politiske minipartiet var fra begynnelsen en nazitysk modellkopi. Aktivistene løp gjerne rundt i parodiske uniformseffekter, som de hadde med seg fra besøk i utlandet eller fra øvelsene på Huseby-jordene. De var målbevisste og spredde avisen *Fronten* med stor energi.⁴⁰⁰ Penger hadde de gjennom deres mesen, arkitekt Eugen Nilsen, en av Oslos større boligspekulanter. Med ham som bakmann ble dette ungdomspartiet drevet nærmest som et firma. Nilsen ansatte Egeberg jr. som redaktør. I løpet av kort tid ble de Oslos sterkeste gymnasiastforening. Derfra kom de til å spre seg utover det fascistiske landskapet. Noen gikk i en periode inn i NS og ble der for godt, mens andre som gikk inn, brøt med partiet etter en tid. Flere gjorde seg bemerket i NS' ungdomsfylking, i NS' Arbeidsfylking og selvfølgelig i den direkte NNSAP-styrtede Riksdugnaden.

Etter noen måneder fikk disse ungdommene etablert lokallag ut fra gymnasiastmiljøene rundt i landet. Om lag samtidig ble det etablert leidangsavdelinger på flere av de samme stedene. Trolig utgjorde de samme

ungdommene den ideologiske kjernen i disse. Men det var altså i gymnas-samfunnet på Vestheim og på Huseby-jordene det hele startet.

Laake var ikke begeistret for denne nyskapingen av høyreekstreme ungdommer. Helst ville han ha kanalisert dem over i skytterlagene. Der hadde venstrefolk fortsatt innflytelse, på tross av at lagene hadde forandret seg siden 1880-tallet, da de var den nasjonale bevegelsens opprørshær mot kongemakten og dens allierte. Den gang var det bondegutter og liberale borgersønner fra byene som hadde fylt opp rekkene. Disse gymnas-ungdommene var helt andre slags personer. Gymnasene var forbeholdt borgerskapets barn. Hva ville vel Quisling med gymnasiaster fra Frogner, Ullern, Slemdal, Kalfaret og Singsaker? De utmerket seg ikke akkurat som tilhengere av demokrati. Men ingen venstremenn kunne være mot selve ideen om frivillig militær opplæring, så kanskje kunne man kontrollere ungdommene bedre i skytterlagene.

Da Laake fikk saken til uttalelse i 1931 var det derfor logisk at han la mest vekt på at det hele skulle komme under kontroll.⁴⁰¹ Han støttet tanken om at et utvalg burde utrede saken, med representanter fra Forsvarsforeningen, Skyttervesenet og «militære myndigheter». Fra de siste foreslo han oberst Carl Mork, som var avdelingssjef og saksansvarlig i Generalstaben, og kaptein Henrik Bjerkelund, tidligere i Generalstaben, nå innbeordret Hærstyret i departementet, fra Forsvarsforeningen Om-ejer og skolebestyrer Olaus Islandsmoen, og fra Skytterstyret naturligvis kontorsjef Hoff og major Hjalmar Krag. Av disse var Mork og Bjerkelund med i Folkereisningen, mens Krag var høyremann.⁴⁰² Quisling sørget for at Melhuus ble satt på som utvalgsleder ved oppnevningen 12. desember 1931. Utnevnelsen av denne energiske offiseren sikret at utvalget fikk ferdig sin innstilling allerede 27. april 1932. Men Laake, som skulle approbere forslagene, tok seg god tid. Dette skjedde midt oppe i de kritiske dagene på høsten 1932 da Prytz og Quisling forsøkte å manøvrere regjeringskrisen inn i et avgjørende oppgjør, og ti dager etter at Quisling hadde sendt Laake sitt pålegg av 17. oktober.⁴⁰³

Det var, så langt vi kan se, stort sett oppslutning om utvalgets forslag i offiserskorpset. Laake kunne bare justere ett og annet og utsette behandlingen. Han kunne neppe hindre at det måtte bli en helt selvstendig organisasjon. Men styringen av den var noe annet. For Quisling var den saken grei, den skulle underlegges departementet direkte. Dette var et hovedspørsmål for statsråden, og vi vet hvorfor. Han ville ha avdelinger til bruk i 'felten'. Nå kunne det med en viss rett hevdes at for å drive militær opplæring måtte man nødvendigvis også fordele de frivillige til avdelinger

hvor opplæringen skulle foregå. Og feltøvelser var selvfølgelig umulig uten avdelinger. Likevel ønsket Laake helst å begrense det hele til opplæring av enkeltpersoner, «ikke å tilføre Hæren nye avdelinger». Derfor foreslo han at mannskapene ved mobilisering skulle mobilisere i sine regulære hæravdelinger. Kun de som var helt utenfor det militære, burde være i egne avdelinger.

Laake insisterte ikke på å ha kommando over nykomlingen. Han kunne godta at det ble en slags personalunion, ved at Melhuus ble utpekt som leder. Melhuus var et godt valg. Han var populær, uortodoks og langt ut på høyresiden politisk. Men samtidig var han ikke med i Folkereisingen, og kunne dermed være en konservativ motpol. Dessuten hadde han, som generalinspektør for infanteriet, med skytterlagene å gjøre. Forholdet til den nye organisasjonen kunne med fordel bli som til skytterlagene. Men den burde ikke få lov til å gå inn i skytterlagene eller smelte sammen med dem. Når det gjaldt navnespørsmålet, forsøkte Laake å argumentere for «Den frivillige militæutdannelse». «Leding», «Leidang» og andre slike varianter ønsket han ikke. Men navnet, direktiver og lover måtte approberes av departementet og forelegges Stortinget i en egen proposisjon, mente han.

Stortinget tar kontrollen

Om Laake var presset med på ferden, så var hans trenering av saken mer vellykket enn han kunne ha håpet på. Da proposisjonen endelig var behandlet i militærkomiteen i Stortinget, viste det seg nemlig at det ble for sent for Quisling å utnytte den. Venstre og det øvrige borgerlige flertallet ønsket ikke en slik ny frivillig militærorganisasjon som lå direkte under Forsvarsdepartementet. Dette standpunktet, utformet før regjeringsskiftet, var logisk. At de beholdt det etterpå, kan tyde på usikkerhet på om den omstridte forsvarsministeren ville komme tilbake. De begrunnet standpunktet med at enhver organisasjon fritt kunne drive med militærutdanning, men under kontroll og autorisert av en offentlig oppnevnt nevnd.⁴⁰⁴ Og det ble kjernepunktet i stortingsvedtaket 10. februar, bare vel en måned før Laakes partikamerat Jens Kobre, og bak ham Johan Ludvig Mowinckel, tok tømmene i Forsvarsdepartementet.

Stortinget tok denne ettermiddagen fatt på den avsluttende delbehandlingen av den nye forsvarsordningen, som var vedtatt året før. All oppmerksomhet hos talerne var knyttet til forslaget om Ledingen, eller Leidangen, som mange nå kalte ordningen. Saksordføreren, major Alf

Mjøen fra Radikale Folkeparti,⁴⁰⁵ hadde deltatt i Venstres saksforberedelser, og hadde hatt den samme skepsis som de fleste representantene i gruppen. Men Venstre hadde likevel bestemt seg for å gå inn for ordningen, etter sterkt påtrykk fra partiets statsministerkandidat, Mowinkel.

I AP hadde det vært håp om at flere av venstrepreressantene ville gå mot ordningen. Mjøen tok imidlertid avstand fra at dette ville kunne bli en fascistisk ordning rettet mot «de revolusjonære partier». Ordningen hadde ikke noe med Quisling å gjøre, annet enn at proposisjonen var lagt fram av ham, mente han. Men alle i salen, også Mjøen, visste at dette var langt fra sikkert. Slik Leidangen var tenkt og foreslått av Quisling, som en privat hær underlagt departementet direkte, ville den kunne blitt et redskap for ham. Og kunne man se helt bort fra at det igjen ville kunne bli plass for den omstridte statsråden ved kongens bord? Mjøen presenterte derimot ordningen bare som om det var et spørsmål om å lage en slags skole for utdanning av fritrukne for å bedre tilgangen på lavere befal og spesialister til Hæren. At dette også ville måtte føre til etablering av avdelinger med et eget kommandosystem, berørte verken han eller andre fra de borgerlige partiene. Men Mjøen innrømmet i det minste at det fantes en fare for dette, og at det derfor var så viktig å bringe det hele under statens kontroll. Dette var, minnet han om, nettopp poenget med de endringsforslagene som var kommet. Særlig gjaldt det opprettelsen av en nevnd med offentlig representasjon, og dessuten forslag som at de frivillige ikke burde kunne skyte med skarpt under øvelsene, og at ungdom under 18 år ikke burde få være med. Mjøens ensidige vekt på utdanningen ga imidlertid Monsen et billig poeng. Hvis det bare var det som var saken, spurte han, hvorfor hadde ikke da Venstre svart på APs invitt om å finne en egen ordning for å bedre befalsutdanningen til Hæren?

Det var i denne forbindelsen at Quisling holdt sin siste tale i Stortinget, og i en mer avdempet tone enn man var vant til fra hans kant. Han var ambivalent, av flere grunner. Riktignok var det hans framlegg man behandlet. Han kunne derfor ikke gå imot. Komitéflertallets endringsforslag endret dessuten ikke på intensjonen med ordningen. Men helst ville han ha sett den uten en nevnd, og uten at Stortinget skulle komme inn med en representant i den. «Komitéinnstillingen er ikke riktig som vi ville ha det,» innrømmet han, men det gjorde ikke så mye fordi dette var en «foreløpig ordning». Hva han antydte med det, forklarte han ikke. Uansett, understrekte han, med tydelig adresse til AP, «det er jo vanskelig å hindre disse ting». Han måtte medgi at det var behov for å få det i ordnede forhold, under statens kontroll.

I noen korte replikker falt Quisling imidlertid tilbake i gamle former. Det var usant at Leidangen hadde noe med Samfundsvernet eller hvitegarder å gjøre, hevdet han. Dette var kun et spørsmål om befalsopplæring. Tradisjonen fra rifleringen fra 1884, som han ellers ikke likte, brukte han nå som forbilde, sammen med Finska Skyddskåren og den svenske landstormen. Og landstormen hadde jo den sosialdemokratiske partileder Per Albin Hansson fått i stand, tilføyde han med retorisk snert. I det hele tatt manet han fram et bilde om at det jo i grunnen var de demokratiske landene som hadde lagt størst vekt på å skape slike bakre oppbud. Men var det nå *bare* opplæring, eller var det *også* snakk om avdelinger? Quisling kunne ikke helt bestemme seg for om han skulle argumentere med at man trengte slike avdelinger eller om han skulle si at det var det rene sludder at slike avdelinger ville måtte oppstå. Så han argumenterte for begge deler.

Ingen grep fatt i hva det var Quisling var misfornøyd med. APs Olsen-Hagen, Monsen og Nygaardsvold hamret løs på flertallsforslaget. De hadde selvfølgelig helt rett i at denne frivilligbevegelsen hadde en helt annen klassekarakter enn skytterlagsbevegelsen før 1905. Her var det mer eller mindre fascistinspirerte offiserer som gikk i spissen for å danne militærpregede borgerverngrupper, som uten mye tvil var rettet mot arbeiderbevegelsen. Venstre vaklet i en uklar mellomstilling. De fryktet nok den ekstreme officersaktivismen som lå bak, men de fryktet arbeiderbevegelsen enda mer.

Blant APs representanter var det Johan Falkberget som traff spikeren på hodet: «Ledingen – et dansk ord forresten – det er en hær ved siden av hæren, en fribytterskare som ingen en dag tør ta ansvaret for [...] en idé utgått fra den militære stand.» Men heller ikke han reflekterte på om de avdelingene som Forsvarsforeningen faktisk allerede hadde opprettet, og hatt i sving i nesten et år, sto for noe annet enn forslaget.

I debatten var det bare Mowinckel som kom inn på disse nyansene. Det lot seg ikke gjøre, sa han, å stoppe eller forby dette frivillige forsvarsarbeidet. Men det lot seg gjøre å legge det under streng statlig kontroll. «Vi vil nødvendig ha skoleguttstemninger bak eller med i dette foretagende,» påpekte han med klar adresse til Quisling og Forsvarsforeningen. Noe snakk om fascisme eller hvitegarder innenfor ordningen ville han overhodet ikke ha. Disse ordene fra den kommende statsministeren betydde nok en del for at representanter fra Venstre som var mer skeptiske enn ham, likevel stemte for flertallsforslaget. Det var jo Mowinckels forsvarsordning som skulle vedtas, og man måtte endelig bli ferdig med denne saken. Det var

faktisk bare to fra den borgerlige siden som fulgte APs 45 representanter under avstemningen. Deretter ble forsvarsordningen stemt igjennom mot APs blokk.

Quislings innsats for å opprette Leidangen viser at han ikke hadde vært fornøyd med de militære midlene han hadde hatt til disposisjon senhøstes 1932, slik vi kan få inntrykk av gjennom kuppdokumentene fra departementet. Det samme viser hans to pålegg til Laake av 17. oktober 1932 og 16. januar 1933. Det finnes dermed bare én tolkning på dette. De F.V.A.-avdelingene han hadde kalkulert med, hadde vært for små og svake.

Kan det tenkes at dette kan ha spilt en rolle for Quislings nøling under de kritiske dagene i november? Hva med Samfundsvernet? Selv om vi må anta at han hadde Samfundsvernet til disposisjon gjennom Hvoslef, vet vi nesten ikke noe om hvor brukbart det var. Det var unektelig et signal om svakhet at Hvoslef hadde søkt om at Vernet måtte innpasses i Forsvaret. I alle fall signalerte han om pengemangel. Og hvis Vernet hadde vist seg å være svakere enn Quisling først hadde trodd, hvordan ville det ha kunnet påvirke de regulære troppene og deres sjefer innen det militære ordensvernet i en kupp situasjon? Vi må anta at Hvoslef hadde informert Prytz, Munthe og Quisling om tilstanden i Samfundsvernet. Dette må ha vært et tema i Hafrsfjordskretsen og i Folkereisningens politiske komité.

Ett er imidlertid sikkert. Quisling ønsket gjennom Leidangen å skape en landsomfattende mangedobling av Samfundsvernet under sin kommando, og han ønsket å skaffe organisasjonen befal på statens regning. I dette ligger det at han ikke var tilfreds med Vernet slik det var. Og hadde det ikke vært for den offentlige krangelen om Leidangen i pressen, som hans ustyrlige venner i Forsvarsforeningen og andre foreninger stadig vekk skapte, hadde han kanskje kunnet unngå de mest høylydte advarslene fra AP og liberalerne mot denne viktige nyskapningen. Noe slikt må også ha ligget bak da han 28. januar 1933 innkalte tre styremedlemmer i Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar til refs, fordi de hadde sendt et brev til de borgerlige stortingsrepresentantene hvor de advarte mot at Leidangen kunne bli «operasjonsbasis» for politiske aktivister, og ba om at man måtte utsette hele saken.⁴⁰⁶ Quisling var redd for at brevet skulle komme ut, og trakk på stedet tilbake autorisasjonen til foreningen. I realiteten avsatte han styret. Han gjorde det ikke med glede, for dette var folk han egentlig hadde sans for og som hørte til hans F.V.A. Men støy som dette hadde han ikke råd til. Det skadet de kollegiale forholdene innad i Forsvaret og etaten utad. Forsvarsministeren tenkte taktisk i en situasjon der hans venner forsøkte å heise alle kluter.

Forsvarsforeningen hadde, som vi har sett, allerede opprettet sitt øvelseskompani i Oslo innen utvalgsarbeidet til Melhuus kom i gang, og, selv om de mistet kontrollen over kompaniet, så hadde de funnet en måte å ekspandere på som utnyttet bølgen av misnøye med nedskjæringene i Forsvaret. Deres neste og naturlige skritt var derfor å opprette en egen ungdomsavdeling. Ettersom Stenersen hadde gjort en innsats for øvelseskompaniet i Oslo, ba de ham om å være sjef for avdelingen. I løpet av de følgende månedene opprettet de liknende øvelseskompanier for ungdom i Trondheim, Rjukan, Skien, Hamar, Drammen og Horten.

Helst ville Quisling sett dette gjort på en annen måte. Han og Prytz var enige om å bygge opp det svære, offisielle apparatet direkte under departementet, ikke under Gulbransons kontroll. Skulle tiltaket monne, var det ikke nok med enkeltgjenger med vestkantungdommer fra noen få byer, hvor man tilfeldigvis hadde pågående folk som Stenersen. Men når disse kompaniene likevel grodde opp på sommeren og høsten 1932, mye på grunn av innsatsen fra Folkereisningens egne folk, måtte forsvarsministeren sørge for å knytte dem til seg på best mulig måte. Den 1. juni godkjente han derfor Bøckman som sjef for Trondheim Frivillige Skytterkompani nr. 1, 4. august godkjente han ingeniør Steffens som sjef for Rjukan Frivillige Skytterkompani nr. 1 og major Sigvald Hansen som sjef for ungdomsavdelingen i Skien, 10. september løytnant Sverre Henschien som sjef for ungdomsavdelingen på Hamar, 9. november kaptein Aarra ditto i Bergen, 7. januar marineløytnant Johan Dahl i Horten og 14. februar kaptein Halfdan Sundlo i Drammen. Fem av disse var med i Folkereisningen. Samtidig presiserte Quisling at avdelingene var underlagt departementet og stedlige regiment.

Gjennom dette samspillet med statsråden profilerte Forsvarsforeningen seg altså som en voksende kraft. Men så ble det gnisninger. Etter at Quisling hadde avsatt oslostyret i Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar, meldte foreningen overgang til Forsvarsforeningen for sitt oslokompani. Dette likte ikke Quisling. Den 15. mars, vel en måned etter stortingsvedtaket, krevde så den stridbare sjefen for Forsvarsforeningen å få tilbake det øvelseskompaniet som ett år tidligere var overdratt Melhuus. Selv om Stenersen tok parti for Melhuus, følte foreningen seg likevel høyt på banen og krevde representasjon i den nevnden som Stortinget hadde opprettet.

Gulbranson utfordret altså det apparatet den gamle statsråden hadde fått i gang, akkurat som han ett år tidligere hadde utfordret hans innføring av de nye bestemmelsene om militært område. Samtidig befant andre

av Quislings meningsfrender seg på den andre siden i konflikten. Det var en bisarr situasjon. Men her må man huske på hvor viktig personspørsmålet var da forsvarsminister Jens Kobro overtok departementet og Munthe sendte sitt ironiske brev 30. mars. Som bilag la han ved Norges Leidangs Lags offentlige presentasjon, på brevpapir som viste at organisasjonen Ledingen, som altså opprettet Leidangen, hadde sin kontor- og postadresse på festningen i Oslo. Dette var jo underlig, mente Munthe, ettersom Stortinget jo hadde vedtatt at organisasjoner av denne type skulle være helt uavhengig av Forsvaret. Men for Kobro var det helt greit at Ledingen, senere Leidangen, brukte Melhuus' kontor. Det gjorde det nemlig lettere for Laake å holde kontroll. En av Kobros første embetsbehandlinger var derfor å skrive til de impliserte at fra nå av var det Laake som hadde med saken å gjøre, ikke statsråden.⁴⁰⁷

Selve oppnevningen av Nevnden var noe av det siste en motvillig Quisling satte i gang, og det første Kobro fullførte.⁴⁰⁸ Den skulle ha representanter fra departementet, Stortinget, Forsvarsforeningen og Skytterstyret. Først 8. mai var alle oppnevnt, også det etter kiving. Melhuus hadde foreslått seg selv som sjef. Bakgrunnen for dette var at det hadde gått et rykte om at generalmajor Ivar Aavatsmark skulle bli sjef, hvilket hadde fått generalinspektøren til å ringe til departementet og protestere. Ifølge et referat som ble vist den nye statsråden, hadde Melhuus sagt at det ville være en blodig fornærmelse hvis Aavatsmark ble valgt og ikke ham.⁴⁰⁹ Dette hjalp imidlertid ikke. Kobro innstilte likevel på Aavatsmark, og det var da også han som ble oppnevnt av Stortinget. Dette var avgjort på forhånd og var en betingelse for Venstres støtte.

Som Stortingets representant ble naturlig nok Mjøen oppnevnt, og dermed satt i realiteten militærkomiteen med kontrollen i Nevnden. Mjøen ønsket også en AP-representant der, men fikk ikke gjennomslag for det.⁴¹⁰ Den gamle forsvarsministeren fra 1926, Rolf Jacobsen, ble spurt om han ville representere departementet. Prytz' fetter, politimester Olsen, ble bedt om å representere Skytterstyret. Men fordi Jacobsen unnslo seg, valgte Skytterstyret i stedet major Krag, trolig etter henstilling fra departementet.⁴¹¹ Dermed hadde Kobro hindret en annen av Quislings støttespillere. Departementet oppnevnte lensmann Peder Strømsæther fra Venstre. Bare Forsvarsforeningen oppnevnte en som støttet den andre linjen, nemlig oberst Jacob Laurantzon, medlem av ND-komiteen i 1932 og nær venn av Prytz. Han så sakene på samme måte som Gulbranson. Men Laurantzon ønsket bare å sitte i Nevnden midlertidig. Senere ble han erstattet av veteranen folkehøgskolelærer Olaus T. Islandsmoen.⁴¹²

Så mens Quislings meningsfeller var rikelig representert ute i de opprettede avdelingene, ble enden på sammensetningen av Nevnden at det ble fire fra Venstre og en fra Høyre, alle gamle, sindige menn, utenfor Quislings kontroll. Også Gulbranson, som i denne overgangsfasen fungerte som en støttespiller for ideene til den gamle forsvarsministeren, var vingeklippet. Melhuus måtte finne seg i at hans lovede sjefstittel ble omgjort til den unektelig umilitære tittelen 'ordfører'. Den avspeilte den merkelige stillingen til Norges Leidangs Lag: en blanding av statlig, fristilt og privat status. Uavhengigheten var mest til bruk for avisene. Realiteten var at Norges Leidangs Lag fra start til slutt var direkte knyttet til Forsvaret. Ingenting kom til å bli gjort der som ikke var godkjent av divisjonssjefene, og i siste instans av Laake og Aavatsmark. Quislings planer om å skape et strømlinjeformet system av F.V.A. til bruk som hjelpetropper i et statskupp var i ferd med å bli forvandlet til det rene kaos, trolig med de aller beste intensjoner fra hans motstandere.

Forsvarsforeningen mot Norges Leidangs Lag

Det ble altså den gamle generalen og tidligere Venstre-forsvarsminister, Aavatsmark, som skulle ivareta kontrollen over den landsomfattende nyskapningen Norges Leidangs Lag, i nært samband med Laake. De to var blant de siste representantene for det gamle Venstres offisersideal i den militære ledelse. Bestemt og smidig kom Aavatsmark til å styre Nevnden utenom de mange brottsjøene og skjærene på Leidangens kurs. Dette gjorde han til irritasjon fra så vel de unge som *bare* var pågående forsvarsaktivister, som de mer ekstreme blant dem, som spredde seg ut over de uavhengige avdelingene som ble drevet av Forsvarsforeningen og Frivillig Norsk Forsvar. Men han gjorde det også til frustrasjon fra de eldre offiserene i Leidangens landsstyre, som virkelig hadde håp om at Norges Leidangs Lag skulle innfri og samle alle. Også blant disse finner vi mange som sluttet seg til Prytz og Quislings bevegelse. Og til irritasjon for den konservative og nytnevnte ordfører Melhuus, som etter noen intenst frustrerte måneder i 1933 resignerte over at det ikke gikk som han ville.

Strategien bak dette uoversiktlige spillet var trolig lagt mellom Mo-winkel og Laake, som vi vet hadde et nært forhold i disse dagene. Den gikk ut på å redusere innflytelsen til NS-offiserene, enten den gjorde seg gjeldende direkte eller indirekte, gjennom Forsvarsforeningen eller FNF. Taktikken gikk ut på at de syv uavhengige avdelingene under Gulbran-

son snarest måtte inn under Nevndens kontroll og samtidig inn i Norges Leidangs Lag. Dermed skulle alt være under kontroll.

Det første middelet Kobro brukte, var umiddelbart etter tiltredelsen å slå fast at de autorisasjoner som Quisling hadde gitt til de nå uavhengige avdelingene, bare var «midlertidige». Nye administrative regler for Leidangen skulle komme innen 1. januar 1934. I et brev til Laake argumenterte han med at en mengde praktiske spørsmål måtte avklares med en slik omfattende nyskapning. Forsvarsforeningens, og de øvrige avdelingens regler anerkjente han kun som foreløpige. Det neste skritt, understreket han i skrivet, ville være at regimentssjefene tok kommandoen over arbeidet innen sine distrikt. Når dette hadde skjedd, ville han gjøre nødvendige forandringer i de mobiliseringsbestemmelsene som Quisling hadde sendt til KG 16. januar.⁴⁴³ Det ser ikke ut til at han noen gang brydde seg med å gjøre dette.

Gulbranson hadde imidlertid allerede en uke tidligere dratt i gang en motaksjon, ved å kreve skytterkompaniet i Oslo tilbake. Krangelen om denne avdelingen kan synes tullete og ubetydelig. Men i realiteten var dette skytterkompaniet det viktigste av dem alle. Derfor dreide dette seg om i hvilken retning hele bevegelsen skulle gå i. Kompaniet levde i beste velgående. Påsken 1933 hadde det vært på manøver fra Koppang til Fagernes, under kommando av kaptein Stenersen.⁴⁴⁴ Han og Meyer var da de som drev det hele, Stenersen med høy sigarføring og entusiasme. Til og med i arbeiderpressen, som ikke forsto noe av dette kompliserte spillet, fikk Stenersen godord. Begge, både Stenersen og Meyer, hadde blitt knyttet til den nye ledelsen for Norges Leidangs Lag. Dette var en ironisk situasjon. De fire veteranene fra Samfundsvernet og annen paramilitær virksomhet, Omejer, Graff, Meyer og Stenersen, sto bitre mot hverandre.

Kobro følte seg utfordret av Gulbransons motaksjon. Han skrev hissig tilbake at det ikke kom på tale å avgi kompaniet, og truet med at Forsvarsforeningens lover ikke var i overensstemmelse med stortingsvedtaket. Gulbranson ignorerte imidlertid advarselen. I stedet sendte han ut et rundskriv hvor han oppfordret lokalforeningene til ny innsats og pengeinnsamling til foreningens «Ledingen», et navn som fra nå av kom til å betegne deres 'uavhengige' avdelinger. Han ba oberst Laurantzson om å bearbeide Melhuus privat.⁴⁴⁵ Men dette var en feilvurdering. Melhuus ble voldsomt provosert. Den 7. april skrev han følgende salve til den egenmektige generalen:

Vi forelegger Dem, Herr General, som President i Norges Forsvarsforening følgende spørsmål: Vil Norges Forsvarsforening fremtidig samarbeide med

Norges Leidangs Lag eller ikke? Vi vil gjerne ha svar på dette spørsmål pr. omgående.⁴¹⁶

Dagen etter fulgte Melhuus opp med et skriv direkte til Forsvarsforeningens kretser og rådsmedlemmer om at han ikke ville innlate seg på diskusjon av foreningens rundskriv, men gjøre oppmerksom på at departementet ikke godtok Gulbransons disposisjoner. Og han lot hovedstaben i Leidangen vedta på sitt første årsmøte, 17. april, at den bare kunne godta *én* forening for frivillig militærutdanning.

Deretter kom dette i avisene og ble blåst opp til en ny skandale. I full fart snekret Graff og Gulbranson sammen et forslag som ble forelagt Melhuus og Leidangens hovedstab 20. april. Melhuus hadde egentlig vært usikker på hvor langt han skulle gå, men bak ham hadde Omejer og andre som fant dette uantakelig, presset på. Forslaget ville la Forsvarsforeningen få fortsette med sine avdelinger, mente de, mens Norges Leidangs Lag i praksis ville bli stående uten noen. Harde ord falt, og motforslag var «hensiktsløst», viser referatet fra møtet.⁴¹⁷ Man fant det likevel klokt, særlig ut fra Melhuus' standpunkt, å prøve seg fram i minnelighet. Men dette ble like kontant avvist av Gulbranson, som deretter stilte et ultimatum. Leidangens hovedstab reagerte med å fraråde alt videre samarbeid.

Det var en høyst umilitær situasjon man nå var oppe i, med beskyldninger som man ikke hadde hørt maken til. Forslag og motforslag sirkulerte i dagevis opp og ned igjennom Forsvarsforeningens råd, kretser og lokalavdelinger, gjennom Leidangens ulike organer og ledd, i departementet og i Generalstaben.

Gulbranson prøvde til sist å få med seg Laake på å dele arbeidet slik at Forsvarsforeningen fikk monopol på å rekruttere ungdommer, mens Leidangen skulle organisere og utdanne dem. Men Laake viste til hva Stortinget hadde bestemt, nemlig at det var Nevnden og dens formann, Aavatsmark, som skulle kontrollere dette, ikke han. Slik var situasjonen da landets regimentssjefer, tillitsvalgte og ledelsen i Leidangen og Forsvarsforeningen på initiativ fra Melhuus ble samlet til en tillitsmannskonferanse om problemene 24. april 1933 i Oslo Militære Samfund. Man måtte simpelthen finne en løsning. Situasjonen var uhørt.

Når krybben er tom ...

«Når krybben er tom bites hestene,» lyder et ordtak. Slik fortonte det seg nok for noen av aktørene foran konferansen. Her hadde man prøvd å få i gang et kjempeapparat som skulle hjelpe et forsvar uten penger og et

skrantende Samfundsvern, men uten den personen som hadde visjonene og som hadde fått det hele i stand. Endatil hadde Stortinget dyttet på dem en nevnd som de færreste hadde ønsket. Hva skulle det nå brukes til? Som general Gulbransons private hær i påvente av et comeback fra Quislings side? Som frittstående avdelinger?

Regjeringsskiftet hadde nettopp foregått. Alle som var til stede på møtet var usikre på situasjonen. Sympatien var hovedsakelig på den gamle statsrådets side. Quisling ble hyllet i det første nummeret av Leidangens meddelelsesblad, med «ærbødige og varmeste takk for hans aldri sviktende interesse for det frivillige forsvar og for den kraft hvormed han er gått inn for det», som «gir de beste løfter for nasjonalsinnets utvikling og forsvarssakens fremme i vårt land».⁴¹⁸ Det var imidlertid leidangstanken man hyllet, mer enn personen. Quislings ønske om en mektig, statlig leidang til politisk bruk var betinget av at *han* satt i statsrådsstolen. Mange blant de tilstedeværende forsto dette. Flere av dem finnes i dokumentene etter Quislings statskupplaner i 1932. Ikke desto mindre var det underliggende temaet nå hvem som skulle ha kontrollen og hva som skulle være hensikten. Skulle man legge til grunn at Quisling kom tilbake, slik han selv hadde antydnet? Eller skulle man legge til grunn at Kobro og Mo-winckel ble sittende, eller, enda verre, at AP kom i en ikke så fjern framtid? Det var jo *dette* man var opptatt av. Slike spørsmål hadde man imidlertid ikke lov til å drøfte på møtet. Og etter regjeringsskiftet var mange i tvil om hva Quisling mente om det. Mye tyder på at den tidligere forsvarsminneren var usikker selv også. Han var selvfølgelig ikke invitert på møtet. Men det var hovedpersonene Gulbranson og Aavatsmark. Begge unnlot imidlertid å komme, med like dårlige fraværsgrunner, som bare kan tolkes som at de ikke ønsket å stille opp. Det illustrerte usikkerheten.⁴¹⁹

Det ble et merkelig møte. Her var entusiasme og aggressivitet i skjønn forening. Alle snakket selvfølgelig om hva som tjente Forsvaret best. Alle var enige om at leidangssaken var viktig. I høystemte ordelag forsøkte Lars Eskeland, målmann, folkehøgskolebestyrer og skytterlagsmann fra Voss, å slå an tonen med hvordan Leidangen og Grønlandssaken hadde gjenoppvakt interessen for «landets ære». Nå skulle det hele i gang! «Livsinstinktet i folket holder på å reise seg mot agitasjonen,» deklamerte han. Den «oppgivningstanke» som var i det norske folk etter 1905 hadde snudd da Leidangen «vekte de nasjonale strenger i folket». Innlegget til Eskeland gjorde inntrykk. Melhuus takket ham spesielt. Særlig fordi han også advarte mot Gulbransons planer.

Oberst Melhuus lot Stenersen innlede om forhandlingene med For-

svarsforeningen. Frontene var steile, forklarte han. En annen av pionerene, Christopher Meyer, som både satt i Leidangen og i Forsvarsforeningens ledelse, støttet også Melhuus. Meyer mente at det var Forsvarsforeningen som hadde endret linje. Da saken hadde blitt behandlet første gang på landsmøtet i november 1931, hadde man ønsket å høste erfaringer med de 50–100 gymnasiastene på Oslo vest, og nettopp å bringe aktivitetene inn under myndighetenes ledelse. Han fortalte om «brogete» møter mellom Quisling, oberst Mork og Graff, hvor den siste faktisk hadde vært enig i at Oslo-kompaniet skulle organiseres for myndighetene. Den gang hadde altså Graff vært *for* det han nå var *mot*. Dessuten var det en annen grunn til at Leidangen ikke kunne være en del av Forsvarsforeningen. Leidangen ville nemlig måtte ha store statsbidrag. Det kunne bli «drepende» hvis man ble avhengig av Forsvarsforeningens offentlige understøttelse. Forsvarsforeningen burde heller konsentrere seg om andre oppgaver, mente han. Meyer minnet i tillegg om at selv om det var Quisling som hadde utformet stortingsproposisjonen, så var selve modellen utformet av den svenske sosialdemokratiske statsminister Per Albin Hansson.⁴²⁰ «Quisling bygger altså på en offentlig organisasjon for å føre denne store sak ut i livet» likesom Mowinckel, påpekte han, uten å rippe opp i hva Quisling egentlig hadde ønsket *i tillegg*.

Sjefen for IR 5 i Elverum, oberst Aasmund Horne, mente også at Leidangen burde være enerådende. Man kunne samarbeide med Forsvarsforeningen og skytterlagene. Men han advarte: «Der ligger efter min mening en fare. Det er gått så langt at nå må det være slutt.» Slik denne krangelen nå så ut til å gå, ville det ikke bli så lett å få med seg mindre motiverte offiserer. Det var makabert å komme utenfra i landet og høre denne striden, sa han. Liknende synspunkter hadde oberstløytnant Gerner fra Fredrikstad, som ville dempe entusiasmen ut fra sin lokalkunnskap. Erfaringene måtte nødvendigvis være delte når en kapasitet som Gulbranson bare klarte å samle 24 til møte i byen som tross alt hadde 16 000 innbyggere, opplyste han. Graff hadde også vært der, uten mer hell, og ikke engang Unge Høire hadde man fått fart på. Gerner spurte om Forsvarsforeningen egentlig prøvde å kapre medlemmer under falsk flagg, og minnet om at da noen i Fredrikstad hadde ønsket å starte et skytterkompani, så endte det bare med medlemskap i Forsvarsforeningen. Det var jo ikke dette de hadde meldt seg for. Kaptein Omejer hadde også sine informasjoner fra begge hold. Han mente å vite at Forsvarsforeningens linje var at lokale Leidangs Lag skulle være identiske med lokalforeningene av foreningen. De mente jo at de eide navnet. Omejer ville at Leidangen skulle være en militær or-

ganisasjon og finnes overalt, mens Forsvarsforeningen jo bare fantes noen få steder. Soussjef Fritz Jenssen i Leidangens arbeidsutvalg var mot en avtale med Forsvarsforeningen. Hvis det sto enhver fritt til å etablere sin leidang under forutsetning av at de underla seg kontroll, ville situasjonen for Norges Leidangs lag bli svært vanskelig. Konfliktene ville i så fall aldri ta slutt. Da ville han for egen del heller prioritere andre oppgaver.⁴²¹

Oberst Ole Jacob Broch, regimentssjef for IR 15 i Narvik, var skeptisk til hele prosjektet. Han spådde at bølgen i striden ikke ville skylle over polarsirkelen, for nord for den fantes ikke Forsvarsforeningen. Skulle det bli til noe der, var det han som måtte få det i gang og holde det i gang. Folk var fattige, og de politiske forholdene vanskelige. Oberst Faye, sjef for IR 16 i Tromsø, advarte også. I Nord-Norge så man på Leidangen med den største mistro, mente han: «Selv en borgerlig, fornuftig mann i Tromsø kom og spurte: Er det nu så at de borgerlige har sluttet sig sammen i en antikommunistisk forening, i dette som heter Leidangen?» Og, selv om hvem som helst kan danne lag, kan vel ikke jeg som regimentssjef levere ut våpen til hvem som helst?

Det kom altså nok av advarsler mot Forsvarsforeningens opplegg. Men godseier Westye Egeberg, den av de som var til stede som sto Quisling nærmest, forsvarte derimot Forsvarsforeningen. Det kom ikke på tale å gi opp en eneste avdeling. Men man kunne selvfølgelig forhandle videre om samarbeidet. Han fikk støtte av oberst Mork.

Irritasjonen over Nevnden var til å ta og føle på. Den betydde innblanding og rot. Oberst Oluf Gabriel Lund, sjef for IR 10 i Bergen, fortalte at i hans vestlandsdistrikt var det 173 skytterlag. Hvis hvert av dem skulle lage skytterkompanier, skulle da Nevnden godkjenne hvert enkelt? Det var uansett hans fátallige offiserer som kom til å få det praktiske arbeidet med dette, og det på fritiden. De kom til å trenge hjelp fra alle. Oberst L'orange, som var sjef for IR 6 på Hønefoss, insisterte på å vite om han hadde kommandoen over alle disse lag og grupper når han kom hjem. Det går ikke an med to herrer, mente han, og harselerte over at hvem som helst kunne danne lag. Var det ikke uansett han som skulle være sjef der? Sjefen for IR 11 i Trondheim, oberst Erland Frisvold, gikk enda lenger. Han ville hatt en modell direkte under departementet og var full av sarkasme over Nevnden og hva «myndighetene» egentlig mente. Omejer måtte minne ham om at også Laake hadde gått inn for å opprette Nevnden. Melhuus mente at Frisvold satte saken på hodet: Det var ikke Nevnden som var politisk innblanding, tvert imot. Det var den som skulle kontrollere «at vi ikke har politiske hensikter». Men Frisvold ga seg ikke.

Gerner foreslo at det måtte da gå an å samarbeide på samme vis som Norges Røde Kors og Norges Sanitetsforening gjorde. Der den ene var, ute i landet, holdt den andre seg unna. Dette var et fåfengt forslag. Tilhengerne av Forsvarsforeningen ville bare godta et kompromiss som innebar at foreningen fikk beholde sine avdelinger. Det mente sjefen for IR 13 i Steinkjær, oberst Lars Mjelde, og oberst Christopher Fougner, som også var til stede. Fougners mening var spesielt interessant, ikke først og fremst fordi han var sjef for DR 2 på Hamar, men fordi han som sjef Samfundsvernet bedre enn de fleste kjente behovet for Leidangen. Fougner var bonde og satt i arbeidsutvalget til Bondelaget. Fougner hånet påstandene i avisene om at Leidangen skulle være for overklasseungdom i byene. Hvis det hadde vært sant, ville han vært enig, sa han. Nå måtte Leidangen derimot samle bondeguttene. Hvis det ikke skjedde, ville dette bare bli en bybevegelse uten rot i folket. Det var bare å stå på, mente han. Han fortalte at han, siste høst, hadde vært beordret av Quisling til å overta Hamar frivillige skytterkompani, hadde gjennomført vinterøvelser med dem og etterpå hatt kurs og øvelser på Toten og terrengskytning på Næs i påsken. Dette hadde gått fint fordi alle hadde samarbeidet. Så en løsning måtte finnes. Oberst Ebbe Astrup støttet Fougner.

Fra begge leire kom man inn på beskyldningene om fascisme. Det måtte ikke være tvil om at de militære respekterte stortingsvedtaket, påpekte Melhuus. Men dette slo begge veier, fortsatte han. Formelt kunne hvem som helst danne lag, så lenge som de sorterte under distriktsstabene. Men det var nettopp for å unngå slike uavhengige foreninger at regimentssjefene var innkalt: «Med hensyn til at noen mener at dette er fascistisk, så vet vi alle sammen at man har trodd det, men det trodde jeg var slått i hjel, og det skulle også være fordelen ved at regimentschefene tok sig av det – de som på embeds vegne var ansvarlige – at man derved hindret den slags opfatninger. Men hvis det mot formodning blir dannet en forening utenom regimentschefene, så må det bli nevndens sak å si: nei, det vil vi ikke ha.»

Selv om de fleste så ut til å støtte Melhuus i dette, var det også tunge folk på den andre siden, som oberstløytnant Hammerstad, sjefen for det faste luftforsvaret. Det hastet da ikke med å konstituere den nye leidangsorganisasjonen, mente han. Melhuus var uenig. «Nå må vi komme til saken og bli enige,» ba han om: «Vi har lagt beslag på folks oppmerksomhet et års tid. Opinionen krever nå at det skal bli fred.» Og hva kunne egentlig Forsvarsforeningen stille opp med? I realiteten hadde de ikke mer enn 1500 medlemmer over hele landet. Og noe mer enn 40 instruktører som kunne stille sin fritid til disposisjon var det ikke snakk om. Dette

sto i kontrast til behovet. Bare i Oslo burde man få med 10 000 mann, mente Melhuus.

På tross av den ampre stemningen på møtet, måtte man bestemme noe. Professor Kolderup fra Forsvarsforeningen appellerte om samarbeid med Forsvarsforeningen, men overlate til Leidangens arbeidsutvalg å finne ut hvordan det burde skje. Så kunne man vedta at dette «er i overensstemmelse med Stortingets vedtak om frivillig militær utdanning». Men da slo Frisvold i bordet. Han nektet å være med på å stemme over et allerede fattet stortingsvedtak, som han sa. Broch støttet ham. Slikt kunne man bare ikke gjøre. Melhuus måtte gi dem rett. Det vedtaket han tok til votering, og som ble enstemmig godtatt, var derfor kun å samarbeide, og at Leidangens arbeidsutvalg måtte finne ut hvordan. I realiteten var man like langt, oppsummerte Astrup.

En uke etter at oberstene reiste hver til sitt, like uenige som da de kom, avholdt Leidangens arbeidsutvalg møte med Forsvarsforeningen, hvor både Gulbranson, Graff, kaptein Engelstad og Westye Egeberg deltok. Også dette møtet ble stormfullt.⁴²² Etter to timer anså Gulbranson det for å være nok, nedla protest mot å sette opp en protokoll og godtok bare så vidt en formulering om at man var uenige. For å unngå åpen strid utad foreslo Leidangsstyret at Forsvarsforeningen skulle få rett til å fortsette rekruttering og oppbygging av avdelinger, men for så å overgi dem til Leidangen for videre utdanning og bruk.⁴²³ Dette ble så akseptert og en avtale ble satt opp i juni. Men etter sommerferien viste det seg at Forsvarsforeningen, på tross av avtalen, likevel valgte å beholde administrasjonen og ledelsen av de kompaniene som skulle overføres.⁴²⁴ Kun utdanningen skulle legges til Leidangen, mente foreningen nå. I mellomtiden hadde Graff dessuten brutt avtalen ved å arrangere et kurs i Stavern i juli. Kurset ble latterliggjort i avisene fordi det bare hadde meldt seg fire gutter, som hadde blitt undervist av fire befalingsmenn. Nok et brudd på avtalen var at Forsvarsforeningen forsøkte å legge Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar under seg organisatorisk, samtidig som Graff drev militærinstruksjon med dem. Melhuus fikk etterhvert nok av denne serien med løftebrudd. I forbindelse med at han 3. august 1933 ble utnevnt til generalmajor og sjef for 1. Divisjon, trakk han seg ut av det hele. Omejer rykket opp som midlertidig ordfører, i samråd med Aavatsmark.

Det gikk videre på et vis. Leidangsstyret fikk i gang en del distriktsstaber rundt i landet og startet, på initiativ fra Meyer, en diskusjon om å opprette en sjøleidang. Sommeren 1933 ble det så arrangert en vellykket samling på Starum, som ble gjentatt i 1934 og 1935. Men antallet deltakere

på disse samlingene var beskjedent. Bjørn Vidar Gabrielsen anslo det til 75, 150 og 85.⁴²⁵ Oslo Frivillige Skytterkompani, som ble drevet av Oslo Leidangs Lag, hadde på det meste om lag 300 medlemmer. Laget i Tinn hadde samtidig 55. I Bergen var om lag 150 innrullert. Trolig var rundt 600 innom høsten 1934 og rundt 400 året etter. Antallet i Forsvarsforeningens kompanier mente Gabrielsen var beskjedent. Alt i alt anslo han antallet som samtidig var innrullert til å ligge mellom 500 og 1000. Både påskemarsjen og sommersamlingen ble gjentatt i 1934 og i 1935, selv om deltakertallet var lite. Men når vi husker på at ett av formålene var å få flere spesialister og befal til Samfundsvernet, var dette likevel slett ikke ubetydelige tall.

Leidangen holdt administrasjonen gående. Omejer spurte oberst Carl Fleischer om å være ubetalt stabssjef, hvilket han påtok seg. Det kunne trenge. Stenersen ble kritisert for et altfor stort pengebruk både under påsketurten i 1933 med skytterkompaniet i Oslo og som redaktør for organisasjonens meddelelsesblad *Leidangen*. Omejer måtte ta over. I det hele tatt ble Stenersen ansett for å være egenrådig og vanskelig å samarbeide med. Hans interesse gikk etterhvert mer i retning av de militære systemene til det nye partiet NS.

Avviklingen

Den store usikkerheten om Leidangens framtid hadde i 1933 vært knyttet til Venstre og regjeringsspørsmålet. Etter stiftelsen av NS i mai samme år og partiets store valgnederlag om høsten var det imidlertid klart at Quisling ikke ville komme tilbake som forsvarsminister. Forsvarsforeningen avleverte aldri sine kompanier. NS-offiserer var involvert på begge sider. En tid forestilte de seg kanskje at skytterkompaniene kunne bli det nye partiets hær. Men de undervurderte vanskelighetene. Dette viste seg å være et altfor høyt gap for NS. Selv om partiledelsen hadde ambisjoner om å bygge ut organisasjonen innen det militære, var de forsiktige med å ta standpunkt i striden mellom Forsvarsforeningen og Norges Leidangs Lag.⁴²⁶ Partiet fikk definitivt behov for militær makt, men ikke av den type skytterkompaniene kunne tilby. Det skal vi komme tilbake til.

NS' tilhengere i Leidangen bekymret Aavatsmark, særlig i tiden før stortingsvalget høsten 1933. Da spørsmålet om å godkjenne sjefsinstruktører kom opp på denne tiden, advarte sjefen for IR 8, oberst Carl Erichsen, ham mot å godkjenne kaptein Olaf Klunderud som instruktør for Stavanger Leidangslag. Aavatsmark svarte at han nødvendig ville ha noen som

var «utpreget fascistisk innstillet», men at han etter valgresultatet ikke trodde at tilhengerne «vil forsøke på å opptrø så høilydt lenger». ⁴²⁷ Derfor ville han foreløpig ikke foreta seg noe for å unngå Klunderud. Men det fantes mange flere NS-folk i Leidangen, både sentralt og lokalt. Sentralt gjaldt det ikke minst Stenersen selv, som på mange måter symboliserte Leidangen utad og var en nøkkelperson innad. Hans virkestrang ble ekstra synlig som hirdsjef i Oslo for det nystartede NS. Dette gjaldt også hovedstabens adjutant, premierløytnant Hans Peter Lorange, som høsten 1933 delte sin arbeidskapasitet mellom Leidangen og Quisling under valgkampen, og ble en trofast medarbeider av ham til siste slutt.

Typisk for den angstbiterske stemningen var at både Forsvarsforeningen og Leidangen anklaget hverandre for å ha forbindelser med NS. Bjørn Vidar Gabrielsen viser i sin studie av Leidangen hvordan styret i Oslo Forsvarsforening på et møte i oktober 1933 reiste anklager om NS-tilknytning mot Leidangen. ⁴²⁸ Dette gjaldt både mot Stenersen, Lorange, konsul Knudsen i Porsgrunn og Quisling selv. Westye Egeberg mente at hvis Leidangen beskyldte Forsvarsforeningen for å være fascistiske, var det ingen vei utenom å offentliggjøre disse opplysningene. Gulbranson skrev så til Aavatsmark at det ikke var aktuelt å avgi rekrutter til en slik organisasjon: «Kommer det videre ut at deres ledere er fascistiske, vil ganske sikkert forslag fra Stortinget om opphevelse bli vedtatt,» truet han. Aavatsmark tok saken videre i et møte med en delegasjon fra Leidangen kort tid etter. Chr. Meyer raste opp og ville vite hvem opplysningene kom fra og hva beskyldningene gikk ut på. Aavatsmark refererte at de gikk ut på at Norges Leidangs Lag sto i forbindelse med, eller under «innflytelse» av Nasjonal Samling, særlig at «enkelte funksjonærer» i Norges Leidangs Lag også var knyttet til NS. Han ville ikke bebreide noen, fortsatte han, og noen følger behøvde saken ikke få. Men han minnet om at «ens politiske overbevisning måtte holdes utenfor». ⁴²⁹ Det var Lorange han hadde i tankene, mannen som satt ved siden av ham, og som førte referatet fra møtet.

I tillegg til at avisene skrev om leidangsprosjektets omstridte utgangspunkt, kom det stadig lite flatterende drypp til offentligheten om hva som foregikk, i de tre årene prosjektet varte. De ytre angrepene hadde grobunn i den indre striden, som på mange måter kan sammenliknes, selvfølgelig i annen og mindre målestokk, med rivaliseringen mellom tyske frikorps under Weimar-republikken. Gjengangere var historiene om Oslo Frivillige Skytterkompani nr. 1 og ungdommene på Huseby-jordene, og historien om Quislings utrenskning av sine venner i styret til Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar tidlig i 1933. En annen sak var da *Dagbladet*

avslørte at Leidangen hadde medlemmer som var under 18 år, i strid med Stortingets vedtak. Stenersen avviste dette i et bryskt svarinnlegg. Det var bare noen få som var så unge, skrev han, og disse hadde vært med lenge før Stortingets vedtak.⁴³⁰ Men Aavatsmark godtok ikke dette. Nevnden vedtok at alle medlemmer av slike lag måtte strykes hvis de ikke var minst 18 år pr. 1. juli 1933.⁴³¹ Dette skapte vondt blod. Mange av gymnasiastene var nemlig yngre. I stedet for å føye seg fant man måter å omgå vedtaket på. Ingen ble strøket.

I Foreningen til Gjenreisningen av Norges Forsvar var det nå splittelse i to fraksjoner, for åpen scene, og da begge fraksjoner søkte godkjenning, ble ingen godtatt. De måtte enten slutte seg sammen eller bytte navn, bestemte Nevnden. Men det ville ingen av dem. Dermed ble all godkjenning utsatt, først i måneder, så i år. Det rammet også Forsvarsforeningen, fordi den ene av de to stridende partene søkte godkjenning som del av Forsvarsforeningen. Men det ble ikke godtatt. For å sikre at dette ble respektert, bestemte Nevnden så at den måtte godkjenne hver enkelt avdeling og lokallag. Det rammet også Norges Leidangs Lag. Deretter ble det strid om leidangsbefal kunne få delta på ordinære kurs i Hæren. Det godtok Aavatsmark, men Laake satte foten ned.⁴³² Det ble også uenigheter om permanent utlån av våpen og utstyr. Det måtte Laake godta, etter at han hadde fått med en bestemmelse om fullt erstatningsansvar for ødelagt utstyr. Avsløringer av slike våpenutlån ble en gjenganger i avisene. Konfliktene om Leidangen så i det hele tatt ut til aldri å ta slutt. Avsløringer, beskyldninger og motbeskyldninger i avisene gnagde på tilliten og slet på motivasjonen. Ja, det er grunn til å spørre om ikke dette alene ville tvunget fram en avvikling selv om ikke AP hadde overtatt regjeringsmakten i 1935.

I slutten av 1933 ba Aavatsmark departementet om å godta en plan for å tvinge samarbeid på aktørene. Han foreslo dessuten seg selv som ordfører for Leidangen, etter at Omejer hadde fungert i et halvt år uten godkjenning. Dette hadde Kobro ikke noe i mot. Gulbranson på sin side søkte å styrke sin posisjon ved å utvide Forsvarsforeningens engasjement på en original måte. Som sjef for 4. distriktskommando ba han Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar om å stille 100 mann til bemanning av 15 luftvarslingsposter og Norske Kvinders Frivillige Verneplikt til å stille 20 damer som telefondamer ved Bergen samlestasjon. Det var en myk måte å omgå stortingsvedtaket på. Gulbranson passet på at oberstløytnant Abel i departementet ble orientert. Hva som ble sagt muntlig, vet vi ikke. Abel foretrakk bare å vise innmeldingen til statsråden, men ikke å journalføre den.⁴³³

Splittelsen i Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar var et tegn på at bølgen nå var på hell. Årsrapporten for 1933 til den delen av foreningen som hadde gått inn i Forsvarsforeningen, jamret seg over den andre gruppens virksomhet.⁴³⁴ Medlemstallet hadde sunket, det var vanskelig å kreve inn kontingent, og mange hadde meldt seg inn i Leidangen. Forholdene hadde i det hele tatt vært tunge i 1933, skrev man. Og begge grupper hadde sendt lag til den årlige Nijmegen-marsjen i Nederland. Dette tok seg ikke ut. Etter at et år var gått siden avtalen fra juni 1933, var dessuten fortsatt ikke Forsvarsforeningens kompanier avgitt til Leidangen. Aavatsmark innkalte de stridende sammen med generalstabssjefen, oberst Otto Ruge, og sjefen for operativ avdeling, major Rasmus Hatledal, for å legge press på dem.⁴³⁵ Ruge hadde vært sekretær under militærkomiteens behandling. Møtet konkluderte med at partene sammen med Hatledal skulle lage felles lover basert på Nevndens planforslag. Det var vanskelig å avvise generalstabssjefen. Likevel tok både Westye Egeberg og Graff forbehold.

I siste del av juni 1934 forelå et forslag fra Hatledal.⁴³⁶ Forslaget gikk ut på å danne et helt nytt Norges Leidangs Lag. Denne nye organisasjonen skulle være en «faglig» sammenslutning, eller landsorganisasjon, av alle lokallag som ville arbeide med frivillig militær utdannelse, og ha et styre av to representanter fra Forsvarsforeningen og to fra den gamle Leidangs Lag. Alle lokallag måtte så søke om ny autorisasjon. Aksept måtte foreligge innen 15. august og være uten betingelser. Men igjen tok Forsvarsforeningens representant, denne gang kaptein Engelstad, en protokolltilførsel. Aavatsmark forsøkte å bruke Ruges autoritet for å få slutt på den evinnelige krangelen. Den endelige protokollen, som uttrykte håp om at dette ville «danne et utmerket grunnlag for en felles front mot det store felles mål», ble for sikkerhets skyld undertegnet også av Ruge. Men Gulbransons underskrift manglet.

Mens krangelen i Oslo ikke så ut til å ha noen ende, hadde sjefen for IR 16 i Tromsø, oberst Faye, en mer praktisk tilnærming. Han ønsket å arrangere skytekonkurranser og egne kurs for skytterlagene på Senja og Troms i forbindelse med avslutningen av de årlige våpenøvelsene, og søkte om å få 600 kroner av budsjettet for frivillig militær opplæring. Det anga en helt annen retning enn det Quisling hadde tenkt da han satte arbeidet i gang. Quisling ville ha frivillige avdelinger som kunne brukes i den politiske kampen. Faye ville bare ha skytetrening: «Foreningsdannelser med alt hva der hertil hører – utover hva der allerede finnes av saadanne – er her for tiden intet behov for.»⁴³⁷ Han fyrte løs på Gulbranson,

som i en artikkel i *Vor Hær* hadde rakk ned på at Forsvarets personell stilte seg likegyldige til det arbeidet hans forening drev. Denslags skrive-ri og snakk «fra sans og samling» var årsaken til «den miskreditt som forsvaret i de senere år har måtte lide under» skrev Faye. Det var derfor ikke bare en søknad om midler som den indignerte regimentssjefen kom med. Det var en protest. Aavatsmark støttet intensjonen i søknaden, men påpekte at den var i strid med formålet for budsjettposten. Laake støttet den likevel og skrev: «Planen gir regimentssjefen den direkte ledelse av utdannelsen, og frykten for at denne form for militærutdannelse skal kunne tjene indrepolitiske formål vil derfor falle bort.»⁴³⁸ Han anviste en måte å imøtekomme søknaden på. Men Kobro avsto, med henvisning til stortingsvedtaket.

Først 19. oktober 1934 forelå den autorisasjonen som var bebudet ved starten i mai 1933.⁴³⁹ Da godkjente Nevnden ti lokale leidangslag, i Notodden, Tinn, Tønsberg, Horten, Lillehammer, Arendal, Bergen, Trondheim og i Oslo. I Oslo var det to: Oslo Leidangs Lag, under oberst Broch og Oslo Forsvarsforening, under Westye Egeberg, med henholdsvis Stenersen og løytnant H. K. Sommerfelt som instruktører. Fire av lagene var under Forsvarsforeningen. Resten av lagene hadde tatt med sivile i ledelsen som ikke kunne assosieres med NS. Dette var et signal utad. To av de fire lagene i Forsvarsforeningen var imidlertid ledet av NS-medlemmer, ingen av de øvrige. Fem militærinstruktører var medlemmer av NS, to av dem i Forsvarsforeningens lag. Men ytterligere tre sto NS svært nær. Så på instruktørplanet var innflytelsen sterk, og det var jo disse offiserene som var de praktiske lederne. Laake passet imidlertid nøye på at hvert lag ble underlagt en inspiserende offiser. I alminnelighet var det infanteriets regimentssjef for området, og det var da ikke til å unngå at regimentssjefer som oberstene Lorange, Hiorth og Mork ble valgt. Et halvt år senere ble nok en forening godkjent, Stavanger Forsvarsforening, og deretter en til, i Kristiansand.⁴⁴⁰

Gulbranson forsøkte stadig å gjøre leidangsavdelingene mer akseptert i det sivile samfunnet, men støtte da på nye problemer, som å finne øvingslokaler, fordi «det hender meget ofte at skolebestyrerne negter å låne gymnastikksalene ut til ungdomsavdelingenes øvelser», som han skrev til Nevnden.⁴⁴¹ Nå ville han at Nevnden skulle be departementet om å sørge for pålegg fra Kirke- og Undervisningsdepartementet til skolestyrerne om utlån. Men her støtte han på en kompakt mur. Departementet verken ville eller kunne gi noe slikt.

Det nye Norges Leidangs Lag hadde sitt første og siste landsmøte 31.

mai 1935. Da hadde regjeringen Nygaardsvold avløst Mowinkel-regjeringen, og den nye forsvarsministeren het Fredrik Monsen. Tilsynelatende var motsetningene feid under teppet. Nevnden kunne oppsummere enighet om å utdanne utskrevne soldater til reservebefal og spesialister, oppsetning av avdelinger for lokalt luftforsvar, gassvern og sanitet og enkel utdanning av ungdom under utskrivningsalder.⁴⁴² Selv om luftforsvarsavdelinger hadde vært et omstridt påfunn fra Gulbransons side i 1934, ble det nå et argument for å fortsette med Leidangen. Nevnden ba Laake om å innhente opplysninger om det fantes slike avdelinger andre steder i landet. Laake orienterte Monsen om dette, men Monsen satte foten ned. Saken måtte spesielt bearbeides, noterte han.⁴⁴³ Påsken 1935 arrangerte Oslo Leidangs Lag fjellmarsj som tidligere, og om sommeren ble det arrangert sommersamlinger både på Starum og i Verdal.

Tross planer og visjoner fikk man på høsten forvarsel om at leidangsbevegelsen ville bli lagt ned. Fra januar 1936 beordret departementet stopp i utlån av våpen og utstyr. Det ser ut til at oppslutningen hadde sviktet i 1935. Faye rapporterte inn at bare tre frivillige hadde møtt på kurs på Setnesmoen i juli, og senere i oktober bare elleve. 6. divisjon skrev at det hele nå var «uten betydning».⁴⁴⁴ I januar 1936 inspiserte stabssjefen ved IR 3, major Jan Kielland, lagene og avdelingene i sitt distrikt, med et forstemmende resultat. Interessen var åpenbart dalende.⁴⁴⁵ I Tinn var bare tolv mann aktive. Notodden lag var i oppløsning. I Tønsberg var det litt bedre, nitten mann var aktive. I Skien var arbeidet derimot også i oppløsning, og det var ingen aktivitet overhodet. Kielland, som var aktiv i NS og hadde vært med også i Folkereisningen, beklaget dette sterkt og skrev at han gjerne ville bidra til å snu utviklingen, hvis Leidangen ikke ble avviklet.

I løpet av 1935 hadde avvikling vært et tema internt. Og i oktober, da et rundskriv fra Hvoslef som viste at Samfundsvernet fortsatt drev øvelser, ble slått opp i pressen, krevde *Arbeiderbladet* at begge organisasjoner måtte oppløses.⁴⁴⁶ Det var tydelig at opinionen hadde snudd. «Det er ikke lenger Leidangsstemming her i landet [...] Folk flest synes det er motbydelig å se nogen unge overklassegutter springe med gevær søndag formiddagene og forestille militær,» skrev *Bergens Arbeiderblad*.⁴⁴⁷ Forsvarsminister Monsen foreslo for Laake å avsette 267 000 kroner til utvidet befalopplæring og å stryke bevilgningen til Leidangen. Det hadde ikke Laake noe imot.⁴⁴⁸ Den 27. februar 1936 var dette klart i militærkomiteen i Stortinget. Seks dager tidligere hadde da Odelstinget vedtatt å endre politiloven slik at frivillige ordensvern ikke var tillatt. Dermed var Samfundsvernet fratatt sin autorisasjon fra 1928 og oppløst som reservepoliti.

Oppløsningen av Leidangen ble påskyndet av en siste bitter strid. I 1936 var det ti år siden Foreningen til Gjenreisningen av Norges Forsvar var blitt stiftet, og det var derfor tid for jubileum. Men fortsatt var det to fraksjoner som hevdet at de var den lovlige bæreren av navnet. Den gruppen som hadde gått inn i Oslo Forsvarsforening drev fortsatt under Graffs ledelse «som om det var hans private eiendom», skrev Aavatsmark. Begge ignorerte at de fra 1. juli 1934 var fratatt retten til å drive øvelser eller militær opplæring. Begge brukte NS som argument mot den andre. Begge ville feire tiårsdagen. Forsvarsforeningen bekjentgjorde i sitt blad *Norges Vern* sin feiring. Lederen for den andre foreningen skrev hissig til Gulbranson at feiringen var ulovlig og uttrykte forbauselse over at generalen «i tilslutning til den ekskluderte Quislinggruppe søker å misbruke FNFs navn [...] Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar teller flere hundre medlemmer, den av Dem kunstig opprettholdte Quislinggruppe teller vistnok ca. 20.»⁴⁴⁹ Ingen av FNFs stiftere, råd eller styrer ville innfinne seg på jubileet, fortsatte han, og henstilte til generalen «om å innstille det ulovlige arrangement».

Gulbranson svar gikk ut på å informere oberst Abel i departementet om at Aavatsmark skulle være tilstede som vertskap og derfor hadde gitt feiringen et offisielt stempel. Hvorvidt Aavatsmark virkelig var til stede har det ikke lyktes å finne ut av. Men det er ingen tvil om at han var sterkt kritisk til denne fraksjonen av organisasjonen.⁴⁵⁰ Gruppen hadde nemlig omgått Nevndens beslutning om å frata dem retten til å drive militær opplæring og øvelser ved å arrangere det hele gjennom Oslo Forsvarsforening og å erstatte Graff med kaptein Sommerfelt. Og dette hadde skjedd på tross av at Nevnden uttrykkelig hadde meddelt at «den Oslo Forsvarsforening tilsluttede FNF gruppe ikke i nogen form driver øvelser eller pengeinnsamlinger for disse under dette navn.» FNF hadde i det hele tatt ingen autorisasjon til å drive militære øvelser eller utdanning. Foreningen i Bergen hadde fulgt trikset med å bytte navn til Bergens Leidangs Lag.⁴⁵¹ Graff tronet fortsatt som «chefsinstruktør i FNF» og ertet på seg departementet ved et saftig refusjonskrav på over 4500 kroner. Størstedelen av beløpet var ment å gå til tapt arbeidsfortjeneste og erstatning for tapt militærutstyr fra det styret som Quisling hadde avsatt. Departementet anså saken som utålelig og henviste Graffs forening til Norges Forsvarsforening «ikke som en forening tilhørende kaptein Graff».

«Navnestriden», som departementet kalte den, hadde ikke bare spredd seg til Bergen, men også til Notodden, hvor Forsvarsforeningen gjorde krav på foreningen. Nevnden ble bombardert med krav og klager

fra de stridende. Deretter endte det i avispolemikk, som så ofte tidligere.⁴⁵² Og slik fortsatte det fram til det toppet seg med to jubileumsfester i 1936. «Når skal det bli slutt på alt vrøvlet!», skrev ekspedisjonssjefen i departementet på et notat. Selv om Venstre i og for seg fortsatt støttet leidangstanken, ville de heller støtte utvidet undervisning ved befalsskolene. Det ble også et enstemmig storting som 27. mars 1936 vedtok å avvike Leidangen som statsinstitusjon og å stoppe den årlige bevilgningen. Et mindretall representanter stemte mot å stoppe utlånet av våpen, i forvisning om at virksomheten likevel kunne fortsette på egenhånd. Den 8. april sendte Aavatsmark ut orientering om innlevering av utlånt utstyr.⁴⁵³ Nye utlån ville ikke forekomme. Ingen nye statstilskudd til øvelser ville bli gitt. Regnskaper over bruk av tilskudd skulle innleveres. Tapt materiell måtte erstattes. Nevnden skulle for sin del avslutte sine regnskaper og innlevere dem til departementet, sammen med sine arkivene. I de følgende ukene fulgte han opp og satte igjennom oppløsningen.

Men Aavatsmark hadde ikke dermed gitt opp leidangsideen. I et brev til en svensk kollega skrev han: «Vi er nødt til å manøvrere forsiktig som du nok forstår, om vi skal ha håb om i en ikke altfor fjern fremtid å kunne ta arbeidet for frivillig militær utdanning op igjen.» Han håpet at det da kunne skje også med APs støtte, men «de må få tid på sig for å snu», skrev han håpefullt.⁴⁵⁴ Han hadde nemlig registrert at partiets forsvarspolitik var i endring og hadde håp for fremtiden. Ildsjelene bak ideen, Graff, Stenersen og Omejer, ga heller ikke opp. Oslo Leidangs Lag hadde ikke tenkt å gi seg. 14. mai 1936 vedtok de å fortsette, «med den begrensning som ligger i Stortingets vedtak». Et nytt styre ble valgt for å ta vare på aktiva, samle historisk materiale og holde «rullene i orden».⁴⁵⁵ Bladet *Leidangen* fortsatte faktisk å komme ut helt til okkupasjonen. Det var tidstypisk at Stenersen tok inn et leserbrev i april-nummeret av en sint leidangsmann, med tittelen «Den fordervelige ånd». Leidangen kunne ikke bli noen virkelig folkebevegelse, mente innsenderen, så lenge man ikke fant virkelig kameratskapsånd og samhold. Og det hadde det vært sørgelig lite av der. Men så hadde han kommet inn i «en av våre nasjonale bevegelser, og der fant jeg det jeg forgyves lette efter i Leidangen, nemlig virkelig kameratskapsånd, samhold og offervilje for en stor sak». Stenersen svarte i en hale at det tydeligvis var næring for politiske interesser innsenderen hadde søkt, men ikke funnet, i Leidangen, og det var naturlig fordi organisasjonen ikke hadde noe slikt formål: «Leidangen mottar både stokonservative og de rødeste røde, bare de er glad i Norge og vil verge det!»

Forholdet til NS

Bare NS protesterte kraftig mot oppløsningen: «Avvebningen og oppløsningen av alle samfundsbevarende organisasjoner som kan true et marxistisk statskupp skrider frem i små porsjoner, men ingen tar notis av det som skjer», skrev NS-bladet *Vår Vei*.⁴⁵⁶ Etter vedtaket i Odelstinget 21. februar 1936 skrev bladet at «vi kommer aldrig at tilgi de borgerlige partier deres undfallendhet og feighet i denne sak. De skal alltid stå for oss som en skamstøtte og en gang kommer oppgjørets dag.» Og *Fronten* istemmet: «Arbeiderpartiet kan virkelig være stolt av sine borgerlige lakeier [...] I løpet av en knap måned har de uten å knurre gjort det av med to av de organisasjoner som har voldt marxistene mest ergrelser.»⁴⁵⁷

Vi har sett at mange sentrale personer i Leidangen enten var medlemmer eller sto Folkereisningen og NS nært. Hvordan var det med Samfundsvernet? Spørsmålet er vanskelig å besvare fordi vi kjenner så få av navnene på lederne. Men både Hvoslef, Fougner, Kielland og Kjelstrup hørte til disse. Og av de fire lokale lederne i Oslo-distriktet var en med. Så også her finner vi NS-bevegelsen representert. I motsetningen til Leidangen var Samfundsvernet så stor og varte så lenge at en betydelig andel av Forsvarets befal må ha vært innom. Det er derfor ingen grunn til å anta at andelen NS-offiserer der var lavere enn i Forsvaret for øvrig, trolig var andelen betydelig høyere.

Hvorfor ble Leidangen mislykket? De dypere årsakene til dette finnes utenfor selve prosjektet. Leidangen hadde oppstått på grunn av reduserte forsvarsbevilgninger og Samfundsvernets nærmest umettelige behov for befal. En offentlig finansiert leidang som kunne drive med opplæring av frivillig befal uten å stille spørsmål til hvilket formål, ville sikre tilgangen. Det var dette som faktisk hadde blitt vedtatt. Dermed var det fritt fram for å opprette Leidangens skoleavdelinger, og behovet for å avklare disponeringen av dem under opplæringsperioden. Så kom hele prosjektet i nytt lys da Quisling og Munthe satte i gang med utformingen av statskuppplanene. I de planene var det stort behov for frivillige avdelinger, F.V.A.. Spriket mellom disse realitetene og den offentlige argumentasjonen for Leidangen var stort. Det man sa man ønsket, var nemlig å bedre tilgangen på frivillig befal *utenfra* til Forsvaret. Men hvorfor ikke da i stedet støtte forslag om økede bevilgninger *innenfor* Forsvaret, slik AP med en taktisk vri hadde lansert? Realiteten var at Leidangen hadde med den indre sikkerhetspolitikken å gjøre, uten at dette kunne sies. Dette visste også de oberstene som hadde blitt samlet for å finne ut av hvordan man skulle løse

flokene med Forsvarsforeningen. De ungdomsmiljøene det var snakk om, eksisterte jo, til dels allerede som avdelinger.

Hadde det egentlig vært noe behov for Leidangen og forsåvidt også Samfundsvernet? Ja, hvis det var statskupplanene man ville realisere. Nei, hvis man tenkte på statens indre sikkerhetsbehov. Svaret er altså avhengig av hvem man ville spurt. Landet var allerede utstyrt med et forvokst indre, militært sikkerhetsapparat, rettet mot arbeiderbevegelsen. Men politikerne på Stortinget visste det ikke, journalistene visste det ikke, ja nesten ingen andre uten om det militære sjefsskiktet visste om systemet med ordensvernavdelingene, jernbanevaktene og sikkerhetsvaktene, med sin egen stille mobiliseringsordning, og at man for lengst hadde sikret alle lagre av lette og tunge våpen mot opprørere, ved å ubrukeliggjøre dem. Dette apparatet var i seg selv så formidabelt at det ikke engang går an å forestille seg at et arbeideropprør ville hatt den miste utsikt til å lykkes.

Det store spørsmålet ble da om Arbeiderpartiet kom til å avvikle disse sikkerhetsforanstaltningene. Det var svaret på dette spørsmålet som, i siste instans, kom til å avgjøre Leidangens og Samfundsvernets skjebne. Og da det i 1935 var avklart at systemet fortsatte uendret, mistet enhver argumentasjon om å styrke indre sikkerhet, kraft. Vi kan se av kildene at de militære utenfor NS-miljøet mistet interessen. Da det nærmest ble et folkekrav om frivillig skyteopplæring etter verdenskrigens utbrudd høsten 1939, kunne dette derfor skje i masseomfang over hele landet i direkte regi av Forsvaret og skytterlagene uten noen som helst politiske innvendinger.

Kapittel 8

PARTI MED SPESIALFORMASJONER

Kjære Ola, [...] Jeg legger ved en rundskrivelse til alt fastlønnnet befal her ved IR 15. Noe maa jo gjøres. Den taler for sig selv. Det vil glæde Dig at allerede nu 10 – ti – B-befal har erklært sig villig til at gjøre lidt. Dessuten 2 krigsskoleløytnanter (Barlinn og Mølster). Disse to har jeg bedt skrive lidt i «Vor Hær» idet det er om aa gjøre aa faa kverket de fordømte «passivisterne». Jeg har bedt Hiorth hjelpe mig, og det gjør han sikkert. Det burde nu utover vaaren nesten ikke være et nummer av «Vor Hær» som ikke bearbejder stemningen i nasjonal og aktiv retning. Skriv noen linjer Du ogsaa, Ola. Naar Du finner et passende emne.

«Nasjonal Samling» slaass jeg for saa fillene fyker. Jeg vil nemlig gjøre mit beste for aa opleve den dag, da en del slabbedasker faar løn som fortjent.

SUNDLO TIL FIVE, FEBRUAR 1935⁴⁵⁸

Den 29. mars 1933 skrev oberst Alfred Zimmer et signert innlegg i *Aftenposten* under overskriften «Qvousque tandem – ?», *Hvor lenge ...?*⁴⁵⁹ Zimmer var ingen hvem som helst. Den mektige ekspedisjonssjefen i Forsvarsdepartementet hadde tatt krigsskolen i 1895 og juridicum fem år senere. Allerede i 1901 hadde han blitt innbeordret departementet, og hadde senere avansert gjennom systemet og siden 1914 ledet Hærstyret. Zimmer hadde altså startet sin karriere med embetsed til vår påtvungne og egentlige svenske kongemakt, gjort tjeneste under den mektige forsvarsminister Holtfodt under hele Første verdenskrig, og vært med på å utforme og bestyre de hemmelige, indre sikkerhetstiltakene med sikker hånd siden den tid. Hvis noen enkeltpersoner kan kalles fedre til de hemmelige ordensvernavingene i Hæren, så var han definitivt blant dem. I tillegg var han lærer i folkerett, samfunnslære og juridiske emner ved Krigsskolen og generalintendant siden 1927. Politisk var han selvfølgelig

ytterst konservativ, og hadde vært varaordfører for Høyre i Aker, landets mest sobre høyrekommune. Han var en mann som ble lyttet til. Men han var så definitivt ikke en mann som pleide å strø sine politiske råd eller spådommer ut over dagspressens spalter.

Det må derfor trolig ha vært mange som hevet øyebrynene den morgenen 29. mars da de leste Zimmers bemerkelsesverdige anklage mot borgerligheten: «Hvor lenge vil I misbruke vår tålmodighet?» åpnet han, med et sitat fra Cicero. Tålmodig har man vært vitne til hvordan Folkets Hus underlegger seg arbeidslivet og all økonomisk makt, og endog gjort Stortinget til talerstol for revolusjonær propaganda. «Hvor lenge skal det vare før de norske borgere reiser seg, krever orden i huset og setter samfunnets fiender på plass?» Kritikken kunne rettes både mot lovgiverne og mot de som håndhevet loven. Lagmannsrettens frifinnelse av dikteren Arnulf Øverland for hans antireligiøse kampskrift mot Hallesby var, i Zimmers øyne, like motbydelig som den impotente rettsforfølgelsen av den aldri hvilende «sjømilitære bolsjevik», Kullmann. Dette var en sjovelretorikk tett opp til Folkereisingens.

Våren 1933 ble imidlertid slike synspunkter delt av mange innen så vel Fedrelandslaget, Frisinnede Folkeparti, Bondepartiet som Høyre.⁴⁶⁰ Det politiske rådet som Zimmer kom med, var ikke til å ta feil av: Noen ville kanskje smile overbærende og «håbe at det hele nok vil rette sig med tiden [...] Men der finnes også en stadig voksende skare som nu venter på den mann som med en kraftig lime vil feie al kommunismens smuts og al borgerlig slapphet ut av vårt samfundsliv.»

Det var nok mange blant Zimmers lesere som nikket gjenkjennende til dette. At slike spørsmål ble stilt kort tid etter at den skandaliserte Hundseid-regjeringen hadde gått, var et tegn i tiden. Quislings personlige prestisje var sterkere enn noen gang. Han hørte til i mange politiske kabaler fram mot stortingsvalget i oktober 1933. Hans tilhengere fantes i alle leire på borgerlig side. I tillegg representerte han en internasjonal trend som mange så til med forhåpninger, ikke minst kunne det se ut til at herr Hitler var i ferd med å få orden i Tyskland. Men det var likevel enestående at en mann som Zimmer gikk ut i avisene med noe slikt. Han var ikke kjent som en mann med spontane innfall. Han visste definitivt hva han gjorde. Han hadde samarbeidet inngående med Quisling i hele hans statsrådstitid, og kjente hans kvaliteter fra langt tilbake. Innlegget var derfor en sterk anbefaling. Hvilken historisk ironi var det ikke at den samme Zimmer kom til å bli et viktig vitne for aktoratet under landsviksaken i 1945, for å bevise at Quisling egentlig ikke hadde gjort noe

særlig for å rette opp de miserable forholdene i Forsvaret, den gang han var statsråd.

Zimmer var bekjent av Prytz og sto Folkereisningen nær. Arkivene viser at han var holdt informert om Folkereisningens gjøren og laden av Leonhard Prytz. Når han nå gikk offentlig ut med en slik appell måtte det bli forstått av mange som et politisk signal fra noe av det innerste i borgerligheten. En kvinne som forsto det slik, skrev følgende til Quisling:

Det finnes også en stadig voksende skare som venter på den mann som med en kraftig lime vil feie al kommunismens smuts og al borgerlig slapphet ut av vårt samfundsliv. Såvidt oberst Zimmer i Aftenposten for i går. Ja, vi trenger en mann som med vilje og mot kan rydde op i dette skidne samfund [...] Det har været snakket om at der dannes et parti omkring Dem. Ja, gid det var så vel, vi trenger en diktator nu [...] Det har været skrevet at vi trenger dette «tredje parti» av folk som vil arbeide for landets beste, og ikke ta personlige hensyn. Denne «fascistiske organisasjon» til bekjempelse av kommunisme, marxisme, monopoler og fagforeningsterror vil av mange ønskes velkommen.⁴⁶¹

Folkereisningens forvandling til Nasjonal Samling i mai 1933 var en kosmetisk operasjon. Historikerne Oddvar Høidal og Hans Fredrik Dahl har argumentert for at den gamle, indre kjernen rundt Prytz, Quisling og Munthe primært hadde ønsket et videre samarbeid innenfor Bondepartiet, kanskje en utvidet allianse med Bondelaget, Fedrelandslaget og Frisinnede Folkeparti. Siktemålet med dette ville være å få flertall i Stortinget og gjenerobre regjeringmakten etter valget seks måneder senere. Man så for seg Quisling som statsministerkandidat for en slik koalisjon. Og dette var ikke helt urealistisk. Mange i Bondepartiet var lei av Hundseids manøvrering og mangel på politiske prinsipper. Men egentlige forhandlinger som åpnet for et skifte ble det imidlertid ikke. Det var her det strandet i første omgang. Bondepartiets ledelse slo ring om Hundseid.

Det fantes også krefter innad og rundt Folkereisningen som presset på for et brudd med de gamle partiene. Personer fra det ett år gamle NNSAP, som Adolf Egeberg jr., sto for det. Noen av dem hadde dannet diskusjonsforumet Den nasjonale klubb, hvor åndsfrønder, som Walter Fürst, agiterte for klare linjer. Skipsmegler Hans S. Jacobsen fra Moss, utgiveren av det nyhedenske og naziinspirerte tidsskriftet *Ragnarok*, mente det samme. De var sterkt tyskorienterte og Hitler-tilhengere. Også advokat J. B. Hjort ønsket et eget parti, som klart skulle profilere seg som ikke-borgerlig. Disse var driftige personer som var drevet fram av en bølge av utålmodighet og pågangsmot. Flere av dem hadde inngående kjennskap til den tyske nazismen etter opphold i Tyskland, som naturlig nok ga grunnlag for en

voldsom entusiasme etter de store forandringene der våren 1933. Deres optimisme overbeviste et stykke på vei skeptikere som Prytz og ikke minst Quisling selv.

Resultatet ble likevel en litt nølende stiftelse i dagene før 17. mai 1933, typisk nok såpass famlende at det har vært uenighet om hvilken dag stiftelsen egentlig skjedde, og hvordan den foregikk. Det var slett ikke noe strømlinjeformet kommandoapparat som så dagens lys. Tvert imot la man vekt på at det var Nordiske Folkereisning som fortsatte, bare registrert som valgparti under et nytt navn, som det sto i meldingen til Justisdepartementet.⁴⁶² Det var uenighet om både karakteren av nyskapningen, om det var et parti eller en bevegelse, om navnevalget og organisasjonsformen. Riktignok ble det opprettet en daglig ledelse og andre organer som ga plass for de driftige nye kreftene. Men samtidig fortsatte de gamle komiteene fra Folkereisningen som om organisasjonen holdt seg med et eget overhus. Det var noe midlertidig over det hele. Man kunne nesten tro at den gamle garden holdt igjen og avvartet at skaren av meningsfeller på den borgerlige høyresiden nok ville komme til fornuft og slutte seg om nasjonens redningsmenn.

Vi har allerede sett hvordan Walter Fürst reagerte da han ble presentert for partiets politiske komité, som hadde sklidd over fra Folkereisningen. Han konstaterte sjokkert at komiteen bare besto av offiserer. «Da vil jo folk tro at N.S. er en militær organisasjon,» hadde han sagt, hvorpå Prytz til latter og smil fra de øvrige hadde svart: «Det er jo nettopp hva den er!» Den lojale entusiastene opponerte ikke ytterligere, da. Han regnet med at de kunne rette på tingene etterhvert som de falt mer til ro. Det var jo en hektisk tid, skrev han.⁴⁶³

Prosessen fram mot et klart nasjonalsosialistisk parti tok imidlertid tid. Det ble et overraskende, knusende nederlag ved stortingsvalget 16. oktober 1933, uten et eneste mandat. Ikke engang Quisling selv, som var ført opp på fylkeslistene både i Oslo og Oppland, var i nærheten av nødvendig stemmetall. Valgnederlaget ble tolket som resultat av de vanskelighetene et nytt parti sto overfor, med dårlig utbygget apparat rundt i landet. Og det var ikke urimelig å tolke det slik. Den gamle falanksen mente fortsatt at det fantes et stort og latent potensiale, som partiet ville høste så snart det var i stand til å tre fram med et tillitsvekkende partiapparat, egne aviser og lokale tillitsvalgte. Dette var realistisk. Quisling hadde ved inngangen til valgkampen ganske sikkert vært en av landets mest populære politikere. Selv om han hadde blitt angrepet også fra borgerlig side, som i høyreavisen *Aftenposten*, hadde han en sterk posisjon innenfor Bonde-

partiet, Frisinnede Folkeparti og Fedrelandslaget. Mange innen disse var av den oppfatning at de sto nær det nye partiets politiske profil. Kort tid etter valget oppsummerte «partichefen» valgnederlaget slik:

Høsten stortingsvalg har bekrefet de verste anelser [...] for Norges bolsjevisering som burde tvinge alle til å forstå. Hver måned med videre hjelpeløshet og rådløshet, med videre utglidning kan bli skjebnesvanger. Det kan nu nårsomhelst inntre den situasjon at disse ting kan bli akutt, og det eksisterer for tiden ingen politisk organisasjon av de gamle partier som effektivt kan motarbeide de alternativer som nu kan inntreffe. Disse alternativer er på den ene side at det revolusjonære marxistparti som kaller seg Det Norske Arbeiderparti, får regjeringmakten og blir sittende tross mistillidsvotum, for å gjennomføre sitt omveltningensprogram i tilslutning til den internasjonale revolusjonære bevegelse. Et annet alternativ er at de borgerlige partier ikke er i stand til å forhindre at Arbeiderpartiet ved neste valg opnår flertall. Således som Arbeiderpartiet er organisert, kan en gå ut fra at det [...] ikke som i 1928 vil gi makten fra sig og ikke mer la avholde valg.⁴⁶⁴

Dette var tanker som fulgte Munthes resonnement fra 1931, og som hadde ligget til grunn for kuppprosjektet, bare at her blir AP tillagt den samme taktikk som Hjort hadde foreslått for Folkereisingen året før, nemlig å oversitte mistillit i Stortinget. Enten man ser sitatet i denne sammenheng eller tolker det bokstavelig, altså enten leser det som frykt eller som påskudd, finner vi her NS' grunnlag for at forhandlingene om å skape en nasjonal blokk ble gjenopptatt etter valget. Forhandlingene fortsatte fram mot sommeren og kommunevalget høsten 1934. Men da gikk NS på sitt andre store valgnederlag. Dermed var det slutt på interessen fra de potensielle samarbeidspartnerne.

Nederlaget stimulerte de rene nazistiske kreftene innad i NS til å sette dagsorden, for å orientere partiet mer i retning av de internasjonale forbildene i Italia og ikke minst i Tyskland.

Nytt navn, samme politikk

Det var unektelig motsigelsesfylt at en bevegelse som hadde som mål å avvikle «det parlamentariske partistyret», måtte forsøke å oppnå dette innenfor det parlamentariske systemet. Men i 1933 fantes ingen annen løsning for dem. Etter Hundseid-regjeringens avgang, hadde partiet mistet muligheten til å gjennomføre en omveltning innenfra, med de maktmidlene en forsvarsminister hadde. Men partiet hadde ikke egne maktmidler til bruk mot det parlamentariske systemet, utenfra. Selv om partiets

offiserer hadde stor innflytelse i Samfundsvernet og Leidangen, kunne disse organisasjonene, som vi har sett, ikke fritt brukes av partiet. De var dessuten blitt en slagmark for motstridende interesser, og underlagt et system av kontroll fra en justis- og forsvarsminister som motarbeidet partiet og bevegelsen.

Valgprosessen i 1933 førte til at initiativet kom i andre hender internt i bevegelsen enn tidligere. Nå måtte det nødvendigvis bli de unge partikvisterenes behov som satte dagsorden, med møter, løpesedler, plakater, pengeinnsamlinger og skriving av leserinnlegg og annen propaganda. Det nye apparatet som ble bygd opp, fikk konsekvenser for personer fra den gamle kjernen, som Prytz. Han hadde vært bevegelsens ulønnede generalsekretær, finansminister og strateg i tre år. Sosialt hadde han også holdt det hele sammen, fra Hafsrjordsgaten og Det Nasjonale Selskab, innen en dannet, høyborgerlig og ofte selskkelig ramme. Foruten noen av landets mest lovende offiserer, besto hans nettverk av de mest respektable forretningsmenn innen bank, industri og shipping, som Carl O. Løvenskiold, Conrad Langaard og Rudolf Olsen. Den verdensvante og elskverdige Prytz var så visst ingen løpegutt for partikontoret.

Prytz har ikke etterlatt seg noe skriftlig om hvordan han så på situasjonen nå. Men trolig følte han seg overkjørt av Hjort, Jacobsen og de nye unge, som ønsket å vinne kampen i gatene. Prytz' store prosjekt hadde vært å skyve sin ni år yngre protegé fram til kongens bord, for med dette utgangspunkt å forberede og iverksette omveltningen i nær kontakt med storfinansens. Dette var foreløpig mislykket. Situasjonen hadde ikke modnet tilstrekkelig, slik Prytz så det. Det ser ikke ut til at han hadde mistet tillit til sin venn Quisling, men det kan nok være at han hadde fått et mer realistisk bilde av hans evner som politisk leder. Likevel ser det ut til at Prytz fortsatt hadde håp om å få Quisling tilbake i posisjon. Men han var åpenbart også klok nok til å forstå at de kreftene som nå bydde seg fram innad i bevegelsen, ikke lot seg stoppe.

Andre forhold spilte dessuten inn. Prytz var merket av alderen. Nyelig hadde han til sin skuffelse fått avskjed som fastlønt offiser.⁴⁶⁵ Trolig forutså han pengeproblemer. Han hadde betalt mye av eventyret, inklusive Quislings lønn, fra sin egen lomme. Nå måtte han ha inntekter igjen. Han gjorde et mislykket forsøk på å kjøpe Stein gods på Ringerike, ikke langt fra Hvoslefs Tanberg, Løvenskioldfamilien på Ask og Fougneres farsgård i Hole. Som før hadde han planer, denne gangen om å bygge opp et stort gartneri med tanke på markedet i Oslo. Å føre seg blant godseiere på Ringerike lot seg dessuten kombinere med en stilling han søkte på som

generaldirektør i Borregaard AS. Men de ville ikke ha ham. Så gjorde han et mer drastisk valg. Han søkte stilling som generaldirektør for Svenska Tändsticks AB. Men heller ikke de ville ha ham. Etter dette tok han skrittet ut og kjøpte Storfosen gods ved Trondheimsfjorden. Fra august 1933 etablerte han seg der som godseier. Hafrsfjordsgate 7 måtte han derfor leie ut. På Storfosen ville han sette i gang med skaldyrsproduksjon og veveri. Planen var at noen av døtrene hans skulle lære seg faget.

Det var altså flere grunner til at Prytz og hans familie nok en gang innstilte seg på en ny tilværelse. Han måtte tjene penger, og han ville videre med livet. Konsekvensen for bevegelsen ble nødvendigvis at Prytz' politiske innspill på den daglige scenen måtte bli sjeldnere. Med Prytz etablering i Trøndelag forsvant bevegelsens egentlige skaper, dens *primus inter pares*. Først nå var det duket for at Quisling kunne bli *primus maximus*.⁴⁶⁶ Men Prytz hadde aldri tenkt å slippe taket helt. Han sørget for at partikontoret regelmessig sendte ham alle publikasjoner og dokumenter som NS produserte, og han skrev flittig brev og anskaffet telefon.

Partiets militære nettverk var bygget opp rundt Hafrsfjordskretsen, ut fra bekjentskapene til Prytz, Quisling, Munthe, Hvoslef, Mjøllner, Hansson og andre offiserer i departementet og i admiral- og generalstaben. Dette nettverkets måte å kommunisere på, hadde mer til felles med omgangsformene i det Norske Selskab og Oslo Militære Samfund enn i en partiorganisasjon, og hadde neppe vært til mye hjelp for å samle navn til valglistene foran valget i 1933 eller for å etablere partigrupper som kunne organisere lokal valgkamp. De hadde heller ikke vært til mye hjelp under utforming av valgkamputspill. Slike var jo på denne tiden rettet inn mot hva som foregikk i Stortinget, som var en verden offiserer flest stort sett så temmelig skjevt på.

De militære i det nystartede partiet var nok fulle av sterke meninger. Men i forhold til de nye behovene var de en treg masse. Nå trengte man en ny type aktivister, eller rettere sagt flere nye typer. Bare i distrikter der man ikke hadde andre, og det var ganske mange steder, måtte noen av de militære tre fram som ledere. Dette gjaldt i Narvik, hvor oberst Konrad Sundlo var regimentssjef. Han ble den sentrale organisatoren i Nord-Norge og i Nordland fylke. Det samme gjaldt i Møre og Romsdal, hvor major David Ebbesen i Kristiansund tok kommandoen. I Trondheim og Sør-Trøndelag var major Hans Hiorth fylkesfører fram til januar 1934, da trønderfylkene ble slått sammen til en fylkesorganisasjon. Den nye førerens nestfører, major Olaf Five, ble fylkesfører senere på året. I Drangedal og Telemark tok rittmester Kristian Juel tømmene i 1934.⁴⁶⁷ Han hadde

tidligere drevet Kristiania Ridehus, men hadde overtatt farens skoger i Drangedal og etablert seg med som en stor næringslivsaktør på Sørlandet. I Aust-Agder var det kaptein og bilsakkyndig Halvor Hektoen som styrte. I Horten var det marinekapteinene Nils Larsen Bruun og Alf Jørgensen som ledet arbeidet, og i Tønsberg kaptein i Festningsartilleriet, bonde og sukkerfabrikant Hans Chr. Ringe. Blant distrikts- og rodeforstandere i Oslo i 1934 finner vi premierløytnantene Tormod Strand, Finn Davidsen, Jon K. Lotsberg, Nils Houge, fenrik Halvor Skappel, løytnant Otto Berger, marineflyger Halvor Bjørneby og major og advokat Edvard Schilling. På Stor-Oslos vestkant i øst, Nordstrand Sogn, var offiserer førere i alle soner: kaptein Poul Ringdal i Bekkelaget–Simensbråten, løytnant Rolf Andresen i Nordstrand–Abildsø og løytnant Thomas Hess i Ljan–Klemmetsrud.⁴⁶⁸ I den ellers nokså spinkle partikretsen Østre Aker var en av soneførerne kaptein Erling Lehre. Men i Vestre krets og det tilliggende Bærum var det få distrikts- og rodeforstandere utenom kapteinene Adolf Munthe og Hermann Schultz, og ingen offiserer var soneførere.

Sentralt i partiet gjorde offiserene seg fortsatt gjeldende i partiets finanskomité og i Rådet, hvor Prytz i begge hadde med seg Eckbo, Hvoslef og Munthe, og ellers Broch i Rådet. I den politiske komité satt i tillegg Schultz. Quisling og Hjort var med i alle tre organer.⁴⁶⁹ Hans Peter L'orange var partiets generalsekretær, og pendlet mellom sine plikter på partikontoret og i Leidangen. I Forsvarsdepartementet satt flere NS-offiserer, likeledes i Generalstaben, og i andre staber var også NS-medlemmer rikelig strødd ut over stillingene. Så innen denne sektoren var situasjonen i og for seg svært lys, selv om kraften i NS' daglige strev ikke kunne komme derfra.

Militært preg

Historikeren Hans Fredrik Dahl har karakterisert det nye partiet som «kapteinenes, advokatenes og storfinansens parti».⁴⁷⁰ Det lå fra starten et militært preg over prosjektet. Slik måtte det være når utgangspunktet var en bevegelse som hadde det militære statskuppet som hovedmiddelet til å nå sine mål, med offiserer som aktører og advokater som rådgivere, klappet fram av storkapitalister med bekymring for fremtidens fortjenester. Det hadde ikke vært noen interesse da for å ha vanlige mennesker med i denne elitens sammensvergelse.

Nå, da de samme personene henvendte seg til massene for å få hjelp, brakte de med seg et umiskjennelig militært preg og militære idealer. I

dette skilte det nye partiet seg fra andre partier på ganske fundamentalt vis. Det ble umiddelbart synlig allerede i valgkampen i 1933. Selv om opp-
tog ikke var noe nytt i politisk sammenheng, førte det nye partiets unge
organisatorer slikt fram til nye høyder. Militærliknende ut- og innmarsjer
satte sitt preg på arrangementene deres. Her var flaggborger og symbol-
bruk i rikelig monn, slik de hadde sett det utført i Tyskland. Entusias-
men var høy, og fikk unge medlemmer i gymnassamfunnet på Vestheim
skole til i det ene øyeblikk å holde tale i brun skjorte med bandolær, for i
neste øyeblikk å rulle seg iført feltuniform i buskene på Huseby-jordene.
Mange utenforstående lo det vekk som forvorpent speidegutteri. Men
andre ble derimot skremt av aggressiviteten og trangen deres til å framstå
militært og kommandomessig. Denne frykten forsto de begeistrede ka-
drene åpenbart, ja, de spilte på den. Noe liknende gjaldt da Hitler-hilsen
kom i vanlig bruk i løpet av vinteren 1933–34, om lag samtidig som «Heil
og sæl» erstattet «ærbødigst» over signaturen i partikorrespondansen.
NS var ikke den første politiske bevegelsen i Norge som introduserte slike
fascistiske symbolmarkeringer. Karl Meyers bevegelse «Den Nasjonale
Legion» hadde tatt i bruk både Hitler-hilsen og hakekorset alt i 1927.⁴⁷¹ I
spaltene til *Nasjonalfascisten* under valgkampen om høsten det året hadde
begge deler blitt begrunnet ideologisk med behovet for å knytte an til
den italienske fascismen og den tyske nazismen. En rekke av mennene
bak Den Nasjonale Legion brakte senere disse symbolene med seg over til
Folkereisningen og det senere NS.

Det var ikke bare NS som innførte skjorteuniformering og denne må-
ten å hilse på. Fedrelandslaget tok etter, men der var skjortene grå. APs
Arbeidervern brukte blå skjorter og kommunistene brukte røde. Dette var
også import av symboler fra den internasjonale klassekampen. De tyske
kommunistene brukte røde skjorter i sine oppmarsjer, mot Hitlers 'brun-
skjorter' og Mussolinis 'svartskjorter'. At NS valgte brune, førte tankene
hen til Tyskland. Bandolær hørte med for å forsterke det militære preget.

Selv om disse symbolene i noen grad ble felles for ekstremhøyre i Norge
i 1933–35, signaliserte NS-uniformeringen en streben etter noe militært
som ikke var til stede i andre partier. Man så ikke bare på seg selv som
en militant bevegelse, men som en bevegelse som dyrket den politiske
volden som politikkens vesen. Propagandaens forherligelse av kontant og
kompromissløs kamp understreket voldsinntrykket. Det samme gjorde
dyrkingen av vikingtiden, som flommet ut over publikum fra stevner på
Stiklestad og Hafrsfjord. Olav den helliges brutale kristning av landet ble
et historisk forbilde for dem, ja, det viktigste som hadde hendt her i landet

inntil den nasjonale revolusjonen som partiet selv skulle gjennomføre. Olavs merke, solkorset, slik sagadyrkerne mente det så ut, ble partiets nye symbol, i rødt og gull, og tatt i bruk på bannere og plakater omtrent som i en moderne amerikansk valgkamp. Det var en dyrking av det sterke, nordiske individet, den nordiske «rasen» og «det nordiske prinsipp» likeså. Det gamle, foraktelige politikerveldet skulle feies bort med et slag og erstattes av et samfunn basert på den nye raselærens prinsipper om styrke og overlevelseskraft. Ja, mange utenfor syntes at det nye partiet omga seg med en retorisk orgie av voldsromantikk. Dette var noe nytt. Det oppildnet noen – og skremte andre.

Mye av denne retorikken assosierte til den militære verden. Det samme gjorde alle forbudene som man ønsket: forbud mot klassekamp, fagorganisering og sentrale tarifforhandlinger, forbud mot politiske partier i arbeiderbevegelsen, forbud mot jødisk innvandring, mot kommunisme, ja, endog mot et parlamentarisk storting. Og forbudene skulle innføres ved dekret, som om alle disse forholdene kunne reguleres som militære kommandosaker. Her var det også noe fundamentalt nytt: Quisling var partiets leder, ikke fordi han var valgt til det, men fordi han, som det heter i partiretorikken, «hadde skapt bevegelsen». Førerprinsippet skulle gjennomføres i alle ledd i partiet, hvilket innebar at all makt skulle utløpe fra føreren, som igjen bemyndighet lavere førere nedover i rekkene. Det fantes aldri noe organ i NS som kunne velge føreren, eller som faktisk noen gang valgte ham, heller ikke noe organ som kunne omgjøre hans beslutninger, selv om Rådet kunne diskutere dem og komme med andre forslag.

Førerprinsippet var hentet direkte fra nazibevegelsen i Tyskland. Men det hadde også noe til felles med den politiske styringsformen som hadde eksistert før parlamentarismen ble innført i 1884, og som stammet fra kongens udiskutable makt i tidligere tider, og som hadde funnet sin form i det militære kommandosystemet i moderne tid. I Forsvaret gir man og adlyder ordrer på akkurat samme måte. Dette var altså det militære prinsippet som er begrunnet med behovet for klarhet, entydighet og samlet og kontant handling på slagmarken. Og da NS overførte dette prinsippet fra felten til politikken, hang det sammen med en grunnfestet forestilling om at det komplekse samfunnslivet virkelig kunne reduseres til slagmarkens enkle skille mellom venn og fiende. Men i motsetning til en øverste militær leder, som på den ene eller annen måte ville være bemyndiget av politiske myndigheter, og som derfor hadde noe annet over seg, var det altså ingen som utpekte føreren, Quisling. I tidligere tider hadde kongens kommandorett blitt gitt av Gud. Quisling, derimot, var som Napoleon,

og satte kronen på sitt eget hode. I alle fall så det slik ut, etter at Prytz ble borte.

Quisling innførte sin ubetingede kommandorett gradvis. Det var ikke snakk om slikt så lenge Prytz var til stede i Oslo. Sammen med denne militariseringen av beslutningsprosessen i partiet, innførte Quisling også et prinsipp om militarisering av tillitsmannssystemet. Dette foregikk også i faser. Det første var opprettelsen av «Spesialavdelingen» i slutten av 1933, en indre militær formasjon, som tillitsvalgte ble oppfordret til å delta i. I 1934 skiftet den navn til Hirden, og da kom det krav om at alle tillitsvalgte skulle gjennom hirdkurs og hirdtjeneste. Endelig innførte han i 1936 «Kamporganisasjonen», en eksklusiv, rangert kaderelite innad, et nomenklatur, som sverget ubetinget troskap til føreren.

Til sammen ga disse fasene av militarisering uttrykk for hva Quisling mente han trengte av sitt parti. Formelt sett, inne i Quislings tankeverden, var dette praktisk talt en blåkopi av en tradisjonell militær organisasjon, forkledd som parti. Man skulle derfor tro at et slikt parti ville passe godt for militære. Men det passet selvfølgelig ikke like godt for partiaktivister som var influert av mer normale politiske omgangsformer. Kreative personligheter som Hjort og Fürst hadde et mer dynamisk syn på hva den dagsaktuelle partivirkeligheten krevde. Aller minst passet en slik organisert underdanighet i motgangstider, da Quisling, som det kom til å vise seg, muret seg inne på kontoret og søkte tilflukt i nitidige oppsatte organisasjonsplaner i stedet for å løse praktiske problemer. Han var simpelthen blottet for den fleksibilitet og de tilpasningsevnene som på den tiden ble krevd av en partileder. Førerprinsippet ga nok en personlig aura. Men det hindret ham også i å bli en dyktig partileder.

Quisling hadde først vært nølende til partistiftelsen i 1933. Men han hadde likevel deltatt i valgkampen med stor energi etter at loddet først var kastet. Han ga partiet et representativt uttrykk utad, på en mengde valgmøter landet rundt. På partikontoret var det de unge tyskfelste, som Walter Fürst, Stein Barth-Heyerdahl og Adolf Egeberg jr., som slo an tonen den første tiden, mens organisasjonssjef Hvoslef forsøkte å holde overoppsyn med det hele. Det strømmet inn henvendelser fra frivillige, også militære. Blant de mange som meldte seg til tjeneste for Hvoslef var kaptein Egil Gløersen i Admiralstab, som også trakk med seg rittmester Carl August Guldberg, adjutant for DR 1. Guldberg var villig til å hjelpe til med partiets ordensvern i Oslo.⁴⁷² En annen frivillig var den da 23 år gamle løytnant Jens Henrik Nordlie, som nettopp hadde avsluttet krigsskolen og nå hadde begynt å studere jus.⁴⁷³ Premierløytnant Christopher

Lange tok ansvaret for annonsene til bladet *Nasjonal Samling*. Kaptein Schultz hjalp til på partikontoret, og fikk kolleger fra Folkereisningens nettverk, som løytnant Finn Reidar Gysler, kaptein Jens Hjort og løytnant Per Hiorth, til å melde seg inn og spre materiell hver på sin kant. Gysler var avdelingssjef i Den norske Creditbank, sentral i Vernepliktige Officerers Forening og kommende rittmester i DR 2, Hjort var overtallig kaptein fra 1930, og diplomingeniør, ansatt i Vassdragsvesenet. Hiorth var sekretær i Vernepliktige Officerers Forening, redaktør av foreningens blad *Pro Patria* og administrerende direktør i et større firma. Det var slett ikke bare lavere offiserer som tok kontakt, selv om noen i pakt med sin embetsforståelse lot familien bli representert med ektefellen. Den ivrige pastoren Kjeld Stub meldte for eksempel inn en oberstinne, og hun var ikke den eneste.⁴⁷⁴ Noen understreket ved innmeldingen at de var tidligere medlemmer av Høire, som kaptein og sakfører Poul Ringdal, som meldte overgang midt under innspurten i valgkampen. Rittmester og skogeier Kristian Juell meldte seg til tjeneste og ivaretok en rekke verk for NS i Telemark og Aust-Agder. Han sto som nummer tre på valglisten i Telemark.

Det overraskende nederlaget i valget i 1933 ser ikke ut til å ha betydd så mye negativt for de militære. Frafallet blant dem var lite. Artillerikaptein Bjarne Keyser Barth skrev som det var, nemlig at han meldte seg inn fordi han var enig i partiets synspunkter. Han hadde skaffet mange stemmer i valgkampen, opplyste han.⁴⁷⁵ Kaptein Arne Wiese meldte seg til tjeneste. Han ble etterhvert sjef for NS' pressekontor. Da partiet skulle utarbeide en håndbok for partiarbeidet, ble et solid team med høyt kvalifiserte satt til å utarbeide avsnittet om Forsvaret: kaptein Halvor Hansson, løytnant Jens Henrik Nordlie og sekondløytnant Hans Peter L'orange.⁴⁷⁶

Dette var offiserer som hørte til det sentrale miljøet rundt partiledelsen. Men hvilke tillitsverv hadde militære ellers rundt i landet? En organisasjonsrapport fra 15. mai 1934 gir oss et nøkternt innblikk i dette.⁴⁷⁷ I Østfold var to av lagførerne offiserer, kaptein L. K. Larsen i Drøbak og Frogn og løytnant O. M. Bergerud i Varteig. I Oslos vestre krets var gardikaptein Chr. H. Winsnes lagleder i «Ynglingeforeningen» og løytnant Nils Houge i Uranienborg. I Akershus finner vi løytnant Rolf Andresen som leder i Nordstrand krets. I Aust-Agder var artillerikaptein Halvor Hektoen fylkesfører og i Møre major David Ebbesen. I Nord-Norge var oberst Sundlo sjef for både landsdelen, Nordland fylkesorganisasjon og Narvik krets. Pr. 15. juli var kaptein Bjarne Keyser Barth kommet inn som lagsleder for Ruseløkka lag i Oslos vestre krets og kaptein A. Sæhlie som lagsleder i Vang i Hedmark.

I tillegg finner vi en rekke militære i lavere tillitsverv og som vanlige medlemmer, noen med kjente navn som oberst Johan L'orange, løytnant og aspirant i Generalstaben Leif Crawford Rolstad, marinekaptein og flylærer Gøsta Wendelbo og artillerikaptein Olav Sletten, som alle var økonomiledere i sine partilag. Videre var det løytnant Hans Joachim Hane-kamhaug, som var gruppeleder i Oslo vestre partikrets, major Hjalmar Svae, som i mangel av militær stilling hadde startet Svaes Danseinstitutt, major Jon Fjestad, som var gått over i vernepliktig stilling i 1930 og drev eget bygningsfirma i Oslo, kaptein Michael Aas, som var blitt overtallig i 1930, og nå praktiserte som tannlege, kaptein Thorleif Tharaldsen, som hadde gått over i vernepliktig stilling i 1930 og i stedet hadde valgt en karriere innen stålimportbransjen, rittmester Richard Andvord, som var sjef for Høland eskadron av DR 1, hadde vært adjutant hos kongen og var innehaver av firmaet Rich. Andvord, oberstløytnant og kontorsjef i Festningsartilleriet Harald Hansen, og en rekke andre. Men hvis vi ser på arrangementen av partiets første riksting 28. og 29. juli 1934, var bare fylkesfører major David Ebbensen fra Møre og Romsdal og Nordlie, blant de militære, interessert i å delta. Hvorfor det ikke var flere, er ikke godt å si. Det kan ha vært tilfeldigheter, eller tilbakeholdenhet overfor denne typen markeringer.⁴⁷⁸

Spesialavdelingen

I løpet av de seks, korte årene fra partistiftelsen fram til Andre verdenskrig ble det gjort flere forsøk på å utstyre partiet med en militær arm. Allerede under valgkampen i 1933 ble dette behovet åpenbart, da valgmøter og markeringer provoserte og utløste uro.

Noe av det første man tenkte på, var å lage et eget ordensvern. Dette var på plass på sensommeren, og besto av ungdommer fra Leidangen i Oslo. Kaptein Stenersen, som pendlet mellom sine roller som befal i Samfundsvernet, instruktør i Leidangen, fast lærer på Infanteriets skyteskole på Terningmoen og sine aktiviteter på partikontoret, var krumtappen i å få dette i stand, i samarbeid med Hvoslef. Ordensvernet var en militær geskjeft, og Stenersen brukte befal til å lede aktivitetene. Han trakk med seg rittmester Guldberg, men ga selv, så godt det lot seg gjøre, instruksjoner over telefonen til sine tropper når han var på militære tjenesteoppdrag. Slik var det for eksempel da man forberedte seg på valgmøtet i Logens stor sal i Oslo 12. september og i Colosseum kino 17. september 1933 der man ventet bråk i forbindelse med Quislings tale. Stenersen forsikret Hvoslef

fra Elverum om at han hadde telefonkontakt med sine folk, og at han hadde ordnet med leidangsfolk og vernepliktige offiserer til å forsterke ordensvernet.⁴⁷⁹ Hvoslef var likevel bekymret, og ikke uten grunn. For sikkerhets skyld tegnet han ulykkesforsikring i Storebrand på de 100 som da utgjorde ordensvernet, mot at han leverte inn en navneliste. I tillegg dekket forsikringen skader på lokalene. Men valgkontorene ville forsikrings-selskapet ikke forsikre etter det dramatiske valg møtet i Birkelunden 22. september, da avisene, ikke helt sannferdig, framstilte det som at man hadde blitt kjeppjaget fra Grünerløkka.⁴⁸⁰

Ordensvernet skulle beskytte føreren og andre i partiledelsen, særlig på møter. Det var stor interesse fra ungdommene i leidangsmiljøet for dette. Her skulle man endelig kunne møte fienden ansikt til ansikt. I Oslo utgjorde de om lag 100 mann. Mange i miljøet rundt Oslo Frivillige skytterkompani var svært unge, som den ivrige, 15-årige Nils Borchgrevink. En annen var den litt eldre leidangssersjanten Bjarne Vold. Hvoslef avviste noen av de yngste på grunn av alder. Andre hadde startet på Universitetet høsten 1933, hvor de dannet NS Studentgruppe og markerte sin utålmodighet med hvordan ordensvernet ble prioritert. De ville leie en hytte i marka hvor de kunne drive øvelser. De var veldig misfornøyd med at bevegelsen manglet militært preg og ikledd seg brune skjorter, bandolær og armbind i gull og rødt.⁴⁸¹ På et møte i Frigg-huset i midten av desember var det satt opp som tema. En av dem hadde en tysk nazi-uniform, og styret var enige om å anbefale å anskaffe «samme type».⁴⁸²

Den store aktiviteten under valgkampen slet imidlertid på ordensvernet. Det hendte at det sviktet. Det ble dessuten klaget på dem, som når de på selve valgdagen ikke stilte som listebærere. Det hadde de visstnok lovet å være. De ble bedt om å stille opp både tidlig og sent. Det kunne også bli en del juling på dem når møtene ble lagt til arbeiderstrøk. Dette gjaldt ikke bare på østkanten i Oslo, men også ut over i landet.

Det var derfor behov for å få ordensvernet bedre organisert. Hvordan skulle man gjøre det? Her kom erfaringene fra Tyskland til hjelp. Der hadde Ernst Röhm's «Sturmabteilung», SA, ryddet gatene under de dramatiske dagene for maktovertakelsen i februar og mars 1933. Det var en mektig inspirasjon. SA var opprinnelig bygd opp med krigsveteraner fra 1920 og var den første nazistiske, militære formasjonen i Tyskland. Senere, fram til maktovertakelsen i 1933, hadde organisasjonen så blitt Hitlers og det tyske nazipartiet NSDAPs hær. Noe liknende kunne man sannelig trenge i Norge også. Flere av de unge hørte om dette under besøk i Tyskland, noen hadde trolig opplevd det også, og kom overbeviste hjem. Quis-

ling og partiledelsen var enige. Dette var veien å gå. Derfor ble det i slutten av november 1933 bestemt å omskape ordensvernet til noe liknende, i alle fall i det ytre. Trolig valgte man forkortelsen, SA, først, av symbolske grunner. Så valgte man et navn som passet forkortelsen, og falt ned på «Spesialavdelingen». Partikontoret hadde fått kontakt med vernepliktig løytnant Tormod Strand, som sa seg villig til å bli SA-sjef i Oslo og få det hele på bena. Han må ha hatt både erfaring og tillit, for 6. desember sendte partikontoret ham alle dokumenter vedrørende opprettelsen av denne nye partiorganisasjonen. Samtidig gikk det ut liknende anmodninger til alle fylkesførere om å utpeke habile SA-sjefer i fylkene deres.⁴⁸³

Studentgruppen fikk nå endelig innfridd sine ønsker om øvelser. Den nyutnevnte stabssjefen for Spesialavdelingen ordnet først med organisert trening. Et opplegg ble presentert på et møte 8. desember. Det gikk ut på at medlemmene skulle drive fysisk trening, boksetrening og apparat trening i Dr. Arbos institutt i Oskarsgate 42.⁴⁸⁴ Så ordnet han med leie av en stor hytte og sendte av gårde 35 mann på mer feltmessige øvelser i slutten av januar 1934. Leder av kurset var løytnant Jens Henrik Nordlie.⁴⁸⁵ Lover for organisasjonen ble skrevet i militær ånd, trolig etter utkast fra Quisling selv. Det skulle være en SA-bataljon med en bataljonssjef, en stabsavdeling med en stabssjef, og under disse flere SA-tropper, hver på 20 mann. Antallet tropper pr. bataljon kunne økes etter behov. I tillegg kom SAs sanitetstropper, som fikk betegnelsen «SAS». Hver sanitetstropp skulle ha en lege som troppsjef, en underlege som NK og 20 NS-kvinner som skulle være sykepleierutdannede.⁴⁸⁶ Det er ikke usannsynlig at disse lovene fulgte en tysk modell, i alle fall framstår de som et underlig skrivebordsprodukt for en liten organisasjon som NS. De avspeiler på den annen side at forventningene om økt oppslutning om partiet var store.

Våren 1934 ble det så mer skikk på partiets indre struktur, med egne planer for oppbygging av fylkesstyrer, kretser og soner, som skulle følge den offentlige valgsgninnndelingen. I Oslo ble det to kretser, vestre og østre, med til sammen 25 soner. Partilaget skulle følge valgsgnet, og skulle ha et eget styre underlagt en fører, på samme måte som kretsen og fylket. I denne førerstrukturen skulle Spesialavdelingen ha en spesiell politisk rolle, nemlig som medlemskontroll direkte underlagt Spesialavdelingens ledelse. Dette skulle gjøres etter et intrikat mønster, hvor SA-personell skulle avgis fra overordnet nivå, fordeles på sonene etter forholdstallet 1:10, og deretter, på permanent grunnlag, passe på hver sin gruppe av ti medlemmer. Det skulle altså være en SA-mann for hvert 10. medlem. Også innad i partilagene skulle disse ha militære grader, kompanisjef, tropps-

fører, lagfører og menig, avhengig av hvor mange medlemmer hver av dem hadde under seg. Denne kontrollkjeden kom i tillegg til den ordinære partimessige.⁴⁸⁷

Denne underlige indre militære eller militæraktige kontrollfunksjonen var noe helt nytt i Norge. Ingen andre partier hadde noe slikt. Det var en måte å tenke på som falt naturlig for Quisling, Hvoslef, Munthe og Prytz, nemlig at kontrollfunksjonen innad i partiet var den mest grunnleggende, og at den måtte ivaretas av militære, eller i alle fall på en militær måte. Det er grunn til å lete etter flere modeller, og igjen er det Tyskland som peker seg ut. Hitler hadde nemlig i tillegg til gatekjemperne i det tyske SA, som egentlig ikke var skapt av ham og som i utgangspunktet var et masserekrutterende frikorps, organisert sin egen personlige vernestab, «Schutzstaffel», kjent under forkortelsen «SS». SS var partiets elitesoldater, som gjennomsyret partiorganisasjonene på alle nivåer, kontrollerte partiapparatet og rekrutterte de fremste blant medlemmene. Høsten 1933 hadde denne organisasjonen for lengst overskredet 100 000 i antall. Alle partiførere måtte være medlem i SS med et eget militæraktigt grads- og rangeringssystem. Likheten med systemet for NSSA var slående. SA-medlemmer skulle undertegne en edsfestet egenerklæring om troskap til NS' fører, foruten skriftlig å godta NSSAs lover. I det tyske SS avla man også en slik personlig ed til føreren.

Spesialavdelingen Quisling dermed tok sikte på å skape, var altså en slags blanding av de tyske modellene SA og SS, både et ytre ordensvern til bruk for beskyttelse mot møtebråk og angrep utenfra og et indre kontrollapparat i selve partiet, underlagt føreren. Førerprinsippet, som i seg selv aldri var vedtatt i NS, ble nedfelt i de partilovene som Quisling lot skrive i 1934. Spesialavdelingen var altså først mulig etter at førerprinsippet var innarbeidet, i motsetning til for det eksisterende ordensvernet høsten 1933. SA kom bare til å eksistere i et halvt år. Politisk uttrykte nyskapningen en klar tysk-nazistisk innflytelse i partiet i de første månedene etter valgnederlaget. Vi skal se hvordan disse tankene utviklet seg videre gjennom SAs etterfølger Hirden, og Kamporganisasjonen.

Uniformer, organisasjon og ledelse

Spesialavdelingen hadde et problem, som svekket dets militære karakter. Politiloven fra 1928 satte forbud mot private ordensvern og private garder. Dette var grunnen til at Hvoslef hadde tatt initiativ til å legge Samfundsvernet formelt under Justisdepartementet. Dermed hadde Vernet fått

offisiell politistatus og kunne opptre uniformert. Uniformsforbudet var rettet mot AP og NKP, og kom opp igjen etter presseoppslagene om Arbeidervernets opptreden foran Stortinget 4. april 1932. Etter at Hundseid måtte gå av, ble et midlertidig lovforslag mot politiske uniformer lagt fram av Mowinkel og vedtatt i Stortinget før sommeren 1933. Selv om forbudet altså ikke var rettet mot NS' ordensvern, som først dukket opp på scenen etter at vedtaket var fattet, tok det ikke lang tid før arbeiderpressen oppdaget at dette ordensvernet eksisterte og krevde at politiet måtte håndheve forbudet også overfor det. Forbudet var strengt og rammet uniformsskjorter og andre effekter av typisk militær karakter, som bandolær, uniformslue, armbind og markerte distinksjoner. Dette ble en vesentlig ulempe for NS og særlig for Spesialavdelingen, som nettopp ønsket å framtre militært, med opptog og marsjering i forbindelse med møter og stevner, på samme måte som de tyske forbildene. Den drevne reklamemannen Fürst var klar over hvilket rekrutteringspotensiale hos ungdommen som lå i skjebnetunge, wagnerske stemninger og militær patos. Alle som har kommandert en militær avdeling i sivil vet at det blir noe puslete, ja, komisk og slurvete, over det. Slik var det også med oppmarsjene til Spesialavdelingen og den senere Hirden. Selv om de trente på sluttet orden under myndig kommando av offiserer som skjønte seg på slikt, og selv om flaggborgene i spissen nok gjorde inntrykk, så ble det ikke tilstrekkelig tyngde uten den maskuliniseringen og disiplineringen som følger med ordentlige uniformer. Men det hjalp ikke at man ba om lov. Tross protester fra både NS og Fedrelandslaget ble loven midlertidig fornyet i 1935 og gjort permanent i 1937. Det var først Terboven som opphevet uniformsforbudet.

I løpet av det halve året Spesialavdelingen eksisterte, ble den stadig vekk forfulgt av uniformsforbudet. Den nære oppgaven i denne tiden var å beskytte møter og stoppe motdemonstranter, men dette måtte, i henhold til politiloven, kun skje på privat område og, i henhold til uniformsloven, kun skje i sivile klær i det offentlige rom. Det kom mange klager på brudd på bestemmelsene, og politiet fulgte med. Innad i SA gikk det sport i å prøve å omgå bestemmelsene, som når man arrangerte kurs på hytter i marka. Da måtte man vel kunne kle seg som man ville? Og hva gjorde det vel om man trente på oppmarsjer på øde skogsbilveier i et utstyr man likevel hadde liggende, i påvente av at det skulle bli tillatt? Dette skjedde flere ganger. Men det hendte partiledelsen fikk nyss om det. Ved en slik anledning fikk arrangørene reprimande. Da hadde to lag fra Oslo-avdelingen i begynnelsen av mai 1934 vært på utflykt til Krokkleiva, og mannskapene

hadde brukt uniformsskjorter. Fylkessjefen skrev strengt at dette var i strid med uniformsloven og at det derfor ikke måtte skje i fremtiden.⁴⁸⁸

Spesialavdelingen ble forsøkt holdt skjult for offentligheten. Den ble ikke omtalt i NS-avisene og ikke noe ble sagt om den offentlig. Det er derfor lett å undervurdere dens betydning.⁴⁸⁹ I partiarkivene finnes noen flere opplysninger, men også der er det magert. Grunnen til dette hemmelighetsskremmeriet var åpenbart at man var innforstått med at virksomheten var ulovlig. Ulovlig, men nødvendig, noe man måtte ha for å kunne stå mot den endeløse fysiske trakasseringen fra ungkommunister og AUF-ere. Senere, etter at Spesialavdelingen hadde byttet navn til Hirdden, ble det nødvendig å si noe mer i avisene. Men også da var det begrenset til panegyriske omtaler av nøye planlagte hirdmarsjer og hirdmøter, som ble gjennomført som politiske markeringer, og dekket i partiavisen *Nasjonal Samling*.

Hvor stor var Spesialavdelingen? Også her har vi få kunnskaper. Men ut fra det vi vet om dens aktiviteter som ordensvern våren 1934 kan antallet neppe ha oversteget 150–200 mann. I den ovennevnte reprimanden etter Krokkleiva-utflukten nevnes 35 mann fra 19. og 20. lag, hvilket kan bety at man tok peiling på å organisere en tropp pr. NS-lag i Oslo, i det minste på papiret. Med 20 mann pr. tropp ville det bety at man tok sikte på en styrke i størrelsesorden 1000 mann. Hvor urealistisk det enn var, så sier dette noe om ambisjonene. Det største samlede antallet vi hører om er 78 mann, som møtte ved omleggingen til Hirdden 21. september 1934. Når det gjelder struktur kan modellen ha vært Samfundsvernet. Både Hvoslef, Stenersen og Strand hadde sine erfaringer derfra. Det er ikke urimelig at de trodde det ville være mulig å rekruttere mange derfra; det ville svare til de vyene de hadde om politisk samarbeid med andre på denne tiden.

Det er rimelig å anta at mange av de som var interessert blant de som var med i Frivillig Norsk Forsvar, Oslo Frivillige Skytterkompani og Oslo Samfundsvern ble sluset inn i SA våren 1934, kanskje så mange som 100 – i alle fall på papiret til nød en felles «bataljon» for både østre og vestre krets. Noe mer enn Oslo-bataljonen eksisterte neppe, selv om vi vet at NS i Bergen og i Trondheim prøvde å få til noe. I organisasjonsrapportene fra 1934, hvor det skulle oppgis hvem som var SA-sjef, står det så sent som i juli 1934 «for øieblikket ingen» fra et så sentralt distrikt som Vestre Bærum.⁴⁹⁰ Det var mange distrikter som rapporterte slik. I Trondheim var det skjedd lite ennå så seint som i mai 1934. I forbindelse med at partitetinget skulle arrangeres der i juli, skrev Lorange at arbeidet med SA «bør vies særlig oppmerksomhet [...] da det vil bli mange arrangementer som

vil kreve ordensvern m. v.».⁴⁹¹ Han ba om at det måtte bli satt opp en egen SA-avdeling i Trondheim og en i Levanger, den siste i forbindelse med et planlagt stevne på Stiklestad. Dermed vet vi at noe slikt ikke fantes tidligere. Det var også i Oslo, Bergen og Trondheim at Leidangen var i aktivitet på noenlunde permanent basis. Og det var nettopp ungdom fra Leidangens avdelinger man særlig søkte å rekruttere, fordi de kunne få elementær soldatopplæring der.

Hvem var så lederne i Spesialavdelingen? Heller ikke dette har vi mange detaljer om. Løytnant Tormod Strand ledet, som vi har sett, Oslo-avdelingen under oppstarten. I Trondheim var det trolig major Olaf Five som var leder, og i Bergen Nils Størdahl sommeren 1934.⁴⁹² Noen felles leder på landsbasis ble ikke utnevnt. Trolig anså Quisling seg selv for å være fører for hele NSSA, slik vi vet han senere gjorde for Hirden. En felles stabssjef ble imidlertid utpekt. Det var organisasjonslederen på partikontoret, premierløytnant Hans Peter Lorange. Vi vet videre at Oslo-bataljonen skulle ha en operativ sjef og en stabssjef. Trolig har Strand fungert som operativ sjef og Nordlie som stabssjef. På lavere nivå, i de to kretsene i Oslo, hørte løytnant Nils Houge til vestre, det som allerede var landets viktigste NS-distrikt, hvor de fleste offisersmedlemmene i byen var bosatt. Alt tyder på at vervene som troppsførere ble søkt fylt opp av vernepliktige offiserer eller aktivt yrkesbefal, som i tiden etter valget strømmet til NS.

Spesialavdelingen ble avvirket 17. september 1934, da en hirdledelse ble utpekt. Noe vedtak om dette er imidlertid ikke funnet. Ikke noe ble offentliggjort. Det ser ut til at Quisling rett og slett bestemte det slik, i tråd med førerprinsippet. Hvilke overlegninger som lå bak, kan vi imidlertid resonnerer noe omkring. For det første sto partiet foran det første kommunevalget siden stiftelsen, og behovet for beskyttelse av valgmøter var stort. Spesialavdelingen hadde vært organisert skjematisk og stivbent, ja, noen ganger nesten parodisk. Hele systemet med avdelingen måtte gjøres mer fleksibelt, ikke minst måtte det finnes et system for, ved behov, å få tak i folk hurtig, selv om det ikke alltid var mulig å få det godkjent av partitoppene først.

Et annet behov var mer politisk, både internt, og utad vis-à-vis media. Vi har vært inne på at Spesialavdelingen var modellert etter Ernst Röhm's SA, som denne våren og forsommeren hadde gjennomgått store endringer. Den 30. juni 1934 hadde SS arrestert Röhm og mange av lederne i SA, og dagen etter hadde de blitt henrettet under beskyldninger om forsøk på statskupp. Bakgrunnen var indre spenninger i nazipartiet. Organisasjonen passet ikke lenger inn i Hitlers statsreform. Det som sto for tur der

var omforming av Weimar-republikkens Reichswehr til et mer ambisiøst Wehrmacht. Siden maktovertakelsen i 1933 hadde SAs voksende innflytelse og militære ambisjoner utfordret generalene i Reichswehr, som fryktet en rivaliserende hærstruktur. I *Nasjonal Samling* kunne man lese at NS støttet Hitler i oppjøret med Röhm. Å beholde en norsk SA-modell etter disse hendene ville være upassende, ja, bare å beholde navnet SA var utenkelig.

Internt i NS hang navneskiftet sammen med kampen mellom en tyskinspirert og en mer norsk-nasjonal retning. Da man året før valgte navnet SA hadde en sterkt tysk-nazistisk vind blåst gjennom partiet. På høsten 1934 hadde pendelen svingt tilbake, ikke minst etter atskillige angrep i pressen. Men det var også protester mot den tysk-inspirerte tendensen innad i selve partiet, som førte til noen endringer. Det skulle ikke lenger hete «nazi-hilsen» eller «tysk hilsen», men «norsk hilsen» og «den oppreiste hånds hilsen». «Fører»-betegnelsen skulle bare brukes av Quisling og i partiets organisasjonsledd, ikke i ungdomsfylkingen eller i kvinnefylkingen. Der skulle betegnelsen «leder» brukes. I et eget rundskriv fra den nye kontorsjefen Rolf Jørgen Fuglesang, ble det understreket at Spesialavdelingen heretter skulle benevnes hird og lederen av hirden hirdsjef. Betegnelser som høvding og herse, som også var i bruk, skulle utgå.⁴⁹³ Som ledd i samme prosess skulle antijødisk, antireligiøs og anti-kapitalistisk propaganda dempes. I det hele tatt skulle partiet framstå som mer stuerent foran kommunevalget. Men overgangen fra SA til hird må likevel forstås først og fremst som en kosmetisk endring, en navneendring, utført for å berolige de som ønsket ro.

Vi vil, vi kan, vi tør

Den første samlingen av NS' Hird, NSH, skjedde 21. september 1934. I referatet fra samlingen ble hendingen omtalt som en reorganisering av Spesialavdelingen, hvor «samtlige tidligere medlemmer» av denne møtte. Det nye styret, hirdsjef Carl Stenersen, nestleder Jens Henrik Nordlie og adjutant, leidangersjant Bjarne Vold, hadde bare fått fire dager til å planlegge.⁴⁹⁴ Fra nå av ble det ført referater og protokoller. Det første Vold skrev inn i møteprotokollen, var Stenersens motto: «Vi vil, vi kan, vi tør.»

Det var noen nye blant de 78 oppmøtte, for ved medlemskontrollen viste det seg at ikke alle hadde signert troskapsklæringer. Etter at dette var ordnet, holdt Stenersen en «manende tale». Hirden måtte være «solid oppbygget», krevde han. Man måtte være seg sitt ansvar bevisst. Både

fysisk og intellektuelt måtte man være skikket. Det ville bli aktuelt med både «teknisk» kamptrening, samt militær sådan, «idet de militære former var de som passet best for en sådan avdeling», inklusive streng disiplin, «prompt» ordregiving og -utførelse og utdanning i «møtevern». Det siste skulle omfatte både indre og ytre vakt hold, reserve samt taktiske disposisjoner. Medlemmene hadde ubetinget møteplikt, hvor kun forhåndsvarslet velferdsgrunn kunne godtas. På den annen side forsikret Stenersen om at de ikke skulle innkalles unødig, og at man jevnlig skulle arrangere «selskapielig samvær», hvor alle skulle få delta uavhengig av økonomisk status. Han hadde også en annen visjon, nemlig at hver mann måtte delta i dannelsen av «nasjonale idrettsforeninger».

Nestleder Nordlie ønsket deretter den nye hirdlederen velkommen og ledet medlemmene i et trefoldig hurra for ham. Nordlie oppfordret alle som var til stede om å inndele seg i grupper og å velge gruppeledere, slik at man kunne få til et system for innkalling. Han oppfordret hver og en til å få vervet hvert sitt nye medlem. Etter møtet marsjerte man til Oslo Militære Samfund, hvor man til et måltid av pølser og øl sang «NS-kampsang, som blev utført særlig samstemmig, kraftig og velklingende, som et uttrykk for den rette kampglød».

Ilddåpen hadde foregått dagen i forveien, da 15 mann hadde blitt innkalt av bærums hirdens sjef løytnant Nils Houge som møtevakter i Ingeniørenes Hus. Hirdleder Nils Størdahl fra Bergen hadde ført kommandoen. Vold noterte etterpå: «Vellykket».⁴⁹⁵ Etter dette fulgte det slag i slag. Hele 36 ulike innkallinger er registrert i hirddagboken i resten av 1934. For hver anledning er det notert hvem som var ansvarlig for arrangementet, hvem som hadde rekvirert hirdstøtte, hvor de skulle møte og når, hvem som var ansvarlig for innkallelsen, og hvem som var operativ leder. Til møter var det 10–15 mann som var vanligst, men av og til også «flest mulig». Stort sett skjedde det ikke noe på disse møtene, og da har Vold bare anført «vellykket» eller «meget vellykket». Av og til var det uro, som da NS' vestre krets arrangerte valg møte i Gamlebyen Skoles gymnastikksal 3. oktober. Vold skrev da: «Endel uro, men dog ganske bra.»

Møtene på østkanten av Oslo og Østre Aker var de vanskeligste. Der var det stadig motmobilisering og utrygt. Samme dag som møtet i Gamlebyen fant sted, hadde Østre Aker krets møte på Furusetheimen på Grorud. Vold noterte: «Delvis ødelagt møte. Store demonstrasjoner av «antifascister.» Riktig dramatisk kunne det også bli, som på det store valg møtet i Eldorado kino 30. september. Da innkalte «fungerende kp-

chef», Nils Houge, samtlige lagførere og «flest mulig» mannskaper. Nestleder Nordlie hadde kommandoen på stedet. Men tilslutningen fra publikum var liten og motdemonstrantene plagsomme. «Lie besvimte etter overfall», noterte Vold.⁴⁹⁶ Det gikk ikke bedre på Løren skole 3. oktober: «Store forstyrrelser. Demonstrasjon av ca. 200 «antifascister». Delvis ødelagt møte», noterte Vold. På Abildsø skole to dager senere møtte 100 demonstranter opp, og på Vålerenga skole 8. oktober var det «adskillig bråk». Det gjentok seg på Høibråten skole, der møtet ble «delvis ødelagt» av 200 «bråkende demonstranter». Den 12. oktober var det igjen «store forstyrrelser på Østensjø skole: «Store forstyrrelser! Delvis ødelagt møte. Demonstrasjon av ca. 150 «antifascister»». Møte på Wahl skole ble til og med avlyst, etter ønske fra en av hirdlagførerne. I Sandvika, på Nordstrand, på Youngstorget, i Ingeniørenes Hus, i Venstres Hus, på Stabekk, i Ridehuset på Skøyen og på Vestheim skole gikk det derimot bra, selv om velgerne sviktet noen steder, som på Riis skole, på den aller beste vestkant, 9. oktober.

Det var stort sett propaganda-avdelingen på partikontoret som rekvirerte hirdstøtte, enten Walter Fürst for Oslo eller Thomas Neumann for Akershus. Men mannskapene måtte hentes fra Oslo vest, som da Neumann 28. november måtte ordne med leiebiler for å få Hirden på plass ved «Societetet» på Lillestrøm. I praksis fantes nemlig Hirden bare i Oslo vest og i østre Bærum.

Av og til ble imidlertid rollene byttet, og NS brukte da Hirden for å skape bråk på andres møter. Det skjedde 7. februar da den tyske flyktningen doktor Max Hodann holdt foredrag om «Den seksuelle krise», og 50 mann av Hirden ble mobilisert for å ødelegge foredraget. Resultatet ble «Storartet!» skrev Vold. Den 19. februar 1935 var det virkelig stormobilerings. Da hadde Quisling selv rekvirert. Han, Hjort og Kjeld Gundersen skulle tale i Sportshallen på Kampen om «Marxismen i praksis». Politiet forsøkte først å få avlyst arrangementet. Men partiledelsen holdt på sitt. Vold noterte: «Adskillige forstyrrelser, politiet ryddet det ene galleri. Meget vellykket møte. Praktisk talt fullt hus [...] Alle gruppenes medlemmer innkallt. Sandsynlig fremmøte ca. 80».

I 1935 var det fram til 1. april ti utkallinger, flere av dem i forbindelse med partiets nye propagandaoffensiv mot en mulig AP-regjering. Politiet avslo flere søknader om demonstrasjoner ut fra erfaringene på Kampen. Men når møtene ble lagt innendørs, til Ingeniørenes Hus eller Ordresalen på festningen, blandet de seg derimot ikke inn. Akkurat som Samfundsvernet og Leidangen, fikk Hirden benytte Ordresalen, mot en symbolsk

leieavgift. I resten av 1935 fortsatte Hirten som møtevern i Oslo sentrum, på vestkanten og utenbys. Det eneste østkantmøtet av betydning med stort hirdoppbud, var på Soria Moria på høsten. Vold skrev: «Da hirdlederen undlot å benytte hirten på en effektiv måte blev dette møte ødelagt av urostifere. Forøvrig har hirdavdelingen været benyttet [...] til propagandamarsjer såvel innen byen (øst og vest) som i omegnen. Man har vakt berettiget opsikt ved flotte marsjer og god sang.»

Ved overgangen fra Spesialavdelingen til Hirten var det innført ukentlige instruksjonsmøter, som stort sett fant sted i Ordresalen på festningen, men også på partikontoret i Prinsensgate 7. Her førte man medlemskontroll og sørget for at nyinnmeldte undertegnet troskapseden. Den 31. oktober 1934 møtte 19 nye.⁴⁹⁷ Quisling selv «gledet deltagerne ved sitt nærvær». Steneresen holdt som vanlig en appell, hvor han angrep lederne av Norges Idrettsforbund, fordi de hadde avslått å ta opp Hirdens lag som medlemsforeninger. Han oppfordret igjen Hirdens medlemmer om å starte egne idrettsforeninger.

Hvor eksisterte Hirten rundt i landet høsten 1934, etter navneskiftet? Opplysninger om noen fylkes-, krets- og lagshirdsjef er finner vi i 3. kvartalsrapport for 1934.⁴⁹⁸ Svært mange steder var det ingen slike sjefer, hvilket tyder på at det heller ikke fantes noen hird der. I Nord-Norge kjenner vi bare navnet på en, nemlig premierløytnant Bjarne Margido Bell Evjen i Aust-Finnmark. Han var bosatt på Jakobsnes, var utenfor nr. i infanteriet, men adjutant og intendant i Finnmark bataljon. Sundlo, som skrev fylkesrapporten, oppga imidlertid at det også var en hirdsjef i Vadsø. I Østfold var det elleve i landdistriktene og seks i byene, uten at vi kjenner navnene. I Akershus var det tre i landdistriktene og fem i byene, men ingen av dem var offiserer. I Aust-Agder var det en i landdistriktene og en for fylket, og begge var sivile. I Rogaland og Vest-Agder var det tilsammen fem hirdsjefer, en av dem var sersjant Trygve Bakke i Sirnes. I Bergen var infanterikaptein Gustav Aarnæs hirdsjef, og i Oslo løytnant Tormod Strand.⁴⁹⁹ I et sammendrag som Hans Peter Lorange skrev i slutten av november, framgår det at det bare var fem fylkeshirdsjefer i 26 fylkesorganisasjoner hvor det fantes fylkesførere. Dette ga et litt spinkelt inntrykk, i alle fall i forhold til ambisjonsnivået deres.

Stenersen var bare hirdsjef for Oslo og Akershus fram til desember 1934. Da krevde nemlig general Aavatsmark i Leidangsnevnden at han måtte trekke seg. Løytnant Tormod Strand hadde sagt seg villig til å overta, men meldte at det likevel var umulig for ham. Fram til 16. mars, da advokat J. B. Hjort ble utnevnt av Quisling til ny hirdleder i Oslo, fun-

gerter Nordlie som sjef. Mye av det praktiske ble imidlertid utført av Vold. Fra 13. januar 1935 ble instruksjonskveldene lagt fast til Ordresalen. Den kvelden møtte 80 mann på partikontoret. Så marsjerte man samlet ned til festningen, og Vold hadde der sin første instruksjon. Den 20. februar kunne man utvide programtilbudet med boksetrening under kyndig instruksjon. Men bare 23 møtte fram, hvilket Vold mente skyldtes hendingene på Kampen dagen i forveien. Uken etter var det sluttet orden som sto på programmet, med 25 til stede.

Det ble også startet Unghird og Kvinnehird. Den første skulle være NS' speiderbevegelse. Den siste var det særlig bruk for under aksjoner utenbys, da man trengte forpleining og bespisning til flere titalls hirdmenn om gangen. Kvinnehirdens kjernetropper var ikke tallrike. De besto av konene til sentrale hirdmenn, noen av dem var offiserskoner. På anmodning fra partikontoret anskaffet de et feltkjøkken fra Forsvaret, som ble et fast inventar ved aksjoner.

Tre dager etter at Hjort overtok Oslo og Akershus, ble Vold utnevnt til sekretær for NS' Hird «for hele landet». Samtidig ble det opprettet et NSH-kontor i Prinsensgate 7, hvor Vold skulle ha sin arbeidsplass. Hjort, som hadde fått fullmakt til å utnevne og avsette i Quislings navn, utnevnte Vold til sin nestleder, og deretter syv lagførere, blant disse advokat og løytnant Thorvald Meyer, Hans Peter Schnitler og Arne Dolven. Bare en av de gamle lagførerne fortsatte. Selve organisasjonen besto på dette tidspunkt av 1. og 2. Oslo-tropp, med til sammen fem lag, samt 1. Akershus-tropp, med to lag. Tre lag var fra Oslo vest, hvilket bekrefter bydelens betydning for NS. Samlet var det en styrke på om lag 80 mann.

Hjort skiftet ikke bare ut flere av de gamle lagførerne. Med et enkelt middel sørget han også for at gamle medlemmer fra 1934 ikke lenger fikk innpass. Justisdepartementet hadde nemlig bestemt at NSHs armbind i svart med Olavskorset ikke var lovlig. Hjort bestilte i stedet nye, røde bind med en gul midtstrek, som han antok måtte være lovlige. Samtidig bestemte han at disse kun skulle selges til hirdmenn som hadde vært aktive i 1935. Dette ser ut til å ha redusert oppmøtet til mellom 53 og 58 på møtene i siste del av mars og i april. I midten av april ble Vold innvilget permisjon som nestleder for å ta seg av sitt verv som sekretær for hovedstaben. Som erstatning for ham utnevnte Hjort Thomas Neumann. Neumann holdt aktivitetene oppe i sommermånedene i 1935 med propagandamarsjer gjennom Bærum og Oslos vestkant. Folkene i Hirden ble også brukt som vaktmannskaper på møter og til å betjene NS' høytalerbil. Dessuten brukte han dem til å dele ut trykksaker. Utpå

høsten utnevnte Hjort ham så til sambandsfører i en ny «sveitstab». Det innebar at Neumann fikk kommandoen over høyttalerbilen og en buss som kunne frakte mannskaper. Det var en slags «flying squad». Resten av dette nye organet, sveitstaben, besto av sveitfører Orvar Sæther, personellsjef Hans Peter Schnitler og materiellsjef Joh. Fredr. Juell. Sæther hadde befalsopplæring. Schnitler var student, men i motsetning til flere offiserer i hans familie, som var også var partimedlemmer, hadde han ingen militær bakgrunn.

Hjort trakk mange fra NS' ultraekstreme fløy inn i Hirden, og flere militære begynte dermed å få kalde føtter. Noen følte at de hadde ytt sitt, andre at de ikke var komfortable med å stå under kommando av høyrostedte ungdommer, som knapt var tørre bak ørene. Det var nå Hirden fikk sitt preg som særorganisasjon, med stadige gnisninger med resten av partiapparatet til følge. Ikke minst utløste Hjorts egen praktisering av førerprinsippet uro hos mange, fordi Hjort hevdet at han hadde en slags «carte blanche» i Hirden, en rett til å bestemme suverent, som formelt stammet fra føreren, men som Hjort kunne utøve som partiets uformelle nestleder. Men han var jo ikke valgt som det. I det hele tatt førte Hjorts praktisering av førerprinsippet for seg og sine til strid, ikke bare om førerprinsippet, men også om Hjorts egen person. Denne striden førte til utmeldelser av NS. I en slik utmeldelse fra slutten av 1935 ble det argumentert med «at et system hvor en mann gjøres helt eneveldig og in praxi uavsettelig, er en meget farlig styreform, som kan bringe de største ulykker over et land [...] Jeg beklager i høi grad NS' syn på de italienske fascistens myrderier i Etiopia, som har overbevist mig om at kommunistenes slagord om 'krig og fascisme' er mer enn en frase.»⁵⁰⁰

Hirdmentalitet

Skapte Hjort seg en egen maktbase med Hirden? Spørsmålet kom opp høsten 1935, etter at meldinger om flere ubehagelige episoder hadde funnet sin vei til partikontoret. I et brev til Quisling i august kritiserte generalsekretær Lorange forholdene.⁵⁰¹ Innholdet i brevet ble nevnt på et tillitsmannsmøte i begynnelsen av september, hvilket kom Hjort for øre. Striden dreide seg i første rekke om Neumanns rolle. Han hadde nå hele fire sentrale tillitsverv i Oslo og Akershus. Ikke bare var han en slags stabsjef for Hjort i Hirden. Han var også nestleder av fylkesorganisasjonen i Akershus. Han hadde dessuten en konfliktskapende oppførsel og la ikke skjul på at han hadde store ambisjoner. Neumann var blitt en av de fremste

representantene for de unge himmelstormerne i partiet, fulle av nordiskhet, germanisme, rasisme og nazisvermeri. De var Winsnes' barn. De var ikke så mange, men gjorde desto mer av seg. Det var ikke underlig at Hirten under Hjorts vinger ble den fremste av deres arenaer. Her, som i NS frivillige Arbeidsfylking, var det rom for en blanding av fysisk aktivitet, høytflyvende romantikk og store ord. For det meste var det en teateralsk scene, med Neumann og Hjort som regissører. Men det var også fysiske konfrontasjoner med motstanderne som, selv om hendingene var små og ubetydelige, ga hirdmedlemmene en følelse av historisk berettigelse. De førte samme kamp som i Tyskland! I Hirten vokste det slik fram en ideologi om at veien til seier går gjennom rå makt. Og ikke bare gjennom å stå imot trakasserier fra motdemonstranter, men også gjennom å påtvinge andre, i praksis demonstranter, sin vilje. For den intellektuelle Hjort kan denne interessen for fysisk makt ha vært en følge av mange politiske nederlag. Men for hans yngre følgesvenner må dette ha vært realiseringen av noe dypere som ga mening til politikken, en ekstatisk dyrking av det sterke, maskuline soldatfellesskapet.

Hjort og Neumann skapte noe nytt innenfor partiet, nemlig en egen bevegelse inne i partiet. Og den var noe ganske annet enn de «andres» NS: offiserenes, kristenfolkets og de storindustrielles NS. De ideologiske retningslinjene for hirdmannen lot Hjort og Neumann trykke som innledning i et lite sanghefte som inneholdt offensive hirdsanger. Heftet hørte til grunnutrustningen for hirdmenn. Teksten var følgende:

Hirten er både et propagandainstrument og et beskyttelsesinstrument.

Hirten er den politiske førers redskap.

I en revolusjonær organisasjon skal man tale mindre og handle mer.

Om du kommer til oss med hode eller hjerte, det spørres ikke om. Men er du villig til å ofre?

Husk at massene overbevises ved kjempernes innsats.

Bedre få fanatikere enn en masse tilhengere.

Alt er tillatt, – bare ikke feighet.

Den som svikter i farens stund, nytter oss lite.

Har du chance til å vinne et slagsmål er alle midler tillatt.

Slå først, da slår du best.

Den som er feig tilhører ikke oss.

Stuper du, så står det en bak dig i rekkene som kjemper videre, - for dig og kameratene.

Går du tappert inn i helvete er det ikke halvten så hett.

Spør ikke: hvorfor? – som regel vet du det.

Det er ingen skam å falle, men skjendig å bli liggende.

Enten er man 100% NS eller man er ikke verdig å kalles NS-mann.

Den som ikke er med oss er mot oss.⁵⁰²

Her er det, som vi kan se, voldsdyrkelsen som er framhevet. Med slike tanker i hodet kunne hvilken som helst handling forsvares. Utformingen er for en soldat som skal adlyde. Denne hirdmannen står langt fra den idealpersonen som skulle være NS' politiske elite. Han er partiets gorilla. Flere av hirdsangene ligger i samme gate. At tanker som uttrykkes i denne leveregelen hadde med realiteter å gjøre, underbygges av flere klager på hirdvold som kom inn til partikontoret. Et tidligere partimedlem fra Ullern i Oslo, klaget til partisekretæren om at han var blitt slått ned av to av Hjorts hirdfolk som bodde i hans nabolag. Han ville anmelde dem til politiet, men ønsket ikke å dra NS inn i det. Fuglesang overlot til Hjort å vurdere om han skulle undersøke saken nærmere.⁵⁰³ Det ser ikke ut til at saken endte med anmeldelse.

Hjort og Neumanns hird hadde, som nevnt, sin hovedbasis i Oslo vest, de tilgrensende strøkene i Bærum samt Nordstrand. Dette var de samme traktene hvor Samfundsvernet og Leidangen også sto sterkt. Vi kan anta at det var mange av de samme ungdommene, men kildene er for spinkle til å si det sikkert. Det fantes også hirdmedlemmer utenfor disse strøkene som hadde ytet sitt. Men de var ikke så mange. Noen av disse var fra arbeiderstrøkene i byen. Det gjaldt for eksempel noen av de første lagførerne fra Spesialavdelingens tid. De var mest opptatt av idrett og fellesskap, og følte seg fremmed for den kulturen vestkantguttene sto for. Av og til ble det krangler mellom dem og Hjorts gutter. Disse lagførerne hadde dessuten god kontakt med den øvrige partiorganisasjonen i Oslo, og holdt partikontoret, og særlig generalsekretær Lorange, informert om hva som foregikk på Hirdens ukentlige øvelser i Ordresalen på festningen.

Lorange hadde oppfattet Neumann som en rival tilbake til 1934. Det var ikke uten grunn. Da stillingen som generalsekretær skulle besettes i mars 1934, var Neumann den eneste søker som ikke hadde militær bakgrunn.⁵⁰⁴ Og på tross av at han hadde oppgitt oberst Oswald Nordlie, Jens Henrik Nordlies far, som var nyutnevnt sjef for AR 3 i Trondheim, som

referanse, hadde han ikke fått stillingen. Men han stilte høyt. Med litt teft og fantasi kunne man her lukte både alternativ partifører og alternativ generalsekretær. De to var som erterris.

I egenskap av organisasjonssjef hadde L'orange flere konfrontasjoner med Neumann om hirdspørsmål, og tålmodigheten hans ble etterhvert tynnslitt, ikke minst over Neumanns konfronterende stil. Til slutt kastet L'orange kortene med et ultimatum stilet direkte til Quisling. Det var enten ham eller Neumann. Han foreslo at det beste ville være å utnevne Jens Rolfsen, en nøktern og lojal kampfelle fra Oslo, til fylkesfører, og la ham rydde opp. L'orange foreslo også å dele Hirden i to avdelinger, en avdeling for Oslo og en for Akershus.

På Hirdens instruksjonsmøte 11. september 1935 la Hjort an til motstøt. I en tale til de oppmøtte sa han at han var klar over at opplysninger om interne forhold i Hirden «gikk videre», og han hadde mistanke om «hvem det var som ikke kunde holde munn». ⁵⁰⁵ Ryktesprederne arbeidet. Nå hvisket de om at det var noen i hovedstyret som ønsket å dele Hirden for Oslo og Akershus i to separate deler. Det gikk også rykter om at hans posisjon var vingeklippet, fortsatte han. Han skulle ha henvendt seg til fylkesfører Rolfsen for å «forøke hirdavdelingen» ved hjelp av medlemskartoteket. Dette skulle ha blitt avslått. Nå ville Hjort ha slutt på slikt skadelig sladder. Han minnet om at han hadde sine fullmakter fra Føreren, og at «Hirden ikke bare var en ordensvernavdeling, men også den skole hvorfra Nasjonal Samling i fremtiden skulde hente sine ledere». Deretter gjentok han sin troskapsed og mannskapene bekreftet sin, «idet høire hånd var hevet til hilsen».

Dette utspillet fra Hjort bekymret Quisling. På neste instruksjonsmøte en uke senere var han personlig til stede, sammen med 53 fra Hirden og 27 fra den nystiftede Unghirden. Vold skrev i møteprotokollen at ropene «Med Hirden for Quisling» gjallet i Ordresalen. Deretter ble det lagvis, tropsvis og sveitvis eksersis til Førerens ære. Føreren innviet to hirdbannere. Så avmarsjerte man til «enkel pølsefest» i Militære Samfund, med taler og sang i den «allerbeste NS-stemning». Den gode stemningen kunne imidlertid ikke glatte over at Quisling hadde stilt seg på L'oranges side i konflikten med Hjort og Neumann. Allerede 6. september hadde han bestemt seg for å opprette en «sentralhird til bruk ut over landet», å dele Hjorts avdeling i en for Oslo og en for Akershus, samt å oppnevne Rolfsen som ny fylkesfører. ⁵⁰⁶ Hjort opponerte selvfølgelig.

En annen måte å motvirke Hjort på var ved å styrke partiets politiske kontroll. Quisling hadde bestemt at det var Spesialavdelingen, senere Hir-

den, som skulle kontrollere partimedlemmene, fordi den utgjorde partiets indre militære kjerne. Hvor hyppig dette skjedde vet vi lite om. Nå ble det imidlertid et problem at Hirden hadde arvet en slik partilagskontroll. Det var nemlig noe som ville gi makt til en ambisiøs person som Hjort. Sporene fra SA-affæren i Tyskland skremte Quisling. Men den politiske balansen mellom fløyene innad tilsa at Quisling ikke kunne frata Hjort denne funksjonen uten følger. Han valgte derfor en indirekte måte å løse problemet på, ved i stedet først å innskjerpe Hirdens dobbeltoppgaver som kampapparat og politisk skole. Dette siste ble videre et påskudd for å bestemme at alle aktive mannlige medlemmer som var under 40 år, måtte gjennom et tre måneders hirdkurs, tjeneste i Hirden eller i «hirdreserven». Hirdreserven var en ny konstruksjon, trolig påensket ut for dette formålet. Tankegangen var å få til en gjennomstrømming av Hirden av alle partimedlemmer. Hele partiet skulle inn. Nå het det seg at ingen kunne få sentrale tillitsverv uten at dette var i orden, og selv om det foreløpig bare gjaldt Oslo og Akershus, skulle det senere gjelde hele landet. Hjort ble pålagt ansvar for gjennomføringen i de to fylkene.⁵⁰⁷

Striden fortsatte. I midten av oktober 1935 toppet det seg for den nye fylkesføreren i Oslo, Rolfsen. Anledningen var Oslo-partiets stormønsting på Soria Moria på Torshov 13. oktober, som Hjort forgjeves var bedt om å beskytte med Hirden. I stedet måtte Rolfsen rekvirere 50 partimedlemmer til ordensvern.⁵⁰⁸ Det skjerpet seg ytterligere da Hjort sendte ut et skriv til Oslo- og Akershus-partiet om at alle partimedlemmer under 40 år umiddelbart skulle inn i Hirden og hadde å møte på festningen på et bestemt tidspunkt noen få dager senere. En slik tvang var helt i strid med det som Quisling hadde bestemt, etter Rolfsens syn. Den 10. oktober la han derfor fram sine klager for føreren, og fire dager senere gjentok han dem i et brev. I nok et brev simpelthen forlangte han at det måtte ryddes opp i Hirden før man gikk inn i valgkampen i 1936.⁵⁰⁹ Det hastet å få gjennomført delingen av Hirden i to deler, en for Oslo og en for Akershus. Som ny hirdsjef i Oslo foreslo han Knut Hamsuns sønn Tore «med en av våre offiserer som militær rådgiver og medarbeider». I et annet forslag samme dag foreslo han at Akershus NS ikke måtte få drive møtevirksomhet i Oslo uten tillatelse fra ham selv. Da hadde han allerede nektet de to NS-publikasjonene *Nasjonale Samling* og *Oslo-arbeideren* å ta inn annonser fra Akershus-partiet for partimøter i byen.

Kivingen innad skjedde i en periode med framgang som også var merkbar i Hirden. Fram mot årsskiftet var hele 115 mann registrert som hirdmedlemmer i Oslo og Akershus, og man fikk avviklet et aspirantkurs med

53 rekrutter. Men under overflaten ulmet det. Så kom bruddet, like overraskende på Rolfsen og L'orange som på Hjort. Fire veteraner, «østkantfolk», noterte Vold i møteprotokollen, trakk seg ut av Hirden og startet en konkurrerende «turnforening», med tilholdssted i dr. Arbos institutt i Oscarsgate 42. Ved årsskiftet var de om lag 25. De var mer opptatt av å drive gymnastikk og boksing enn av å bli herset med av gymnasiaster. De planla også å starte et dameparti. I stedet for å være underlagt Hirden ønsket de å være knyttet til NS via NS' «Ungdomsgilde», en løselig del av NSUF for eldre ungdommer, som trolig ble konstruert for anledningen.⁵¹⁰

Striden om Hirden

Selv om striden innad i Hirden ikke var den eneste, og kanskje heller ikke den viktigste, motsigelsen i NS, bidro den utvilsomt til å utløse en serie med konflikter utover i 1936, som til slutt kom til å legge mye av NS i ruiner i løpet av våren året etter.

Utmeldelsene hadde begynt å komme våren 1935, mer som enkeltutmeldelser enn som uttrykk for fløydannelse. Men tilnærmingen til den tyske nazismen i første del av 1934 og den påfølgende motkampanjen hadde skapt fløyer i NS. Det begynte å bli ulike politiske retninger innad. Det er fristende, men altfor enkelt, å forklare disse uenighetene med bevegelsens sprikende klassebakgrunn. Dette er nemlig mer komplisert enn som så. Vi kan for eksempel se det på hvordan mange av partiets storborgerlige vestkantfamilier var splittet innad. Fedrene var borgerlige, konservative, embetsreligiøse og tilhengere av et parti for de veletablerte. I deres verdensbilde kunne det selvfølgelig være nyttig med velutdannede forretningsadvokater, som Hjort. Men eventyrene og fantasier likte de ikke, i motsetning til deres utålmodige sønner. Sønnene så opp til andre sider ved Hjort enn de selv gjorde. For sønnene var det kraften, intellektet, polemikeren og samfunnsknuseren som fascinerte. Hjorts styrke var at han var litt av begge deler. I manges øyne var han mer enn Quisling den som hadde gjennomskuet det råtnende, kapitalistiske Norge. Han kom jo selv fra det øverste, moderne borgerskapet, i motsetning til prestesønnen fra Fyresdal, og kjente systemet ut og inn. Hjort fascinerte personer som Thomas Neumann, Walter Fürst, Stein Barth-Heyerdahl, Per Imerslund og Arne Dolven.⁵¹¹ Og i og for seg Hans S. Jacobsen, *Ragnarok*-redaktøren. For disse var borgerligheten i partiet et avvik. Partiet var simpelthen ikke nazistisk nok.

Sommeren 1936 begikk denne falanksen et kupp innad i Ungdomsfylkingen. Per Imerslund, Arne Dolven og Bjarne Gran, som alle hadde

arbeidet i Ungdomsfylkingen, oppkastet seg til ny landsledelse for NSUF, og erklærte overfor partiets ledelse og fylkesførere at for å «tilveiebringe den effektivitet som vi har savnet i NSUF og som er nødvendig i vår organisasjon», tok de over ledelsen.⁵¹² Det var utfordrende og absolutt i tråd med tanken om den sterkeste rett. Aksjonen skjedde umiddelbart etter at de hadde deltatt på NS' AT-leir, hvor også Hjort hadde vært innom. Der hadde stemningen oppildnet dem til handling. Kanskje satset de på at det ville være lettere å få tilgivelse enn tillatelse, og at Hjort ville legge breidsiden til. Dette var imidlertid å overdrive hans innflytelse. Imot dem sto sliterne på partikontoret, som Jens Rolfsen, Rolf Jørgen Fuglesang, Bjarne Vold og ikke minst Orvar Sæther, landslederen av Ungdomsfylkingen. Det endte med at alle tre ble ekskludert. Men saken utløste en strøm av protester fra personer på Oslo vest som kjente de tre som iherdige kampfeller. En liste med 72 navn på unghirdgutter appellerte til Quisling om å oppheve eksklusjonen. Her var etternavn som Enger, Steenstrup, Munthe, Sparre, Gysler, Garmann, Finborud, Hagerup, Bøstrup, Tank, Kjos, Hansson, Schnitler, i det hele tatt familienavn som ga signaler.⁵¹³ Et annet protestbrev var undertegnet av NSUFs lagsleder og troppsfører i Unghirden på Bygdøy, to av admiral Børresens barnebarn. Etter denne pågangen valgte Quisling å la nåde gå for rett.⁵¹⁴ Etterhvert ble de tre derfor tatt inn i folden igjen, først Imerslund og Gran, og litt senere hovedmannen, Dolven. Da det endelige oppgjøret med Hjort kom rett over årsskiftet i 1937, forsvant imidlertid de fleste av de unge himmelstormerne ut av partiet. Dolven ble igjen ekskludert, Schnitler meldte seg ut, Neumann lot være å betale kontingent og også Diderik Rye-Heyerdahl forsvant ut. De ble alle satt på en liste over personer som absolutt ikke måtte få slippe inn på riksmøtet i 1939.⁵¹⁵

Bak Dolven-saken lurte Hjort. Dolven var nær venn med Hjorts protegé Thomas Neumann. Quisling ønsket i utgangspunktet å dempe uenighetene med den flinke, men affekterte Hjort foran stortingsvalget høsten 1936. I NS' partihistorie framstår 1936 som partiets gylne tid. Man hadde flyttet til nye store kontorer i Kristian Augusts gate 15, og parken utenfor, Tullinløkka, ble det nye samlingsstedet for demonstrasjoner og partimarkeringer. Der sto også høytalerbilen parkert, symbolet på en ny propagandaslagkraft, innkjøpt av Hjort og Neumann. Den eksterne virksomheten var større enn noensinne. På mange måter gjenopplevde man den hektiske nybrottstiden foran valget i 1933, men nå var det enda flere møter og arrangementer. Under valgkampen reiste Quisling, Hjort, Gulbrand Lunde og andre ustoppelig rundt i landet på foredrag som samlet

mange mennesker. Forhåpningene om å nå endelig gjøre gjennombrudd var skrudd opp til nye høyder.

Oppe i all denne følelsen av framgang skjedde det imidlertid to begivenheter foran valget i 1936 som skjerpet de indre motsigelsene. Den første var det såkalte «Gjøvik-slaget», som fant sted Himmelfartsdagen 21. mai 1936. Hjort holdt valgtale på Gjøvik, og hadde med seg sine hirdfolk med Neumann i spissen. Hjort provoserte de fremmøtte i kjent, arrogant stil. Dette utløste en voldsom mobilisering fra tilhørermassen, som i henhold til avisene skal ha vært over på over 3000 personer. Det endte med at de tilreisende ble kjeppjaget fra byen. Neumann og propagandabilen skal ha blitt forfulgt helt til Eidsvold. For NS betydde gjøvikslaget selvfølgelig en gedigen anledning til å trappe opp sin valgpropaganda utad. Men innad satte det en støkk i mange. De hadde følt tumultene under valgkampen i 1933 som en belastning, og hadde håpet at partiet var blitt mer akseptert nå. Slik var det ikke. Det å føle seg som jaget vilt, også rent fysisk, var et uoverstigelig problem, hvis man ikke klarte å etablere et fysisk forsvar, som jo Hirden var ment å være, men som den altså ikke maktet. I tillegg til dette rene sikkerhetsproblemet kom den politiske skandalen som affæren representerte. NS var igjen midt oppe i politisk vold, noe som skremte velgerne, i allfall de av dem som ikke likte det som foregikk i Tyskland på den tiden. Episoden på Gjøvik utløste nok en indre strid i partiet, som tok form av en krangel mellom Neumann og Fuglesang om noe så prosaisk som Hirdens høyttalerbil. Denne bilen hadde fått herostratisk omtale etter Gjøvik-slaget. Det var nemlig med den hirdmedlemmene under Neumanns kommando hadde ankommet Gjøvik, og det var fra den Hjort hadde holdt sin tale. Slik hadde høyttalerbilen blitt et slags varemerke for Hirden. Og nå ville partikontoret ha styring på den selv, til alle slags oppdrag. Men det ville ikke Neumann. Dessuten var bilen blitt ramponert. Den måtte ha nye, knusfrie glassruter og punkterfrie dekk. Men Quisling ville ikke betale.

Den andre hendingen var attentatet mot den sovjetiske kommunistdissidenten Leo Trotski natten til 6. august. Trotski var kastet ut av Sovjet og hadde fått midlertidig asyl i Norge, og NS hadde drevet en kampanje for å få ham utvist. Her ble det igjen politisk vold i fullt monn. En gjeng fra Ungdomsfylkingen og Hirden hadde gjort innbrudd i et hus på Hønefoss hvor Trotski hadde vært tilvist opphold. Der hadde de stjålet dokumenter, noe de innrømmet for politiet da de ganske omgående ble arrestert. Akkurat som på Gjøvik var det Hjorts unge protegeer som her hadde vært på ferde, Neumann, Diderik Rye-Heyerdahl, Per Imerslund med flere. Under

den senere rettsaken kom det fram at de hadde planlagt det hele som en gedigen etterretningsoperasjon. Uten å konsultere partiledelsen hadde seks av dem opprettet et hovedkvarter på Gladtvedt Hotel i Hønefoss, og derfra hadde de overvåket Trotski og hans omgangskrets i et lengre tidsrom, før de så slo til med innbrudd da den forgangne revolusjonshelten var på biltur til Kristiansand. Innbruddet fant sted samtidig som en annen gruppe hirdungdommer overfalt sovjeteren og hans følgesvenner på landeveien. Én av de arresterte, Diderik Rye-Heyerdahl, sa under den påfølgende rettsaken at han hadde gitt en liste over tyske Trotski-kontakter til tysk Gestapo. Listen hadde han funnet under innbruddet. Dette ble dementert etterpå, men skaden var da alt skjedd. Igjen ble propagandaapparatet mobilisert for å utnytte saken i valgkampen. Hjort, som jo selv var advokat, tok ikke avstand fra dette eklatante lovbruddet. I realiteten var han trolig bakmannen for hele prosjektet. Heller ikke Quisling tok avstand. Han uttalte at attentatmennene hadde forhindret noe verre, nemlig Trotskis videre virksomhet i Norge. Men Quisling var tatt ved nesen. Ikke noe tyder på at han hadde hatt med attentatet å gjøre eller hadde visst om det på forhånd. Hjort derimot, NS' uformelle nestleder i tre år, anklaget nå partiledelsen for å ha latt de heltmodige i stikken. Han profilerte seg i stadig voksende grad som den som tok ansvar, den som hadde evnen til å ta initiativ og den som ønsket å gjøre Hirden til et viktigere element i partiet.

En måte å profilere seg på innad i partiet var å gå i spissen for partiets aktivisme utad. Dette gjorde Hjort til gagns. Den 17. februar 1936 holdt Karl Evang en forelesning i Universitetets gamle festsal om den tyske medisineren Max Hodanns seksualteorier. NS hadde siden 1934 gjort Hodann til skyteskive for sin propaganda. Etter en vellykket aksjon i Universitetets aula 7. februar så Oslo-partiet nå muligheten for en markering. Etter at Evang var ferdig med forelesningen, kastet derfor aktivister fra Oslo sine løpesedler ut over tilhørerne. Det var planlagt på forhånd.⁵¹⁶ Hjort og Neumann hadde imidlertid, helt på egen hånd og til Oslo-partiets overraskelse, i tillegg avtalt med folk fra Fedrelandslaget at talerstolen skulle erobres med makt og Neumann holde tale. Resultatet ble tumulter i salen, og Neumann ble kastet ned fra talerstolen av vaktmesteren. Etterpå skrev Rolfsen en ram-salt kritikk av Hjort for det som hadde foregått. Her hadde NS gjort seg skyldig i misbruk av universitetets talerstol, etter hans syn, «det er jo ikke om å gjøre å skremme folk vekk fra NS», skrev han. Hvis NS-folk utenfor Oslo ønsket å delta i aksjoner i byen, fikk de følge Oslo-partiets linje. Rolfsen opplyste også om at «en av våre større bidragsytere» hadde vært vitne til det hele som publikum, og hadde klaget på oppførselen deres.

For Quisling var det utålelig å bli utfordret på denne måten. Partiet sto i hans øyne foran sitt endelige gjennombrudd, et resultat av hans tålmodige arbeid fra lenge før Hjort la partiet Høyre bak seg. Det sydet av vitalitet på område etter område. Man tiltrakk seg interesse fra stadig nye, blant dem også mange militære, som var rystet over at Arbeiderpartiet hadde fått lov til å entre regjeringskontorene. Nå måtte man rydde opp i indre skvalder og framstå som verdig tilliten. Aldri kom en slik positiv forventningsbølge til å bli sterkere i partiets korte historie enn den første tiden etter årsskiftet 1935/36. Quisling må ha følt dette som sin fortjeneste, et virkelighetsbilde han fikk bekreftet av det nye partiapparatet som var bygget opp i de to årene etter partistiftelsen. Forvissningen om dette må ha motivert ham i de skrittene han nå tok for å presse Hjort tilbake til folden, eller ut av partiet.

Kamporganisasjonen

Quisling gikk skrittvis fram. Først skaffet han seg bedre kontroll over hva som foregikk i Hirden ved å knytte til seg den utrettelige Bjarne Vold, som hadde jobbet med hirdsakene som sekretær for Akershus og Oslo siden sommeren 1934, og sett sjefer som Strand, Nordlie og Stenersen komme og gå. Hjort fikk ordre om å avgi Vold, hvilket denne ikke hadde det minste imot. Hjort var aldri blitt bekvem med ham, og må ha trodd at Vold ikke lenger ville kunne spille noen viktig rolle nå som han ble Quislings hirdsekretær. I det tok han imidlertid feil. Vold tok nemlig med seg hele hirdarkivet, lister over mannskaper og kontakter, samt referatene fra samtlige hirdmøter tilbake til avviklingen av Spesialavdelingen. I de følgende månedene forsøkte Hjort forgjeves å få dem tilbake.

Vold eksekverte deretter i tett rekkefølge en rekke ordrer for Hirden fra Quisling, som var tilpasset innføringen av et annet stort reorganiseringsprosjekt for partiet, nemlig NS Kamporganisasjon (KO). Tanken om å innføre en indre rangering av partimedlemmene i form at et nomenklatur var ikke ny. Behovet for en egen eliteorganisasjon fulgte logisk av beslutningen i 1933 om å bygge et masseparti. Da Hirden avløste Spesialavdelingen i 1934 hadde det blitt skissert planer om at alle viktige partimedlemmer måtte være med i Hirden, slik sagaberetningene fortalte at alle kongens viktige menn hadde vært med i den gammelnorske hirden. Man hadde tenkt seg tre grupper i Hirden: I. Lederne, II. spesialistene, aktivistene og de partiansatte og III. ordensvernet, den egentlige Hirden. Den gang hadde ikke denne oppdelingen blitt nedfelt i verken partilover eller

vedtekter, men nærmest blitt tatt til etterretning som et faktum.⁵¹⁷ Men etter at konfliktene innad begynte å bli merkbare i 1935, fikk forslaget om en slik indre organisering ny aktualitet som middel til å avkreve lojalitet innad. I KO skulle partimedlemmene deles i tre, vertikale seksjoner eller kadergrupper: Gruppe I var partiets ledere, gruppe II aktivister og fagpersoner og gruppe III kaderen i Hirden med dens underorganisasjoner, som Rikshirden og fylkeshirdene, med unghird og guttehird, kvinnehird og jentehird. Nomenklaturet var et sentralt navnerregister, som skulle føres etter rangering innad, altså etter politisk status.

Til grunn for KO-medlemskap skulle det ligge en skriftlig lojalitetserklæring til Quisling, som skulle bekreftes av et muntlig troskapsløfte, avgitt under en høytidelig seremoni. Løftet skulle følge partimedlemmene gjennom deres partiliv. KO-medlemmer skulle ha egen KO-medlemsbok og hadde plikt til bære KO-merke. Bare KO-medlemmer skulle kunne ha sentrale verv i Hirden. Bare hirdmedlemmer skulle videre kunne være medlemmer av KO og ha sentrale partiverv. Men selve rangeringen skulle Quisling personlig avgjøre, ut fra førerprinsippet. Det var ham, og bare ham, som skulle bestemme hvem som skulle ha nummer 1, 2, 3 og så videre. Quisling hadde nummer 1, sammen med Munthe, Hvoslef og opprinnelig Prytz. Som nummer 4 kom Hans Peter L'orange. De som hadde lik status, kunne altså i prinsippet få samme nummer. Men i praksis gjaldt det bare de på 1. plass. For de andre var deres plassering i rekkefølgen avhengig av mange forhold. Deres innmeldingsdato var ett slik forhold, men ikke det viktigste. Tankegangen til systemet var hentet fra det tyske nazipartiets «Kampforganisation». Men det liknet også det militære rangeringssystemet. Det militære rangeringssystemet ble hvert år publisert i *Militærkalenderen*. I den ble rangeringen fastsatt etter dato i måneden, ikke etter hvilken dato de faktisk var beskikket eller ansatt. Den med lavest dato var rangert først, i henhold til eksamensresultater, annen formalkompetanse og tidligere tjenesteforhold.

Nomenklaturen ble innført i KO i begynnelsen av 1936. Den 24. februar ble alle tillitsvalgte i Oslo-partiet innkalt til å avlegge troskapsløftet. Det tok imidlertid lang tid å få inn erklæringer og få det hele i orden. Målsettingen var at det skulle være ferdig innført innen 1937. KO var ment å være hemmelig. Da *Arbeideravisen* i mars 1936 likevel offentliggjorde instruksjonen for ordningen, reagerte partikontoret skarpt, og iverksatte undersøkelser i Trondhemspartiet for å finne ut av hvem som hadde gått til avisen.⁵¹⁸

Hjort var mot hele KO-systemet, og mange andre i opposisjonen var også skeptiske. De argumenterte ikke prinsipielt mot en slik rangering,

men de var redde for at et overanstrengt organisasjonsapparat ville få enda mer å gjøre. Trolig var de også mot at Quisling skulle bestemme deres egen stilling i partiet, ettersom det naturlig nok ville bli et argument i fremtiden hvem som hadde lavest nummer. I sine *Meddelelser* til partiet 30. oktober 1936 imøtegikk Quisling imidlertid dette argumentet med at KO bare ville bli en ny organisasjon innad i partiet. Det var utelukkende spørsmål om en ny registrering, hevdet han. Det var, slik han så det, mer og mer nødvendig å få utstedt en «betryggende» partibok og merke til tillitsmenn og aktive medlemmer.

Rikshird etter militært mønster

Det første Vold fikk beskjed om å gjøre etter at han hadde blitt forfremmet til Quislings hirdsekretær, var å imøtekomme kravet fra Oslo-partiet fra oktober året før om å dele Hirden i en avdeling for Oslo og en for Akershus. Oslo-avdelingen skulle bygges opp med nyrekruttering og mannskaper fra Akershus. Vold informerte Meyer kort tid senere om at alle oppnevnelser av hirdbefal fra og med troppsbefal nå lå under Quisling.⁵¹⁹ Orvar Sæther, som hadde vært leder av Unghirden, ble utnevnt til leder av en nyopprettet hirdstab og ble «landsinspektør» for Unghirden.⁵²⁰ Hensynet til Hjorts prestisje ble ivarettatt ved at han ble gjort til en slags landshirdsjef, under navnet «rikshirdsjef». Hjort fikk også med seg en av sine nærmeste, løytnant Thorvald Meyer, som «fylkingsleder» for Rikshirden i Oslo og Akershus. Meyer var vernepliktig løytnant, jurist og forretningsmann, opprinnelig fra Holmestrand og sønn av byens politimester. Etter at han hadde tatt juridicum, hadde han funnet sin plass i NS i mars 1935, og hadde der blitt Hjorts betrodde.

Hjort opponerte. Den 13. mars skrev han belærende til Quisling om Hirdens stilling og framtid. Var det én ting han hadde lært siden han hadde overtatt ledelsen 20. mars 1935, skrev han, så var det at Hirden var en organisk affære. Frø måtte sås ut fra det man hadde.⁵²¹ Under den pågående valgkampen hadde han vært tvunget til å søke avlastning fra hirdarbeidet, forklarte han videre, og i sitt sted hadde han utnevnt Meyer til leder av «herværende hirdavdeling» og Orvar Sæther til å lede stabsarbeidet. Han hadde derfor ikke innvendinger mot at Meyer, som dessuten arbeidet på samme advokatkontor som han selv, og som han derfor kunne konferere med hver dag, ble gjort til leder, og heller ikke mot at Sæther ble gjort til stabssjef. Noen desavuering av Sæther innebar dette ikke, etter hans mening. Sæther var nemlig best skikket til stabsarbeid. Så det var snarere

en forfremmelse, mente han. At Quisling var øverste leder godtok han selvfølgelig. Ellers hadde han ingen innvending mot at «den bestående avdeling» ble omdannet til «rikshird». Men han ville advare mot å tro at det betydde noe mer enn å holde den bestående styrken intakt. Det fantes jo ingen andre hirder. Rikshirden skulle brukes som en utrykningsstyrke og en befalsskole for andre avdelinger. Å ta aspiranter ut av rikshirden og gjøre dem til «Oslohird» ville sprengte eksisterende rikshird. Han ba også om å få klargjort hvem som etter endringene var hirdansvarlig nest etter Quisling, og etter hvilke prinsipper hirdarbeidet nå skulle drives. Her satte han fingeren på noe vesentlig, nemlig at man ennå ikke hadde fått ned på papiret noe eget hirdreglement. Hirden ble drevet litt på lykke og fromme. Hjort skrev til slutt at han ikke ville stille sin person i veien for endringer.

Hjorts protest gjorde liten virkning. Det bidro nok til dette at Quisling 16. mars hadde fått en fire siders klage på Hjort fra Rolfsen, som dro opp en serie med enkeltkonflikter de siste månedene. Rolfsen advarte mot utviklingen av en spesiell «hirdmentalitet». Meyer fikk deretter ordre om å avgi to mann til å sette i gang oppbyggingen av Oslohirden.⁵²² Den 17. mars innkalte Rolfsen til oppstart med 25 mann. Både Meyer og Hjort stilte opp for å hindre møtet. Da dette ikke nyttet, forsøkte Meyer å overta kommandoen. Dette tillot ikke Rolfsen, og forlangte at de to skulle forlate lokalet, hvilket de etterkom. Men først hadde de på stedet ekskludert John Thronsen og en annen «kampfelle», som også kom fra Oslo-partiet. De to hadde vært innkalt på møtet som sekretær og instruktør for den framtidige avdelingen. Den påfølgende dagen ekskluderte Hjort Thronsen også skriftlig.⁵²³

Hjort tenkte seg grundig om i dagene etterpå. Så kom han fram til at nå fikk det briste eller bære. Noe svar hadde han ennå ikke mottatt på sitt brev til Quisling, da han 18. mars sendte Neumann til ham med nok en henvendelse, denne gangen skarpere, nærmest i form av et ultimatum.⁵²⁴ Hjort viste til samtaler og to skandaler «i Hirdens nærvær» som hadde foregått 12. og 17. mars, og ba i klar tekst om at han nå måtte bli utnevnt til NS' nestfører. Gjennom å være det måtte han videre være nestleder av Hirden, og dermed måtte alle saker der gå gjennom ham. Dette ville innebære at kommandoen over all hird i Oslo og Akershus skulle underlegges ham. Hirden i Oslo og Akershus måtte også slås sammen til et fylkesapparat. Han skrev at han hadde vurdert å sette sin stilling inn på dette, men hadde valgt likevel ikke å gjøre det. Avslutningen var likevel ultimativ: Han ba om telegrafisk svar til hotell Phoenix, hvor han hadde tatt inn. Men Hjort fikk ikke noe svar.

Dagen etter var det hirdøvelse som vanlig i Ordresalen på festningen. Nå kokte det for Hjort. Meyer kalte en av de tilstedeværende hirdmennene fram på linje, overhøvlet ham foran de øvrige og viste ham bort. Mannen var bror til en av de som hadde fått i oppdrag å gå inn i en ny oslohird. Denne ydmykelsen foran hele avdelingen forårsaket et rasende brev til Hjort, som Hjort bare feide bort.⁵²⁵

Den 20. mars sendte Vold ut *Bestemmelser vedr. Hirdden*, hvor Quisling avklarte enkelte av de ting Hjort hadde tatt opp. Her ble Hjort definitivt vingeklippet. Meyer ble forfremmet til sjef for Rikshirdden. Samtidig ble det slått fast at Quisling var øverste hirdsjef. Men han skulle bistås av en hirdstab som skulle ha Hjort som sjef. Alt øvrig personell skulle utnevnes av Quisling. Meyer skulle ha kommandoen over aksjoner når Rikshirdden og lokale hirder samarbeidet. Dessuten skulle Meyer direkte ha kommandoen over lokalhirdene i den første perioden da dette systemet skulle innkjøres. Hjort skulle derimot stå for opplæringen. *Bestemmelser* bila ingenting. Den 25. mars ble Rolfsen skjelt ut av Schnitler for å være «pøbel»: «De skal ikke få ødelagt Hjort for oss, hele Hirdden står bak Hjort». Episoden skjedde på gaten, i full offentlighet. Rolfsen rapporterte til Quisling.⁵²⁶

For å forstå Quislings manøver må vi igjen ha i mente at han tenkte militært. Analogien er slående: Han skulle være forsvarsminister, Meyer Kommanderende general og Hjort ble redusert til generalstabssjef, mens Sæther ble en slags generalinspektør. Quisling skrev rett ut i sitt siste punkt i bestemmelsene, at «hirdchefen (hirdstaben) har den faglige overledelse av alt hirdarbeid i landet», altså ingen kommando over den. I praksis fortsatte Oslo- og Akershushirdden som før, men med Meyer som sjef. Selv om dette betydde at Hjort og Neumanns hirdstab var en saga blott, så innebar det likevel en slags utstrakt hånd fra Quisling at det var Meyer som var blitt sjef. I det daglige var forandringene små. Akershushirdden fortsatte med sine folk som før, mens Oslo-partiet måtte skaffe nye. Det gikk trått. I løpet av mars 1936 hadde de bare skaffet 22 nye. Samtidig hadde Akershus utvidet med fem.⁵²⁷ Oslo-partiets behov var større enn som så, og nå søkte de å løse sine mannskapsproblemer på en original måte. De rykket inn annonser i *Fritt Folk* for oppbygging av et eget «Kampkorps», som skulle stå for valgkampen i byen.⁵²⁸ Hjort oppfattet dette som et forsøk på å bygge opp Hirdden bakveien, og som styreformann i NS-pressen fikk han stoppet videre trykking av annonsen. I en redegjørelse måtte Rolfsen innrømme at selv om korpset skulle drive valgkamp, kunne han ikke utelukke at de også skulle holde vakt. Det er uvisst om annonsene ga noe resultat.

Først 12. mai fikk Hjort og Meyer beskjed av Quisling om oppnevnelsen av hirdleder for Oslo.⁵²⁹

Konfliktene ble aldri bilagt. Fuglesang, den nye generalsekretæren etter L'orange, foreslo å opprette en partidomstol for å løse flokene. Advokat Albert Wiesener ble spurt om å lede denne og sa seg villig. Men før det kom så langt hadde valgkampen krevd all oppmerksomhet, og etter den kom partikrisen, og Wiesener forlot da partiet. Rikshirdsjef Meyer trenerte også innsendingen av lojalitetserklæringene fra Rikshirdens medlemmer, og pådro seg slik en skraper fra Fuglesang.⁵³⁰ Kritikken av Hjort ble dempet ned. Quisling utnevnte ham i midten av april til NS' ombudsmann for «indrevesen», det vil si rettsvesen og forvaltning. Dette var nok ment for å understreke at Hjort fortsatt hørte til en eksklusiv krets av partiveteraner, for øvrig på linje med Kjeld Stub, med ansvar for kirkesaker, Munthe, med ansvar for militærsaker, Hvoslef, som stelte med partiets etterretning, samt arkitekt Hustad og soussjef Jensen. Etter Gjøvik-slaget fikk Hjort til og med en egen påskjønnelse fra Føreren og en hilsen fra norske NS-studenter i Tyskland. Arne Dolven ble også tatt inn i folden igjen. Han ble utnevnt til instruktør for guttehirden, NS' speiderbevegelse.

Man skulle tro at hirdorganisasjonen omfattet en hel armé. Men den var altså bare på om lag 100–150 mann, i alle fall ikke flere enn 200. Quislings planer for den minner om et korthus. Og dette korthuset var knapt ferdig på papiret før Bjarne Vold ba alle hirdsjefene rapportere om situasjonen utover i landet.⁵³¹ Av ti adressater var følgende militære: major Olaf Five i Trondheim med ansvar for det Nordenfjeldske, oberst Konrad Sundlo i Narvik med ansvar for Nord-Norge, kaptein Halvor Hektoen i Arendal med ansvar for Aust-Agder og Sørlandet, og rittmester Sverre Henschien på Hamar med ansvar for Hedmark. Planene om utbygging av Hirden var der. Det var driftige folk som stelte med hirdsakene. Det var også en veldig forventning om at stortingsvalget 1936 ville bety et gjenombrudd med flere mandater, med påfølgende tilstrømming og utbygging av både parti- og hirdapparatet. Flere steder var utstyr anskaffet i rikelige mengder, mer enn man kunne disponere. For eksempel rapporterte fylkesfører Chr. Knudsen i Telemark til Vold at de der hadde teltutstyr til hele 92 mann, «mens styrkelisten etter strykninger er 42. Har altså til 50 mer «end vi nu kan stille».⁵³²

Etterretningstjeneste

Bjarne Vold var ikke bare en trofast person for Quisling i arbeidet med å gjenvinne partikontrollen over Hirten fra Hjort-gruppen. Han spilte også en rolle i partiets hemmelige liv. Kanskje var han viktigere internt enn tidligere antatt. Det dreide seg om oppbygging av en indre overvåkings-tjeneste, som etter kort tid også ble utvidet til å samle inn etterretninger om venstreorienterte og antatte kommunistiske spioner. De kildene vi har om denne virksomheten, som stammer fra tiden etter årsskiftet 1935/36, gir oss ny innsikt i de indre maktforholdene og partiets forhold til den tyske bevegelsen.

Behovet for en egen etterretningstjeneste hadde vært diskutert så tidlig som før partistiftelsen. Indre overvåkning var ikke noe nytt på den ekstreme høyresiden. Slik virksomhet må, etter hva vi kan slutte oss til, ha blitt drevet i stort omfang av Samfundsvernet. Men vi har lite håndfast kunnskap om dette. Det er et mysterium hvor arkivene til Samfundsvernet har tatt veien, omfanget tatt i betraktning. Vernet drev sin virksomhet over 12–13 år og involverte mange betydelige offiserer, hvorav flere gjorde karrierer etter krigen. Lederen, Hvoslef, representert en kontinuitet i forhold til Nordiske Folkereisning og NS. Men vi har dessverre ikke mye arkivmateriale etter Hvoslef.⁵³³ Under ham i Samfundsvernet var det legen Sten Florelius som hadde etterretning som hovedoppgave. Heller ikke han har etterlatt seg tilgjengelige kilder. Florelius var som sanitetsoffiser en av det hemmelige Norges markante militære personligheter før Andre verdenskrig. Hans rolle kan sammenliknes med Johan Holsts, men i motsetning til denne, ser det ikke ut til at Florelius noen gang var med i NS. Hvoslef var, som Florelius' sjef, nødvendigvis fortløpende orientert om etterretningsaktivitetene. Alt han skulle beordre Samfundsvernet å utføre i en krisesituasjon, som pågrepelse av kommunister, internering av dem, organisering av vigilante-avdelinger og innsetting av dem til ulike oppdrag, var jo basert på innsamling av informasjonen om personer på venstresiden. Så lenge dette systemet fungerte innen rammen av Samfundsvernet, kan det neppe ha vært særlig behov for noe tilsvarende innen NS, som dessuten hadde langt mindre ressurser. Likevel bekrefter Hvoslefs private papirer at han tidlig spilte en sentral rolle på dette feltet også i NS.

I 1936 ble Vernet offisielt oppløst av Stortinget. I den første tiden fortsatte riktignok deler av aktivitetene i det skjulte. Ennå så sent som forsommeren 1940 opplyste Hvoslef til den tyske sivile etterretningsagenten Hans Wilhelm Scheidt at han fortsatt var «fører for det hemmelige

og forbudte borgervern og den norske tekniske nødhjelp». ⁵⁵⁴ Etter alt å dømme hadde imidlertid Samfundsvernets overvåkning dabbet av i takt med de øvrige aktivitetene utover i 1937 og 1938. Etter vedtaket i Stortinget søkte Hvoslef seg tilbake til fast stilling i Forsvaret som plasskommandant på Gardermoen. Da hadde han arbeidet på heltid for Samfundsvernet siden 1928. ⁵⁵⁵ I 1936 startet den spanske borgerkrigen og med den en ny giv i den statlige kommunistovervåkingen. Politiets overvåkningstjeneste (POT) ble startet med politisk overvåking av kommunister og sovjet-agenter som formål. Men POT skulle i det minste i teorien også ha et øye med «revolusjonære» fascister. ⁵⁵⁶

Denne utviklingen stilte spørsmålet om etterretning og overvåking i nytt lys for NS. De første spor vi finner om et målbevisst arbeid om dette i partiet stammer fra januar 1936. Den 11. januar satte nettopp Bjarne Vold opp et utkast til instruks til utvalgte partimedlemmer med egnede egenskaper som «pålitelighet, intelligens og diskresjon». ⁵⁵⁷ Bakgrunnen for å sette i gang en slik etterretningsvirksomhet var et «større og større krav» om det innad, skrev han. Formålet var tredelt: Etterretningsvesenet skulle virke innad i bevegelsen, utenfor den og i andre organisasjoner. Den enkelte medarbeider i tjenesten ville bli tildelt et anonymt nummer, som skulle brukes for undertegning av rapporter, som kun skulle stiles til overbringeren av instruksene. Denne personen skulle også være den eneste som rapportøren skulle kunne henvende seg til med muntlige eller skriftlige rapporter. Siste punkt i instruksene var: «Du må ikke nevne *for noget menneske* dette ditt hverv!» Vold undertegnet med «V. 1».

En rekke av de militære som hadde vært med fra Folkereisningens tid, hadde erfaring fra Samfundsvernet og den militære etterretningstjenesten. Men når Vold undertegnet med «V. 1» avslørte han også at han hadde en utenlandsk modell for dette. I NSDAPs sikkerhetstjeneste «Sicherheitsdienst» (SD), var det organisert en etterretningsavdeling som nettopp brukte slike agentbetegnelser. V sto der for «Vertrauensmann». Men om SD var kjent så tidlig i Norge, er mer usikkert. Mer sannsynlig er det at inspirasjonen kom fra det tyske statlige sikkerhetspolitiet. Etter nazifiseringen av tysk politi, som skjedde suksessivt etter 1933, ble betegnelsen «V» tatt i bruk for alle rapportører i det tyske statspolitiet.

Hva hadde skjedd som fikk Vold til å ta dette initiativet da? Den direkte årsaken var et svært fortrolig brev som han hadde mottatt fra føreren for Hirdens Nordenfjeldske distrikt, major Olaf Five, to måneder tidligere. Five var også fylkesfører for NS i Trøndelag, fast ansatt i IR 12, med krigsskolen fra 1904 og militær høyskoleeksamen på generalstabslinjen

fra 1907.⁵³⁸ Han var sønn av Ole Olsen Five, Venstres legendariske skytterlagsleder fra forfatningsstriden rundt 1884, som mer enn noen hadde bidratt til folkevæpningens betydning i den nasjonale kampen fram mot 1905.⁵³⁹ Olaf Five hadde vært med i NS siden starten og var en av de mest sentrale kadrene i Trondheim.

Fives henvendelse hadde dreid seg om etterretning. En østerriksk professor ved navn Friedrich Gasser hadde dukket opp i Trondheim et år tidligere og søkt kontakt med NS-kretser. Han hadde presentert seg som «Wandervogel», katolsk prest og nasjonalsosialist. «Det er dog bragt på det rene at han ikke er medlem av det tyske Nazistparti,» opplyste Five i brevet. Ellers kunne han opplyse at professoren hadde fått innpass i Fedrelandslaget, og pleiet omgang også med redaktøren av *Arbeideravisen*, Langhelle. Han hadde dessuten vært borte i «tvilsomme pengetransaksjoner». Gasser hadde pådratt seg oppmerksomhet fordi han påsto at han hadde vært i en tysk konsentrasjonsleir. Dette kunne Five avkrefte. Five hadde mange av sine opplysninger fra et brev som en ung NS-kvinne fra byen hadde skrevet fra Tyskland, hvor hun for tiden var på reise med Gasser. Denne kvinnen hadde professoren fått til å melde seg ut av NS. Fives hensikt med brevet var å få Hirdens hovedstab til å skaffe opplysninger om de to og undersøke spesielt i Berlin hvem de to hadde omgang med. Han hadde selv undersøkt med politiet i Trondheim, skrev han, men de hadde «ikke noe holdepunkt på ham».

To uker senere skrev Five tre nye brev om denne saken, alle faktisk på samme dato.⁵⁴⁰ I det første brevet opplyste han at Gasser hadde vært i Kiruna, og at han hadde oppfordret oberst Sundlo om å gjøre undersøkelser direkte for Hovedstaben. I det andre skrev han at kvinnen var tilbake i byen fra Tysklandsreisen. Five hadde tilgang til to brev hun hadde skrevet derfra til venner i Trondheim, hvor hun blant annet fortalte at hun og Gasser hadde blitt «elskverdig» mottatt av Hitlers adjutant Brückner i München. «Hun blir nu iaktatt,» opplyste Five. I det tredje brevet denne dagen, med overskriften «Efterretningsteknikk», ba han om å få oppgitt en dekkadresse for å sende «hemmelig etterretning», og forslø løytnant Tormod Strands arbeidsplass på Sjøtollstedet i Oslo. Five kjente Strand som vernepliktig kompanisjef i IR 12, som tidligere sjef for Spesialavdelingen og som hirdsjef i Oslo.

Det gikk to uker uten at Five fikk noe svar fra Oslo. Den 27. desember skrev han irritert at han ikke hadde fått noen kvittering på sine tre brev, som han endatil hadde sendt rekommandert i forseglett konvolutt. «Hvis brevene ikke er kommet frem, er det nødvendig at de blir eftersøkt uophol-

delig.» føyde han til.⁵⁴¹ Samme dag bekreftet Vold at brevene var mottatt, og at «rette vedkommende har straks satt seg i forbindelse med sine folk i Tyskland» for å undersøke saken. Dekkadresse skulle man ordne snarest med «rette vedkommende».

Den geskjeftige Five hadde nå fått blod på tann. Opplysninger fra Kristiansund kunne tyde på at den samme Gasser tidligere hadde opptrådt som språklærer der i byen, orienterte han Vold om i siste del av februar. Vold svarte omgående at undersøkelsene fortsatt pågikk.⁵⁴² Han påpekte videre at Five for fremtiden måtte adressere alle skriv om etterretningsaker kun til ham. Årsaken var at det var utnevnt en ny sekretær til hovedstaben, Orvar Sæther, «men han har intet kjendskap til vort etterretningsvesen, og skal heller ikke bli bekjent med dette». Vold rapporterte videre til Hvoslef: «En av våre venner i Trondheim opplyser» at denne Gasser var identisk med en Gassner som hadde operert i Kristiansund og en Grasser som man kjente fra Oslo.⁵⁴³

Den 7. mars kom det to nye brev fra Five. Det ene inneholdt tanker som han hadde gjort seg om at Gasser kunne ha stått bak en splittelse i Trondheim-partiet sommeren 1935, som endte med at en tredjedel av medlemmene brøt ut. Han mente at kvinnen trolig var agent for mannen, og som fylkesfører hadde Five derfor forbudt alle partilagene å slippe denne kvinnen inn på medlemsmøter. Gasser kunne følgelig ikke gjøre mer skade i Trondheim, mente han, men det kunne han jo gjøre andre steder, føyde han til. I det andre brevet instruerte Five hvordan han i fremtiden ville sende hemmelige brev. Det skulle skje med dobbel konvolutt, hvor den innerste ikke kunne åpnes uten at det ble oppdaget.⁵⁴⁴ To dager senere informerte Vold major Hvoslef om at Gasser fortsatt befant seg i ei hytte i Bymarka, men førte en tilbaketrukket tilværelse. Han var nå sikker på at det var han som hadde stått bak splittelsen i partiets Trondheimsavdeling året før. En kvinnelig disippel av ham hadde også meldt seg ut, men gikk fortsatt på møtene. Noe mer skade kunne han neppe gjøre i byen, men kanskje andre steder. Nå undertegnet Vold bare med «V. 1».

Det var hos Hvoslef trådene ble samlet. Han hadde naturlig nok stor autoritet hos yngre partimedlemmer som Vold. Vi vet at han på dette tidspunktet var en slags grå eminense i det halvoffisielle overvåkings-Norge. Trolig har dette vært en naturlig fortsettelse fra tilsvarende aktiviteter i Samfundsvernet. I løpet av 1936, kanskje nettopp etter Fives henvendelse, vet vi i hvert fall at han satte seg i sving for å systematisere etterretningsinnsamling på vegne av partiet. I en notatbok kan vi følge hans spor på en reise i Nord-Norge høsten 1936, hvor formålet åpenbart var å samle opplys-

ninger om russere og kommunister, og å knytte kontakter for slikt arbeid. Før han reiste, noterte han opp kontakter og opplysninger på ulike steder, som han må ha skaffet seg i Oslo. Vi kan bare spekulere i om opplysningene kom fra Samfundsvernet eller fra enkeltpersoner. Hvoslefs interesse konsentrerte seg om områdene på Helgelandskysten, Bodø, Lofoten og Vesterålen, deretter kystbyene i Troms og i Finnmark. De kontaktene han noterte ned var på kjøpmenn, disponenter, grosserere, politifolk, tyske konsulter samt offiserer. Noen NS-folk var også blant dem, som kaptein Eilif Spjeldnes i Sandnessjøen. Han var kompanisjef i IR 14. En annen var kaptein Christian Ellingsen på Sortland, kompanisjef i IR 15. Begge er kjent som NS-medlemmer under krigen, og var det trolig også tidligere. Men også kaptein Nils Hunstad i Harstad, tidligere og påtroppende høyreordfører i byen, samt to infanterikapteiner og en marinekaptein i Lofoten og Vesterålen, førte han opp. I Tromsø var det Forsvarsforeningens kontakt, oberstløytnant Leif Broch, og i Kirkenes kaptein og kompanisjef i Alta bataljon, Abraham Berge, som bodde i Bugøyfjord. Ingen av disse er registrert som NS-medlemmer. Reisen startet fra Oslo til Trondheim 7. desember, hvor han dagen etter tok hurtigruten til Harstad. Derfra kjørte han via Finnsnes til Tromsø. Så tok han båten videre til Vardø og Kirkenes. Etter en dags opphold der fulgte han båten tilbake til Svolvær og Narvik. Fra Narvik reiste han så med tog til Oslo via Sverige og ankom der 20. desember. Dette var på mange måter en lyntur gjennom et veldig område. Hvoslef varslet telegrafisk dem han ville snakke med, så tiden kunne bli optimalt utnyttet. Han skriver uttrykkelig at telegrammene ble sendt i kode. Alle steder noterte han de opplysningene han fikk. Notatene, som er ført stikkordsmessig, gir et sjeldent innblikk i et hemmelig og konspirativt Norge, men lar seg dessverre bare delvis tolke.⁵⁴⁵

Det startet i Trondheim 8. desember med samtaler med de to tyskerne Johann Martin Adolf Dunkelberg og major Karl Ziegler. Ziegler var tysk konsul i byen. Dunkelberg hadde kommet til Norge i 1914 og var ansatt i A/S Siemens i Trondheim som elektriker.⁵⁴⁶ I 1933 hadde han meldt seg inn i det tyske nazipartiet NSDAP, og i 1935 var han leder av «Stützpunkt Drontheim», organet for partiets etterretningsvirksomhet i byen. Han var også leder av den tyske forening i byen. Ikke lenge etter samtalen med Hvoslef reiste han til Tyskland. Det er sannsynlig at de to hendingene hadde med hverandre å gjøre. I juli 1939 var han igjen i Tyskland, denne gang trolig i forbindelse med at en delegasjon på 25 unge NS-folk var til spesialskolering hos NSDAP i Berlin. Den 9. april trådte han videre i offisiell tysk tjeneste for resten av krigen under ulike organ og etater. I løpet

av okkupasjonen fikk han rykte som «spion og angiver».⁵⁴⁷ Etter at krigen var slutt, beslagla politiet arkivet til konsulatet, og av dette framgikk det at Dunkelberg hadde bedrevet spionasje «som strakk seg over handel, industri m. v.».⁵⁴⁸ Uten tiltale ble han så sendt til Tyskland, noe som var vanlig for tyske etterretningsfolk med tjeneste i Norge under krigen.⁵⁴⁹

Hvoslef møtte de to tyskerne i Dunkelbergs hjem i St. Olavsgate 9.⁵⁵⁰ Av disse var Dunkelberg mest knyttet til det nye regimet i Tyskland, noterte Hvoslef. Om de også arbeidet for andre organer enn NSDAP vet vi ikke, men vi vet at Dunkelberg i løpet av krigen for det meste jobbet for Wehrmacht. Trolig hadde han hatt militære oppdrag også tidligere, selv om han benektet det i 1945. Begge to var svært opptatt av arbeideragitasjonen i nord. Ziegler hadde kontakt med Trondheimspolitiets Fremmedkontor, som i disse siste månedene før Politiets Overvåkingstjeneste POT ble opprettet, fungerte som byens overvåkningspoliti. I tillegg til russere og kommunister ser det ut til at de var opptatt av opplysninger om engelske trålere og om finske aspirasjoner i landsdelen, og selvfølgelig av alt annet som var av etterretningsmessig interesse. De orienterte Hvoslef om sine observasjoner og tipset ham om kontakter nordover.

Det ser ut til at Hvoslefs første stopp med hurtigruten nordover fra Trondheim var i Harstad. Der snakket han også med en tysker, ved navn Heinemann, og noterte at to journalister fra Völkische Beobachter, som var ombord i en tråler, trolig drev etterretning. Ellers noterte han opplysninger om russisk aktivitet: Det var en russisk isbryter som var observert utenfor Malangsgrunnen av oppsynsskipet «Michael Sars» og tre–fire russiske fly og noen undervannsbåter og jagere var observert nord for Andøya. Isbryteren var trolig armert, noterte han. I Harstad, hvor divisjonskontorene til 6. divisjon var plassert, fikk han opplysninger om russisk aktivitet i Tromsø og Kvænangen, og i Finnsnes, trolig av en militær kontakt i divisjonsstaben. Det dreide seg om spioner også andre steder i Troms og Finnmark. En nordmann spionerte i Pasvik sør for Svanviken, hvor for øvrig finnene viste liten aktivitet for tiden. Russerne gjorde seg gjeldende i kommunistkretser i Narvik og ellers i Nordland, men ikke i samme omfang som før i Hammerfest. Ellers noterte Hvoslef seg navnene på viktige kommunister. Den tidligere «kommunistdiktatoren» Simensen i Hammerfest i 1921 bodde nå i Harstad. Han hadde vært arbeidsløs i syv–åtte år og folk undret seg på hva han levde av. Han kunne godt være i russernes sold. Hvoslef snakket også med redaktørene i avisen *Folkeviljen* og *Harstad Tidende* om truslene mot landsdelen. Av kommunistaviser var bare *Finnemarkens Fremtid* igjen, hvor redaktøren Bodin var en farlig kriminell, noterte han.

Fra Harstad gikk turen videre til Finnsnes, Finlandsnes og til Tromsø. Framme i Tromsø, eller muligens underveis, summerte Hvoslef opp hvordan det militære trusselbildet så ut. I kampen mellom Tyskland og England på den ene og Russland på den andre side ville den russiske flåten meget snart få problemer i Østersjøen og bli stengt inne i Svartehavet. Havet i nord er om vinteren islagt østover. Den eneste vei ut er vestover. Den russiske drømmen om å skaffe seg støttepunkter i Finnmark, eventuelt i Tromsø var derfor naturlig. Russerne hadde i nord byen Murmansk, som på kort tid hadde vokst fra 10 000 til 100 000 innbyggere, med Aleksandrovsk som nærliggende flåtestasjon. Lenger sør lå Arkhangelsk. Begge byene ble bundet sørover med to bredsporede jernbaner. Leningradskanalen, som forbinder Kvitsjøen med Østersjøen og er tilfrosset om vinteren, var åpen for fartøyer på opp til 3500 tonn. Fra Murmansk var det bygget strategiske veier mot finskegrensen. Langs finskegrensen var det også bygget 16 flyplasser. Den russiske flåten trengte støttepunkter i Finnmark for å kunne få forsyninger med kull, olje, etc. Det var derfor sannsynlig med et russisk angrep mot Norge, noterte Hvoslef. Hvis vår marine var mobilisert kunne den støtte Nord-Norge på en måneds varsel ut fra Ramsund og en linje fra Måsøy til Hammerfest. Torpedobåter, jagere og marinefly kunne utplasseres i Øst-Finnmark og Varanger. Man kunne ikke basere seg på landforsvar. Hvis russerne gikk på Kirkenes, ville det ikke være mulig å hindre dem i å lykkes. Hvoslef knyttet også noen sosiale betraktninger til dette bildet. Dårlig skolegang, utstrakt forsorg og forakt for sentralmyndighetene skapte problemer for forsvaret i befolkningen.

Den 12. desember hadde så Hvoslef samtale med en «M. K.» i Tromsø. Han oppsummerte samtalen dit hen at russerne arbeidet på to fronter: Den ene var gjennom agitasjon å gjøre befolkningen her vennligsinnet til dem. Den andre var å besette militære støttepunkter på norskekysten. Senere samme dag noterte han en forespørsel «fra tyskerne» om det var korrekt at en russisk ubåt nylig hadde vært i Narvik. Trolig var det også Narvik Hvoslef hadde i tankene da han noterte at det var nødvendig med forsvarsartilleri for å stå imotangripernes skipskanoner, og følgende spørsmål: «Hva heter den nærmeste russiske flyplass?»

På båten 13. desember, på vei til Honningsvåg, kom Hvoslef i kontakt med en skinnhandler som kunne bekrefte at det «pågår adskillig agitasjon fra russisk side» i byen. Mannen kunne fortelle at han hadde truffet en slik russeragent, som hadde vært på fiskerimøte i Trondheim og var hjemmehørende i Honningsvåg. Russiske rubler var belønningen. Det var mange slike tilfeller i Finnmark, fortalte han. Ellers kunne han fortelle

at han hadde hørt av bekjente og av skipperne på engelske trålere, at man stadig kunne se undervannsbåter og andre skip fra Aleksandrovske like utenfor Finnmarkskysten. Meget ofte dukket svære undervannsbåter opp. Skjønt i den senere tid hadde man riktignok ikke sett så mange av dem, etter hva han var fortalt.

Hvoslef kom til Vardø 14. desember, hvor han forhørte seg om den «farlige» kommunisten Bodin, redaktøren av *Finnmarks Fremtid*. Hvoslef var ikke tvil om at han sto i russisk sold. Han reiste nemlig stadig og agiterte i området Kjelvik–Honningsvåg, dessuten i Kiberg og Alta, som var kommunistiske sentraler. Hvoslef var også opptatt av den finske befolkningen i Neiden og Polmak, og av en jødisk russer i Vardø som etter sigende skulle ha stukket av fra Russland med penger.

I Vardø hadde Hvoslef en samtale med fylkesmann Hans Gabrielsen, som han karakteriserte som «en bra mann». Ellers noterte han seg navn på mistenkelige kommunister på Varanger-halvøya. Her foreligger også en mystisk innførsel om «2500 skal til Varanger. Depotene flyttet», trolig basert på «hören-sagen» om en russisk invasjonsstyrke og norske mottiltak. Rykter om hemmelige russiske operasjoner på norskekysten florerer på denne tiden. Hvoslef snappet også opp at konsulen for Tyskland i Kirkenes, Einar Wold, hadde en sønn som var kommunist. Sønnen het Terje Wold og var advokat og dommer i Hålogaland lagmannsrett i Tromsø.⁵⁴ Denne, i hans øyne, oppsiktsvekkende opplysningen noterte han at ble bekreftet for ham dagen etter, da Hvoslef oppsøkte sin militære kontaktmann i Kirkenes. Det var kaptein Abraham Neset, som måtte ha kommet den lange veien fra Bugøyfjord for å snakke med ham. I Kirkenes snakket Hvoslef dessuten selv med Wold. Hvem som var kilden til opplysningene fra distriktet, framgår ellers ikke. Men Hvoslef noterte i hvert fall ned navn på mistenkelige, som den da 72-årige Ellisif Wessel og hennes mann, distriktslegen i byen. Han merket seg også kassereren i fagforeningen «Nordens klippe», «en opplagt russisk agent» og to lokale kommunister, som skulle ha gått på treårs skole i agitasjon i Moskva, og som nå pendlet vekselvis mellom Narvik, Bodø og Kirkenes. Han noterte også at det i Neiden pågikk russisk propaganda. Videre noterte han at det i Polmak var en prest som bedrev «farlig propaganda», og at det i Bugøyfjord vandret en russisk maler omkring og solgte bilder. Her som ellers noterte Hvoslef også militære detaljer. Et russisk fly hadde blitt observert i 1934. Fra vaktlinjen i Pasvik ville man bare få en times varsling etter alarm, samt en rekke andre opplysninger som er så kryptisk notert at de er vanskelige å analysere.

Den 16. desember gikk Hvoslef ombord i hurtigruten til Svolve, med stopp i Honningsvåg og Hammerfest. Begge steder hadde han liknende samtaler som tidligere, og han noterte ned opplysninger om russere og kommunister. Over Ofoten til Narvik reiste han med DS «Skogøy», hvor skipperen var en av hans informanter. Skipperen var svært skeptisk til alle ubåtryktene. Men ubåter kunne i hvert fall passere helt ubemerket. Både Tjeldsundet og Ramsundet var trafikabelt for store skip. Dessuten var skipperen opptatt av at kanonene på Ramsund ennå ikke var montert.

I Narvik snakket Hvoslef med en ingeniør, Meyer, som han anførte som kullkontrollør, og med den tyske konsul Jonas Edholm, samt med den militære kontakten, uten at vi kan vite hvem som fortalte hva. Men Narvik var svært rød, noterte han. Fire franskmenn hadde vært der sist vinter, og da man snakket med en av dem, hadde denne vist forbløffende kunnskaper om russiske forhold. Det var også kommet mange russiske og latviske kvinner til byen. Kilden anså det ikke som uvanlig at russiske ubåter var i Ofotensfjorden. En los fra Haugesund hadde fortalt kilden at russiske skip fulgte leden fra sør uten los, hvilket de ikke kunne gjøre uten lokalkunnskap. De hadde dessuten ofte marineutdanning. Den tyske general Blombergs visitt til byen hadde vakt sterk oppsikt. Også Göring hadde trolig vært med, mente vedkommende.

Den 21. desember var Hvoslef endelig tilbake i Oslo. Mange av de opplysningene han hadde notert er, som nevnt, vanskelige å tolke, slik at også enkeltheter i det ovenstående er usikre. Men noe er sikkert. For det første er det sikkert at reisen skjedde i overenskomst med de to tyskerne i Trondheim som han hadde hatt det første møte med 8. desember, og for det andre at han på alle steder søkte kontakt med de tyske konsulene der. Dette var personer som i tillegg til sin tilknytning til tysk UD, enten rapporterte til NSDAPs utenrikspolitiske kontor eller til Abwehr, eller til begge. Det Hvoslef først og fremst hadde samlet opplysninger om, var russere og kommunister. Vurderingene gikk hele veien på forsvarsmuligheter mot russisk angrep. Det er også verd å merke seg at han hvert sted varslet sitt komme med kodete telegrammer. Dette forutsatte selvfølgelig at de han kommuniserte med, var i stand til å bruke chiffer, med andre ord at det fantes nettverk som allerede kommuniserte med slikt i Nord-Norge. Men om det eller de nettverkene han benyttet seg av var i regi av NS, Forsvaret eller hemmelige tyske tjenester, er vanskelig å avgjøre. En annen interessant detalj er at han førte nøye regnskap over sine reiseutgifter, som slett ikke var små. Dette ville han neppe tatt bryderiet med hvis han ikke regnet med å få utgiftene refundert. Hvoslef hadde ingen god person-

lig økonomi på denne tiden. Han var forhenværende fastlønt major, 64 år gammel og uten inntektsgivende stilling. Det er ganske klart at han måtte ønske refusjon. Men fra hvem? Vi må anta at det var NS, selv om vi ikke helt kan se bort fra at det også kan ha vært andre.⁵⁵² Uansett hvordan det var med dette, må reisen i seg selv forstås som uttrykk for at NS nå hadde etablert sin egen etterretningstjeneste med interesse og ambisjoner om å dekke hele landet, inklusive det vanskelige Nord-Norge, og at dette skjedde i samarbeid med tyske tjenester.

Hirden under kontroll

Imens pågikk for fullt den indre striden i NS om kontrollen over Hirden. Quisling omkalfatret kommandolinjene i organisasjonen i mars 1936. Hjort, som innad i partiet sto fram som moralsk seierherre etter Gjøvikslaget og Trotski-attentatet, måtte bite forbigåelsene i seg. Det var også han som overbærende førte pennen da Oslo-politiet begynte å interessere seg for Hirden etter bråket på Gjøvik. Episoden dokumenterte for all verden at Hirden var et ordensvern som opererte på offentlig sted, nettopp det som man hadde forbudt Arbeidervernet å gjøre da man innførte nye bestemmelser i politilovens § 21. Det måtte altså bli en affære av dette. Oslo-politiet skrev til Hjort og ba han forklare seg. De ba om navn og adresse på hver eneste hirdmann som hadde vært på Gjøvik, ydmykende nok inklusive Hjort og Neumann.⁵⁵³ Hjort skrev tilbake at Hirden slett ikke var noe ordensvern, men en politisk skole og en organisasjon for eliten i NS. Dette var ikke engang halve sannheten. Men det var slett ingen knust Hjort som førte brevet i pennen. Han var på hugget og følte at han hadde en god sak. Politimyndighetene under den nye AP-regjeringen lot saken ligge, inntil videre. Men da *Hirdmannen* skulle oppsummere denne delen av Hirdens historie i 1942, var det ikke lenger snakk om noe annet enn ordensvern. «Hirdens hadde fått sin ilddåp» på Gjøvik, het det seg da.⁵⁵⁴

Så kom det knusende valgnerderlaget 19. oktober 1936. Da kunne man ikke lenger skyldte på alle mulige ytre forhold, slik man hadde gjort etter stortingsvalget i 1933 og kommunevalget i 1934. Feilbedømmingen av oppslutningen, og derfor også av opinionen, gjennom året 1936 krevde en troverdig forklaring. På et dramatisk rådsmøte 30. oktober, stilte Hjort seg i spissen for kritikk av Quisling.⁵⁵⁵ Quisling hadde da talt om at det var den økonomiske oppgangstiden og agitasjonen om de bortkastede stemmer «som fikk en så veldig oppslutning p.g.a. den overhengende marxistiske fare», som hadde skylden. Hjort mente imidlertid at partiformannen kun

hadde mer av den gamle medisinen å foreskrive, nemlig at man måtte fortsette å agitere ut fra NS selv, ikke alliere seg med andre partier, og særlig slå mot Høyre, som la grunnlag for marxismen med sin liberalisme. Quisling hadde vist til Tyskland, Italia, Spania og Frankrike, hvor det hadde vært nasjonale gjennombrudd. Hjort, derimot, satte fokus på de indre forholdene i partiet. Han talte om at man måtte gjøre noe med den sterke sentraliseringen av partiet. Det var nødvendig med desentralisering, styrking av den lokale agitasjonen og utdanningen av ledere, og samtidig få den lokale NS-pressen bedre samkjørt: «Vår presse må ensrettes,» var stikkordet. Utdanningen burde skje innenfor rammen av Hirden, og derfor måtte denne bygges videre ut som partiets eneste særorganisasjon. Gjøvik-slaget hadde vist Hirdens berettigelse, mente han.

Georg Vedeler, leder av Bergenspartiet, tok utgangspunkt i Hjorts tale og angrep tilnærmingen til den tyske nazismen: NS måtte ikke kalle seg sosialfascistisk. Jødespørsmålet måtte håndteres forsiktig. Partiet måtte bli mer demokratisk. NS-hilsen «skader oss» og burde holdes internt, sa han, og han så noen av kampsangene som støtende, bloddryppende. Også andre talere mente at man «bør ikke føre en så krass politikk i jødespørsmålet», og kritiserte støtten til Italias invasjon i Etiopia. Andre forhold ble også kritisert. Til og med Quisling luktet på kritikken etter disse beske uttalelsene. Uvanlig åpenhertig, til ham å være, sa han at man burde være «litt forsiktige med benevnelsen nasjonalsocialisme» ut fra faren for å falle inn under den tyske ideologi. Norden burde være et selvstendig «åndscentrum», mente han. Han kastet dessuten selv fram spørsmålet om det egentlig var riktig å kalle Arbeiderpartiet kommunistisk. En av ungdomslederne mente at det kanskje var litt tidlig å gå så langt. Foreløpig burde det holde å kalle det «marxistisk».⁵⁵⁶

Etter rådmøtet sendte Quisling ut en oppsummering hvor han mante til samhold, men forsvarte samtidig partiledelsens opplegg i valgkampen.⁵⁵⁷ Det underlige var, skrev han, at man ikke hadde merket noe frafall før valget. Aldri før hadde man registrert større tilslutning, helt til det siste. Men panikken må ha satt inn, og «selv våre egne folk falt bevegelsen i ryggen og stemte på andre partier». Nå henstilte han til alle tillitsmenn «som har gjort sig skyldige i slikt forrederi, å trekke sig tilbake fra sine tillitsverv i NS». Det var altså duket for utrenskninger. Ellers appellerte han om å gjenreise avisen *Fritt Folk*, konsolidere organisasjonen, og å bygge ut Hirden, rikstinget og laugsorganisasjonen.

Det var en håndgripelig forskjell mellom det hemmelige liv vi vet også fantes i partiapparatet, og disse snusfornuftige reaksjonene som fikk lov til

å utfolde seg av hensyn til medlemmenes sterke reaksjoner på valgkatastrofen. Problemene som fulgte rammet selvfølgelig også Hirden. Skandaler som hadde skjedd innad ble tyngre å bære. Og slike hadde det vært flere av. Vi har vært inne på slike episoder som da et par hirdmenn ganske umotivert hadde banket opp en privatperson på Ullern. Man ordnet opp med dem internt. Noen andre hirdmenn hadde blitt fjernet fra rekkene etter overtramp ved to demonstrasjoner som Neumann hadde fått i stand i februar 1936, den ene under Karl Evangs doktordisputas og den andre under en forelesning av den tyske antinazistiske akademikeren Max Hodann. Hjort forsøkte å forsvare sine folk, også attentatmennene på Hønefoss. Men internt ble slikt nå en belastning. Det endte med at Hjort gikk ut av partiet i april 1937, og dermed også fratrådte sine verv i Hirden. Med ham forsvant også Meyer ut av bildet.⁵⁵⁸ Trolig var det Vold som bestyrte i den første tiden fra høsten 1936, en periode som ble ganske annerledes rolig enn den forutgående. Etter avklaringen med Hjort var nesten hele falanksen av de unge svermeriske nazistene ute av partiet og Hirden, slike som H. P. Schnitler, Diderik Rye-Heyerdahl, Bjarne Gran, Arne Dolven, Tor Halse og Brodersen.⁵⁵⁹ Bare Imerslund ba om forsoning, søkte om gjenopptak og sto trolig som medlem fram mot 9. april 1940.⁵⁶⁰

For Hirden hadde 1936 vært høydepunktet. Nå ble det permanent mannskapsmangel og tilbakegang. Vold forsøkte å erstatte kadertørken med nye folk. En av de mest aktive i Oslo, løytnant Per Anund Kjørstad, aspirerte til større oppgaver. I slutten av 1937 utnevnte Quisling ham som ny fylkeshirdsjef og leder av Rikshiriden i Oslo.⁵⁶¹

Per Anund Kjørstad var en erfaren offiser da han ble utnevnt av Quisling. Han var født i 1900 og hadde vært gjennom Krigsskolens øverste avdeling og Militær Høyskole i 1925 da han ble rammet av innskrenkningene i Forsvaret. Han satset da i stedet på ingeniørutdanning og var ferdig bygningsingeniør fra NTH i 1931. NS ble han medlem av i 1933 og Kamporganisasjonen i 1937. I 1938 ble han kaptein og ansatt igjen i Forsvaret. Det kom til å vare fram til 9. april 1940. Han underviste på Ingeniørvåpenets befalsskole, var adjutant i Ingeniørregimentet og hadde adresse på festningen. Han ble en viktig mann i arbeidet blant befalet, både ved å spre propaganda for NS, knytte kontakter og ved å forelese på partiarrangementer, som på NS' Førerkurs i 1938–39. Vold selv trakk seg derimot ut av hirdarbeidet en stund og kom først tilbake i begynnelsen av 1938.⁵⁶²

Vi vet ikke så mye om Hirden de siste to årene før krigen. Det skyldes trolig at det ikke foregikk så mye. Virksomheten lå nede. Partiet hadde

ikke lenger kraft til slike markeringer og aksjoner som i 1936. Først høsten 1939 startet aktivitetene igjen, innrømmet *Hirdmannen* i 1942.⁵⁶³ I tørkeperioden forsøkte Vold og Kjørstad å holde det hele i gang. For Kjørstads del måtte dette skje med avbrudd på grunn av hans militære plikter. Sommeren 1938 var han opptatt med befalsskolen på Hvalsmoen, som krevde all hans innsats. Da han var tilbake i oktober etterlyste Vold en plan for Hirdens øvelse og instruksjon til vinteren. Det var symptomatisk at han ikke hadde hørt noe fra Kjørstad siden før sommeren.⁵⁶⁴

Svekket troverdighet

Partistifterne Hvoslef, Munthe, Quisling og Prytz så NS som et politisk uttrykk for en forestilling om at staten ikke bare hadde rett, men også plikt til å verne det bestående kapitalistiske systemet med alle midler. Den forsvarsviljen som NS hadde gitt uttrykk for i forsvarsdebattene i Stortinget, var avledet av slike prinsipielle betraktninger. I motsetning til andre borgerlige partier handlet det nesten bare om indre trusler. Av ytre fiender var det først og fremst Sovjet man var opptatt av. De andre borgerlige partiene delte mange av disse synspunktene. De var likevel mer pragmatiske. Og utenrikspolitisk var bildet mer komplisert for dem enn det enkle svarthvitt-bildet til NS.

NS ville imidlertid mer enn bare å verne det økonomiske systemet mot arbeiderbevegelsen. Man ville ta makten og omforme samfunnet politisk. Ser man bort fra psykologiske særtrekk ved personen Quisling, Hafsfjordskretsens drømmer om makt, ære og posisjoner, så var den røde tråden i militærpolitikken da Quisling satt i regjering, å legge forholdene til rette for et korporativt og rasistisk elitestyre. Men for at det skulle kunne skje, måtte de militære hindre at revolusjonen inntok regjeringskontorene. I 1935 inntrådte imidlertid den situasjonen man hadde advart mot, etter at Bondepartiet og Venstre skaffet AP et parlamentarisk grunnlag for regjeringsmakt. Men heller ikke da grep borgerligheten inn. Quisling måtte gi opp håpet om å komme tilbake i regjeringsposisjon. Partiet skiftet dermed fokus. Fra da av ble strategien å advare om at AP aldri ville gi fra seg makten igjen. Men det ytre fiendebildet så man ingen grunn til å endre. Gjennom hele perioden, fra 1931 til 1939, agiterte bevegelsen monomant mot Sovjet. Det var et fiendebilde som NS i store trekk delte med andre borgerlige partier, kanskje med unntak av Venstre.

Dette indre og ytre fiendebildet var årsaken til at NS fram mot Andre verdenskrig fortsatt hadde stort nedslag blant landets offiserer, på tross av

krisen i 1936–37 og den generelle tilbakegangen som ellers preget partiet. Offiserene hadde siden 1918 blitt dressert i dette indre og ytre fiendebildet, de hadde hatt som embetsplikt å holde de omfattende sikkerhetsforanstaltningene ved like og på fritiden brukt sine krefter på Samfundsvernet og Leidangen. Ideologi hadde de stadig fått tilført gjennom den militære presses stadige advarsler mot den antatte trusselen fra den kommunistiske staten i øst og dens norske allierte.

Det er derfor ikke merkelig at en rekke av landets offiserer fortsatt var partimedlemmer i NS eller som sympatisører. Dette var en selvfølgelighet. Og i de borgerlige partiene fant man det verken ulogisk eller betenkelig at kjente NS-offiserer satt i Generalstaben, i Admiralstaben, i Forsvarsdepartementet, eller, for den saks skyld, var regimentssjefer eller bataljonssjefer. Men hvordan var det med koblingen til NS blant andre utøvere av statens voldsmakt, som i politiet og justisvesenet? Finner vi samme tendens blant tjenestemenn og embetsmenn i disse etatene? Vi har flere indikatorer på at det kan ha vært slik, men lite håndfast kunnskap. Da Politiets Overvåkingstjeneste ble stiftet i 1936, etter utbruddet av den spanske borgerkrigen, så var det særlig for samordne politiets innsats mot de antatte kommunistiske ververne av frivillige til innsats for den lovlige spanske regjering.⁵⁶⁵ I tiden fram til krigsutbruddet prioriterte POT etterforskning av kommunistisk sabotasje og spionasje. I disse spørsmål var det ingen uenighet mellom Arbeiderpartiet og de borgerlige. Det er derfor ikke uventet at POT overhodet ikke beskjeftiget seg med NS. Vi har imidlertid ingen vitenskapelige undersøkelser av i hvor stor utstrekning polititjenestemenn eller embetsmenn var medlemmer av NS før 9. april 1940.

I de to årene som gikk fra oppgjøret med Hjort våren 1937 til høsten 1939, forsvant en rekke av de mest lovende og innflytelsesrike medlemmene i NS ut. Partiet tapte optimisme og glød. Det var det nye valgnederlaget høsten 1936 som satte denne prosessen i gang. Samtidig var det imidlertid en rekke andre forhold som gjorde at krisen måtte komme før eller senere. Helt avgjørende var det at de borgerlige partiene etterhvert aksepterte en varig AP-regjering, som på sin side innstilte seg på kompromisser og la bort sine merkesaker.⁵⁶⁶ NS hadde basert all sin agitasjon på at AP ville innføre kommunisme fra regjeringskontorene. Men alle kunne se at det ikke var tilfelle. Agitasjonen mistet dermed all troverdighet.

Et godt eksempel på mislykket agitasjon var da Quisling, 20. august 1936, midt under valgkampen, lanserte intet mindre enn *en direkte oppfordring til kongen om å begå statskupp*. I et bredt anlagt særtrykk av *Fritt*

Folk dagen etter ble alt folket informert om henvendelsen som om valget sto mellom Quisling og bolsjevisme.⁵⁶⁷ Quisling ville at kongen skulle innkalle Stortinget i henhold til grunnlovens § 69, som gir kongen rett til å gjøre dette utenom den alminnelige tid, for å utvise Trotski og bringe til opphør landets regjeringsmakt som var i hendene på Trotski-tilhengerne i Norge, fjerne den ulovlige marxist-regjeringen og erstatte den med «en grunnlovsmessig nasjonal riksregjering i samhøve med grunnlovens § 12 som tillegger kongen selv å velge sitt råd». Quisling satte det hele i sammenheng med Quislingsaken og spesialkomiteen i 1932, da regjeringen, etter hans syn, hadde sviktet i å slå ned på de revolusjonære på tross av at det skulle ha vært to tredels flertall i Stortinget for det, med Menstad-affæren, som skulle ha vært et planlagt opprørsforsøk, og med Kullmannsaken, hvor det heller ikke ble grepet inn i med tilstrekkelig kraft og besluttsomhet. Quisling koplete dette sammen med nedbyggingen av Forsvaret, som han mente regjeringen gjennomførte bevisst, ikke fordi de var pasifister, men for å legge landet åpent for Den røde hær. Konsekvensene, etter hans syn, var at «vår nøytralitet er brutt». Men han dro det enda videre, ved å påstå at regjeringen hadde «forpliktet oss i forsvarsalliance med Sovjetsamveldet og til å la den røde armé slippe inn i vårt land.» Spådommen var at AP kom til å inngå en militærallianse med Sovjet mot «reaksjonen, fascismen og nazismen».⁵⁶⁸ Dels antydte Quisling her til at det skulle eksistere en hemmelig militæravtale med Sovjet, dels at dette ville bli en følge av medlemskapet i Folkeforbundet.

Alle saker NS hadde involvert seg i i sin korte historie ble her brukt for å bygge opp under konklusjonen om at AP-regjeringen var et skjult bolsjevistisk apparat som måtte knuses for å unngå sovjetstyre i Norge. Oppslaget må ha illustrert for mange hvor livsfjern Quisling var blitt. Her oppfordret han kongen om å begå statskupp og å innsette Quisling selv som ny regjerings sjef, i demokratiets navn! Han som ikke hadde gjort annet enn å håne demokratiet. Oppslaget i *Fritt Folk* ga dem rett som tidligere hadde advart mot Quislings motiver og forsøk på krisemaksimering. Her ble det demonstrert til fulle at mannen var villig til å gripe til nær sagt hvilken som helst sak. Hele NS' politiske historie var blitt til en begrunnelse for statskupp, nå riktignok med kongelig stedfortreder.

Henvendelsen ble overlevert regjeringen ukommentert av kongen. Regjeringen lot den selvfølgelig ligge. Alt dette skjedde for åpen scene. For de som var opptatt av slikt blant NS' politiske venner i Samfundsvernet og i Leidangen, må dette initiativet til Quisling ha belyst en politisk klossethet og mangel på taktisk sans inntil det ubegripelige. Indirekte vitnet det om

isolasjon og sviktende innflytelse. NS befant seg i en troverdighetskrise. Dette ble ytterligere forsterket for offentligheten gjennom et voldsomt angrep på justisminister Trygve Lie, som kom til å vare langt inn i 1939. Det hadde startet 10. desember 1935, da Quisling anmeldte Lie for høyforræderi og landsforræderi.⁵⁶⁹ Anklagen gikk på at han, som «ytterliggående leder i den marxistiske bevegelsen» og en av lederne i Arbeidernes Idrettsforbund (AIF), angivelig skulle gå inn for å gjennomføre en marxistisk samfunnsorden «under parti- og sovjetdiktatur» og innlemme Norge i Sovjetunionen, og at han var ansvarlig for å skulle gjøre AIF til et revolusjonsorgan for Den kommunistiske Internasjonale og dermed underlegge seg kommuniststyret i Sovjet. Riksadvokaten avviste 7. januar 1936 anmeldelsen i en tisdagers betenkning. Gjøvik-slaget ga imidlertid NS en ny anledning til å angripe Lie. I en protest til Stortingets presidentskap 29. mai ble han gjort ansvarlig både for å stå bak opptøyene og for å beskytte overgriperne, det vil si dem som hadde kastet stein og jaget Hjort, Neumann og Hirden vekk.⁵⁷⁰ Overrekkelsen ble samkjørt med utspill overfor oslopressen.

Den anledningen Gjøvik-slaget ga, hadde vært forberedt av partikon-toret siden november 1935, da man hadde bedt fylkesførerne om å rap-portere inn angrep på bevegelsen: «Det er av betydning for oss å kunne møte marxistenes vilde påstand om diktaturtilbøyeligheter, terror o. l. med faktiske opplysninger som viser fra hvilken kant terroren bringes til anvendelse.»⁵⁷¹ Det var kommet inn noen rapporter, blant annet fra konsul Chr. Knudsen, tidligere fylkesfører i Telemark, som hadde vært på et møte i Arendal 24. juli 1935, hvor Quisling hadde holdt tale. Knudsen og Hirden hadde der blitt truet av «hujende gutter og mænd av de typer som regnes til storbyers bundfald. Gustne, uhyggelig utseende mennesker», skrev Knudsen, som hadde fått et kutt over øyet.⁵⁷² Fra Bergen hadde det kommet en rapport om at tre tillitsvalgte var blitt overfalt i mai 1935, med utslåtte tenner og kutt. Fra Drammen hadde det blitt meldt om en krets-fører som hadde fått valget mellom sin stilling ved Elektrisitetsverket og NS-medlemskap av arbeiderne ved verket. Han hadde valgt jobben. På Kongsberg hadde to lærere følt seg plaget en tid, før gemyttene falt til ro. På Sokna var en lærer blitt irettesatt av skolestyret fordi han hadde beslag-lagt noen elevers AUF-merker. Ellers i fylket hadde man meldt om «den almindelige frykt som hersker for Arbeiderpartiet, slik at mange ikke tør melde sig inn i NS eller tre åpent frem».⁵⁷³ Dette var alt man hadde fått inn. Men alt hadde blitt rapportert til politibetjent Kristian Stenerud i Oslo Politikammer, som også hadde fått liknende rapporter etter Gjøvik-slaget. Dette spede materialet ble beskrevet i brevet til Stortinget som «en

lang rekke brutale marxistoverfall på NS-folk» fra AIF-ere som sto bak og ledet mobben. Stortinget måtte gripe inn mot de ansvarlige, framfor alle før «den nyværende utvikling uvergelig fører til rettssamfundets oppløsning, til borgerkrig og diktatur».

Quisling slapp, som nevnt, ikke saken mot justisministeren. Partiet mobiliserte i stedet de to rettslærde Aall og Gjelsvik til lange motbetenkinger, som fylte NS-propagandaen i månedene som fulgte. Den 22. april 1939 slo *Fritt Folk* til med et oppslag om at Lie hadde gitt falsk forklaring til Riksadvokaten. Avisen hadde avslørende papirer, kunne man lese, men uten å opplyse hva det var denne gang. Så bombarderte partikontoret Stortingets protokollkomité, statsminister Nygaardsvold og riksadvokaten med nye brev og anklager. Til protokollkomiteen skrev man at forholdet var «av så graverende art» og at det «under de nuværende internasjonale forhold» var nødvendig å ta «kraftig affære».

Det hele var patetisk. Quisling trodde fullt og fast at han skulle være i stand til å utløse en politisk krise ved å avsløre at regjeringen var underlagt Moskva. Det var lovlig naivt å dra den sveiven rundt nok en gang så sent som våren 1939 når det han mente var beviser, stammet fra tidlig på 1920-tallet. Dette var ikke tillitsvekkende nå. Hvem trodde vel lenger på at AIF var en skjult opprørshær, når forbundet forhandlet om sammenlutning med det borgerlige Idrettsforbundet i samarbeid med major Olaf Helset?⁷⁴ Ikke engang i Samfundsvernet trodde man lenger på slikt.

Av enda større betydning var det som skjedde med det militære ordensvernssystemet under de nye politiske makthaverne, eller rettere det som ikke skjedde. Kommanderende general Laake kunne selvfølgelig ikke holde ordensvernssystemet skjult for den politiske ledelsen i Forsvarsdepartementet for all framtid. Den første AP-forsvarsministeren, Fredrik Monsen, innrømmet senere at han hadde blitt kjent med systemet og hadde avvirket det i stillhet.⁷⁵ Det stemte ikke helt. Initiativet til det som skjedde på dette området kom ikke fra Monsen, men fra Laake. Det Laake gjorde var å avvikle den delen av systemet som gikk ut på å plukke ut såkalte «upålitelige» mennskaper fra ordensvernnavdelingene. Så satte han i gang en prosess i 1938 for å slå sammen mobiliseringsopplegget for det indre og det ytre mobiliseringsalternativet, slik at en og samme feltavdeling kunne brukes både som ordensvern- og nøytralitetsvernnavdeling. Det nye systemet ble gjeldende fra 1. januar 1939.⁷⁶ Det medførte imidlertid en annen ulempe, nemlig at delvis mobilisering bare kunne gjennomføres som stille mobilisering, ved personlig ordreombæring eller pr. brev. Våren 1940 forsøkte Laake å forenkle systemet med brevinnkalling, uten at dette var kommet på plass til

9. april.⁵⁷⁷ Men systemet med ubrukeliggjøring av våpenlagre forble urørt og var fortsatt gjeldende 9. april. Begge disse forhold kom til å få vesentlig betydning for mobiliseringskaoset 9. og 10. april 1940.

Alt dette skjedde selvfølgelig i det skjulte for offentligheten. Men i det øverste offiserskorps og blant de stabsoffiserene som forvaltet sikkerhetsforanstaltningene, kunne man ikke unngå å registrere at ingen ble holdt til ansvar for det ulovlige ordensvernssystemet. Alene det å innrømme at dette systemet hadde eksistert, ville skapt politisk storm og skandalisere Forsvaret, det øverste offiserskorps og deres politiske støtter. Og her var det politiske ansvaret likelig fordelt. Både Venstre, Bondepartiet, Høyre og Frisinnede Folkeparti hadde forvaltet det hele i regjeringssammenheng. Men selvfølgelig var offiserene spesielt ansvarlige. De følte dette ansvaret også rent personlig. En avsløring ville bekreftet anklagene mot dem, og mange hoder ville måtte falle. At APs ledelse ikke benyttet sjansen til utlufing av de militære kontorer, men overlot saken til glemselens slør, måtte oppfattes som stor kompromissvilje. Utlufingen, eller et spedt forsøk på det, kom faktisk først i 1948, i Stortinget, og da i en helt annen politisk situasjon, da det ikke lenger var aktuelt å stille noen konstitusjonelt til ansvar for forsvarspolitikken og hendingene før 9. april.

Og som om ikke dette var nok, AP-regjeringen var ikke før kommet på plass i sine kontorer før den startet med å revurdere sine tidligere prinsipper både i utenrikspolitikken og i forsvarspolitikken, særlig på grunn av det som foregikk under den spanske borgerkrigen, Hitlers opprustning, innlemmelsen av Østerrike, München-krisen og innlemmelsen av Sudetenland og utbruddet av vinterkrigen i Finland. Akkurat som når det gjaldt de indre sikkerhetsforanstaltningene, ble det altså vanskeligere og vanskeligere for NS å hevde at AP løp Moskvas ærend.

Det var ikke til å unngå at disse politiske forandringene i regjeringspartiet måtte redusere NS' troverdighet for offiserskorpset. Men partiet mistet også noe av sin tidligere appell den veien av en annen grunn. Kampen om statsmakten ble erstattet av petisjoner til Stortingets presidentskap med endeløse forræderibeskyldninger mot AP-politikere, fordi NS, i mangel av representasjon i Stortinget, ikke selv kunne ta sakene opp, og dessuten ikke hadde venner der til å gjøre det for seg. Dette var et spill for galleriet. I lengden kunne det ikke oppfattes som annet enn markeringer. Partiet mestret ikke det politiske spillet lenger. Vitaliteten var ikke den samme som før. Men fortsatt var det ett spørsmål som skapte samklang med offiserene, nemlig forsvarsagitasjonen og det ytre fiendebildet. Riktignok hadde også det kommet noe i bakleksen etter at Prytz hadde truk-

ket seg ut av ledelsen. Bortsett fra i Grønland-saken, hvor partiet i 1936 hadde gjort et mislykket forsøk på å reise en ny kampanje, skjedde det lite. Det NS hadde igjen, var kampen mot kommunismen og Sovjet. Det var dette som hadde skapt bevegelsen i utgangspunktet. Det var alltid Prytz' hjertesak. Nå satt han imidlertid på sin egen gård, var lunken med sin økonomiske støtte og likte neppe alt han så i sitt unge parti. Mer enn Quisling hadde han dessuten en følsom nese for hvordan det øverste borgerskap orienterte seg, ikke minst hvordan generalene og oberstene tenkte.

På riksmøtet i Colosseum kino 26. juni 1936 holdt Quisling en tale hvor han nettopp fokuserte på det opprinnelige kjernebudskapet.⁵⁷⁸ Temaet var «Redd Nord-Norge for Norge». Han innledet med å referere en henvendelse fra en nordlending, trolig oberst Sundlo i Narvik, som følte det så tungt at han måtte innse at landsdelen «i kanskje nær fremtid vil måtte lide under den mest hensynsløse erobrerers trykk». Det var det «spanske bloddrama» som leverte en «malende kommentar», fortsatte Quisling. For kjensgjerningen var at de gamle tsaristiske planer om å trenge fram til Atlanterhavet «er blitt voldsomt forsterket av den røde imperialisme, hvis planmessige, endelige mål er verdenserobring». Det forelå nå omfattende militære forberedelser av «oplagt offensiv karakter». Aldri har vår historie sett noe liknende. Her samarbeider et norsk parti som står i de fremmede erobrerers tjeneste, med landets regjering, det vil si sovjetregjeringen. Quisling minnet om at avstanden fra Leningrad til Finnmark var kortere enn fra Oslo. Enhver måtte innrømme at dette var hovedspørsmålet i norsk politikk. Alle andre spørsmål måtte bedømmes ut fra dette, særlig de militære. Så gikk Quisling over til hva Forsvaret måtte gjøre umiddelbart. Man måtte få fart på materiellanskaffelser til luft- og sjøforsvar. Regimentssamlinger og feltøvelser måtte gjeninnføres. Man måtte umiddelbart sikre forbindelsene med Nord-Norge ved krig. Levnetsmidler, brensel, olje og andre fornødenheter måtte skaffes. «Tyngden av vårt forsvar må legges nordover [...] og uten opphold» måtte man sette i gang med befestningsarbeider, særlig i Tromsø-distriktet, men også med bygging av støttepunkter i Finnmark. Regjeringens forsøk på å trekke Norge med på verdensbolsjevismens side, måtte stoppes og avløses av en «ubetinget nøytralitet». «Kjensgjerningene er», «kjensgjerningene er» gjentok Quisling mange ganger i talen, som for å understreke at analysen var allment akseptert. Og på mange måter hadde han rett i det, i alle fall var det bare nyanseforskjeller fra Høyres og Bondepartiets analyser. Lite ante han at også Arbeiderpartiet om ikke lenge kom til å dele NS' analyser av behovet for forsvarstiltak i nord.

Propagandaseier

Den siste veiv på historiene fra 1920-tallet om at AP var underlagt Moskva, var det major Olaf Five som sto for. Den 21. oktober 1939 slo *Fritt Folk* opp en artikkel om at Arbeiderpartiets ledere hadde inngått en avtale med Sovjetunionen om å avstå Nord-Norge til Russland. For de som bare leste overskriften kunne dette virke skremmende nok. Andre aviser tok innholdet i alle fall på alvor. Artikkelteksten henviste imidlertid til et skriv fra Generalstaben til Justisdepartementet fra 29. januar 1921, hvor man igjen viste til en svensk, såkalt troverdig kilde. *Fritt Folk* presenterte dette som at det da var avtalt at Nord-Norge skulle utskilles fra resten av Norge som en egen sovjetrepublikk, og at Moskva hadde forpliktet seg til å understøtte en bolsjevistisk revolusjon i Norge anstiftet av AP.

I *Lofotposten* og *Ofotens Tidende* 9. november hadde ivrige journalister ikke fått med seg annet enn datoen 29. januar da de ringte statsminister Johan Nygaardsvold og forela ham den oppsiktsvekkende påstanden. «Tøis og tøv og verre enn det,» svarte statsministeren, og la til at hvis noen slik avtale hadde eksistert, måtte vel *han* vite det. *Fritt Folk* engasjerte så generalsekretær Fuglesang, som også var overrettssaksfører, til å kreve en beklagelse fra Nygaardsvold. Det var nemlig journalistene og ikke *Fritt Folk* som hadde utelatt årstallet, slik at statsministeren ble forledet til å tro at det dreide seg om 29. januar 1939 da han svarte. Nygaardsvold på sin side engasjerte høyesterettsadvokat Gustav Heiberg. Fuglesang forsøkte i den påfølgende noteutvekslingen mellom advokatene å tvinge Nygaardsvold til å ta stilling til dokumentet fra Generalstaben fra 1921.⁵⁷⁹ Det ville Nygaardsvold imidlertid ikke. Skrivet hadde vært ett av dokumentene fra Generalstabens etterretningskontor som bilag til Quislingsaken i 1932. Quislings nye bruk av det gjorde det selvfølgelig ikke mer korrekt enn i 1932 eller i 1921. Men nå var den politiske situasjonen uansett annerledes. Påstandene om en sovjetrepublikk i Nord-Norge ble grepet av både politikere og militære og dannet grunnlag for en rekke viktige militære tiltak i nord våren 1940. Dette ble en øredøvende propagandaseier for NS på tross av sakens obskure opphav, med virkninger langt inn i felttoget og storkrigen.

Det var major Five som hadde gått opp løpet for denne propagandaseieren. Den 2. februar 1939 hadde han nemlig fortalt til avisen *Nationen* at regjeringen saboterte Forsvaret på grunn av sin avhengighet av Komintern. Som grunn for denne påstanden refererte han uttalelser av Fredrik Monsen fra 1930, og dessuten Trotski-saken. Hele Trotski-argumenta-

sjonen snudde han på hodet. Mens det tidligere hadde blitt hevdet fra NS-hold at invitasjonen av ham til Norge beviste APs underleggelse under Moskva, beviste nå utvisningen av ham det samme. Den 15. april skrev Five på nytt. Da angrep han regjeringen for å sette Kommanderende general og krigsadvokaten på *ham* i stedet for å bedre Forsvaret. Krigsfaren var stor, mente Five. Ingen som leste innlegget, kunne misforstå at han mente at det var Sovjet som kom til å angripe. Laake reagerte med en gang. Han skrev til Five og utba seg en forklaring. Men Five nektet å beklage. Med henvisning til en uttalelse av forsvarsminister Monsen på APs landsmøte i 1930 om å gjøre den borgerlige hær ubrukbar, samt at partiet var i et avhengighetsforhold av Komintern, erklærte han rett og slett at han ikke ønsket å uttale seg mer om saken gjennom de militære foresatte.⁵⁸⁰ I stedet latterliggjorde han Laake i avisen. Five merket seg sikkert at saksbehandlerne for Laake var Johan Beichmann og Øyvinn Øi, begge tidligere kampfeller. Initiativet til denne aviseskapaden kom imidlertid ikke fra Quisling. Five skrev nemlig, forhåpningsfullt, til Quisling at han skulle holde ham orientert fordi saken «kanskje kan utvikle sig til noe mer.»⁵⁸¹ To måneder senere, igjen i et brev til Quisling, satte Five sine egne artikler i forbindelse med et oppslag i kommunistavisen *Arbeideren* om «reaksjonære, fascistiske og landsforræderiske elementer som sitter på høie kommandoposter». Han mente at regjeringen hadde bedt sine kommunistiske venner om å tre støttende til.⁵⁸²

«En pragtfull type»

På NS's førerkurs i Oslo 27.–29. desember 1935 holdt A. F. Munthe et foredrag med temaet «Norges forsvar».⁵⁸³ Fortsatt var han en sentral person på dette feltet. Fire måneder senere ble han oppnevnt av Quisling til «NS-ombudsmann for forsvarssaker».⁵⁸⁴ Det ser ikke ut til at dette var noen belastning for Munthes militære stilling eller noen hemmelighet overfor kollegene hans. Verken for ham, for Five eller for Sundlo betydde det dårlige valget høsten 1936 så mye. Men lenger ned i rekkene var problemene følbare, med konsekvenser også for det militære arbeidet. Det skal vi se et eksempel på.

Oberst Sundlo var fylkesfører for Nordland fylke og kretsfører for Narvik, som bare hadde ett partilag. Derfor var han også lagsfører. Hjort hadde ingen støtte i dette fylket. I februar 1937 vedtok fylkesstyret støtte til å få kastet advokaten og hans allierte ut av NS.⁵⁸⁵ På dette tidspunktet ser det ikke ut til at partiet hadde særlig mer organisatorisk arbeid i fylket

enn det Sundlo fikk i stand. Men de hadde en del enkeltmedlemmer som ikke hørte til noe lag. Sundlo skrev til Oslo for å få hjelp til å organisere disse i lag. Organisasjonssekretær L'oranges svar bekrefter at man visste lite om situasjonen i Nordland.⁵⁸⁶ Sundlo oppga at medlemstallet var større enn 88 i hele fylket, og i Narvik mer enn 36. Selv om dette ikke var så mange, så skjedde det mye i Narvik, fortsatte Sundlo. Man hadde besøk av foredragsholdere om Forsvaret som «indirekte hjelper oss», slike som Trygve Gran, Anders Lange og generalmajor Erichsen. Erichsen var sjef for 6. divisjon i Harstad.⁵⁸⁷ Men Sundlo måtte medgi at han savnet partiavisen *Fritt Folk*. Avisen hadde på denne tiden store problemer med både å holde det gående med utgivelser og å nå fram punktlig til abonnentene.

Situasjonen var imidlertid ikke helsvart. Høsten 1936 hadde Sundlo rekruttert en talentfull fenrik i Svolvær som het Håkon Kyllingmark. Kyllingmark hadde på egen hånd dannet et partilag i Svolvær, med seks nye medlemmer.⁵⁸⁸ I et brev til fylkesfører Sundlo hadde Kyllingmark bedt om propagandamateriell og medlemskort. Sundlo ekspederte så forespørselen til Oslo, men uten at noe ble sendt derfra. Et halvt år senere skrev han igjen og maste. Ennå hadde ikke laget mottatt materiellet, slik at det kunne bli foretatt en ordnet innmeldelse. I mellomtiden hadde han fått brev fra føreren av laget, Kyllingmark, som fortalte at virksomheten hadde ligget noe nede fordi han selv var blitt utsatt for en ulykke, og senere var blitt beordret til et kurs i Oslo. Dette var forøvrigt en illustrasjon på hvor vanskelig det var å kombinere officersyrket med partiverv. Nå gikk Kyllingmark på speiderkurset i Hærens Flyvevåben på Kjeller. Sundlo opplyste til kontoret at Kyllingmark var fenrik i feltartilleriet og «er en pragtfull type. Hans mor er fra Island. Han er sine gode 6 fot, antar jeg, en lyshåret kjempe». Han anbefalte partikontoret straks å ta direkte kontakt med ham på Kjeller.

Generalsekretær Fuglesang ville gjerne gjøre dette. Partiet hadde lenge planlagt en egen fastlønt sekretærstilling for Nord-Norge, og dette kunne være anledningen til å få det på plass. Han skrev derfor til Sundlo og spurte om han trodde at Kyllingmark kunne ta en slik stilling og om han var en egnet foredragsholder: «Er han energisk og har han organisasjonstalent?» Sundlo svarte, pliktoppfyllende som alltid, at han var i gang med å undersøke om man kunne fordele kostnadene til en slik distriktssekretærstilling på hele fylkesorganisasjonen.⁵⁸⁹ Det måtte være mulig, men ikke med så høy godtgjørelse pr. måned som Fuglesang hadde foreslått i brevet. Om Kyllingmarks evner uttalte han seg bare positivt. Kyllingmark hadde gjort et meget fordelaktig inntrykk. Han «er meget energisk for

den sak han interesserer seg for» og ville sikkert ta stillingen hvis han kunne få ha den fra Svolve eller Kabelvåg. Kyllingmark ble i Oslo til sent på høsten. Det ser ikke ut til at det ble etablert noen slik stilling som distriktssekretær. Men Kyllingmark hadde i hvert fall framgang i sitt arbeid, for i 1938–39 var han kretsfører også for Svolve krets.⁵⁹⁰ Foruten Sundlo i Narvik finner vi bare en annen militær kretsleder i Nordland og Troms, nemlig major Daniel Jackwitz i Målselv. Mye av arbeidet i de nordligste fylkene hadde brutt sammen siden forrige brevkontakt med sentralen. I et brev til Fuglesang forklarte Sundlo det med at mange av medlemmene ikke holdt det ut etter at stortingsvalget i 1936, som de hadde hatt «altfor store forventninger til», hadde gitt dem «en slem dask».⁵⁹¹ Han var nå bekymret for situasjonen. Kommunevalget i Narvik gikk ikke bra. Liste hadde de fått stilt først «i 11. te time». Ikke var *Fritt Folk* sikret som ukeblad, og splittelsen i partiet opptok mange: «Vi er i en bølgedal over hele landet.» Borte var den resolute støtten til eksklusjonen av Hjort på foråret. Nå var Sundlo opptatt av om det kunne gli over til samarbeid igjen. Detaljene kjente man jo ikke så langt unna Oslo. Det eneste man visste var «at nasjonalsindede menn er i totterne paa hverandre».

Bekymringen hindret imidlertid ikke Sundlo i å fortsette strevet for partiet. Han var heller ikke den eneste militære fylkeslederen i 1938–39. I Finnmark var det kaptein og overrettsakfører Thor Bekeng som styrte. I Rogaland var det kaptein Severin Søndena og på Hedmark var det bonde og kaptein Oliver Møystad. I tillegg kommer selvfølgelig fylkeslederen for Stor-Oslo, som var Quisling selv. Fem av seksten fungerende fylkesledere var altså militære, noe som var en stor andel for en liten yrkesgruppe.⁵⁹² Av disse kom Søndena til å bli den eneste som brøt med partiet da krigen kom til Norge, slik som også Kyllingmark gjorde. Kyllingmark hadde vært i tjeneste som flyver i Finnmark under mobiliseringen der vinteren 1940, og ble sammen med sin flyavdeling satt inn i kampene mot tyskerne i Narvik-distriktet fra 11. april.⁵⁹³ Trolig var det krigsbegivenhetene som førte til at han brøt med NS. Etter innsats som flyver på Narvik-fronten, da han gjorde en stor innsats og endog med nød og neppe overlevde en nedskytning, ble Kyllingmark arrestert i mars 1941, mistenkt for å ha understøttet englandsflyktninger.⁵⁹⁴ Senere engasjerte han seg i Milorg og annen motstand og kom mot slutten av krigen med i den amerikanske sabotasje- og etterretningsorganisasjonen «Office of Strategic Services». Han er også den tidligere NS-offiseren som gjorde størst politisk karriere etter 1945.⁵⁹⁵

Kapittel 9

«MIN IDÉ VAR EN ANNEN»

Kjære Ola [...] Forresten sier jeg bare Heil og Sæl og leve Hitler! Jeg kan ikke faa uttrykt hvor begeistret jeg er, og over at bolschevikernes dødsfiende nu samler Europa under sit merke til kamp mot Satan. «Müncheneravtalen» er jo ret og slet det straalende bevis paa at Vestmagterne gaar sammen mot Sovjet, som ikke blev innbudt, men maatte staa utenfor paa gata og skule mot de oplyste vinduer hvor Hitler, «Musse», Chamberlein og Daladier sat og ordnet verdens gang. Det var straalende, kjære Ola. Stor-straalende! Det kommer ikke til aa bli skaalt saa mange «internasjonaler» her i landet mer, og det vil vise sig om de feige kujonene som er gaat inn i bolschevikpartiet for aa komme sig frem, har sat sine penger paa den gale hesten. Vi gaar nu mot en almindelig europeisk, og dermed ogsaa norsk reisning mot djevlskapet i Russland, og er det noe jeg gjerne skulde være med paa, var det å kommandere fyr nedgjennom ei gate som er svart av russerboscheviker [...]

Men jeg kommer tilbake til min ven Hitler. Herlig, herlig, herlig!! «Der rødmer dag over Borgen», den nasjonale idé vil nu faa ganske annerledes gode chanser end i de aar som er gaat og den bolschevikiske bevegelse her i landet vil paa smurte ski gaa lukt i helvete. Tra-la-la!!!! Heil og Sæl.

SUNDLO TIL FIVE, OKTOBER 1938⁵⁹⁶

I motsetning til hva man kunne ha ventet, førte vinterkrigen mellom Sovjet og Finland 1939–1940 til store vanskeligheter for NS. Disse vanskelighetene var politiske, fordi partiet av lojalitet til Hitler og hans ikke-angrepspakt med Sovjetunionen, offisielt ikke kunne kaste sin støtte inn på finsk side. Men derfor fikk disse politiske vanskelighetene også praktiske konsekvenser. Mange offiserer vendte seg nemlig bort fra NS. Partiet kom til å bli stadig mer isolert fra de militære, som var dets basis, og som nå ble selve kjernetroppen i støtten til Finland. Resultatet ble nok en politisk splittelse innad.

At kommunismen måtte fjernes med militær makt i Sovjetunionen, hadde vært en av hovedstolpene i det ideologiske byggverket til Folkereisingen og NS. Ut fra dette hadde partiet definert sin plass i verdenskrigens forspill. Men utviklingen i stormaktpolitikken hadde gått i to retninger: enten en storkoalisjon mellom sentralmaktene og de vestallierte mot Sovjetunionen, eller en allianse mot Tyskland. Det passet derfor utmerket inn i NS' framtidsvyer at de britisk-sovjetiske forhandlingene i Moskva i august 1939 om en militæravtale mot Tyskland gikk i vasken. Mens forhandlingene ennå pågikk, skrev en bekymret Prytz til Quisling at de britiske tilnærmelsene til Stalin var uforståelige: «Enda mer uforståelig er det at Det Britiske Rike vover å utsette sin popularitet i Norden for den fare som den britisk-russiske tilnærming representerer. Verst er det at Østersjøstatene og Skandinavia er kommen i faresonen i en ennu uhyggeligere grad enn de var før.»⁵⁹⁷ Prytz hadde innsett at forhandlingene fra britisk side ble drevet av hensyn til press fra den britiske arbeiderbevegelsen. Han beklaget selvfølgelig ikke at forhandlingene ble resultatløse. Men konsekvensen av dette, ikke-angrepsavtalen mellom Sovjet og Tyskland, innebar altså formidable politiske vanskeligheter for NS. Prytz forsto dette umiddelbart. Som partierer hadde han overvåket utviklingen i NS med stadig større bekymring, men uten å gripe inn. Nå var grensen nådd. Nå måtte han reagere.

Prytz' allianseplan

I NS' interne dokumenter og i partipressen ble det skrevet mye om den truende internasjonale situasjonen og faren for storkrig i 1938–39, forsåvidt også tidligere. Det gjaldt også i den øvrige pressen. Men det var en forskjell. Den liberale pressen og arbeiderpressen ble etter utbruddet av borgerkrigen i Spania i 1936 i stigende grad opptatt av faren fra Tyskland. Det var imidlertid bare kommunistavisene som entydig advarte mot Tyskland og som forsvarte den spanske republikken uten forbehold. Innad i Forsvaret førte utbruddet av borgerkrigen i Spania derimot til nye beredskapstiltak mot faren fra Sovjetunionen, inkludert nye overvåkingstiltak mot kommunistene, særlig i Nord-Norge. Dette ble ikke kjent gjennom regjeringspressen. NS-propagandaen på sin side hamret løs med sitt gamle fiendebilde, vel vitende om at de talte på vegne av mange i Forsvaret, som ikke kunne komme til orde på samme klare måte, verken i regjeringsorgan eller i andre aviser. Partiet skrev at landet var i stor og voksende fare for å bli okkupert av Sovjetunionen. Dette kommer også tydelig til uttrykk i korrespondansen mellom Prytz og Quisling.

Prytz og Quisling hadde brevvekslet helt siden 1921. Men etter at Prytz hadde flyttet til Storfosen i 1933, ble brevene den viktigste måten Prytz gjorde sin innflytelse gjeldende på. I slike brev gratulerte Prytz Quisling med utrenskningene i 1936–37. Quisling betrodde seg med bekymringer om Hvoslef og Munthe, som han så stadig mindre til. Prytz oppmuntret sin gamle venn med nøkterne kommentarer om årsakene til valgresultatene i 1933 og 1936. Quisling analyserte den økonomiske oppgangens betydning for valgnederlagene. Prytz anbefalte ham å få i gang det gamle prosjektet med nordisk samarbeid med søsterbevegelsene i nabolandene. Praktisk som alltid forsøkte Prytz dessuten å legge forholdene til rette ved hjelp av sine næringslivsvenner, slike som hoffjegermester Sehested og Thorry Kiær. Men det gikk også personlige betroelser mellom de to vennene. Prytz var den eneste i NS-ledelsen som var «dus» med Quisling i sine brev. Og vice versa, selv om de fortsatt titulerte hverandre respektfullt, som henholdsvis «herr statsråd» og «herr godseier». Da Quisling ble syk ved årsskiftet 1939/40, ga Prytz råd om nye medisiner som var kommet på markedet.

Sovjetfaren er en rød tråd i brevene deres. Men den britiske krigserklæringen 3. september 1939 etter angrepet på Polen endret med ett utsiktene. Den 5. oktober forsøkte Prytz å hjelpe Quisling med en analyse av det nye forholdet mellom Hitler og Stalin: «Den eneste forklaringen på fenomenet er vel det, at i storpolitikk må alle ha lov til i nogen grad å være opportunistier.»⁹⁸ Tyskland var åpenbart ute med en fredsføler overfor britene, mente han. Og han kunne ikke tenke seg at de ledende britiske politikerne hadde lyst på en flerårig krig. Britenes formål var å opprettholde den europeiske maktbalansen for å hindre at deres verdensmakt skulle gå til grunne. Dessuten ønsket de ikke å gi slipp på de koloniene de hadde bemektiget seg fra Tyskland etter Første verdenskrig.

Prytz trodde ikke disse koloniene i seg selv hadde så stor verdi for britene, men at det dreide seg mer om konsekvensene for det øvrige koloniriket, hvis de måtte gi slipp på dem. Han var slett ikke sikker på at tyskerne var så opptatt av disse koloniene, hvis de kunne bli kompensert på annen måte. Med dette var det som i økonomien, mente han, hvor konkurrerende storkonsern «ved hjelp av venner av begge parter» ofte kom til at den beste løsningen var en fusjon, for å få etablert et interessefelleskap og samarbeid «til nytte for alle parter». «At en sådan 'fusjon' av britiske og tyske interesser er den eneste løsning på konflikten mellom disse nærbeslektede stormakter, har jeg ment siden min tidligste ungdom», skrev han. Prytz minnet Quisling om at han hadde skrevet et exposé for ham

om dette temaet alt da denne var fersk statsråd i Kolstads regjering. Han sendte med en kopi av den gamle utredningen. Nå, da krigen var i gang, kunne det bli vanskelig for de to stormaktene å finne en brukbar «go between» for en fredsføler. Italienerne var da en mulighet. Men de hadde ikke noen god posisjon i England. De hadde dessuten mange egeninteresser på tvers av tysk politikk.

På dette grunnlaget la Prytz fram en plan for å få til en «fusjon», som han kalte det. Utgangspunktet kunne være å etablere et stornordisk samarbeid i form av en entente rundt Nordsjøen, hvor britene og tyskerne og et samlet Norden bestående av «Oslostatene» kunne samarbeide.⁵⁹⁹ Dette kunne skje i form av en valuta- og tollunion, med «Lebensraum» for både tyske og britiske interesser. Begge parter ville dermed få muligheten for å «erobre» den annen part innenfra. Og tyskerne ville få anledning til å skaffe seg alle sine råvarer innenfor det britiske koloniriket, mens Bank of England ville kunne få kontroll over «unionens samlede finanser» gjennom en myntunion.⁶⁰⁰ Prytz rådet Quisling til å ta et slikt forslag opp med den tyske charge d'affairs i Oslo umiddelbart. Selv stilte han seg også til disposisjon. Dette var viktigere enn alt annet. Han tilbød seg å reise både til England og Tyskland.

Var Prytz blitt stormannsgal? Trodde han virkelig at to livsfjerne fantaster fra lille Norge skulle kunne spille en slik internasjonal rolle? Mange har undret seg over en slik mangel på realisme, etter at dette forhandlingsutspillet ble avdekket under landssviksaken mot Quisling i 1945. Spørsmålet er imidlertid om ikke ettertiden har undervurdert utspillet. Quisling beviste nemlig i og for seg i de etterfølgende ukene at det faktisk var mulig å spille en internasjonal rolle, selv om det ikke skjedde slik Prytz hadde ønsket. Det var dessuten en rekke rasjonelle grunner til at Prytz kunne tenke slik han gjorde. For det første hadde Quislings internasjonale prestisje som Nansens medhjelper og statsråd. For det andre hadde Quisling hatt diplomatisk virke som militærattaché for britene i Moskva 1926–27. Og Prytz hadde selv lang erfaring med den internasjonale finansverden og hadde innflytelsesrike kontakter i City. Det er neppe tvil om at han hadde sittet i førersetet under de internasjonale finansoperasjoner i Sovjet under NEP-perioden.

I brevet minnet Prytz Quisling om at han var en nær venn av Sir Philip Lloyd-Greame Lord Swinton, som var tidligere luftfartsminister i Chamberlains regjering, en av de sentrale i Chamberlains krets. Hans «meninger om tyske problemer kjenner jeg ut og inn», skrev han til sin venn. Lord Swinton var så «protysk» som briter i hans stilling «overho-

det kan være og har tidligere vært inne på en ordning av problemene i den retning som jeg også har drevet med». Også med Lloyd-George mente Prytz at han ville kunne få en konferanse. De hadde vært bekjente siden Genova-konferansen i 1922. Så Prytz mente at han selv var mannen som kunne få reist et slikt forslag i England. Han hadde den rette innstillingen for en slik misjon «idet jeg følelsesmessig på grund av min britiske opdragelse og den kontakt jeg har hatt med briterne gjennom hele mitt liv, er tvers igjennom 'probritisk' og idet jeg fornuftsmessig ikke kan annet enn også å være tvers gjennom 'protysk'». Prytz håpet at Quisling ville være enig i at dette hastet. Han avsluttet med at han kunne sette seg på flyet umiddelbart, først til Tyskland og så til London.

Som tidligere virket Prytz' innspill forløsende på Quisling. Siden 1937 hadde partiføreren stanget hodet mot veggen, og sett en rekke av partiets talentfulle hoder snu seg en annen vei eller skli nokså ubemerket ut av bevegelsen. De opprivende indre konfliktene hadde også slitt på ham. Selv om Prytz hadde gratulert Quisling med utrenskningen av Wiesener, Vedeler, Hjort og den unge *Ragnarok*-falanksen, tydet det faktum at han hadde holdt seg unna disse hendingene, på at han likevel ikke hadde likt det som hadde foregått. Hvoslef, Munthe, Hansson og Nordlie så Quisling ikke mye til. Han hadde nok tenkt på om de to siste i det stille hadde tatt farvel med partiet. Motgangen hadde gjort Quisling sliten. Det var ikke mye igjen av den dynamiske personligheten fra 1932 i fotografiene av ham fra 1938–39. Men nå, som om det plutselig klarnet opp for ham, fikk han kampgløden tilbake.

Igjen ble Quisling hyperaktiv. Uten å ta seg tid til å analysere nyansene i brevet fra Prytz kom det for ham at det var i London problemene lå. Det var der man måtte overbevise. Og for å legge ekstra tyngde bak kunne det vel ikke skade at en henvendelse dit burde offentliggjøres for all verden, i Fridtjof Nansens ånd? Quisling trakk imidlertid ikke denne konklusjonen helt på egen hånd. Da han konsiperte det berømmelige telegrammet til Storbritannias statsminister, Neville Chamberlain, som ble sendt 11. oktober 1939, hadde han først hatt besøk av NS' rådsmedlem dr. Hermann Harris Aall, som var kommet til Oslo noen dager tidligere. Folkeretts-eksperten Aall var blitt en viktig mann i NS etter at Hjort var borte. Quisling visste at Aall i et års tid hadde hatt gode forbindelser i Tyskland, og at han stadig oppholdt seg i Berlin. I juni 1939 hadde Quisling nemlig selv besøkt Berlin og med egne øyne sett at Aall var som forvandlet fra å være en nokså tørr teoretiker til å ha gått inn i en ny rolle som politisk aktør med mengder av kontakter i verdensbyen. Besøket da var faktisk kommet i

stand på initiativ fra Aall. I Berlin hadde Quisling truffet en rekke viktige personer, som den tysk-norske forretningsmannen Albert Hagelin, en sympatisk norskentusiastisk representant for nazipartiets utenrikskontor som het Hans Wilhelm Scheidt, dennes sjef, Alfred Rosenberg, og en rekke andre notabiliteter. Overalt var det Aall som hadde hatt regien. Han hadde åpenbart vært en slags døråpner mens han hadde dratt den norske føreren rundt.

De to satte seg ned med telegramteksten. Aall foreslo endringer, som Quisling fulgte.⁶⁰¹ Telegrammet var formet som en personlig erklæring fra Quisling. «Som ansvarlig for britiske interesser i Sovjet i 1927–29», ville han erklære på vegne av nesten alle i de nordiske land at «den brodermorderiske krig mellom Storbritannia og Tyskland til fordel for bolsjevismen, føles spesielt tragisk i våre land som har så nært slektskap med både Storbritannia og Tyskland». Så roste han Chamberlain for München-erklæringen om «fred i vår tid» fra 30. september 1938, og fortsatte med at dette nå bare kunne skje ved at Storbritannia tok initiativ til en europeisk føderasjon, på samme måte som Amerika, Sør-Afrika og Australia. I tråd med dette anmodet han om at den britiske regjering måtte foreslå at hver europeiske stat valgte representanter til en konferanse som kunne forberede oppstarten av «Commonwealth of European Nations» for å bringe «Europe back to peace and reason». Quisling undertegnet som tidligere forsvarsminister. Og den 14. oktober sto telegrammet gjengitt i *Fritt Folk*.⁶⁰²

Først deretter skrev Quisling et svar til Prytz.⁶⁰³ At telegrammet gikk ut på noe helt annet enn det Prytz hadde foreslått, forklarte han med at det var det eneste han kunne gjøre i øyeblikket. Den stornordiske planen måtte utvides til et europeisk samarbeid som samlet alle mot Sovjet. Frankrike måtte for eksempel uttrykkelig med, fordi landet var alliert med England.⁶⁰⁴ De videre skritt ville han diskutere i Oslo, skrev han. Han ba Prytz om å komme, og i mellomtiden om å skrive til Lord Swinton. Lloyd-George var han mer skeptisk til å trekke inn, fordi Chamberlain kunne misforstå det som et ledd i Lloyd-Georges opposisjonsplaner i parlamentet.

Prytz ble sjokkert da han fikk brevet. Han innså med en gang at Quisling trolig hadde torpedert hele planen. Samme dag som det famøse telegrammet sto på trykk i *Fritt Folk*, svarte han, overbærende og vennlig som alltid, men også irettesettende, som en skolemester til en tankeløs elev.⁶⁰⁵ Han var ikke sikker, skrev han, men offentliggjøringen kunne oppfattes på engelsk hold som et innenrikspolitisk utspill. «Min idé med mitt brev

til dig var en annen enn den aksjon som brevet utløste,» poengterte han. Han hadde fulgt så godt med i utenrikspolitiske spørsmål og internasjonal økonomi at han når som helst var beredt til å ta en diskusjon «med den forhenværende champagneagent som nu er tysk utenriksminister og forsåvidt også med herrerne Hitler, Chamberlain og Halifax», fortsatte han. Og internasjonale avtaler hadde han vært med på å få i stand flere ganger, og mente at han hadde forutsetninger for det også nå «hvis noget sådant i det hele taget er mulig». Men en slik aksjon i England var uten noen mulighet til å nå fram hvis ikke Tyskland på forhånd var villig til å fornye flåteavtalen med England, frafalle sitt krav om kolonier og tillate England å få innflytelse på «mellomeuropeiske finanser». Fordi Frankrike i konflikten med Tyskland var en ren britisk vasallstat, var det ikke nødvendig å inkludere det landet annet enn i det formelle. Å komme til London uten å ha med seg tyske innrømmelser i lommen og uten å være bemyndiget av tyskerne var «helt håpløst [...] på forhånd dødsdømt». Og denne irettesettelsen av Quisling finslipte Prytz i siste setning: «Der som du mener du behersker de momenter som er nødvendige for å kunne ta saken op med den tyske charge d'affairs, synes jeg du skulde gjøre det straks.» Og i så fall ville han selv gjerne komme til Oslo for å diskutere. Hvis Quisling altså ønsket det.

Quisling gjorde denne gangen som Prytz ba om. Han fikk avtalt et møte med von Neuhaus i den tyske legasjonen. Møtet ble avholdt uten Prytz. Men deretter oppsto et annet problem. Under den påfølgende samtalen med Quisling 26. oktober fattet von Neuhaus tilsynelatende ikke poenget. Quisling maktet rett og slett ikke å tydeliggjøre hva det dreide seg om, på tross av at han overrakte von Neuhaus både telegrammet til Chamberlain og et allianseforslag. Ingen av dokumentene ble videre innberettet da von Neuhaus rapporterte om samtalen til Auswärtiges Amt i Berlin.⁶⁰⁶ Dette var ikke av mangel på interesse for Quisling og NS. Den tyske legasjonen hadde understøttet *Fritt Folk* med 10 000 kroner under valgkampen i 1936, og høsten 1939 tilfløt et fast månedlig beløp avisen. Von Neuhaus hadde hatt en samtale med Quisling om pengestøtte senest i august. Men legasjonen spilte på flere hester. De betalte også jevnlig til det konkurrerende *Norsk Folkeblad*. Uansett grunn, det ser ut som at von Neuhaus ignorerte budskapet. Quisling på sin side var derimot overbevist om at fredsinnpillet nå ville bli formidlet til Berlin med von Neuhaus' anbefaling.

Etter Quislings møte med von Neuhaus kom Prytz så til Oslo. Quisling hadde bedt ham komme for å konferere om fortsettelsen. Prytz hadde

med seg et utkast til en våpenstillstandsavtale, som de to diskuterte i de følgende dagene, inntil Quisling om lag 1. november hadde klar et dokument de begge var enige om.⁶⁰⁷ Dette dokumentet gikk lenger enn Prytz' i føderativ retning, men kortere enn det Quisling ville. I realiteten var det en allianseplan. Hovedsaken var å smi en front mot Sovjet. Imens ventet Prytz og Quisling forgjeves på en reaksjon fra Berlin. Men derfra kom ikke noe. Prytz reiste så hjem.

Neuhaus' innberetning av samtalen med Quisling førte likevel til noe. Den ble nemlig indirekte med på å bane veien for Quislings sensasjonelle samtaler med Hitler 15. og 17. desember 1939. Likevel var det Aall som var den som fikk i stand også denne reisen og dermed sørget for at disse samtalerne ble mulige. Etter å ha hjulpet til med telegrammet til Chamberlain og utformingen av allianseforslaget hadde Aall reist til Berlin. I de følgende dagene skrev og telegraferte han flere ganger for å få Quisling til Berlin «straks». Og så reiste Quisling, en reise som vi vet først endte med samtaler med leder av NSDAPs utenrikspolitiske kontor, Alfred Rosenberg, og øverstkommanderende for den tyske marinen, storadmiral Erich Raeder, den 11. desember, og deretter med Hitler, den 15. og 17. desember. Etter det vi har kunnskap om, kom imidlertid Quisling i det hele tatt ikke så langt at han fikk tatt opp planen til Prytz på noen av disse møtene.

Quisling møter Hitler

Hva var Quislings budskap til Rosenberg og Raeder i desember 1939? Aktiviteten i Berlin i disse dagene er inngående analysert av historikerne Magne Skodvin og Hans-Dietrich Looch.⁶⁰⁸ Overfor Rosenberg skal Quisling ha advart mot en stadig sterkere engelsk innflytelse i Norge, som NS ikke ville la skje upåaktet. Han foreslo at Tyskland måtte forberede landgang etter ønske fra en ny norsk regjering. Måten Rosenberg nedtegnet dette på, forutsatte at dette var et gammelt forslag, som Quisling allerede hadde tatt opp med ham tidligere. Det hadde skjedd under Quislings besøk hos ham i Berlin i juni 1939.⁶⁰⁹ Overfor Raeder advarte Quisling mot Sovjetunionen og mente at den norske regjering hadde inngått en hemmelig avtale med England om at hvis Norge kom i krig med en «stormakt», skulle England gjøre landgang.⁶¹⁰ Bruken av ordet «stormakt» var ikke tilfeldig. Det var Sovjet Quisling hadde i tankene. Den norske interessen for England var nemlig motivert av frykten for en utviding av den russiske innflytelsen over Norge. Senere samme dag orienterte Raeder militære ledere i Overkommandoen om at Quisling

var beredt til å ta makten og til å invitere til tysk besettelse og til å samarbeide om militære forberedelser med Wehrmacht.⁶¹¹ I løpet av denne og påfølgende dag engasjerte både Rosenberg og Raeder seg for at Hitler måtte ta imot Quisling. Resultatet kjenner vi. Det ble ikke bare ett, men to møter med Hitler.

Vi har ingen helt sikre opplysninger som kan fortelle hva som ble sagt på disse to møtene.⁶¹² To av dem som var til stede, Quisling og Scheidt, har imidlertid bidratt med noe etter krigen.⁶¹³ Ifølge de kildene som foreligger holdt Hitler begge dager lange foredrag hvor hovedlinjen var at Tyskland var best tjent med norsk nøytralitet. Kildene er også samstemte om at det til grunn for denne analysen forelå et innspill fra den tyske marineledelsen som var bekymret for muligheten av alliert landgang i Norge. Marinen kunne ikke helt se bort fra at Tyskland måtte gripe inn. Dette kunne skje enten gjennom en «politisk aksjon» eller en ren militær invasjon. Det første alternativet hadde støtte fra Rosenbergs kontor, som hadde hatt kontakt med Quisling siden juni. En «politisk aksjon» kunne gjennomføres ved en bredt anlagt oppbygging av NS og Quisling.

Hva Quisling sa, vet vi strengt tatt lite om. Men det lille vi vet tyder på at han var mest opptatt av om tyske tropper kunne assistere et statskupp utført av NS, og eventuelt hvordan det kunne skje. Rosenberg beskrev dette slik: «Q. fremsatte enda en gang det konkrete forslag å forberede en tysk landgang etter anmodning av en ny regjering som skulle kjempe seg frem.» Da Quisling ga seg på hjemvei 20. desember, noterte Rosenberg: «Quisling og Hagelin var her for å si adjø. Alle de praktiske detaljer for den politiske aksjon i D. og N. ble drøftet. Nødvendigheten av den strengeste hemmeligholdelse, sending av personer for opplæring, forholdet til kongen, hvordan de forskjellige stillinger i regjeringen skulle utnyttes [...] Quisling takket meg hjertelig for min avgjørende hjelp og min øyeblikkelige forståelse av hele saken.»⁶¹⁴ Og han fortsatte: «Vi trykket hverandre i hånden og kommer vel først til å se hverandre igjen når aksjonen er lykkes og Norges ministerpresident heter Quisling.»⁶¹⁵ Hans Fredrik Dahl legger vekt på at Quisling selv oppfattet møtet 17. desember som et historisk øyeblikk, det største i hans liv. «Nå plutselig, i det avgjørende øyeblikk, får vi hjelp,» skal han ha sagt til Scheidt etter møtet. I sin 7. sans satte han tre kraftige kryss og skrev: «Avgj(ørelsen).»⁶¹⁶

Men hva hadde Hitler egentlig lovet? Var det inngått en avtale med Quisling om at Tyskland skulle komme en norsk kuppetregjering til hjelp? Quislings aktiviteter senere fram til 9. april og ikke minst på denne dagen tyder på at han la til grunn at Hitler faktisk hadde gitt bindende løfter.

Blant historikerne, og kanskje klarest hos Skodvin og den franske historikeren Francois Kersaudy, er det imidlertid enighet om at Hitler verken hadde gitt noe løfte eller inngått noen avtale.⁶¹⁷ Han hadde bare satt i gang en prosess, hvorav den norske føreren var en av flere aktører. Rosenbergs kontor, det tyske utenriksdepartementet, Krigsmarinen og Wehrmachts overkommando hadde alle sine interesser å ivareta. Dette faller tilsynelatende også på sin urimelighet. Hitler verken kunne eller ville binde seg opp til så avgjørende beslutninger med en nokså betydningsløs norsk nazileder. Til og med Rosenberg, som meget aktivt satset på Quisling, var helt klar da han ble spurt om dette i Nürnberg i 1945: «Jeg tror ikke Føreren lovet noe som helst til Quisling.»⁶¹⁸

Det bildet vi til nå har fått er altså at Quislings forslag til plan om et politisk kupp aldri ble godtatt av Hitler. I stedet iverksatte Hitler et militær planprosjekt underlagt general Nicolaus von Falkenhorst, som skulle avholde seg fra enhver befatning med politikk. Det politiske tok Hitler selv hånd om. Hans politiske plan var krystallklar: Man skulle tvinge den norske regjering til å avfinne seg med en fredelig besettelse, man skulle respektere offiserenes æresfølelse og man skulle sørge for at kongen ikke flyktet, slik at en ny regjering kunne utnevnes hvis regjeringen likevel skapte vanskeligheter. Verken i den militære eller i den politiske planen var det noen plass for Quisling. Dette er en oppfatning som står i strid med det som framkom under straffesaken mot Quisling og det som ble den historiske fasiten i Undersøkelleskommisjonen av 1945, hvor historikerene Arne Bergsgård og Sverre Steen førte de sentrale tekstene i pennen. Der framsto den norske føreren som en nær samarbeidspartner med Hitler under forberedelsene til angrepet, og Quislings statskupp 9. april ble nærmest ansett som regissert av Hitler.

Hva av dette er riktig? Er det mulig at Hitler likevel hadde i bakhånd en tredje, mer overordnet plan som likevel inkluderte den norske partiføreren? Det er betegnende hvor viktig Quisling var for Hitler i april dagene. Ja, under hele krigstiden var det et nært forhold mellom de to, et forhold som må stamme fra møtene i Berlin i desember 1939. Det kan heller ikke være tvil om at Quisling og Norge spilte en spesiell rolle i den tyske naziførers tankeverden. Noe av dette kan tilskrives forestillingen om den supergermanske befolkningen i nord, som den senere sterke prioriteringen av SS-Lebensborns utbygging i Norge også vitner om. Men noe må sannsynligvis også tilskrives et mer personlig forhold mellom de to. Hitler lot aldri senere Quisling falle, tross massiv kritikk fra andre tyske myndigheter og rivaler i Norge. Vi skal senere komme tilbake til at Quisling også

beviselig ble involvert i de militære forberedelsene til angrepet 9. april, i alle fall i minst ett tilfelle direkte på ordre fra Hitler.

Det finnes et indisium for at Hitler kan ha hatt en tredje, overordnet plan som faktisk inkluderte Quisling. Den tyske propagandaministeren, Joseph Goebbels, som selv var skeptisk til Quisling, skrev nemlig følgende i sin dagbok 11. april 1940: «Beim Führer [...] In Oslo Regierung zurückgetreten. Unser Mittelsmann kommt ans Ruder. Ruft zu Order und Ruhe auf.»⁶¹⁹ Den mektige ministeren skrev altså her at Hitler hadde fortalt ham at Quisling var «vår mellommann». Implisitt uttrykte Goebbels med dette også at han ikke hadde vært informert på forhånd om planleggingen, og at han derfor egentlig var sjokkert. Det bekreftes av at hans meget omfattende og detaljerte dagboksnotedtegnelser fra tiden under hele planleggingsfasen for «Weserübung», ikke inneholder noe som indikerer at han kjente til hva som foregikk. Det er selvfølgelig en mulighet for at han kjente til disse hemmelighetene, men at hans lojalitet og frykt for diskresjonsbrudd forbød han å skrive noe om det. Dette rimer imidlertid ikke med det han skrev tre dager senere, denne gang som for å forklare det uforklarte: «Beim Führer. Vidkun Quisling war bei ihm.» Altså, Hitler hadde igjen lettet på sløret og fortalt Goebbels at Quisling, «vår mellommann» hadde vært hos ham, og igjen, underforstått, avtalt det hele. Den 18. april skrev Goebbels igjen: «Der Führer hält noch immer zu Quisling. Ich bin da nicht seiner Meinung. Er gilt in seinem lande als Verräter. Ohne ihn wären wir, glaube ich, viel weiter.» Hitler holdt «noch immer zu», altså *fortsatt* på Quisling. Disse innførslene gjort av en så sentral person i det tredje riket, som Goebbels, kan ikke tolkes annerledes enn at Goebbels må ha ment at Hitler hadde hatt en plan med Quisling. Det veier tungt.

Det som i hvert fall er sikkert, er at samtalene i Berlin i desember 1939 ga støtet til at Hitler satte i gang «Studie Nord», en forstudie utført av en spesialgruppe under Wehrmachts overkommando, som senere etter Altmark-affæren 16. februar 1940 ble utvidet til den spesialstaben som utarbeidet den egentlige invasjonsplanen, «Weserübung». Det som også er sikkert er at Quisling reiste hjem fra Tyskland i visshet om at Hitler nå gikk inn for en tysk militær aksjon for å besette Norge i kjølvannet av et NS-statskupp. Som generalstabsoffiser var han selvfølgelig klar over at skulle en tysk militær aksjon kunne iverksettes innen rimelig kort tid etter anmodning av en ny regjering, så måtte planene for det foreligge i detalj i god tid før en slik regjering kom i stand. Fra da av og fram til 9. april ble Quislings opptreden og politiske uttalelser sterkt preget av denne vissheten om hva som skulle skje. Hans del av planen var å iverksette statskup-

pet. Visse deler av de militære forberedelsene var han åpenbart klar over at han måtte medvirke i. Men det er ingen grunn til å anta at han forestilte seg at en slik innkalt besettelse skulle foregå på noen annen måte enn som en fredelig innmarsj.

Hvorfor fulgte ikke Quisling heller opp Prytz' plan om en tysk-britisk allianse i Berlin? En forklaring kan være at Quisling rett og slett ble så overveldet av den tillit som ble vist ham da han ble tatt imot av selveste Hitler, at han ikke maktet å reise noe som ikke så ut til å være på Hitlers agenda for møtene. Hitlers lange foredrag kan ha virket for overveldende. Quisling kan ha følt at det vellykkede Polen-felttoget hadde gjort en tysk-britisk allianse uaktuell, i alle fall på kort sikt. Stemningen i rikskanselliet var på denne tiden sikkert ganske temmelig euforisk. Seiersstemningen etter Polen-felttoget var allestedsnærværende. Tysklands erkefiende, Sovjetunionen, hadde fått hendene fulle med vinterkrigen i Finland, som hadde startet 30. november. Dem trengte man derfor ikke å bekymre seg for en tid framover. Og akkurat i dagene for Quislings besøk var krigen mot britene inne i en dramatisk utvikling, etter en nærmest wagnersk heltetragedie, som utspilte seg på den andre siden av jordkloden. Det tyske lommeflåskipet «Admiral Graf Spee» ble senket av overlegne britiske flåtestyrker utenfor La Plata-floden og skipssjefen hadde skutt seg for ikke å bli tatt til fange.⁶²⁰

Vi må anta at Quisling klokkelig søkte seg over til plan B da han forsto hvordan situasjonen nå var, i stedet for å vrake sin prestisje på et tapt prosjekt. Dette må i og for seg ha vært lett for ham. Det var også en slik linje Aall hadde rådet ham til å følge før innspillet til Prytz kom. Hvis NS ville måtte velge mellom stormaktene, så måtte man velge Tyskland. Mange i partiet hadde lenge ønsket det slik, ikke bare Aall. Og på tross av advarslene mot for tette forbindelser til Tyskland, som også fantes innad i NS, hadde jo Quisling innsett at det var nødvendig med en gradvis tilnærming til giganten i sør. Han hadde tenkt i samme baner i 1934. Senere hadde NS hatt en kort flørt med Mussolini. Kontaktene utad hadde blitt færre mens partioppgjøret i NS pågått i 1936 og 1937. Men i 1938 hadde det snudd, på tross av både Krystallnatten og Anschluss. Den 20. april 1939 sendte Quisling et panegyrisk gratulasjonstelegram til Hitlers 50-årsdag. Det markerte definitivt et skifte.

Mange i partiet ønsket en tilnærming. Blant disse sto Aall i en særstilling. Han hadde høy prestisje med sine to doktorgrader. Han var også medlem av NS' råd. Han hørte til blant Quislings nærmeste rådgivere og hadde siden 1937 arbeidet målbevisst for nettopp en slik tilnærming.

Våren 1938 hadde han lagt fram en plan for føreren om hvordan partiets strategi måtte legges opp i alle detaljer som ledd i en tysk «angrepskrig» mot Sovjetunionen.⁶²¹ Planen gjaldt såvel utenrikspolitikk, annen propaganda, partiets ledelse, partiforbindelser, partipresse og dagsavisplaner for *Fritt Folk*. Nøkkelmekanismen her var at Tyskland måtte finansiere pressen, fortrinnsvis via sine kommersielle interesser med Norge. Aall hadde siden 1937 hatt gode tyske forbindelser. Dette hadde startet med at han hadde engasjert seg for å få opprettet et norsk–tysk handelskammer.

Det var trolig Aall som hadde overtalt Quisling til å sende telegram til den tyske førerens bursdag. Selv var han allerede innbudt til feiringen i Berlin, ikke Quisling. Under oppholdet hadde han blitt oppvartet av offiserer fra den tyske militære etterretningstjenesten Abwehr, som i noen tid hadde søkt etter en egnet skandinavisk intellektuell til å lede en av sine betydningfulle utenlandsoperasjoner. De hadde lagt kortene på bordet for ham. Aall hadde sagt seg villig til å medvirke. Fordi han ikke hadde hatt noen akademisk stilling, var han lett å disponere for majorene Theo von Hippel, alias «Prinz von Hohenstein», og Walther de Laporte, alias «de la Roche», som kom til å være hans føringsoffiserer fram til invasjonen av Norge. De ba ham om å overta ledelsen for en nystartet, filantropisk bevegelse som Abwehr hadde tatt initiativ til, som de hadde gitt navnet «socialindividualismen». «Von Hohenstein» hadde latt utarbeide et teoretisk grunnlag for bevegelsen, som dreide seg om forsoning mellom statskapitalisme og privatkapitalisme. «Socialindividualismen» skulle henvende seg til intellektuelle med tanker om at individet var bedre egnet til å ivareta sine åndelige og økonomiske interesser enn det offentlige, bakt inn i velferdsfilosofi og tidens rasistiske forestillinger.

At det hele var et dekke for en etterretningsoperasjon, forhindret ikke at disse tankene var interessante for en mann som Aall. Som i all vellykket «svart propaganda» var det både noe reelt og noe fiktivt bak prosjektet. Bevegelsen distribuerte store mengder filosofisk anlagte trykksaker fra et kontor som Abwehr hadde etablert i Berlin, helt adskilt fra OKWs øvrige etablissementer. Her regjerte «von Hohenstein» og «de la Roche» som initiativtakere i spissen for en stab med kontorpersonale og trykkingsutstyr. For å spre bevegelsen på troverdig vis kunne Abwehr etablere kontakt med interesserte intellektuelle også langt utenfor nazistiske miljøer, i visshet om at virksomheten ga et rimelig ideologisk dekke for vedkommendes selvbilde og status, uten å bli assosiert med ren agentvirksomhet for Abwehr. At utbrederne av bevegelsen også skulle være agenter for Abwehr lå eksplisitt til grunn. Aall selv var fullstendig klar over at han arbeidet

for Abwehr og dermed for OKW.⁶²² Han ble bedt om å være «president» for bevegelsen og om å bidra til å videreutvikle ideologien med filosofiske utredninger. Men han ble også fortalt at fordi bevegelsen og Abwehrs involvering i den ikke var godkjent av tyske myndigheter, måtte det hele skje med en viss diskresjon.

For Aall ga rekrutteringen løsninger på flere plan. Det ga ham forankring i noe han trodde på og lenge hadde arbeidet for, det ga ham intellektuell anerkjennelse, innflytelse og autoritet, og ikke minst stabil inntekt til en livsførsel han mente han hadde krav på. Ja, til og med meritterende akademisk produksjon ble skaffet ham.⁶²³ Med «socialindividualismen» som dekkvirksomhet og med dekknavnet «dr. Alvaz», ble han i første omgang utstyrt med hele 90 000 kroner i engelsk valuta og installert i i Malmö. Senere fulgte mer penger. Herfra, på passe avstand fra Nordens hovedsteder, skulle han drive etterretning, diskré påvirkningsvirksomhet og knytte forbindelser for Abwehr, men først og fremst drive «clearing» av agenter som under dekke av å være representanter for «socialindividualismen» skulle plasseres i utlandet, særlig i USA.⁶²⁴ Malmö lå sentralt til for kommunikasjon mellom de nordiske land og hadde direkte fergeforbindelse med Sassnitz. I Malmö var han dessuten forholdsvis ukjent.

Fra Malmö sørget Aall umiddelbart for nær kontakt med Quisling via brev og med hyppige reiser til Oslo. Fra og med juli 1939 overførte han månedlig penger til Quisling og til Abwehrs agenter i USA. Spionkontoret i Malmö var ingen liten og ubetydelig affære. På det meste betjente Aall herfra over 700 agenter med betydelige pengesummer, beskjeder og rapporter til og fra Abwehrs kontor for dette formålet i Berlin. Alt foregikk under dekke av og som ledd i utbredelsen av «socialindividualismen».⁶²⁵

Det var i denne nye rollen at Aall dukket opp i Oslo i oktober 1939 som rådgiver for Quisling. Og trolig var det også han som foreslo å publisere telegrammet til Chamberlain i *Fritt Folk*, som vi har sett at Prytz reagerte så sterkt mot. Selv om Abwehr holdt seg unna utenrikspolitikk, ønsket de naturlig nok at Aall skulle påvirke Prytz' forslag i tyskvennlig retning. Aall konfererte hele tiden med sine oppdragsgivere via telegrammer og brev. Abwehrs interesse for NS-føreren var motivert av interesse for Norges økende betydning og behovet for alle typer kunnskaper av betydning for Tysklands militære stilling. En tidligere forsvarsminister var en interessant kontakt. En av Aalls første oppgaver var derfor å få Quisling til Berlin.

Også her falt Aalls egne vurderinger sammen med Abwehrs. Allerede i mai 1939 hadde han oppmuntret Quisling til å bedre kontakten med

Berlin. Det var ingen lett oppgave for Quisling å bli ledet til topps gjennom det uoversiktelige nazistiske lederhierarkiet. Det var Abwehr som la forholdene til rette for at han fikk en første introduksjon i de rette sirkler under oppholdet der i juni 1939. Reisen ble betalt av Abwehr, mens Aall sto for invitasjon og introduksjon for de Laporte.

En av Aalls genistreker var å få satt i sving den norske forretningsmannen Albert Hagelin, som drev stort i Dresden. Hagelin var litt av en verdensmann med mange forbindelser. Trolig hadde Abwehr blitt oppmerksom på ham gjennom det norsk-tyske miljøet i Berlin, som de hadde god kontakt med. Hagelin var en energisk tilhenger av et nærmere samarbeid med tyskerne. Han hadde innledet et nært samarbeid med Rosenbergs kontor i forbindelse med Quislings besøk i juni. Ikke minst hans deltakelse på møtene med Rosenberg og Raeder i desember må ha påvirket Quisling til å legge vekk planen til Prytz.

Hagelin var kreativ som forretningsmann. Ett av hans mange prosjekter var å forsøke å selge tyske luftvernkanoner til Norge. Gjennom det hadde han skaffet seg kontakt til Reichschmarshall Hermann Göring, sjefen for Luftwaffe.⁶²⁶ Dette ble nyttig da Aall senere ba ham om hjelp til å skaffe penger til *Fritt Folk*, slik at avisen kunne bli en dagsavis. Hagelin brukte da sine kontakter i Luftwaffe, som skaffet pengene. Et annet prosjekt var å sette Quisling i kontakt med partiapparatet til det tyske nazipartiet NSDAP under oppholdet i Berlin i juni 1939. Det var Hagelin og de Laporte som fikk ordnet det slik at Quisling fikk treffe lederen av partiets utenriksavdeling, Alfred Rosenberg, og dennes kontorsjef, Hans Wilhelm Scheidt, og andre aktører med interesse for Norge under oppholdet.

Prytz hadde advart mot å satse ensidig på dagsavisprosjektet med *Fritt Folk*. Hans linje var å satse på etablerte aviser, som man hadde lyktes så godt med i 1931–33, med *Tidens Tegn*. Hans alternativ nå var å forsøke med *Dagsposten* i Trondheim, hvor redaktøren sympatiserte med NS. Aall, derimot, ønsket penger utenfra og kunne friste med utsiktene til å få et tyskvennlig talerør i den norske hovedstaden. Noe direkte politisk resultat kom det ellers ikke ut av Quislings reise i juni 1939. Men å knytte kontaktene var en start. Hvor inngående Quisling forsto hvem som var Aalls oppdragsgivere vet vi egentlig ikke, men han kunne vel vanskelig ha unngått å registrere hvem som var hans verter i Berlin i juni, mennesker som oppvartet ham personlig.

Det falt seg nå slik at det ble arrangert en tysk bok- og kulturutstilling i Oslo 28. november, nettopp mens Quisling gikk og ventet forgjeves på

svar fra von Neuhaus' kontakter i Berlin. Quisling sto på invitasjonslisten. Her traff han den nye tyske sendemannen dr. Curt Bräuer og, enda mer interessant, dr. Ulrich Noack, en historiker med litt uklare uformelle oppdrag og status ikke ulik Aalls. Noack var kontaktsøkende og oppnådde respons hos Quisling etter en første samtale. I de etterfølgende dagene i Oslo benyttet han samtalene til inngående å sette seg inn i Quislings og NS' stilling. Quisling orienterte da om hans og Prytz' allianseforslag.

Det var nå, beilelig nok, at det dumpet en ny invitasjon til Berlin ned i Quislings postkasse. Invitasjonen var formidlet av Aall, og opphavsmannen var igjen «von Hohenstein». Etter diskusjoner med Aall hadde denne besluttet å tilby Quisling å gjøre ham til representant for «socialindividualismen» i Norden. Han skulle stilles 15 000 kroner i utsikt for dette vervet.⁶²⁷ Noack oppmuntret ham til å reise og til å ledsage ham i Berlin. Quisling var nå åpenbart i hendene på drevne konspiratører. Han lot seg til og med overtale til å reise i hemmelighet. Visumsøknaden ble behandlet i rekordfart. Den 9. desember satt han på toget sørover. Det ser ikke ut til at noen i NS var orientert, ikke engang Prytz. Og rådsmøtet i partiledelsen, som var innkalt til 10. desember, måtte avlyses. I Berlin ventet Aall. Fra Dresden kom altså også Hagelin.

På Storfosen satt Prytz uvitende om Aalls aktiviteter mellom Oslo og Berlin og møtene med Noack i månedsskiftet. Etersom tiden gikk uten at han hørte noe fra Quisling ble han mer og mer bekymret. Han ringte til partikontoret i Oslo. Men der visste ingen hvor Quisling var. Så ringte han til Quislings kone. Men hun opplyste bare at mannen var bortreist. Da reiste Prytz sporenstreks til Oslo. Hvem han snakket med, vet vi ikke. Det er nærliggende å tro at han forsto at Quisling måtte ha reist til Tyskland.⁶²⁸ Men hvorfor var ikke *han* blitt informert? Prytz må ha blitt mistenksom. Vi må regne med at han på forhånd var irritert over at vennen hadde latt henvendelsen til Chamberlain offentliggjøre i *Fritt Folk*. Det var ikke på den måten man kom med følsomme diplomatiske innspill. Det var snarere måten å torpedere slike på. Kanskje forsto han allerede da at prosjektet med allianseplanen var dødfødt. Skuffet og utålmodig reiste han hjem, etter å ha ventet på tegn fra Quisling et par dager i Oslo.

I et åpenhjertig brev til den svenske major Anders Nordström 14. november, samme dag som telegrammet til Chamberlain sto på trykk, hadde Prytz spådd at hvis finnene i de pågående forhandlingene med russerne aksepterte en ydmykende fred så ville Sverige og Norge få en kort galgenfrist.⁶²⁹ Og hvis de heller tok krigen, kom de til å bli valset ned av overmakten, og dermed ville Sverige og Norge stå for tur:

Under en krig mellom Tyskland og det Britiske Rike har Russland så frie hender som det aldri har hatt. Og det kan ikke tenkes at Russland ikke vil benytte en sådan chance til å underlegge sig en del av det området som russerne fra Peter den Stores tid og til den dag i dag har ansett som russisk «lebensraum». Når de så er «beati possedentes» vil det ligge i gudernes kne om vi noen gang får vårt tilbake.

Og som forholdet ligger an er hverken Sverige eller Norge innstillet på å gjøre felles sak med Finland. Så forholdet blir vel at Russland slår oss enkeltvis.

Spørsmålet er nu om det er den norske eller den svenske utenriksminister som først står for tur til å bli innkalt til konferanse i Moskva.

Etter Prytz' syn var det bare en tysk-britisk allianse som kunne redde Norden. Og dette fortsatte han å arbeide for. I en artikkel i *Dagsposten* 10. januar 1940 tok han til orde for at Norge burde gå til krig sammen med Sverige for å forsvare Finlands østgrense. Det var helt i tråd med det synet han hadde lagt til grunn for det tysk-britiske allianseforslaget. Prytz forsøkte ved hjelp av avisens redaktør å få artikkelen inn i Oslo-avisene, men disse avisene syntes artikkelen var for aktivistisk, skrev han til Quisling 13. januar, etter at han var blitt oppmerksom på at denne igjen hadde dukket opp i Oslo. Fortsatt visste Prytz ikke noe om det som hadde foregått i Berlin. I brevet gjentok han sitt syn: «Der må føres en utenrikspolitikk fra Norges og Sveriges side som gir oss en chance til å føre vår kamp i øst uten derigjennom å behøve å være trukket inn i konflikten mellom våre frender i Tyskland og våre frender på de britiske øer.» Nå måtte man få militærvesenet i orden, «så får utskiftingen av regjeringen komme utover våren,» fortsatte han. «Skal de skandinaviske folk ha nogen chance for å fortsette i tilværelsen som selvstendige, måtte det være i en skandinavisk union med militærvesen, utenrikspolitikk, valuta og tollunion felles for Sverige, Norge og Finnland og kanskje også for Danmark.⁶³⁰ En sådan union kan oppbygges under en forestående krig med Russland, den kan ikke skapes i fredstid.»

Quisling kom altså hjem til jul. Men vel hjemme lot han som om ingenting hadde skjedd. Etter hva vi vet, informerte han ingen om samtalene med Hitler, heller ikke Prytz. Det må ha vært en merkelig situasjon. Alle rundt partiledelsen må ha visst at noe stort hadde skjedd, men likevel viste ingen noe eksakt. Og føreren lot som ingenting. Men noe merket de foregikk, noe politisk. Quisling reagerte nemlig skarpt på Prytz' artikkel i *Dagsposten*. Brevet den 13. januar reagerte han derimot ikke på.⁶³¹ Den 11. januar hadde han skrevet til Prytz at det «er en meget farlig ting du foreslår.»⁶³² Under de foreliggende omstendigheter ville det «umiddelbart trekke oss inn i stormaktskrigen, og det på en slik måte at resultatet vilde

bli fullstendig katastrofalt», fortsatte han. At den nordiske tanke ville tjene på det var etter hans syn en biting. Han minnet om Sveriges gamle aspirasjoner på Trøndelag og Nordlandsfjordene. Dette var nye toner fra Quisling. Noen forklaring på kursskiftet ga han ikke. Han kunne ikke gå nærmere inn på «disse viktige ting», skrev han, halveis forklarende, og avsluttet med å be Prytz i den nærmeste tid om å komme til Oslo.

Prytz, som ikke visste at Quisling nå la en helt ny premiss til grunn, nemlig at Hitler ville medvirke militært i forbindelse med et NS-statskupp i Norge, holdt imidlertid fast på sin analyse.⁶³³ Han skrev tilbake at han slett ikke var blitt overbevist av Quislings argumenter. Kampen mot Østens barbari burde være NS' viktigste utenrikspolitiske oppgave. Russerne kom til å marsjere helt til Lyngseidet etter finnenes nederlag: «Idag kan Norge og Sverige utkjempe den kamp som jeg tror kommer, på finsk område. Venter vi nogen måneder, er det overveiende sansynlig at vi får kampen hos oss selv.» Nå var fortsatt muligheten til stede for en nordisk stormaktsdannelse «i forbindelse med en felles krig mot Russland. Således som det nu går, tenderer utviklingen mot en deling av Skandinavia mellom Russland og Tyskland, og Finnland forsvinner fra Europakartet», poengterte han. Han var overbevist, fortsatte han, om at både Sverige og Norge før eller senere

kommer til å gå inn for kampen mot Russland, enten det nu kommer til å skje før Finland er nedkjempet eller efter at dette har skjedd. Jeg for min del skulle gjerne sett at Nasjonal Samling hadde stillet sig i spissen for denne bevegelsen i Norge. I øieblikket er der kun endel ensidige, anglofile personer som står som ledere for denne bevegelse. Skal disse beholde ledelsen kan vi være sikre på at vi blir trukket inn i storkrigen på britisk side og at Skandinavia til syvende og sist blir delt mellom Russland og Tyskland som fiendemakt. Og da kan vår skjebne komme til å bli ennu hårdere enn den ellers ville blitt.

Prytz avsluttet med noen ord om at han selvfølgelig var klar over at utviklingen kunne ta andre veier, og at «der er flere veier som fører til Rom, kanskje også din vei – men i øieblikket er det min tro at din vei er den lengste». Vi vet ikke om og eller eventuelt når Prytz ble innviet i hva som var Quislings nye vei. Det er ikke helt sikkert at han noen gang fikk vite at Quisling hadde forpliktet seg til ikke bare å ta parti for Tyskland, men også hadde bedt om militær hjelp, og dermed helt hadde kullkastet allianseplanen til Prytz.

For å oppfylle sin del av det han oppfattet som en avtale med Hitler, måtte Quisling i tiden etter årsskiftet skape et institusjonelt grunnlag for en legitim innkalling av tyske tropper. Helst en regjering, så utrolig det

enn kan oppfattes med det svake utgangspunktet han hadde. Han startet arbeidet med en regjeringsliste, hvor Prytz ble oppført som finansminister. Han må ha spurt Prytz om dette. Men hendingene 9. april, da Prytz ble utnevnt som finansminister i Quislings kuppetregjering, men unnlot å komme til Oslo på tross av at han hadde full frihet til å gjøre det, tyder på at han var uforberedt på at dette ville kunne skje i en slik sammenheng. For ham ble rekkefølgen feil. Det samme gjaldt for den utpekte forsvarsministeren, Ragnvald Hvoslef, som befant seg i Sverige 9. april. Jonas Lie har også vært nevnt i denne sammenheng. Han skulle være politiminister, og han var dermed den tredje som vi ville vente måtte være orientert. Den 9. april var han imidlertid i en annen situasjon enn de to andre. Han var nemlig under regjeringens kontroll på oppdrag i Finnmark og fikk ultimatum av sjefen for 6. divisjon, general Fleischer, om å ta avstand fra Quislings statskupp. De to andre hadde derimot alle muligheter til å komme seg til Oslo uten at representanter for den lovlige regjeringen kunne hindre dem i det. Som vi skal komme tilbake til, så innebar ikke det at de unnlot å reise, at de tok avstand fra Quisling.

Suksess for fiendebildet i nord

I tiden fra Quislings tilbakekomst fra Berlin 20. desember 1939 til 9. april 1940 utviklet uenigheten mellom Quisling og Prytz seg fra å være en meningsforskjell i teorien til å bli landsforræderi i praksis. Selv om vi ikke vet om noen andre i partiledelsen som visste at Quisling allerede hadde forpliktet partiet, fikk man etterhvert mer enn tilstrekkelig informasjon til å kunne vurdere om man skulle ligge lavt av hensyn til tyskerne, eller om man skulle gå offensivt inn for finnene og en britisk-tysk allianse mot Sovjet. Langt de fleste av partiets militære valgte det siste, mens Quisling forsøkte å dreie partipropagandaen i retning av det første. Partiavisene burde ikke gå aktivt inn for Finlands sak, mente han, men tilpasse seg tyske vurderinger. Dette var uforståelig for offiserene i partiet, som i tråd med all langsiktighet i partiets riktignok korte historie tenkte som Prytz. Han og hans meningsfeller ønsket at Norge sammen med Sverige likeså godt først som sist skulle gå til krig mot Sovjet i solidaritet med finnene. Etter Prytz' mening var det ikke egentlig noe valg. Krigen ville uansett komme, enten som resultat av en britisk inngripen i vinterkrigen over norsk område, som igjen ville føre til sovjetisk motangrep, eller, like sannsynlig, som et direkte sovjetisk angrep. Krigen ville komme til å involvere Norge, fordi både britene og sovjeterne måtte

gjennom norsk og svensk område for å kunne konfrontere hverandre direkte i militær strid.

For alle andre enn Quisling og de han eventuelt hadde infomert kunne situasjonen likne på en ønskedrøm for NS, som i sin seksårige eksistens gang på gang hadde gått inn for en slik krig. Og ikke bare det. Nå fikk partiet endelig fullt gjennomslag i det øvrige politiske landskap, i Utenriksdepartementet, i Forsvarsdepartementet og i regjeringen, for at dette scenariet på den ene eller den annen måte var blitt aktuell politikk. Det politiske livet i Norge var nå preget av en løpende diskusjon om hvordan man skulle håndtere denne krigstrusselen og det man oppfattet som et nært forestående sovjetisk angrep i nord, enten som et forhåndsangrep mot et alliert ekspedisjonskorps, eller som en reaksjon på det. Da de allierte invasjonsplanene mot Skandinavia ble kjent på nyåret, antok man i den militære ledelsen at det bare var dager før man var i krig med kommuniststaten. Og mens Prytz og trolig de fleste av NS' militære medlemmer ønsket dette velkommen, inntok Quisling det standpunkt at en slik krig ville medføre den største fare for «land og folk». Ytre sett vurderte han altså situasjonen ikke ulikt AP-regjeringens utenriksminister Halvdan Koht, selv om Quislings motivasjon var en helt annen. Han, som hadde lovet at han skulle gripe makten og deretter innkalle tyskerne, ønsket uansett å stå på tysk side, mens regjeringen, hvis den ble tvunget til å oppgi nøytraliteten, ønsket å stå på britisk side.

I denne nøytralitetsperioden under vinterkrigen overskygget sovjetrusselen og hvordan den kunne bli utløst ved alliert inngripen i Skandinavia, alle andre begivenheter. Realiseringen av NS' store drøm om det endelige oppgjøret med Sovjet sto for døren, mens partiet regisserte *presseköpenickaden* om at regjeringen hadde lovet bort Nord-Norge til Sovjet gjennom en hemmelig avtale. På samme tid var Hæren blitt mobilisert i nord med tilnærmet krigsoppsetninger, og Sjøforsvaret var i helhet blitt oppsatt. I Oslo arbeidet «Finnlands-komiteen» for å sende avgårde materiell og personell, og fra havnene i Bergen, Trondheim og Hummelvik strømmet alliert krigsmateriell over jernbanenettet til Finland. Fra nord øvet 6. divisjon et vedvarende press på regjeringen for å få forbudt Kommunistpartiet og internere dets medlemmer, understøttet av rapporter fra staben til forsvarssjefen i Øst-Finnmark, oberst Wilhelm Faye. Fayes stab var nærmest en ren NS-stab. Da han overtok kommandoen i Øst-Finnmark 22. desember 1939, besto den av kaptein Erling Søvik som stabssjef, løytnant Karl A. Marthinsen som etterretningsoffiser, kaptein Oluf T. Lund, politifullmektig Jonas Lie, den siste som leder av grense-

politiet, og adjutanten, kaptein Bell Evjen. Alle var NS-medlemmer. Tre av dem skulle klatre til de høyeste posisjoner under okkupasjonen, Søvik og Marthinsen som sjefer for Statspolitiet, Lie som politiminister.⁶⁵⁴ Fra Kirkenes produserte staben en strøm av rapporter til Oslo om kommunistiske trusler fra øst og fra Finnmarks egen befolkning. Befolkningen ble vurdert som notorisk upålitelig.

Den mest kjente av alle NS-medlemmer i Nord-Norge, oberst Konrad Sundlo, som var forsvarssjef i Narvik, var kommet til at dokumentasjonen av den kommunistiske trusselen nå var så overveldende at det var hensiktsløst i det hele tatt å rapportere om den lenger. Hans regiment, skrev han til Fleischer, «er av den opfatning at det må ansees for unyttig arbeid å rapportere om kommunister. Saker som angår disse landsforredere blir nu, som i tidligere aar, henlagt». Han la ved et utklipp om Kullmann.⁶⁵⁵ Sundlo sto Quisling svært nær.

Det nærmest permanente fokus på den kommunistiske fare mot landet siden 1936 fikk nå vidtrekkende følger for forsvarsplanleggingen. Det har vært vanlig blant historikerne å hevde at beredskapen i nord var en følge av vinterkrigen, og forsåvidt bare representerte en tredjestats hevdning av sine nøytralitetsforpliktelser i en situasjon med en væpnet konflikt ikke langt fra grensene. Det er imidlertid ikke korrekt. De diplomatiske innberetningene som kom til Utenriksdepartementet og deretter ble brukt som bakgrunn for arbeidet i Generalstabens IV. avdeling, hadde i hele 1939 inneholdt spekulasjoner om sovjetiske angrepsplaner mot Norge og andre land, lenge før det ble kjent at forhandlingene mellom Sovjet og Finland pågikk.⁶⁵⁶ Legasjonsråd Einar Maseng i Moskva var praktisk talt den eneste diplomaten som formidlet motforestillinger mot disse oppfatningene. I grove trekk gikk de ut på at sovjetstaten søkte å reetablere sine grenser og innflytelsessfærer fra før Brest–Litovsk-freden i 1918, da Russland mistet store deler av sine europeiske landområder i vest. Han poengterte at verken Finland, som hadde fått sin statssuverenitet i gave av sovjetstyret, og enda mindre Norge, var omfattet av noe sovjetisk krav. Striden med finnene som utløste vinterkrigen, hadde med forsvaret av Leningrad å gjøre, som han dessuten mente var berettiget, da saken senere kom i fokus.⁶⁵⁷ Men hans rapporter ble ikke tatt på alvor.

Situasjonen var for lengst modnet da forsvarsminister Fredrik Monsen innkalte Laake til en konferanse 14. oktober 1939, dette endatil utenom arbeidstiden, på en lørdag. Seks uker hadde nå gått siden det tyske overfallet på Polen, og fire uker siden Sovjet hadde rykket inn og besatt de gamle hviterussiske og ukrainske områdene som Polen hadde annektert i

1918. Det var Koht som hadde bedt forsvarsministeren om å snakke med Laake denne lørdagen, for nå hadde utenriksministeren brått fått det svært travelt. Dette kunne ikke vente. Koht hadde fått seg fore at Sovjet i nær framtid kom til å reise krav om landavståelser mot Norge. Han ville ha «ryggstø» i de ventede forhandlingene, som han sa, og ville vite «hva der eventuelt ytterligere kunne og burde kalles inn av nøytralitetsvakt til Nord-Norge». ⁶⁵⁸

Generalstabssjef Rasmus Hatledal lot seg ikke be to ganger, men ringte straks til general Fleischer i Harstad for å finne ut hva han mente om dette. Under samtalen ble de to enige om å innkalle Alta bataljon og 6. divisjons pionerkompani for å få i gang befestningsarbeider snarest. For riktig å understreke alvorlet telegraferte Hatledal generalen samme kveld innholdet av en melding fra «finsk hold», som gikk ut på at det var kommet minst en russisk divisjon til Murmansk, og at nye tropper stadig kom. De skulle ha med seg stridsvogner og panserbiler. Det var nå så mange tropper der, at «utenlandsk hold» vurderte det slik at «det er vanskelig å forstå hvordan de kan forlegges og forsynes». ⁶⁵⁹ Samme kveld ble Alta bataljon og pionerkompaniet mobilisert telegrafisk av Laake. Men som om ikke det var nok, foreslo Fleischer noen timer senere også å sende I/IR 15 som allerede var mobilisert, til Kirkenes, sammen med pionerkompaniet og ytterligere ett feltbatteri. I tillegg ville han ha I/IR 16 oppsatt på Elvegaardsmoen ved Narvik og I/IR 14 opp fra Mosjøen til Tana. Alta bataljon ville han foreløpig beholde i Alta.

Mandag 16. oktober tok så Laake Hatledal med seg til forsvarsministeren og refererte Fleischers forslag i generalstabssjefens påhør. Han skisserte også hvordan man kunne skaffe en egen artilleristyrke til Øst-Finnmark. Forsvarsministeren ga tillatelse til å varsle sjefen for Fossumstrøkets festning, hvor Hærens motoriserte artilleri var forlagt, om å forberede innkalling av et batteri. Men Laake fikk ikke tillatelse til å innkalle mannskapene foreløpig. Monsen la litt demping på situasjonen. Han opplyste at Nygaardsvold og Koht skulle til et møte med sine nordiske kolleger i Stockholm, som skulle «kunne gi mer klarhet».

I påvente av at det diplomatiske klarsynet skulle senke seg over de politiske myndigheter, forsøkte Laake å klargjøre de rent militære aspektene av situasjonen i et notat til forsvarsministeren, slik at regjeringen umiddelbart kunne iverksette tiltak etter møtet i Stockholm. Han tok tolv gjenparter av notatet, ett til hvert av regjeringsmedlemmene.

Hvilke krav kunne Sovjet tenkes å stille? Var det noen grunn til å tro at de var spesielt opptatt av Øst-Finnmark? Dette var det første Laake

analyserte. Han pekte på at siden havnen i Murmansk var både vel befestet og isfri året rundt, var det liten grunn til å tro at det var havner de kunne være ute etter i Øst-Finnmark, eller at Øst-Finnmark i det hele tatt var så interessant for dem i seg selv. Da mente Laake at det var mer sannsynlig at kravet ville gjelde et mer fjerntliggende strøk, som Troms eller Narvik. Derfor ville det kunne bli skjebnesvangert å plassere ut store styrker i Øst-Finnmark, slik Fleischer ønsket, før man visste hva de russiske kravene ville gå ut på. Som et tilleggsproblem var det ekstremt vanskelig å gi flere tusen soldater tak over hodet i Øst-Finnmark i den kalde årstiden. Det var knapt nok med husvære som det var der. Det var dessuten knapt også med matvarer, og det var ingen veier vestover. Så hvordan skulle avdelingene kunne trekke seg tilbake hvis de ble angrepet? I en slik situasjon var det kun England som ville kunne være i stand til å mønstre tilstrekkelig maritim styrke til å få troppene ut sjøveien. Dette mente Laake at man måtte ta opp med London umiddelbart. Før man visste om dette var realistisk, ville Laake derfor fraråde å sende større troppestyrker til Finnmark, i alle fall før man visste mer om hva de russiske kravene rent faktisk var. Det lengste han kunne strekke seg til, var å sende opp et pionerkompani, for å få i gang befestningsarbeider, og et artilleribatteri. Hvis regjeringen mente at situasjonen nå var «så alvorlig» at den ville øke beredskapen, burde de aktuelle avdelingene inntil videre holde seg på sine mobiliseringssteder. Så ville forhandlingene sikkert ta noe tid, og avdelingene kunne bli disponert ut fra hvilke krav Sovjet kom til å stille. Laake minnet til slutt om at mobiliseringstiden var tolv til fjorten dager før avdelingene kunne settes inn.

Slik var situasjonen da Generalstabens utenriks- og etterretningsavdeling 8. desember 1939 fikk en dramatisk telefon fra den svenske generalstaben, som brått satte tingene i bevegelse på norsk side.⁶⁴⁰ Meldingen gikk ut på at de russiske styrkene i Murmansk var langt større enn man før hadde antatt: «Etter meldinger fra flere hold skal det i Murmansk være en armé på 3 forsterkede divisjoner og 1 bombebrigade. Det antydes at denne styrke ikke er beregnet på å settes inn mot Finland, men holdes klar for andre oppgaver.» Avdelingsjefen, oberstløytnant Harald Wrede Holm, vurderte disse opplysningene som så alarmerende og dens kilde som så autoritativ at han umiddelbart fikk satt opp et referat av samtalen som ble levert Laake så fort den var skrevet ned.

Laake ble alarmert. Samme dag utarbeidet han et PM for regjeringen om forsvar av Nord-Norge mot et sovjetisk angrep, hvor han foreslo innkalling av ytterligere styrker i tillegg til de som allerede var mobilisert.⁶⁴¹ Han opplyste om at man hadde fått meldinger om at det i Murmansk

nå var tre forsterkede infanteridivisjoner og en bombebrigade klare for angrep. Angrepet ville komme mot hele Nord-Norge, både i øst og i sør. Narvik var det sannsynligste strategiske hovedmålet. Styrkene ville trolig bli fraktet på beslaglagte handelsskip, som det lå nok av i Murmansk. Krigsskip ville dekke overfarten. Det ville være fåfengt å tro at man kunne forsvare alle deler av Nord-Norge mot et slikt angrep, og Marinen ville neppe kunne hindre en landgangsoperasjon. Han nevnte her spesielt Lofoten og Vesterålen. Forsvarskreftene måtte samles der det fantes muligheter og veier, særlig i Øst-Finnmark og i indre Troms. Men man burde ikke sette inn mer enn to infanteribataljoner i Øst-Finnmark, for disse ville før eller siden komme til å gå tapt. En strategisk reserve til Nord-Norge måtte forberedes og settes opp i Trøndelag, føyde han til. Den 10. desember sendte Laake PM-et til Nygaardsvold og som et hemmelig skriv til divisjonssjefene, til Kommanderende admiral, kontreadmiral Henry Diesen, og til admiralstabssjefen, kommandør Elias Corneliusen. Dette var selvfølgelig en sak av største betydning også for Marinen.

Tre dager senere hadde avdelingssjef i admiralstaben, kommandørkaptein Edvard Danielsen, klar en tilsvarende orientering til sjøforsvarsdistriktssjefene, som Corneliusen satte sin signatur under.⁶⁴² Danielsen beskrev situasjonen ennå mer detaljert enn Laake hadde gjort. Det forelå meldinger om «troppetransporter av stort omfang nordover i høst», innledet han. Dette var bare delvis sant. Riktignok hadde Admiralstaben fått meldinger om overføring av enkelte militære fartøyer på den nye kanalen fra Leningrad til Kvitsjøen, men troppetransporter i retning Murmansk var helt beskjedne. At det var betydelige marinestyrker i Murmansk-området stemte slett ikke med de etterretningene man hadde. Opplysningen om det kom som vi har sett i den overraskende telefonen fra Stockholm. Danielsen hadde med det samme strategiske perspektivet som Laake, nemlig at formålet var å angripe Nord-Norge så langt sør som til Narvik. Videre fulgte Danielsen Laakes resonnement, omtrent ord for ord, også der han hadde slått fast at det ikke lot seg gjøre å forsvare Øst-Finnmark eller øyene i Vesterålen og Lofoten. Som Laake hadde gjort, slo også Danielsen fast at angrepet ville ha Narvik som sitt hovedmål. I detalj ble så eksisterende og planlagte oppsetninger gjennomgått, med samme vekt på indre Troms som basis for en norsk oppmarsj både mot Øst-Finnmark og mot Narvik. Til slutt føyde Danielsen til at saken måtte holdes ytterst hemmelig:

Det bemerkes at Kommanderende Generals PM foreligger i noen få nummererte eksemplarer. Det behandles som særlig hemmelig. Nærværende utdrag

må behandles på tilsvarende måte og ikke bli kjent av andre enn dem, som det har virkelig tjenstlig interesse for. Det bør ikke en gang omtales at det eksisterer.

Regjeringen hadde ingen merknader til Laakes vurdering av krigsfarens eller av hvem som var fienden. Men Nygaardsvold, som nå fungerte også som forsvarsminister fordi Monsen var blitt syk, meddelte at regjeringen framfor å øke oppsetningene, i stedet ville utsette avløsningen av fire bataljoner som alt var inne.⁶⁴³ Laake sørget for at også 6. divisjon fikk et eksemplar av PM-et, og dermed fulgte skarpe protester derfra. Divisjonsjefen general Fleischer, og hans stabssjef, major Odd Lindbäck-Larsen, utla nemlig Laake dithen at Øst-Finnmark ikke skulle forsvares, og dette ville de protestere mot. Tvert i mot, skrev de i et brev som var ført i pennen av Lindbäck-Larsen, måtte det kjempes innbitt overalt: «Divisjonen har trodd og tror fremdeles, at overfor de russiske styrker i Murmansk skulle norske flåtestyrker ha chanser om de blir konsentrert og ført av kraftige og dyktige folk.» Inntil nå, skrev de videre, hadde man planlagt for «hårdnakket forsvar» både i Sør-Varanger og på Varangerhalvøya, og det ville man fortsette å gjøre.⁶⁴⁴ Det var i tråd med beslutningen om dette at Fleischer, en uke tidligere, hadde gitt ordre om at området fra Kirkeneshalvøya til Svanvik under ingen omstendigheter skulle oppgis hvis det ikke var snakk om et alvorlig nederlag. Det var «militært ugrunnet», skrev de, og kunne få «skjebnessvangre følger for vårt folks fremtid». Dessuten viste forløpet av det russiske angrepet mot Petsamo at det ikke var grunn til pessimisme, mente de. De finske styrkene der hadde vært mindre enn de norske i Sør-Varanger. De måtte imidlertid medgi at det var vanskelig med innkvarteringsmuligheter vinterstid. Men minst tre bataljoner, et garnisonskompani og et par artilleribatterier måtte man klare. Divisjonen forlangte nå, intet mindre, at dette måtte legges fram for regjeringen.

Divisjonen oppnådde noe. Laake måtte svare. Den 11. januar 1940 skrev han til forsvarsministeren med kopi til Fleischer, hvor han advarte mot å overvurdere våre egne styrker.⁶⁴⁵ For han hadde, sammen med Kommanderende admiral, «ikke bare forsvaret av en enkelt landsdel å tenke på, men det hele land», med mange sårbare punkter. Inntil man hadde fått større klarhet i situasjonen, opprettholdt han derfor sine konklusjoner, og bruken av større styrker i Øst-Finnmark enn det han hadde anbefalt, mente han fortsatt var uforsvarlig. Han understreket at Kommanderende admiral var enig. Når det gjaldt Marinen hadde de hatt nye samtaler, og alle moderne fartøyer unntatt mineleggeren *Olav Trygvason* og to til tre ubåter var allerede disponert til Nord-Norge. Men disse fartøyene kunne

også sendes nordover, hvis forholdene ellers tillot det. Uansett ville disse fartøyene ikke kunne stoppe en russisk invasjonsflåte mot Sør-Varanger, selv om de i kombinasjon med minesperringer ville kunne skade transporten. «Og så er det et spørsmål hva sjefen for en russisk transportstyrke vil foreta seg hvis ett eller et par av transportskipene blir senket. Vil han fortsette eller snu om?» Dette ville imidlertid stille seg annerledes hvis målet for transportflåten deres var Troms eller Narvik. Da ville jagere og ubåter basert ved Tromsø i større grad kunne forstyrre transporten og dens forbindelseslinjer. Laake føyde også til at det var feil å tolke ham dit hen at det var håpløst å forsvare Øst-Finnmark og at landsdelen derfor burde oppgis. «Hårdnakket forsvar» skulle absolutt finne sted, presiserte han, men med de midler han hadde disponert dit.

Fleischers syn påvirket likevel regjeringens vurderinger. Det ble etter kort tid fokus på at forsvaret i Sør-Varanger nærmest var en prinsippsak. Slik ble 6. divisjon selv fadder til denne fatale, tragiske feilvurderingen, som fikk dominere forsvaret i landsdelen ikke bare før 9. april, men også under felttoget og i tiden etterpå. Men bortsett fra å jenke seg på dette punktet, la Laake sin forsvarsplan til grunn for de militære disposisjoner fram til 9. april. Under ledelse av den energiske divisjonssjefen og hans stabssjef ble Nord-Norges forsvar i tiden som fulgte, satt på krigsfot så godt det lot seg gjøre. Divisjonen var gruppert utfra en tenkt hovedbasis i indre Troms, for å kunne ta imot sovjetiske angrep i Øst-Finnmark og mot Narvik, med sistnevnte sted som hovedtyngdepunkt. Flest tropper var imidlertid plassert i Øst-Finnmark. I Pasvikkdalen ble det bygd blokkhus, lagt ut minefelt og gjort andre forberedelser. Den 14. desember 1939 erklærte Laake Sør-Varanger, Nesseby og Tana som militært område, forbudt for alle som ikke var bosatt der.⁶⁴⁶ Divisjonsstaben og forsvarssjefen for Øst-Finnmark overtok den sivile myndighetsutøvelsen. To bataljoner fra Trøndelag ble innkalt til 5. januar og sendt nordover som avløsningsstyrker.

Det som var av brukbare marinefartøyer var i begynnelsen av desember klargjort og sendt nordover, hvor de inngikk i en Finnmarksavdeling.⁶⁴⁷ Den besto av et sjefsskip, oppsynsskipet *Fritjof Nansen*, Marinens nye jagere *Gyller*, *Ægir* og *Sleipner*, samt ubåtene *B 6* og *B 5* med bevoktningsbåten *Lyngen* som moderskip. Mineleggeren *Frøya* ble også kommandert nordover for å inngå i avdelingen. Avdelingens sjef ble forlagt til Øst-Finnmark. De to gamle panserskipene *Eidsvold* og *Norge* ble sendt til Tromsø, sammen med den gamle kanonbåten *Heimdal* og to speiderfly fra Marinens flyvevesen. Fra Værnes ble det avgitt jagerfly til en flyavdeling i

Finnmark, Hålogaland flygeavdeling, med verksteder, hangar og kaserne på Bardufoss. Hovedbasen skulle ligge i Banak, mens flyene ble stasjonert ved Seida i Tana. Derfra patruljerte de finskegrensen. Det var for øvrig i denne avdelingen Kyllingmark tjenestegjorde. Fra midten av januar krysset jagerne i Varangerfjorden og farvannene utenfor med høyeste krigsberedskap. Ordre var gitt om å skyte på sovjetiske fly som krenket grensen, på tross av at det sovjetiske utenrikskommisariatet stadig vekkt besvarte norske protester mot slike krenkelser med innrømmelser og beklagelser, som også ble offentliggjort i sovjetpressen.⁶⁴⁸

Den 24. januar alarmerte 6. divisjon Laake om «kommunistiske forberedelser i Nord-Norge for opprettelse av 'folkeregjeringer' og for innkalling av russiske tropper til hjelp».⁶⁴⁹ Det forelå livlig virksomhet fra kommunistene, til og med «sit down-streik» i fremste linje blant soldatene, kunne divisjonen opplyse. Spionasje florerte fra grensen til Hammerfest, og spionene kunne nærmest uhindret holde forbindelsen med de russiske troppene i Petsamo. Den militære overvåkingstjenesten var dårlig bygd ut, til og med i «saa farlige områder som Øst-Finnmark og Tromsø–Narvik-området». Det var derfor nødvendig å utvide ordningen med et indre observatørnettverk for å holde kontroll på soldatene og for å få fjernet kommunistene blant dem. Kommunistenes propaganda var etter divisjonens mening «direkte landsforræderi og straffbart», men å lykkes i å overbevise befolkningen om det «vil kun oppnaas om det kommunistiske parti erklæres ulovlig». I et resymé fremmet divisjonen følgende krav: oppsetting av det militære krigspolitiet, forbud mot Kommunistpartiet «og dets organer», innføring av pressekontroll, forbud mot fremmede konsulers bruk av chiffer og innføring av post- og telegramkontroll.

Dagen etter alarmerte Fleischer forsvarssjefene og avdelingslederne i divisjonen. For første gang ble også en dato nevnt for når kuppet og innkallingen av russiske tropper skulle skje. Det var 15. februar, kunne Fleischer opplyse. Det var derfor nødvendig at alle ledd øyeblikkelig skjerpet overvåkingen, ikke minst innad i avdelingene. På grunn av kommunistisk infiltrasjon i ulike stillinger måtte man ikke lenger stole på eller bruke telefon, telegraf eller post. Fleischer ba om innmelding av alarmberedskap og kuppobjekter med frist 5. februar.⁶⁵⁰ I begynnelsen av februar ble alarmberedskapen utvidet til Bodø, Fauske og Mosjøen.

Historien om «folkeregjeringen» gikk land og strand rundt. Den ble referert av journalister som oppholdt seg i Kirkenes, og selvfølgelig også i NS-pressen, som trolig fikk informasjonene om den fra Hans Peter L'orange i Wrede Holms avdeling. 6. Divisjon raste mot at pressen fikk

så fritt spillerom. Da avisen *Tromsø* 24. februar brakte et intervju med to italienske journalister, reagerte 6. divisjon med å beslaglegge avisen.⁶⁵¹ «Finnmarkskommunisten Granås skulle bli statsminister», sto det på førstesiden, «og en fyr som heter Jakobsen justisminister». Journalistene fortalte at de hadde vært i Kirkenestraktene, hvor de hadde observert «en del av den engelske flåtestyrke som er der nord». De hadde sett noen russiske styrker også, «men stort sett var det ikke mere enn russerne anser nødvendig å ha deroppe». Derimot hadde de «fra pålitelig kilde erfart» at myndighetene hadde avslørt et kommunistkomplott, som hadde dannet en folkeregjering på russisk initiativ, Ministerlisten var ferdig. På den var det folk fra Varanger og Alta. Det hele ble imidlertid forstyrret da norske myndigheter grep inn. Om det hadde gått noen henstilling til russerne om å befri de norske arbeiderne, som «Kuusineregjeringen» i Finland hadde sendt, hadde man ikke funnet ut av, ifølge intervjuet med de italienske journalistene.

Italienernes såkalte «pålitelige kilde» i Kirkenes har ikke latt seg identifisere gjennom arkivsøk. «Pålitelig» indikerte en offentlig kilde. Da har vi ikke så mange å velge mellom i Kirkenes. Trolig må det ha vært en i Søviks etterretningsstab, enten Marthinsen, Bell Evjen eller Lie, eller en av politibetjentene fra Utrykningspolitiet som Lie hadde hatt med seg opp fra Oslo. Disse tre erfarne offiserene kan neppe ha vært i tvil om hvor de to avisene *La Stampa* og *Corriere della Sera* sto politisk.⁶⁵²

Hvordan det gikk med de omtalte personene, Granås og Jakobsen, framgår heller ikke av kildene. Navnet Jakobsen fantes det mange av i Finnmark. Forsvarssjefen i Vest-Finnmark oberst Arne D. Dahl, fant til sin forskrekkelse ut at han hadde en fenrik Jakobsen i sin egen bataljon. Dahl skrev til Fleischer og spurte om det var den samme personen.⁶⁵³ Via overvåkingssjefen i Tromsø kom det svar tilbake om at redaktør Larsen i *Tromsø* hadde opplyst at nevnte Jakobsen virkelig var identisk med fenrik Jakobsen med adresse Bukta i Alta. Han kunne også opplyse at det ikke var italienerne som hadde opplyst om dette, men stortingsmann Mjøen.⁶⁵⁴ Nå fulgte en ny runde med undersøkelser, før Senja politikammer, åtte dager før krigsutbruddet, kunne opplyse at denne fenriken verken sto på «kommunistlisten» eller «liste over mindre aktive kommunister» fra lensmannen i Alta. Men undersøkelsene skulle fortsette, opplyste han.⁶⁵⁵

Ryker om kommunistkupp var ikke noe nytt i 1940. Det var et vanlig synspunkt blant mange offiserer at kommunister uansett sto klar til revolusjon når det skulle være. Det ble derfor bare sett på som en bekreftelse på noe man allerede visste, da stadig nye meldinger om denslags ble mottatt

fra den militære etterretningsentralen i Kirkenes. Det var egentlig mer propaganda enn etterretninger i mange av de meldinger som ble sendt ut, enten de fant veien til avisene eller bare til Lindbäck-Larsen i Harstad og L'orange i Oslo. Mye av vinklingen var kolportert direkte fra de samme skriveriene i NS-pressen som lurte både Nygaardsvold og flere lokalaviser landet rundt, og vevd sammen med mer edruelige, lokale etterretningsrapporter og avhør av mistenkelige personer i grenseområdet. De nokså løse og generelle kupptryktene ser ut til å kunne føres tilbake til en svensk etterretningsrapport fra tidlig på 1920-tallet, som Munthe hadde skaffet fram under Quislingsaken i 1932. Forutsetningene for at slike meldinger nå klarte å få gjennomslag hos den nøkterne general Fleischer og hans dyktige stabssjef, som begge langtfra sympatiserte med NS, og videre fra disse til den sentrale og regionale militære ledelse over det ganske land, lå i de ekstraordinære militære forholdene som oppsto i Øst-Finnmark under mobiliseringen der.

Ett spørsmål gjenstår imidlertid: Hvor stammet de konkrete ryktene om «folkeregjeringen» fra? Det ser ut til at den egentlige kilden var tromsømannen Sigvardt Fredriksen. Fredriksen omtales som agent i kildene, det vil si omreisende selger. Stort sett oppholdt han seg i hjembyen Tromsø, hvor han var kretsleder for NS. Det var svært få partimedlemmer i byen og i landsdelen, så Fredriksen forsøkte å skaffe seg informasjon ved å gå på kommunistmøter og å holde kontakt med politi og embetsmiljøet i Tromsø og blant Harstads mange militære. Det han fanget opp av verdi skrev han om i brev til partikontoret i Oslo og til oberst Sundlo i Narvik. Brevene vitner om at Fredriksen bedrev en privat overvåking av kommunister i sitt nærmiljø, og rapporterte om deres «GPU-spioneri». Sundlo brakte dette så videre til sine militære foresatte, i tillegg til sine offiserskamerater i NS, som han skrev hyppig med, og selvfølgelig også til partikontoret i Oslo. I begynnelsen av januar 1940 hadde Fredriksen kontaktet redaktør Oscar Larsen i *Tromsø* med informasjon om at det hadde gått ut et sirkulære til kommunistavisene om at det skulle dannes en slik folkeregjering, et kommunistisk statsapparat, i Alta.⁶⁶ I en liten by som Tromsø spredde ryktet seg fort. Larsen fortalte det til politifullmektig Leiv Øye i Tromsø, som igjen orienterte overvåkingsentralen i Oslo. Derfra påla man telegrafisk *Tromsø* om ikke å skrive om saken. Men så dukket altså historien opp i Kirkenes, ble bekreftet av en «pålitelig kilde» og kom så på trykk da de italienske journalistene ble intervjuet i *Tromsø*. Det var jo en verdensnyhet, en bekreftelse på at Norge sto som nestemann på listen i Kreml over land som skulle angripes.

Var det i hele tatt noe hold i historien? Nei, ingen substans ble bekreftet gjennom de undersøkelsene som politiet rakk å gjøre før 9. april. Men den ble aldri offentlig avkreftet, selv om den ganske åpenbart egentlig var en slags fortsettelse av köpenickaden i NS-avisene som hadde lurt Nygaardsvold, iverksatt av en lokal partifantast. Men fram til da hadde den bidratt til å skru den politiske stemningen i landet noen hakk videre oppover.⁶⁵⁷

Kirkenes ble fra om lag 1. desember 1939 en slags hovedstad for et militærstyre, der personer som senere under okkupasjonen kom til å få et fryktelig rykte, overtok de reelle maktposisjonene. Vi har såvidt vært inne på hvem disse offiserene var, og skal her utdype dette noe mer. Som forsvarssjef i Øst-Finnmark hadde Fleischer altså utnevnt oberst Wilhelm Faye, sjef for IR 16. Han spilte en tilbaketrasket rolle, og gjorde ikke så mye av seg verken nå eller senere under felttoget. Han hadde vært sentral i Leidangen. Den sterke mann i Kirkenes var hans stabssjef, kaptein Erling Søvik, som også var stabssjef for den nyopprettede, uformelle 7. brigade, som besto av troppene i Øst-Finnmark. Sjefen for den viktigste av disse troppene, Varanger bataljon, var kaptein Edvard Os. Han var trolig venstremann og kjent som målmann, men hadde støttet Quisling etter trontalen i 1932 og spilt en viktig rolle i Gardens ordensvern.⁶⁵⁸ Hoveddelen av Søviks stab utgjordes av et operasjons- og etterretningskontor, i realiteten en overvåking- og etterretningsstab, som blant annet besto av løytnant Karl Marthinsen, kaptein Bjarne Margido Bell Evjen og kaptein Jonas Lie, alle NS-medlemmer. Marthinsen var 6. divisjons etterretningsoffiser fra tidligere, visste hvem alle viktige kommunister i landsdelen var, og hadde god kontakt med finske hemmelige tjenester. Han var partiveteran fra 1933 og skulle senere bli Quislings statspolitissjef.⁶⁵⁹ Kaptein Bell Evjen var, som Marthinsen, kompanisjef i Varanger bataljon, og fungerte som en slags kontorsjef for Faye. Han hadde startet NS i Sør-Varanger, vært lokal partileder og hirdleder der og var fortsatt medlem. Som Marthinsen hadde han stor lokalkunnskap. Lie var sendt opp fra Oslo som en av landets fremste politispesialister på kommunisme. Han hadde vært sjef for Utrykningspolitiet siden opprettelsen under navnet Statspolitiet i 1931, og personlig ledet den under dens mest beryktede aksjoner.⁶⁶⁰ Lie hadde med seg to betjenter fra Oslo. Han fortsatte med dette arbeidet også etter vinterkrigens slutt 13. mars, da divisjonen fant ut at kommunistovervåkingen kunne fortsette ved å opprette krigspoliti, tross avvikling av krigsberedskapen. Lie var NS-medlem fra 1934, men hadde ikke særlig sans for Quisling som person. Lies partimedlemskap rett før krigen er

uklart. Under okkupasjonen skulle han bli politiminister, og sammen med justisminister Riisnæs den høyest rangerte norske SS-offiser. Han var på Østfronten i flere omganger.

Disse offiserene var erfarne og vel prøvede NS-folk. Deres rapporter fra avhør av mistenkelige personer som ble snappet opp i grenseområdet, er inngående.⁶⁶¹ De fleste av disse var samer med finsk, norsk eller russisk statsborgerskap, som hadde vært vant med å ferdes på tvers av grensene. De var redde for å bli innrullert av finnene, og noen av dem var sendt over for å holde øye med forholdene på norsk side av de sovjetiske grensetroppene. Det var også noen karelere som passerte grensen ulovlig. I pressen ble de slått stort opp som kommunistiske spioner. Men avhørsrapportene viser at slett ikke alle av dem var så veldig opptatt av norske forhold. Det de først og fremst var bedt om å rapportere, var finske militære forhold, tegn på at norske militære samarbeidet med finnene, og ikke minst om hvorvidt britiske krigsskip var i området. En slik sak dreide seg om en kareler som ble «påtruffet i skogen» et sted i Neiden 9. mars. Han la som de fleste andre kortene på bordet og fortalte at hans oppdrag var å finne ut om det var engelske skip i Kirkenes, om det var krigsskip med tropper og materiell ombord, og hvor skipene ellers anløp. Hans sovjetiske føringsoffiser hadde fortalt ham at selv om man ikke trodde Norge selv ville gå inn i krigen på finsk side, så var det ikke sikkert at de ikke ville gjøre det hvis britene gikk inn. Særlig var de redd for engelsk landgang i Petsamo, i ryggen på de sovjetiske styrkene. Avhørsrapporter av to andre spioner bekreftet dette inntrykket.⁶⁶²

Rapporten om kareleren ble sendt til Generalstabens etterretningsavdeling 28. mars, hvor den ble tatt imot av Wrede Holms kontorsjef, kaptein Hans Lorange. Dette var ledd i en ekstraordinær rutine, som Søvik hadde bestemt. Etter vanlig praksis skulle slike rapporter gå med ett eksemplar til divisjonen, det vil si til Fleischers stabssjef, Odd Lindbäck-Larsen, og ett til Faye. Slik skulle det altså normalt være om ikke annet var bestemt av Kommanderende general. Grunnen til den ekstraordinære rutinen var selvfølgelig at divisjonen ønsket kontroll på informasjonsstrømmen. Men Søvik sendte nå også på eget initiativ ett eksemplar av alle viktige rapporter til Generalstabens, hvor de altså ble mottatt av Hans Peter Lorange.⁶⁶³ Over hans pult gikk derfor alle viktige militære etterretningsrapporter under vinterkrigen, før de ble distribuert videre til Hatledal, Laake eller statsråden, eller ble sendt divisjonene direkte. Lorange var mangeårig organisasjonssekretær i NS og medlem av NS' råd. Søvik begrunnet denne ekstraordinære praksisen med at postgangen tok så lang tid. Dette var i

og for seg et rasjonelt argument. Men i praksis ble det da L'orange, og ikke Fleischer, som bestemte hvilke nyheter fra Kirkenes som skulle spres land og strand rundt. I tillegg ga det L'orange muligheten for å holde Quisling orientert tidligere enn landets militære ledelse. Det er uhyre lite sannsynlig at en person som sto Quisling så nært, og møtte ham så ofte som L'orange, ikke benyttet seg av denne muligheten. Quisling hadde slik, etter alt å dømme, førstehåndskunnskap om russernes frykt for britisk intervensjon i nord.

Slik var det også 17. februar, da en ny alarm inntrådte. Det var nå to dager etter den datoen 6. divisjon hadde varslet som kuppdagen for proklamering av en kommunistisk folkeregjering og en slik regjerings innkalling av russiske tropper. Denne dagen fikk Laake melding fra legasjonen i Stockholm om at det var inngått en avtale mellom britene og finnene. Kilden var utvilsomt Helsinki: «Legasjonens kilde formoder at forutsetning fra engelsk side er landsetting av tropper i Bergen, Trondheim og Narvik før issituasjonen i Øresund bedres.»⁶⁴ Nå skjedde ting fort. Alle militære ledd ble umiddelbart orientert med telegrafisk chiffer. Kl. 23.00 nådde en ordre fra Laake fram til Faye i Kirkenes: «Den alminnelige situasjon spendt og uklar stopp. Beredskap for avvisning av kupp uansett nasjonalitet i Pasvik, Kirkenes og nordre side av Varangerfjorden.» Og til Sundlo i Narvik: «Den alminnelige situasjon spendt og uklar stopp. Før over et kompani og en mitraljøsetropp til Narvik stopp. Beredskap for avvisning av kuppforsøk uansett nasjonalitet.» 6. divisjon kvitterte umiddelbart tilbake til Laake om at forberedelsene til å avverge «kuppforsøk uansett nasjonalitet» i Narvik, Pasvik, Kirkenes og nordsiden av Varangerfjorden var beordret, at man hadde satt i gang beordring av distriktskommandoen fra Harstad til Målselv og at det var iverksatt sikringstiltak i Narvik. Kvittering fra Sundlo kom allerede kl. 03.40: «Ordren utført.»

Bruken av «kupp uansett nasjonalitet» i disse meldingene forteller oss om at et nytt fiendebilde var kommet i forgrunnen, i tillegg til det gamle. «Uansett nasjonalitet» betydde britisk eller fransk. I noen dager levde man nå i høyeste spenning. Den 23. februar varslet Generalstaben Fleischer og Faye om at 6000 franske soldater var underveis til Petsamo. Kilden var «rykter fra Paris». Det tok ytterligere to dager før det kom dementi fra 6. divisjon til forsvarssjefene i landsdelen: «Ryktene om fransk ekspedisjon til Petsamo antakelig grundløse eller overdrevne stopp. Ekspedisjonen iallfall ikke underveis.»

En annen melding som måtte interessere Quisling, kom fra 6. divisjon til Laake 15. mars, i en situasjon da divisjonen var i ferd med overføring av

avløsningsstyrker for Finnmarksavdelingene som hadde ligget inne siden årsskiftet. Man hadde nå levd med alarmberedskap siden 15. februar, og ryktene om britisk landgang i Narvik hadde blandet seg med den stadig skjerpede situasjonen i Finland fram mot 12. mars. Den nye brigaden i øst hadde derfor blitt styrket med artilleri og fly, og divisjonen ønsket ytterligere fly overført fra Sør-Norge. Så, i dagene rundt 10. mars, ble det observert en større sovjetisk flystyrke over Narvik, Bardufoss og Ramfjordnes, som igjen fikk alarmen til å gå. Trolig var dette et svar på den britiske planleggingen i de foregående dagene, hvor de var kommet til at bombe-fly skulle sendes til finnene umiddelbart og at landgang i Stavanger, Bergen og Trondheim skulle utsettes til fordel for øyeblikkelig alliert landgang i Narvik, i håp om å gi finnene mot til ikke å undertegne fredsavtalen i Moskva. Det britiske krigskabinettet vedtok 12. mars at man måtte være forberedt på å slå seg gjennom norsk motstand: « [...] commanders to act with energy and determination, but with forbearance if opposed by forces. » Den norske regjering skulle informeres om landgangen først når skipene var framme.⁶⁶⁵

Hvordan stabssjef Lindbäck-Larsen i 6. divisjon kunne vite at en britisk landgang i byen var umiddelbart forestående, vet vi ikke. Men dette er i alle fall det han satte på papiret til Laake tre dager etter at krisen var over og freden var undertegnet i Moskva: « Divisjonen går ut fra at flygningen i dagene omkring 10/3 1940 var satt iverk av russerne for å konstatere og kanskje bombe vestmaktstransporter over Narvik og overføring av 6. feltbrigade til Finnmark. Flygningen var således antakelig beregnet på en bestemt og akutt situasjon som nå er over. »⁶⁶⁶ Han opplyste videre at flyene med stor « treffsikkerhet » i to dager hadde vært over Narvik, Bardufoss og Ramfjordnes og « med full sikkerhet kunne konstatere forberedelser til forsterkning av våre stridskrefter i Finnmark », og at flygningene hadde blitt utført av store firemotors og tomotors bombe-fly som ikke hadde blitt ført fram av skip. Flyene måtte med andre ord ha tatt av fra en flyplass på sovjetisk område. Overflygningene var altså, slik han tolket dem, et klart signal om at en alliert landgang i Narvik umiddelbart ville bli angrepet av sovjetiske flystyrker og dermed bringe Storbritannia i krig med Sovjet.

Freden i Moskva førte til en viss lokal, og, skulle det komme til å vise seg, kortvarig, avspenning i grenseområdene i øst, særlig fordi russerne ga tilbake til finnene det landområdet de hadde erobret i områdene fra Petsamo og sørover langs Pasvikelva. Men allerede før dette, etter at kampene på finsk side hadde stilnet og de slagne finnene hadde trukket seg sørover, mente Faye at faren for « kupp mot Norge » i nær framtid var redusert.

Han stoppet da et omfattende og kostbart prosjekt for minelegging av elveisen på grensen, og reduserte den økte beredskapen han hadde iverksatt 17. februar.⁶⁶⁷

En tredje melding av stor interesse for Quisling var en etterretningsrapport som Wrede Holm hadde sirkulert 28. februar.⁶⁶⁸ Den var satt opp av L'orange og henviste til en samtale med den tyske minister Bräuer i Oslo 12. februar, hvor denne uformelt hadde informert om at Berlin tok avstand fra en artikkel i *Berliner Nachtausgabe* som spekulerte i mulige russiske ønsker om å trenge fram til Atlanterhavet. Artikkelen var så dum at man ikke engang hadde beklaget den i Moskva, opplyste han. Men den sovjetiske ambassadøren i Berlin hadde tatt den opp, og gjort det klart at Moskva «på ingen måte» hadde slike planer. I rapporten refererte Wrede Holm også en samtale som han og sjefen for Admiralstabens etterretningsavdeling, orlogskaptein Erik Anker Steen, nylig hadde hatt med den tyske marineattaché i Oslo, Korvettenkapitän Richard Schreiber. Vi vet nå at Schreiber var stasjonert i Oslo som ledd i de tyske invasjonssforberedelsene i Norge. Det visste selvfølgelig ikke Wrede Holm da. Men han kjente naturligvis til at han var stasjonert her av Abwehr og at hans vurderinger derfor var av stor interesse. Schreiber hadde sagt at det russiske angrepet på Finland ikke bygde på noen avtale med Tyskland, og at Tyskland ikke ville hjelpe Russland hvis Sverige eller Norge gikk inn i krigen på finsk side. Tysklands vennskap med Russland var ikke «særlig hjertelig, men diktert av fornuft», ifølge Schreiber. Hvis Russland gikk videre for å ta noen del av Nord-Norge ville Tyskland si «Hände weg». «Dog er det mulig,» føyde Wrede Holm til til slutt, «at Tyskland ikke kunne hindre at Russland ved et kup tok enkelte mindre områder i Nord-Norge da disse lå så langt borte». Om dette var ord Wrede Holm la Schreiber i munnen, eller om de faktisk var uttalt av denne, er imidlertid ikke helt klart.

Det var også slik Prytz så situasjonen. Men Quisling må ha tenkt da L'orange, slik vi antar, orienterte ham om dette, at det bare fantes ett scenario der Norge uunngåelig ville bli trukket inn i krigen på finsk side, nemlig en britisk landgang og sovjetisk motangrep.

«Finnlands-komiteen»

NS-offiserene i Hæren og Marinen delte ikke Quislings reservasjoner mot å kaste seg ut i engasjement for Finland. Men det ble likevel ikke så lett å gjøre dette for en offiser. Det hang sammen med at Venstres militærpolitiske balansekunstner, nå general i reserve, Ivar Aavatsmark, 15. og 16.

desember 1939 hadde stiftet «Finnlands-komiteen», kort tid etter at han med myndig hånd hadde gjennomført avviklingen av Leidangen.⁶⁶⁹ Med seg i komiteen hadde han blant andre oberst Ebbe Astrup, som var sjef for DR 1. Det var videre flere der fra den opprinnelige kretsen rundt Folkereisningen og stiftelsen av NS, som godseier C. O. Løvenskiold, advokat J. B. Hjort, Prytz' gamle venn Thorry Kiær, som nå var direktør for Orkla på Løkken Verk, og professor dr. med. Johan Holst. Hjort trakk seg riktignok ut av ledelsen etter press «fra et enkelt hold», som han skrev til komiteen, men ellers stilte han seg til rådighet, og fikk i oppdrag å organisere salget av nålen «Nordens Frihet». Han kastet seg inn i dette med sedvanlig energi.⁶⁷⁰ Aavatsmarks kollega fra Leidangen, oberst Georg Trumpy, ble ansatt som leder av frivilligkontoret i Bergen. Av militære NS-aktivister på grunnplanet finner vi bare fenrik Sverre Tidemann Ruud som bestyrer på kontoret på Gjøvik, med assistanse fra korporal Bjørn Østring. Det var altså ganske sped organisatorisk deltakelse fra NS-offiserene i komiteen.

I Sverige var en tilsvarende komité allerede i full gang med å rekruttere og å bygge opp «Svenska Frivillig Kåren» (SFK), som skulle settes inn som en regulær brigadeenhet i Finland, under ledelse av general Ernst Linder. Tanken var at de norske frivillige skulle inngå i de svenske avdelingene under svensk befal, fordi den norske regjeringen ikke ville tillate norsk befal å verve seg. Også den svenske komiteen og SFK hadde tette bånd til Forsvaret. For å unngå at den svenske komiteen skulle bli for dominert av høyreekstreme aktivister, hadde den svenske regjeringen grepet inn og sørget for at også sosialdemokratiet ble representert i dens ulike organer. Aavatsmark var klok nok til å innse at noe liknende kunne skje i Norge, og derfor ønsket han også å trekke med representanter for Arbeiderpartiet. Etter oppfordring fra ham oppnevnte AP Kristian Gleditsch og Johs. Fougli. For å skaffe penger ble det opprettet et «Finansråd» med fem skipsredere, seks industridirektører, to banksjefer, en godseier og en advokat som representanter for henholdsvis bankvesen, skipsfarten, industrien, handelsstanden og hvalfangsten.⁶⁷¹ Midlene fløt lett inn. En rekke firmaer ga leveranser og tjenester gratis. Næringslivet stilte betydelige midler til rådighet, mye mer enn komiteen klarte å bruke.⁶⁷² Over 7 millioner kroner sto på konto ved avviklingen.

I realiteten var Finnlands-komiteen og dens underorganer så nært knyttet til Forsvaret som vel var mulig uten å være tilknyttet formelt. Kontorene ble etablert i lokaler i Sjøfartsbygningen, som ble stilt til rådighet av advokatene Eckbo og Rygh vederlagsfritt, like ved Forsvarsdepartementet og Generalstabten. Forsvarsdepartementet overtok også lokalene etter av-

viklingen. Korrespondansen kunne gå militær tjenestevei, for eksempel i permisjonssaker. Hvis man ikke ønsket en frivillig, fikk rulleførende enhet beskjed om at permisjon ikke skulle gis. I store saker holdt Aavatsmark Laake orientert og balanserte det hele akkurat som han hadde styrt med Leidangen. Det var derfor helt naturlig at generalstabssjefen ba om at komiteens samlede arkiver skulle innlemmes i Generalstabens krigsarkiv ved komiteens avvikling.⁶⁷³

Formålet med organisasjonen var først og fremst å verve frivillige, selv om dette offisielt var i strid med norsk lov. Under borgerkrigen i Spania hadde nemlig regjeringen innført lovforbud mot å verve frivillige på republikkens side. Nå ble det imidlertid ganske annerledes. Riktignok kunne man ikke sette opp verveplakater eller sirkulere verveskjemaer internt i Forsvaret. Men man satte opp plakater som opplyste hvor de som var interesserte kunne henvende seg. En velvillig presse brakte dessuten alle nødvendige opplysninger. Og mens det nystartede Politiets Overvåkingstjeneste hadde arrestert og tiltalt personer som ble mistenkt for å verve under Spaniakrigen, ble det nå opprettet et offisielt «Frivillig Kontor» i Oslo, med 21 lokale kontorer rundt i landet, som skulle stå for rekrutteringen.

Frivillig Kontoret ble ledet av oberst i infanteriet Georg F. Rubach, med lang generalstabstjeneste og adjutantstjeneste for Kommanderende general, oberst Alfred Zimmer, tidligere generalintendant og ekspedisjonssjef i Forsvarsdepartementet, han som hadde etterlyst den sterke mann i 1933, samt major i infanteriet Finn Qvale, med ansvar for bekledning, major Niels Hertzberg som hadde lang kompetanse som skyte- og gymnastikklærer, hans bror major Hans K. Hertzberg, som var topografisk ekspert fra Norges Geografiske Oppmåling, major Quille, med lang praksis som intendant og fra infanteritjeneste, men nå lærer, og kaptein Skår, major Sivertsen og løytnant Fagerhus. Her var altså offiserer over en lav sko. De var alle godt tilårskomne og erfarne innen intendantur og med sivile yrker. For å sikre personkontroll mot infiltrasjon av kommunister, i tråd med strenge direktiver fra ledelsen i SFK, engasjerte man pensjonert politimester i Aker, Johan Søhr. Han hadde vært oppdagelsessjef i Kristiania fram til 1925, altså datidens overvåkingssjef, og var landets kanskje mest erfarne politifigur. Han var dessuten kaptein og tidligere sjef for krigspolitiet. Oberst Birger Ljungberg, ny forsvarsminister fra årsskiftet, «upolitisk» høyremann og tidligere adjutant hos kongen, ble komiteens høye beskytter. For å berolige utenriksminister Koht, som trolig delte den svenske statsminister Per Albin Hanssons bekymring for om man

her vitaliserte et ukontrollerbart apparat, lot Aavatsmark Koht få skrive utkastet til verveoppropet.⁶⁷⁴

At virksomheten formelt var privat, på tross av Generalstabens lett kjennbare stempel, ble sett på med irritasjon, ja av noen bent fram som forræderi. En av dem som hevet en anklagende finger var J. B. Hjort, som skrev til Aavatsmark og krevde at komiteen skulle bryte sin selvpålagte diskresjon i forhold til myndighetene.⁶⁷⁵ I stedet burde man gå offensivt ut med verveannonser, åpen propaganda og utfordre myndighetenes restriksjoner på offiserenes deltakelse. Finlands forsvar mot kommunismen var vårt, uansett om det førte til alliert landgang, skrev Hjort. Dessuten, føyde han til, sto vi uansett best i verdensopinionen, om så skulle skje, når vi kunne si at vi har sendt folk dit selv. Hjort og hans få venner i *Ragnarok*-kretsen befant seg plutselig på toppen av en politisk bølge. Dette var uvant for dem og irriterende for de NS-trofaste, som hadde ventet så lenge på en slik situasjon. Det ble mobilisert til ruteknusing i lokalene til NKP og den sovjetiske legasjon.⁶⁷⁶

Men alt dette hadde NS avskåret seg fra. Hadde Prytz fått gjennomslag for sin linje, kunne dette blitt en strålende sak for partiet. Nå ble det i virkeligheten katastrofalt, intet mindre. Illustrerende i så henseende var at korporal Bjørn Østring på Gjøvik-kontoret ble henvist til å smugle NS-trykksaker inn i Finnlands-komiteens utsendelser, i stedet for i å sende dem ut i partiets eget navn. Attpåtil fikk han en skrape fra Oslo, og sjefen på kontoret, vernepliktig løytnant Sverre Tidemann Ruud, måtte dementere.⁶⁷⁷ Som Tidemann Ruud på Gjøvik, hadde NS-sympatiserende offiserer og endog medlemmer over hele landet deltatt i innsamlingene, satt i gang sine bestemødre med strikkesøyet og sendt sine koner ut på gatene med bøsser, stilltiende og helt uforstående til parties passive linje. For i stedet for NS var det nå Arbeiderpartiet som grep offensiven. I en fart fikk Haakon Lie og andre i APs ledelse omgjort hjelpeorganisasjonen for Spania til en spesialsydd Finlandshjelp under navnet Norsk Folkehjelp, som samlet inn penger, ryggsekker, skikjelker og klær. Og i all stillhet, i nært samarbeid med den norske militærattacheen i Helsinki, major Wilhelm Hansteen, og Forsvarsdepartementet, bevirket de at tolv kanoner med fullt seleutstyr og 12 000 granater ble sendt i all hemmelighet fra Hærens arsenaler.⁶⁷⁸

Hvor dypt stakk lojaliteten til NS' passive rolle blant NS' offiserer? Noen av NS' toneangivende navn blant offiserene meldte seg faktisk til tjeneste. Den mest kjent av dem var major Ragnvald Hvoslef, Samfundsvernets sjef fra 1924, nå en 67 år gammel forhenværende fastlønt major,

som fra 1938 hadde vært utnevnt som plassjef for Gardermoen. Han var ingen hvem som helst. Han bestyrte fortsatt partiets hemmelige etterretningstjeneste, og hadde medlemsnummer 1 i Kamporganisasjon, sammen med Quisling og Munthe. At han av alle valgte å melde seg må ha vært et slag i ansiktet på Quisling, hvis det da ikke var som ledd i en eller annen hemmelig overenskomst mellom de to. Hvoslef fikk følge av artillerimajor Poul Ringdal, som også hadde vært medlem i NS siden 1933, av major Carl Stenersen, som hadde vært drivkraft i Samfundsvernet, Frivillig Norsk Forsvar og Leidangen og også vært medlem siden 1933, kaptein Olaf Kallager, også medlem fra 1933, kaptein Henrik Natvig Brun, også medlem fra 1933, og rittmestrene Ole Ramstad og Arthur Qvist, begge nære venner av partiet, men medlemmer først fra høsten 1940. Av lavere grad finner vi seks fastlønte og ulønte løytnanter, tre fenriker og tre kadetter. En av disse var fenrik Tor Strand, som var sentral i NNSAP-miljøet. I tillegg var minst to andre frivillige offiserer også medlemmer av NS. Men ingen av offiserene fikk tillatelse til å reise. Bare en hadde fått grønt lys av Laake kort tid før vinterkrigen var slutt. Et unntak var da Aavatsmark spurte Ringdal om han kunne ta ansvaret for tilbaketransportene av de frivillige etter fredsslutningen 12. mars. Ringdal svarte at han ikke kunne komme fra, men anbefalte i stedet Hvoslef. Det gjorde Aavatsmark, og Hvoslef svarte ja. Han reiste umiddelbart til Finland, og var ennå ikke kommet tilbake 9. april.

Det nærmeste vi kommer direkte engasjering av norsk befal i regi av Finnlands-komiteen, gjaldt selve transportene til og fra. Her engasjerte Zimmer fem løytnanter og fenriker til å være reiseledere. Av disse finner vi minst to som ble medlemmer av NS etter krigsutbruddet. I tillegg til Hvoslef fikk seks offiserer Finnlands-komiteens minnemedalje for faktisk innsats.⁶⁷⁹ En rekke offiserer, også med høyere grad, skrev til Aavatsmark om at de gjerne ville melde seg hvis det ble lov å reise. Det gjaldt for eksempel oberstløytnant Nils Bøckman, som til og med tilbød seg å gjøre tjeneste som menig i Finland.⁶⁸⁰ Han var direktør i Gråkallbanen i Trondheim, hadde vært sentral i Samfundsvernet og Leidangen, i Nordiske Folkereising, var bataljonssjef i IR 12 og var nå igjen blitt en rotfast høyremann, slik han hadde vært på 1920-tallet.

Offisielt kunne man altså ikke drive verving, bare sørge for de som ønsket det, fikk reise i organiserte former, hvilket innebar at de ble legeundersøkt, forsikret, avlønnet og utstyrt, før de under følge av en norsk befalingsmann ble toget til Tornio. I motsetning til i Sverige fikk altså ingen offiserer lov til å verve seg. Noen få gjorde det likevel. Men den 19.

februar informerte imidlertid Laake divisjonene om at forsvarsministeren hadde gitt tillatelse til at et mindre antall offiserer likevel kunne få reise. Det dreide seg om ulønte offiserer eller forhenværende fastlønte offiserer, som hadde tatt avskjed med redusert lønn, og foreløpig begrenset til ti. Søkere kunne gis «konfidensiell underretning» om å søke på nytt, og Laake ville selv stå for utvelgelsen. De aktuelle måtte være spesielt skikkede som kunne representere landet med honnør.⁶⁸¹ I begynnelsen av mars fikk Aavatsmark signaler om at offiserer ville kunne få dra.⁶⁸²

I tillegg til de nordmenn som på egenhånd reiste til Finland og vervet seg direkte i de finske styrkene, var det i alt 1327 som meldte seg som frivillige her i landet, 848 som ble godkjent som skikket, og 723 som ble sendt.⁶⁸³ Innad i komiteen var oppfatningen at dette var et skuffende lavt antall. Av disse 1327 var 31 korporaler. Fem–seks offiserer hadde omgått forbudet ved å melde seg i Sverige. Bortsett fra noen få som meldte seg til den finske hær direkte, inngikk alle nordmennene i Svenska Frivillig Kåren (SFK), med en total mannskapsstyrke på 7405. I SFKs «grupper» og kompanier inngikk altså de norske frivillige blant de svenske, under kommando av 278 svenske offiserer. 775 danske frivillige under danske offiserer var organisert i egne avdelinger, og inngikk direkte i den finske hæren. Det samme gjaldt 350 ungarere. 250 briter og noen amerikanere ble inndelt i finske avdelinger. SFK ble tildelt frontavsnittet nord for Salla, etter at to tredeler av de finske styrkene på nordfronten var trukket sørover i slutten av februar 1940.

Arbeiderbladet i Oslo hadde 2. mars et oppslag om at de norske styrkene hadde vært i «vill nærkamp». Oppslaget førte til at oberst Astrup reagerte sterkt og ba Finnlands-komiteen om å dementere. Han hadde vært på besøk hos avdelingene i begynnelsen av mars, skrev han, og hadde rapportert at ingen norske engang hadde løst skudd mot fienden. Kun åtte svenske var drept gjennom kamphandlinger av totalt 26 døde. De skader norske frivillige hadde fått, skyldtes sykdom, forfrysninger og transportulykker.⁶⁸⁴ SFK kom først i kamp det siste døgnet før freden i Moskva 12. mars, da avdelingen utvekslet artilleriild med sovjetiske styrker på fronten ved Kemi-Märkijärvi. Samtidig skal en patrulje, med blant andre løytnant Einar Gamst, ha vært på oppklaring uten å treffe på fienden. Gamst var blant de som hadde meldt seg direkte i Finland.⁶⁸⁵ Men ingen norske frivillige kom altså i kamp på annen måte.⁶⁸⁶ To norske døde, uten at vi vet i hvilken sammenheng det skjedde. De to var løytnant Abraham Johan Christensen, som døde 12. mars, og menig Arvid Anderson, som døde 1. mars.⁶⁸⁷ Christensen var ute av Forsvaret og hadde meldt seg i Stockholm

for å omgå vervingsforbudet for offiserer.⁶⁸⁸ Han hadde en forhistorie som fortjener å bli referert i denne sammenhengen. Han gjorde tjeneste i Finland som menig, fordi han hadde mistet sin offisersstilling etter dom i Høyesterett i 1922. Dommen kom etter at han som premierløytnant i IR 2 hadde protestert mot bruken av militærapparatet i den politiske kampen. Han hadde den gang fått ordre om å innhente stemningsrapporter «inden arbeiderkredser» og hadde lagd skandale ved å skrive om dette i avisene og å bringe det inn for Stortinget. Blant de som hadde fordømt ham i 1922 var Venstres daværende forsvarsminister Ivar Aavatsmark, som nå var leder av Finnlands-komiteen. Den eneste falne offiser i Finland var altså ikke bare en av landets ytterst få sosialdemokratiske offiserer, men en som hadde satt stillingen sin inn for sine idealer.⁶⁸⁹

Finnlands-komiteen var styrt av embetsverk og politikere. «Frivillig Kontoret» var et stort militært apparat, med legeundersøkelser og intervjuer av rekrutter, med oppkledning og utrusting av mannskaper, med presse- og informasjonsvirksomhet, og ikke minst med arbeid med transporter til og fra Finland.⁶⁹⁰ Her som ellers i komiteen var det stor misnøye med de pålagte begrensninger. Zimmer skrev i et brev til Tønsbergkontoret at «Myndighetenes holdning er av vesentlig hindring for vårt arbeid».⁶⁹¹ En annen kritikk kom fra Kristian Gleditsch og Johs. Fougli. Den gikk ut på at finnene heller trengte sivilarbeidere og penger enn frivillige. De viste til deserteringer og klager fra de første transportene. Tiltitsmenn «var valgt blant folk med et ytterliggående politisk standpunkt som måtte støte mange frivillige», hevdet de, og advarte mot splittelse. Nå måtte man bygge «på en taktfull overvinning av gamle motsetninger», skrev de videre.⁶⁹² Men denne kritikken var til innvortes bruk.

Aktivitetene til Finnlands-komiteen ble viet stor publisitet. Ikke alt var god reklame. Ryktene om fyll og fanteri på de første transportene til Finland, om deserteringer og skyhøye sykemeldinger nådde avisene. Selv om disse historiene ble dementert fra komiteen, viser materialet i arkivene at de bygde på realiteter. For eksempel rapporterte løytnanten som var ansvarlig for den første transporten, som forlot Oslo 5. januar, at et flertall av mannskapene «ikke var helt edru» ved avreise, og at «det ble ikke bedre etterpå».⁶⁹³ Både transportoffiserene og Hvoslef medga i sine rapporter at det var en del lykkejegere blant de frivillige, og noen ble da også sendt hjem. Dette hang nok sammen med et ganske lukrativt avlønningssystem, hvor de frivillige fikk fra 150 kroner pr. måned for menige og helt opp til 900 kroner for en kaptein. Det var langt mer enn hva en arbeidsledig kunne regne med å få hjemme.

Men viktigere enn dette, var det at etter all oppmerksomheten rundt de frivillige fra de internasjonale brigadene i Spania, ble det nå endelig mulig å være «nasjonal», høyreorientert aktivist, og pioner i kampen mot kommunismen, til og med på nordisk grunn. Mange av de brevene som er bevart i komiteens arkiv, viser at entusiasmen var like mye inspirert av et ønske om «utryddelsen av kommunismen i Skandinavi» som av støtte til Finland.⁶⁹⁴ Ved avmarsjen etter freden 12. mars ble det avsungen en soldatsang som var skrevet for anledningen. Og den etterlot liten tvil om at dette bare var en liten pause i den store sluttkamp som skulle komme:

Så farväl nu, bolsjeviker
vi blir värre nesta gång
Det er lång, lång väg til Märkijävi
Men vi kan gå den än en gång

Men hvor dypt stakk det egentlig? Hvor mye av dette var bare tidsriktig propaganda? Da togtransportene hjem krysset grensen til Norge 9. april og dagene etterpå, tok det ikke lang tid før mange av de frivillige forsto at det var en ganske annen fare enn kommunismen som truet landet. På listene til transportoffiserene ble det anmerket på navn etter navn: «Gått av toget på Kongsvinger.» Det betydde at de meldte seg som frivillige til de norske styrkene som hadde tatt opp kampen mot de tyske invasjonstroppene, i stort antall. Den kampen de ikke hadde fått i Finland, fikk de her. En rekke av dem deltok i kampene nordover på Østlandet, og fikk gjennom det rettet opp sitt noe frynsete rykte fra Finland.

Hvordan opprådte NS-folk blant de finlandsfrivillige under det senere felttoget? Dette har ennå ikke vært analysert. Vi vet at også flere svensker og noen finner som hadde vært i SFK, forsøkte å melde seg i grense-traktene både i Sør-Norge og i Sør-Trøndelag. Innen 9. april var 340 norske frivillige meldt tilbake til Oslo av Finnlands-komiteen.⁶⁹⁵ Hvor mange av disse som meldte seg til innsats under felttoget, vet vi ikke. Men av de som kom inn fra Sverige over Kongsvinger og Drevsjø de følgende dagene, ble 167 registrert som krigsdeltakere, de fleste i et frivilligkompani under den svenske kaptein Benckert. Noen av de 66 som hadde reist fra Trondheim, kan også ha deltatt. Trolig ligger det totale tallet på noe i underkant av 200, av den totalt 723 mann store SFK-kontingenten. Ruge regnet med at om lag 200 svensker også meldte seg frivillige, de fleste trolig fra SFK. De fordelte seg i hovedsak på kompani Benckert, en avdeling i Røros-traktene og en avdeling ved Selbusjøen. Hvor mange NS-folk som hadde vært i Finland, vet vi ikke, men stikkprøver viser at det var en god del. Hvor mange

finlandsfrivillige som engasjerte seg på tysk side senere under krigen, vet vi heller ikke. Men vi finner mange frontkjemper og også kjente senere politiagenter på listen.⁶⁹⁶ Noen kjente motstandsnavn finner vi også, som Kolbein Lauring og Max Manus, som begge ble rekruttert til britisk spesialtjeneste, Ivan Rosenqvist, som ble en av lederne i XU, og Karsten Løvstad, som ble grenselos. Løvstad ble senere arrestert etter lanseringen av jødeutryddelseskampanjen høsten 1942 og skutt i 1943, forøvrig sammen med sabotøren Johan Peter Bruun fra Osvald-organisasjonen.

For vårt formål her kan vi se på noen typiske valg som forelå, representert ved Hvoslef, Max Manus, Frithjof Wraal og Per Imerslund. Den første av disse, Hvoslef, var typisk for noen av de eldre, erfarne offiserer som meldte seg og ville reise, men som hadde ikke fått lov av myndighetene. De var konservative nasjonale i NS' betydning av ordet, selv om slett ikke alle av dem var medlemmer i NS. Her kan også Bøckman være et eksempel, som til og med tilbød seg å reise som menig. Hvoslef ønsket å være lojal overfor Quisling og kunne derfor bare spille en indirekte lederrolle, som repatrieringssjef. Da han 9. april oppdaget at Quisling kjørte i gang sin regjeringdannelse, var han i Sverige. Han kunne løst problemet for seg selv ved å bli der. Han valgte likevel å reise hjem, hvor han kom til Røros og gjorde det han ble bedt om av Ruge. Han førte ingen kommando, men tjente som sjef for en interneringsleir. De tre andre ovenfor var yngre, eventyrlystne menn, som alle hadde vært mye i utlandet. De hadde også til felles at de hadde borgerlig bakgrunn og var markante antikommunister og antisosialister. Manus hadde søkt lykken i Latin-Amerika. Det samme hadde Imerslund. Imerslund hadde meldt seg inn i NS ennå mens han var i Berlin i 1933, og hadde aktivisert seg hjemme i 1934.⁶⁹⁷ Han hørte til *Ragnarok*-miljøet. Wraal hadde tilbrakt 1930-tallet i England, Tyskland, Sverige og Finland. Ingen av de tre hadde vært i kamp mens de var i Finland, noe de likevel fikk en aura av å ha vært. Hjemme igjen etter 9. april meldte Manus og Wraal seg som frivillige. Manus deltok som menig i kompani Benckert i kampene rundt Kongsvinger, mens Wraal hadde insistert på og oppnådde en slags befalsstilling under felttoget. Imerslund derimot deltok ikke i felttoget. I stedet brukte han tiden i Oslo til å saksoke Finnlands-komiteen for å få erstatning for sivileffekter som hadde gått tapt.

Etter felttoget valgte disse fire videre helt forskjellig. Hvoslef gikk helt til topps i NS-styret, i tråd med hans status i partihierarkiet. Imerslund ble krigskorrespondent og frontkjemper. Han foraktet NS-styret, som han oppfattet som borgerliggjort, og dyrket sine SS-sympatier. På grunn

av sin eksentriske oppførsel oppnådde han en slags mytestatus, før han døde i slutten av 1943 etter å ha slått opp en gammel skade i en ulykke.⁶⁹⁸

Manus gikk inn i den britiske etterretningstjenestens sabotasjeorganisasjon Special Operative Executive og opererte som britisk agent i Norge under okkupasjonen. Han kom senere til å se svært kritisk på sin innsats i Finland.⁶⁹⁹ Wraal orienterte seg litt begge veier, men klarte ikke å hake seg helt inn da krigslykken snudde. Hans videre krigsløp ble merkelig. Han meldte seg inn i NS på våren 1941. Så fikk han heltestatus i dagene etter 22. juni, fordi han ble plukket ut til å spille en sentral rolle i NS-propagandaen i forbindelse med vervingen til Den norske Legion. Her spilte Finlands-spørsmålet en viktig rolle. En kort tid ble han badet i beundrende lys i avisspaltene som helten fra Finland og felttoget. Formålet var å bruke ham til å organisere en vervekampanje spesielt blant de finlandsfrivillige. Det skulle starte med et opprop. Offiserene i den hastig sammenraskede legionsstaben var ikke i tvil om at en mengde blant disse ville skrive seg på.

Den planlagte kampanjen ble imidlertid mislykket. Vi skal i neste bind i en bredere sammenheng komme tilbake til hvorfor. Her skal vi bare se på det som angikk Wraal. Da oppropet gikk i vasken ble det viktig å få personer som «finlandshelten» Wraal til å bli pioner i Legionen. Men dette var noe som Wraal ikke hadde noe ønske om. Han ble utsatt for et voldsomt påtrykk av oberst Sundlo og kaptein Henrik Brun til å verve seg som kaptein. Wraal lot seg presse og ble sendt til Tyskland i den første kontingenten. Men da det viste seg at legionærene ikke kom til Finland og at de skulle inngå i Waffen-SS, nektet han å avlegge ed til Hitler og ble sendt hjem. Hjemme pleiet han imidlertid omgang med tyskerne. Så kom han opp i en tyverisak og ble dømt. Senere ble han også dømt for tyskfiendtlige uttalelser. I den prosessen sank også hans heltestatus, og hans deltakelse i Finland og under felttoget ble gransket nøye. Det viste seg at han slett ikke hadde vært norsk befal, verken før eller under vinterkrigen, eller senere under felttoget i Norge. Han hadde bløffet. Hans løytnantsgrad og kapteinsgrad var liksomgrader som han hadde påberopt seg etter korte kurs i Finland. Egentlig hadde han bare vært en slags forbindelsesoffiser, og fronten hadde han bare besøkt ved et par anledninger. Under felttoget sørpå hadde han deltatt en knapp uke under tilbaketrekningen fra Røros mot grensen. Han hadde også deltatt med sine fiktive grader ved Narvik, men bare i den siste uken før kapitulasjonen, da lite skjedde på det frontavsnittet han var. Wraal ble kort og godt avslørt som en eventyrer, og gjemt bort.⁷⁰⁰ Hans sanne historie kan stå som et bilde på innsatsen til en

del av de norske finlandskjemperne, i motsetning til hvordan den helt til våre dager har blitt framstilt.⁷⁰¹

Mulighetene svinner

Quisling var utvilsomt oppmerksom på at hvis britene lyktes med sin planlagte landgang i Norge og fikk etablert seg militært her i landet, så kunne tysk hjelp bli umulig. Det var utenkelig for ham at tyskerne ville risikere en så farefull operasjon hvis de ikke ble invitert som venner. Å måtte slå seg gjennom et krigsmobilisert, norsk invasjonforsvar støttet av 100 000 britiske, 10 000 franske og kanskje 5000 polske soldater, etter først å ha forsert den overmektige britiske hjemmeflåten i Nordsjøen, var helt utenfor mulighetene. Så for å innfri sin del av det han oppfattet som en avtale, måtte han være i regjeringssposisjon før en britisk landgang fant sted. Riktignok kunne en britisk invasjon skape kaotiske politiske forhold og kanskje også gi en politisk åpning for å gripe makten, kanskje til og med med en viss historisk legitimitet til en slik handling, men da ville det likevel være for sent til å kunne invitere tyskerne. Trolig var bekymringen og frykten for dette scenariet den egentlige årsak til at Quisling i januar og februar 1940 opptrådte både irrasjonelt og overspent, slik flere iakttok. Han må ha innsett at det var nærliggende for Hitler å innse hans begrensninger. I så fall ville bare et fullstendig overraskende lynangrep stå tilbake som alternativ for dem. Det var selvfølgelig ekstremt, ja, nesten ikke til å fatte, selv for Quisling. Men det var det heller ingen andre som gjorde. Hans rolle ville i så fall bli dramatisk annerledes enn forutsatt. Alt tyder på at Quisling helt til siste øyeblikk fullt og fast var overbevist om at han fortsatt var inkludert i Hitlers planer. Hendingene 9. og 10. april synes å bekrefte at han hadde rett i det, riktignok på et mer overordnet plan enn det som de to hadde snakket om 18. desember. Hitler sviktet aldri Quisling.

Altmark-affæren 16. februar 1940 måtte imidlertid få følger for Tyskland. I Berlin ga Hitler ordre til at «Studie Nord» skulle følges opp av operasjonsplanleggingen for «Fall Weserübung», den faktiske invasjonsplanen. Hitler overvåket arbeidet personlig. Militært forutsatte planen at man skulle komme britene i forkjøpet. Politisk la den til grunn at man skulle oppnå forståelse med den norske regjering om en fredelig besettelse, men hvis det ikke lyktes, skulle man slå all motstand ned og tvinge kongen til å utnevne en ny regjering. Noe vesentlig motstand regnet man ikke med å få. Uansett ville kongen og regjeringen måtte hindres i å flykte. I dette

må ligge at Hitler ikke lenger regnet det som realistisk at Quisling ville være i stand til å innkalle tyskerne fra en regjeringsposisjon. Men planen åpnet i annen omgang for utnevnelse av en Quisling-regjering. Det var også slik det kom til å foregå, da sendemann Curt Bräuer på instruks fra Berlin om kvelden 9. april reiste til Elverum og ba kongen om å utnevne Quisling. Den opprinnelige politiske planen som vi aner etter samtalene i Berlin 17. desember var altså modifisert, men slett ikke definitivt kansellert. Dette betydde blant annet at selv om den militære planleggingsstaben for sitt hovedalternativ ikke trengte Quislings politiske vurderinger, kunne de ikke se bort fra ham som etterretningskilde. Lysten på å søke råd hos Quisling var imidlertid så liten at det først skjedde etter direkte påtrykk fra Hitler. Vi har ingen kunnskap om at den tyske føreren avlyste noe som helst overfor Quisling. Tvert imot så utnevnte han Scheidt som sin personlige utsending til Norge for å overvåke situasjonen så tett som mulig, men uten å kontakte eller å påvirke Quisling, samtidig som Wehrmachts etterretningstjeneste, Abwehr, i tillegg til sin mer regulære innsamling av militære etterretninger i forbindelse med angrepet, også ble beordret til å utnytte Quisling rent militære kunnskaper. Vi skal komme nærmere tilbake til hvordan disse operasjonene ble iverksatt.

På alliert hold førte freden i Moskva 13. mars til at de allierte måtte utsette sin aksjon. Men 6. april vedtok det britiske krigskabinettet å iverksette minelegging på norskekysten og landgang i Stavanger, Bergen, Trondheim og Narvik, uten å avvente tyske mottiltak, slik opprinnelig forutsatt før 13. mars. Troppene ble umiddelbart innskipet og var i sjøen 8. april, om lag samtidig med at mineleggingen startet, men vel et døgn etter at den tyske krigsflåten hadde lagt ut. Meldingene om mineleggingen i norske aviser 8. april blandet seg noe senere på dagen sammen med nyheten om at det tyske skipet *Rio de Janeiro* var torpedert utenfor Lillesand, med tyske soldater som fortalte at de skulle til Bergen. Før denne aller første indikasjonen på et tysk angrep, ufattelig og usannsynlig etter de flestes mening, var alles oppmerksomhet rettet mot den ventede britiske landgangen.

I 6. divisjons arkiver kan vi studere hvor lenge denne uvirkelige situasjonsbedømmelsen vedvarte. Mens divisjonens ledelse, med Fleischer og Lindbäck-Larsen i spissen, oppholdt seg i Kirkenes 9. april for å inspisere forsvarsforberedelsene mot sovjetisk angrep, som man antok ville komme som ledd i gjenopptakelse av fiendtlighetene mellom Finland og Sovjet, tikket meldingene inn til 6. distriktskommando i Harstad om ukjente krigsskip som trengte inn i landet.⁷⁰² At noen av dem kunne være tyske, ble

først nevnt i en telefon fra Trondheim klokken 03.00. Dette var en time etter at man hadde fått melding om kamper ved Bolærne og Rauer i Oslofjorden. Klokken 04.30 kom det melding fra major Wrede Holm, sjefen for Generalstabens etterretningsavdeling, om at «der skal ikke skytes på engelske krigsskip til Narvik». Ti minutter senere ble denne ordren sendt videre til forsvarssjefen i Narvik, oberst Sundlo. Sundlo svarte i en forundret tone: «Der skal altså skytes på tyskerne, men ikke på engelskmennene.» 05.35 ble det meldt til Generalstaben at Sundlo hadde fått ordre om ikke å motsette seg engelsk landgang. 06.20 ble det meldt til Fleischer at «tyskere har meddelt at norsk panserskip ble tatt for engelsk og skutt i senk». Så følger Fleischers ordre om å arrestere Sundlo. 07.30 beordrer Fleischer «avvergende forsvar» mot tysk angrep og deretter alminnelig mobilisering i landsdelen. Men han befant seg altså over 1000 kilometer fra fronten, takket være en total forvirring om hvem som var fienden.

Fleischers situasjonsbedømmelse framgår av en nedskrevet telefonbeskjed til Generalstaben via Finland og Sverige, som ble gitt til telegrafbestyreren i Kirkenes så sent som klokken fem over ni om kvelden 9. april.⁷⁰³ På dette tidspunkt visste Fleischer at Koht hadde sagt på radio at det var alminnelig mobilisering, han visste at Quisling hadde proklamert sin regjering, tilbakekalt mobiliseringsordren og pålagt offiserene å lyde hans ordre, og han visste at tyskerne hadde gjort landgang i Narvik og byene sørpå. Men det første Fleischer spør om, er likevel om det er riktig at det er beordret alminnelig mobilisering og gjort andre forsvarstiltak, som å opprette en overkommando i Nord-Norge og å trekke grenser for krigsskueplass. Dernest spør han: «Er England vår allierte eller skal vi gjøre motstand mot engelsk landgang?» Svaret på dette var altså ikke opplagt i hans øyne. Deretter informerer han Generalstaben om at troppepene i Øst-Finnmark har fått ordre om å utgruppere seg for «forsvar». Dette var også et underlig tiltak, som bare gir mening hvis han fortsatt fryktet sovjetisk angrep. Hvis han på dette tidspunkt hadde vært opptatt av å sette all krigsinnsats i landsdelen inn mot tyskerne i Narvik, som nå, takket være hans egen forsvarssjef i byen, oberst Sundlo, hadde klart å ta til fange og avvæpne en hel norsk bataljon, så måtte han øyeblikkelig ha gitt ordre om å frakte troppene i Øst-Finnmark nærmere krigsskueplassen i Narvik. I det minste måtte han beordret troppene til Målselv, hvor han beordret distriktskommandoen i Harstad om å etablere seg, og dit han selv ville fly så snart været tillot det.

Det var ikke merkelig at man så slik på tingene i nord. Britene selv hadde gitt næring til en slik oppfatning helt inn under 9. april. I den fran-

ske og den britiske noten til de norske og svenske regjeringene 5. april, hvor det illevarslende ble slått fast at regjeringene ikke lenger var frie og at de allierte truet med «whatever measures they may think necessary», ble trusler fra tysk side koplet sammen med sovjetiske. De allierte regjeringene ville ikke finne seg i noe nytt angrep mot Finland, det være seg fra Tyskland eller Sovjet, het det. Og videre ville ethvert forsøk på å hindre hjelp til Finland vil bli ansett som en fare for vitale, allierte interesser, likeledes enhver overenskomst med Tyskland. Ethvert forsøk fra Sovjets side på å få fotfeste ved Atlanterhavet ville også stride mot de alliertes vitale interesser.⁷⁰⁴ Dette var et varsel om nærstående militære aksjoner, som skapte sterke reaksjoner på norsk side. Samme dag kom også en strengt fortrolig melding fra den norske legasjonen i Berlin, som nærmest i en bisetning refererte rykter om tysk besettelse av punkter på den norske sørkysten. Meldingen ble ikke trodd. Den passet ikke inn det helhetsbildet som rådde. Det var denne dagen generalstabssjef Hatledal første gang krevde mobilisering. Men forsvarsminister Ljungberg av slo.⁷⁰⁵

I en erklæring fra 1966 av krigstidens hirdsjef, Orvar Sæther, og Quislings adjutant under hele okkupasjonen, kaptein Carl Langlie, ble det hevdet at Hatledal hadde henvendt seg også til kongen denne dagen med krav om mobilisering, men kongen skulle ha svart: «Her skal ikke mobiliseres!» Hvis opplysningen er korrekt, må Hatledal ha vært temmelig fortvilet.⁷⁰⁶ Hatledal hadde allerede gitt en slags indirekte bekreftelse på denne historien faktisk stemmer i et avhør under straffesaken mot Quisling i 1945. På spørsmål fra Quislings forsvarer om ikke Generalstaben hadde foreslått mobilisering 4., 5., eller 6. april, hadde Hatledal nektet å svare «uten at jeg blir tvunget til det [...] når jeg ikke ønsker å gjøre det, er det fordi det er en annen part i saken også, og vedkommende har ikke anledning til her å komme frem med sine betraktninger».⁷⁰⁷ Det er som kjent bare kongen som ikke kan møte for retten. På tross av at Langlies opplysning ble arkivert i Forsvarets krigshistoriske avdeling, er episoden ikke nevnt i noen beretninger om forløpet til krigen, av de historikerne som hadde tilgang til opplysningen. Dette faktum vitner ikke bare om hvilke forvirrede fiendebilder som hadde rådd i 1940, men også om disse historikernes viderefremføring av dette bildet i vår samtidshistorie. Det synes nemlig temmelig klart at en mobilisering 5. april kunne bare ha rettet seg mot de allierte, og ville selvfølgelig ha øket faren for å komme i krig mot dem.

Den ventede britiske landingen skapte altså forvirring både i Oslo og Kirkenes. For 6. divisjons vedkommende antok man at det var den tru-

ende opponenten i øst mobiliseringen var rettet mot, ikke Tyskland. Da stabssjefen, Lindbäck-Larsen, i 1946 fullførte sin fektningsrapport fra felttoget, la han vekt på hvor nølende og uklart den engelske hærsjefen, general Pierse J. Mackesy, hadde opptrådt under første fase av felttoget. Han hadde egentlig ikke virket interessert i å angripe tyskerne, i alle fall ikke på samme kontante måte som marinesjefen, Churchills nære venn, Lord Cork and Orrery. Dette svekket 6. divisjons innsats mot tyskerne ved Narvik. Lindbäck-Larsen skrev at de allierte også senere under felttoget hadde en underlig interesse for russiske forhold. Han refererte til to anledninger da det ga seg bemerkelsesverdige utslag. Første gang var i begynnelsen av mai, da de ønsket å forlegge de polske troppene til Øst-Finnmark, i stedet for til Narvikfronten. Andre gang var 27. mai da britene ba 6. divisjon om detaljerte opplysninger om fremkomstlinjer østover fra Sør-Varanger.⁷⁰⁸ I en rapport til Ruge 9. mai 1940, midt mens kampene pågikk, klaget Fleischer på at den britiske innsatsen, bortsett fra sjøstridskreftene, var uten betydning. Landsettingen deres av alliert infanteri i Tromsø i stedet for nærmere krigsskueplassen, fant Fleischer «i strid med Norges interesser». «En meget viktig oppgave», fortsatte generalen, var å få fraktet Varanger bataljon fra Kirkenes til Narvikfronten. Divisjonen hadde bestemt seg for å overføre bataljonen, men dette var blitt umulig fordi britene nektet å eskortere skipningene, slik de hadde lovet. Fleischer forsikret imidlertid Ruge om at divisjonen i og for seg var kommet til det samme, nemlig at det ikke var forsvarlig å ta bataljonen vekk fra Øst-Finnmark da. Fleischer var enig i at den britiske flåten «er en meget viktig faktor til å avholde russerne fra angrep på Finnmark». Men når flåten ikke engang kunne eskortere en bataljon, hvordan kunne den da regnes med i forsvaret av Øst-Finnmark? «De allierte i Nord-Norge forfølger strategiske mål som efter Divisjonens mening ikke svarer med Norges interesser,» fortsatte generalen. Norges interesser var det å stoppe tyskernes frammarsj nordover fra Trøndelag, ved å skape en solid front på Helgeland, sør for Narvik, og å rense Narvik-området for fienden. «Det ser imidlertid ikke ut til at de allierte har synderlig interesse for denne oppgave,» på tross av at de ga alle tegn på å ville etablere seg i Narvik på lang sikt, konkluderte Fleischer.⁷⁰⁹

I dette framskutte blikket på hendingene etter 9. april, som vi skal komme nærmere inn på i neste bind, ser vi at britisk politikk ble analysert nokså nøkternt av Prytz. Det var ikke urealistisk å fremme ideen om et eller annet felles tysk-britisk samarbeid mot Sovjet. Quisling derimot hadde, under innflytelse av Aall, og dennes oppdragsgiver Abwehr, latt

seg vikle inn i rollen som tysk medhjelper. Under samtalene med Hitler i desember hadde han valgt side. Slik han så det, avhang både partiets og hans egen framtid av at han kunne oppfylle avtalen med Hitler, som la til grunn at en norsk regjering under hans ledelse måtte invitere tysk militær bistand til Norge for å komme britene i forkjøpet. For å kunne oppfylle avtalen måtte han altså komme til makten. Det var ikke lenger tid til å tenke langsiktig. Det var nå eller aldri. Og veien kunne ikke gå via et storting som allerede var illegitimt, og som dessuten hadde avvist alle hans utspill. Quislings eneste håp lå i den indrepolitiske situasjonen som var under utvikling. Det var krig ved landets grenser. Et håp lå det i at NS' syn på kommuniststaten i øst nå hadde full politisk oppslutning. Frykten for kommunistinvasjon og kommunistopprør var til å ta og føle på. Ville den eksisterende regjeringen slå ned på Sovjets innenlandske hjelpere, eller ville den svikte? Når kunne en selverklært motregjering tilrane seg legitimitet som det eneste handlekraftige alternativ som kunne gjennomføre dette? Slike tankebaner krevde energi og oppmerksomhet denne vinteren. Han må ha regnet med at de tyske militære forberedelsene pågikk for fullt. Det må ha ligget over ham som en mare at hans utsikter til å innfri ble stadig mindre etterhvert som tiden gikk. Og så ble han syk og sengeliggende i flere uker.

Kapittel 10

DEN SISTE PLANEN

«Kjære Stridsmand for den hellige sak ... Hele den internasjonale verdensutviklingen viser at vi faar ret, Ola. Det er ikke tvil i min sjæl om den ting. Og det kommer til aa staa i Norgeshistorien at Nasjonal Samling under Quisling reiste det norske folk da det var paa gravens rand. Reiste det under en storm av motstann, en motstann som efterhvert svingte over til den største medvinn noe politisk parti har hat i Norge [...]

Heil og Sæl. Hils alle venner og si vore uvenner at vi skal klaa dem naar dagen kommer. Jeg skal skyte dem i maven med piler med stoppenaaler i. Jeg har nemlig meldt mig inn i Oslo Bueskytterklubb og vil en dag be min ven Hansson om aa faa bli med ham paa hjortejagt med bue. De gælne har det godt, som du ser. Heil og Sæl nok en gang.»

SUNDLO TIL FIVE, OKTOBER 1937⁷¹⁰

Quislings rolle i forbindelse med 9. april 1940 er blitt misforstått og feiltolket. Under straffesaken mot ham i 1945 var man ikke i tvil om at han hadde hadde stått i ledtog med tyskerne under angrepet. Hans statskupp 9. april beviste det, kort og greit. Selv var han imidlertid indignert over en slik påstand. Og under Nürnberg-prosessene avviste de tyske militære toppsjefene konsekvent at de hadde hatt noe å gjøre med en slik figur. Det kunne heller ikke bevises. Senere har historikerne Skodvin og Kersaudy hevdet at Quisling ikke visste noe om de tyske planene i det hele tatt, og at han ble tatt på sengen som de fleste andre. Dette stemmer imidlertid ikke. Det stemmer heller ikke, som Skodvin forsøkte, men aldri klarte å bevise, at Hitler hadde kuttet Quisling ut av sine planer. Quisling var fullt klar over at det ville komme en tysk besettelse. Kildene til å forstå hvordan dette hang sammen, har ligget der hele tiden, men har vært analysert feil. De viser at Quisling under dekke av den dramatiske innen- og utenriks-

politiske situasjonen vinteren 1940 manøvrerte febrilsk for å realisere den planen han mente han hadde blitt enig med Hitler om i desember 1939.

Hvordan var dette tenkt gjennomført? Før vi kommer til det, må vi spørre om hvilke ressurser Quisling hadde til disposisjon, ikke minst blant partiets militære personell. Det skal vi se nærmere på i dette kapittelet.

Løftet

De fire enerne i NS, Quisling, Prytz, Hvoslef og Munthe, var ikke bare opptatt av partiets rolle nå mens det stundet mot krig. De var selvfølgelig også opptatt av hvordan hver av dem personlig kunne komme til å spille en militær rolle. Munthe var den som hadde lyktes best. Han hadde søkt beordring som sjef for Generalstabens mobiliseringsavdelinge høsten 1938, mens de dramatiske hendingene i Tsjekkoslovakia for første gang virkelig satte krigsspøkelset på dagsordenen. Dette var en usedvanlig viktig stilling for både ham selv og NS. Og Laake anbefalte søknaden.⁷¹¹ I stedet for å stoppe søknaden på et politisk grunnlag, forsøkte forsvarsminister Monsen å stoppe den ut fra et intrikat resonnement om at artilleriet da ville få to avdelingssjefer i Generalstabens, mens Hærens hovedvåpen, infanteriet, bare ville ha en.⁷¹² Argumentet ble plukket fra hverandre av generalstabssjef Hatledal, og Laake henstilte innstendig til Monsen om å godta beordringen.⁷¹³ Monsen ga seg. Munthe styrte dermed over landets mobiliseringsordning og ville være ansvarlig for å iverksette mobilisering. Hans første oppgave ble å få på plass et nytt innkallingsystem for delvis mobilisering, slik at nøytralitetsvaktavdelinger kunne innkalles enkeltvis etter prinsippene for den hemmelige indre sikkerhetsordningen. Som vi har vært inne på, hadde Laake i prinsippet alt bestemt seg for dette. Det er en historisk ironi i at det dermed ble Munthe, mannen som i 1930 hadde laget den første planen for et militært statskupp i Norge, som fikk ansvaret for å utarbeide de praktiske endringene som skulle til for at en ny forenklet innkallingsmåte ved delvis mobilisering måtte gjennomføres som stille mobilisering.⁷¹⁴

Den tyve år eldre Hvoslef hadde hatt større problemer med karrieren, men hadde, som vi allerede har sett, likevel lyktes i å bli beordret til plasskommandant på Gardermoen i april 1938. Han var da 66 år og over aldersgrensen for stabsoffiserer. Dette var ingen uviktig stilling, for her lå magasinene til flere regimenter som skulle settes opp i området ved mobilisering, enten det nå var i anledning indre eller ytre mobilisering.

Prytz hadde blitt 60 år i 1938, og var allerede da ved aldersgrensen for

feltkommando. Han hadde den gamle militære høyskole fra før 1905 og hadde ikke vært i tjeneste siden 1908. Han hadde imidlertid forsøkt å komme seg inn igjen i ansiennitetssystemet i 1924, men dette var ikke blitt godtatt. Som alle andre offiserer var han likevel mobiliseringsdisponert. For hans vedkommende betydde det fra 1919 å møte ved IR 14 i Steinkjer og senere som pressekontrolloffiser for IR 6 på Hønefoss. Da han forgjeves hadde forsøkt å komme inn igjen som revolusjonseksperter i 1929, valgte han i 1933 i stedet avskjed etter egen søknad. Men i 1938 satte han seg i sving igjen for å få seg en militær kommando. Det var høyst uvanlig. Da søkte han om å komme inn som bataljonssjef i landvernet, naturlig nok da i ett av de to regimentene som grenset inn mot hans hjemdistrikt i Ut-Trøndelag, IR 11 eller IR 12. Det er lite trolig at han satte i gang en slik prosess uten på forhånd å ha sondert mulighetene. Han kjente sjefen for 5. divisjon, generalmajor Laurantzson, godt, og vi må anta at han hadde fått positive signaler derfra. Men de strikte beordringsreglene i Forsvaret ville det annerledes, og søknaden gikk videre til kongen.⁷¹⁵ Det ble avslag.

Quisling stilte høyere enn Hvoslef og Prytz. Det hadde han grunnlag for, ut fra ansiennitet både som generalstabsoffiser og som tidligere forsvarsminister. For 1939 var han mobiliseringsdisponert som bataljonssjef for AR 3's landvernsbataljon i Trondheim, men ønsket nå en plass i det sentrale kommandosystemet. Dette tok han opp med Hatledal tidlig i 1939.⁷¹⁶ Hatledal hadde forståelse for ønsket og lovet å disponere ham til Hærens Overkommando for året 1940, men ikke for inneværende år, som Quisling også hadde ønsket. Noen måneder senere traff Quisling oberst Oscar Klingenberg, generalinspektøren for Hærens artilleri. Denne fortalte at Quisling ville bli innkalt til et sommerkurs i forbindelse med stillingen som bataljonssjef. Da Quisling hørte dette, bestemte han seg for å purre på saken igjen. Han hadde tross alt vært forsvarsminister og hadde som det krav på en sentral disponering, mente han. Denne gang gikk han direkte på Kommanderende general.

Egentlig ønsket han ikke å tjenestegjøre under denne regjeringen i det hele tatt, betrodde han Laake. Dette var ikke helt uten klangbunn i generalen, etter den evinnelige dragkampen hans med Arbeiderpartiet og med partiets uforstand i militære saker i minnet. Quisling gikk med på at han til nød kunne godta å stå til Laakes disposisjon. Det var en kollegial bemerkning, uventet fra det holdet. Laake ble nok overrasket. Han oppfattet det som en personlig tillitserklæring. At det egentlig var landsforræderi av en offiser å si at han ikke ville gjøre tjeneste for regjeringen, tenkte Laake ikke på før fem år senere, heller ikke på at Kullmann var blitt fradømt sin

stilling for noen liknende seks år tidligere. Laake tenkte bare på å unngå unødige personkonflikter. Så han svarte at han skulle frita Quisling for kurset. Deretter ga han beskjed til Hatledal og Munthe om at Quisling skulle disponeres til Hærens Overkommando straks. I 1945 husket han at han bare hadde tatt det forbeholdet at Quisling ikke lagde noe «kluss i saken», at han ikke gikk ut offentlig med det.⁷¹⁷ Dermed fikk Quisling viljen sin.

Disse fire sentrale partilederne var imidlertid ikke de eneste som ønsket å spille viktigere militære roller. Vi skal straks se på flere. Før vi går videre, er det imidlertid nødvendig å ofre noen ord på hvordan innkallingene til nøytralitetsvakten 1939–40 endret partiarbeidet til offisersmedlemmene, og forsåvidt også til menige medlemmer som ble innkalt. De oppsatte avdelingene ble rullert i tomånedersperioder og stasjonert rundt i landet, særlig i Nord-Norge. Dette medførte tidkrevende og slitsomme reiser, med begrensede permisjonsmuligheter. For et parti som NS, hvor alle representanter i organer og styret, unntatt Quisling selv, ble utpekt fra møte til møte ovenfra, ble konsekvensen av den uroen i det normale samfunnslivet som innkallingene skapte at de sivile overtok i partiet. Da Fuglesang innkalte til rådsmøte i 10. desember 1939 var oberst Sundlo det eneste militære ordinære medlemmet av hovedstyret.⁷¹⁸ Og selv han måtte stadig melde avbud. Blant distriktsrepresentantene til hovedstyret var det flere: kaptein Severin Søndena fra Stavanger, major Olaf Five fra Trondheim, kaptein Oliver Møystad fra Elverum og kaptein Thor Bekeng fra Kirkenes. Prytz hadde særstatus, han var spesielt oppnevnt. I selve rådet satt fortsatt i tillegg kaptein Hans Peter L'orange og dessuten oberst Hanssons kone, Øyvor. Hun var selvfølgelig ikke militær. Men det er ikke usannsynlig at hun holdt mannen informert.

Vesentlige deler av det militære nettverket var der fortsatt. Kjørstad var ikke innkalt til møtet 10. desember, men det var trolig på grunn av tjenesten. Han hadde derimot vært innkalt til det forrige hovedstyremøtet 8. mai 1939. Ellers var det blitt tynnere blant de økonomiske biksene i de sentrale organene, men fabrikkier Jens J. Jebsen og skipsreder Thorvald Halvorsen, direktør Harry Høst og godseierne Axel Stang og Simon Grindalen holdt fortsatt stand. Etter at et hovedstyremøte i september 1939 var blitt utsatt på grunn av vanskeligheter med oppmøte, gjentok det samme seg i desember med rådsmøtet. Både Søndena, Møystad, Sundlo, Prytz og Five skrev at de ikke kunne møte, de tre første på grunn av tjeneste i nøytralitetsvakten. Sundlo benyttet anledningen i brevet til å fortelle om stemningen blant mannskapene i avdelingen i byen. De mumler om «tøv

og vas», skrev han. Det måtte skarpere lut til for å vekke nasjonen, «og denne luten kommer nok. Vi driver sikkert mot onde tider.» Folk trodde visst at det ville fortsette slik. Men hendingene i Finland hadde vært «fin medisin», avsluttet han.

Organisatorisk hadde det selvfølgelig vært tilbakegang for partiet. Medlemstallet hadde steget fra 4500 i 1934 til 8500 i 1935 og hadde nådd en topp med 12 000 i 1936. Så ble 2000 utrensket eller utmeldt i 1937. Men i november 1939 lå medlemstallet fortsatt på 10 000, ifølge en litt vel rosenrød organisasjonsoversikt.⁷¹⁹ Kamporganisasjonen hadde 800 medlemmer. Hovedkartoteket besto av 15 000 navn, hvilket må ha omfattet alle som hadde vært innom partiet til da. Det fantes 246 partilag registrert, men bare 157 hadde leder eller styre. Dette var et åpenbart tegn på oppløsningstendenser. Alt var riktignok ikke elendighet. Partiet hadde bare eksistert i seks korte år, og en lang rekke av landets mektige og innflytelsesrike menn hadde vært i kontakt med det, enten som medlemmer eller som samarbeidspartnere. På tross av enkelte mishagsytringer med noen partistandpunkter, som holdningen til terror og pogromer i Tyskland og oppgjøret med Hjort, hadde partiledelsen i det store og det hele anerkjennelse og tillit innad og også blant sympatisører utad. I særlig grad gjaldt dette i Forsvaret, og trolig også i den høyere embetsstanden innen justis- og politisektoren. Selv om hensynet til den nye regjeringen medførte behov for en viss avstandstaken fra partiet fra tid til annen, var mye av dette retorikk for galleriet. Ikke engang personer som misbrakte sin embetsstilling til nesten åpen agitasjon for NS, som oberst Sundlo, ble det grepet alvorlig inn mot, selv om Laake lyktes å hindre at han ble utnevnt til generalmajor og divisjonssjef i Trondheim. Valget falt i stedet på oberst Laurantzson, som var mer av en prøyser enn politiker. Politisk sto imidlertid også han nær partiet. Dette kom ikke til å bety så stor forskjell 9. april. Det militære sammenbruddet Laurantzson ble ansvarlig for i Trondheim, skulle få like katastrofale følger for Forsvaret der som i Narvik. Det hersket en kollegial vennskapelighet innad i det overveiende sterkt konservative offiserskorpsset. Utenfra, sett med våre øyne, var det kun nyanser som skilte slike offiserer fra NS-offiserene.

Quisling hadde vel aldri sett det slik, men særlig så han det ikke slik vinteren 1940. For ham var det nettopp nå blitt et hav av forskjell mellom ideologisk sympatisering og praktisk oppslutning. Grunnen var selvfølgelig at han måtte komme i regjeringsposisjon for å innfri avtalen han mente han hadde med Hitler, og var bitterlig klar over hvilke utfordringer det innabar. Det kunne bare skje med hjelp av militære tropper som var ledet

av offiserer som ikke bare sympatiserte, men adlød hans kommando som partimedlemmer. Derfor var han svært opptatt av hvor hans offiserer befant seg i kommandosystemet. Det får vi et godt eksempel på i hans *7de sans* for 1940 fra datoen 6. mars, der han skrev: «Av bat's 40 off.bef. er 8 NS, 10 symp., 14 ind., 8 motst.»⁷²⁰ Det er vanskelig å tenke seg at en annen partileder skulle ha interessert seg for å notere ned noe liknende. Vedkommende ville ha tenkt at partisympatiene kunne variere, men være relativt tilfeldige og betydningsløse, fordi Forsvaret var underlagt det konstitusjonelle system og var lojalt til myndighetene. Men slik tenkte ikke Quisling. Når han noterte dette måtte han ha en spesiell grunn. Det skjerper vår interesse for å vite hvilken betydning han tilla nettopp denne bataljonen.

Hvilken bataljon kan dette ha dreid seg om? Utfra datoen er det logisk at det må dreie seg om en av tre bataljoner som var innkalt på nøytralitetsvakt i perioden fra januar til mars.⁷²¹ Hvilken kan vi ikke vite med sikkerhet. I og for seg kan det ha dreid seg om hvilken som helst av dem, for i alle var det aktive NS-offiserer, og Quisling kan ha notert dette ned som et interessant bevis på partiets styrke i avdelingen, på et tidspunkt da den kommunistiske trusselen i Nord-Norge var på alles lepper, slik vi vet at det var i siste del av februar 1940.

For å kunne vurdere hvilken avdeling det kan ha vært snakk om, må vi se nærmere på kombinasjonen av hendinger og dato. Vi vet at opplysningen om folkeregjeringen i Finnmark hadde sluppet ut i avisene fra Erling Søviks etterretningsstab i Kirkenes. I og for seg kan den ha blitt konsipert der eller i Oslo, eller av fantasten Sigvardt Fredriksen i Tromsø. Noe sikkert, empirisk grunnlag ut over dette lar seg ikke etterspore. Men denne opplysningen fikk, som vi har sett, i hvert fall full uttelling i alarmmeldingene fra 6. divisjon, som gikk landet rundt. Og den anga altså 15. februar og dagene derpå.

Det kan da være nærliggende å tenke på II/IR 14, som ble innkalt de første dagene i mars og fra 15. mars var plassert ut i traktene ved Kirkenes under kommando av Wilhelm Faye. Rapportene fra denne bataljonen viser at den forberedte seg på sovjetisk angrep. Ett av kompaniene ble lagt til Bugøyfjord, hvor det øvet for å dekke retrett vestover fra Kirkenes. Det kan også se ut som at den var klar til å rykke inn i Kirkenes for å slå ned opprør der. Sjefen var jurist og kaptein Per E. von Hirsch, som senere under okkupasjonen skulle bli NS-fylkesmann i Nordland og en av de sentrale NS-figurene i landsdelen. Han var trolig også medlem før 9. april, uten at dette har latt seg påvise. Etter at Prytz døde i februar 1945, ble von Hirsch dessuten konstituert finansminister. Det er imidlertid et problem

å fastslå hvordan Quisling kunne kjenne offiserslisten til bataljonen så tidlig som 6. mars. Da var det ennå ikke klart hvilke offiserer som faktisk møtte og rykket inn. Dessuten er det vanskelig å forstå at denne bataljonen skulle ha noen bestemt betydning for Quisling.

Det andre alternativet er II/IR 5, en feltbataljon i oberst Hiorths regiment. Denne bataljonen skulle innkalles på Jørstadmoen 25. mars under major Hans Løken og forlegges til Trandum. Også i denne finner vi NS-medlemmer blant befal og underbefal. Spesielt kan vi merke oss korporal Bjørn Østring, hvis aktiviteter i dagene rundt 9. april vi skal komme nærmere tilbake til. Men heller ikke for denne bataljonen var offiserslisten klar så tidlig.

Det finnes imidlertid en tredje, mer nærliggende mulighet. Etter at Quisling kom tilbake fra Tyskland må han, ut fra det vi nå vet, ha vært mer enn vanlig opptatt av militære forhold. Tankene på hvordan han skulle kunne innfri sine forpliktelser til Hitler, må ha ligget tungt på ham, særlig etter Altmark-affæren. Han måtte på en eller annen måte klare å komme i maktposisjon slik at han legitimt kunne innkalle tysk hjelp og fri landet fra de britiske og sovjetiske invasjonstruslene. For å klare det var han avhengig av en akutt politisk krisesituasjon. Opprinnelig hadde han forestilt seg at det ville bli en konstitusjonell krise etter 10. januar, fordi Stortinget hadde forlenget sitt virke med ett år i 1939 i forbindelse med overgangen til fireårige valgperioder. Dette mente Quisling var grunnlovsstridig. Ifølge kildene hadde han lagt stor vekt på dette i sine samtaler med admiral Ræder i juni og trolig også med Hitler i desember. Men etter 10. januar 1940 visste han at det ikke ble noen krise på et slikt grunnlag, ganske enkelt av den grunn at ingen andre partier delte et slikt konstitusjonelt standpunkt. Det var i denne perioden at ryktene om folkeregjering i Nord-Norge begynte å gå. Det var lett å anta at en opprørssituasjon i nord i siste del av februar måtte skape unntakstilstand og politisk krise, kanskje med handlingslammelse av regjeringen som følge. Og hvis nyhetene om folkeregjering var troverdige, var det definitivt en slik opprørssituasjon. Her kunne det åpne seg en mulighet til å proklamere en nasjonal og handlekraftig regjering, som kunne innkalle tysk hjelp. I et slikt lys ville det kunne bli viktig å ha innflytelse over det som fantes av stående hærstyrker, ikke først og fremst i nord, men i nærheten av selve hovedstaden.

I ettertid vet vi at forutsetningene for å spille på det kommunistiske kortet måtte ha endret seg 12. mars, da vinterkrigen sluttet. Men varslene om et nært forestående finsk sammenbrudd var mange allerede fra midten av februar, både i avisene og ikke minst i etterretningsmeldingene som

kom fra utlandet og gikk over L'oranges bord. For Quisling måtte det fortone seg som at det hastet, da han noterte i sin *7de sans* 6. mars. Det var det da eller aldri.

I disse dagene fantes det bare en nøytralitetsvaktbataljon på Østlandet, og den lå på Trandum, like nord for Oslo. Det var Akershus infanteriregiments andre feltbataljon, II/IR 4. Med ovennevnte forutsetninger må vi ha lov til å anta at det var denne Quisling analyserte. Bataljonen var innkalt i januar, og hadde rykket inn den 29. Og ganske riktig, i den lar det seg identifisere minst åtte NS-medlemmer, akkurat slik Quisling noterte i sin *7de sans*, hvis vi også regner med sjefsadjutanten i regimentet. Det var kaptein Rolf Andresen, kretsleder for Nordstrand i Oslo, og ellers en sentral figur i Oslo-partiet. Han hadde vært med i partiet siden 1933, og kom til å spille en nøkkelrolle i NS-prosjekter under okkupasjonen. Men trolig var også en annen stabsoffiser i II/IR 4 medlem. En kompanisjef, tre kompani-nestkommanderende, enkelte fenriker og sersjanter i ulike kompanier var også medlemmer eller sympatisører. Dessuten var kaptein Nils Houge, tidligere hirdsjef i Oslo, beordret som bataljonsadjutant for vinterrekruttskolen for bataljonen, som delvis foregikk ved Eidsvoll. Houge var fra 1938 ansatt ved Norges Geografiske Oppmåling, men rulleført i IR 2. Rolf Andresen kjente dem alle. Han hadde ansvaret for rullene i bataljonen. Og det var han som, etter reglene, skulle sende en innrykkingsrapport til Generalstabens mobiliseringsavdeling, hvor den ville bli mottatt av avdelingslederen major Munthe. Det er trolig slik det henger sammen. En av de to må ha referert innrykkingsrapporten for Quisling eller gitt ham et gjennomslag av den.⁷²² Det er lett å forestille seg at det må ha vært betryggende for Quisling å vite at både avsender og mottaker var betrodd NS-folk.

Hvis vi kaster et blikk tilbake på kupplanen på senhøsten 1932, slik vi kjenner den fra de dokumentene som da ble skapt, går det an å se hovedtrekkene i hvordan Quisling kan ha tenkt seg den videre utvikling. Alarmmeldingene fra 6. divisjon og divisjonens krav om forbud mot Kommunistpartiet, ledet logisk i retning av innføring av militær unntakstilstand i hele landsdelen og arrestasjoner av medlemmer og sympatisører av partiet. Deretter ville en ny omgang med meldinger om sovjetiske militære bevegelser kunne sendes ut og begrunne krav om unntakstilstand i byer som Narvik, Trondheim og Bergen og i annen omgang gjøre det aktuelt å kreve en stille og delvis mobilisering også av resten av landforsvaret. En slik mobilisering ville føre med seg utvidet pressekontroll gjennom de militære pressekontrollkontorene, som skulle tre i kraft

ved mobilisering. Så kunne tiden være inne til å avkreve Stortinget partiforbud, i første omgang mot NKP, før partiet i tråd med Quislings syn på grunnloven måtte oppløses som ulovlig. Stortinget ville neppe lystre, men ville måtte forholde seg til foretatte arrestasjoner av kommunister over hele landet. I en slik situasjon kunne det bli rom for å erklære en nasjonal kriseregjering med handlekraft. Kanskje ville den gamle regjeringens avgang kunne bli tvunget fram, under trykk av at II/IR 4 rykket inn i Oslo. Quisling hadde i tillegg et kort som ingen har tenkt på. Militærkommandanter var nemlig allerede på plass, Hvoslef på Gardermoen og oberst Hans Peter Schnitler på Akershus i Oslo. Hvor Hvoslef sto, vet vi. Schnitler hadde gått av for aldersgrensen i 1938, etter fem år som kommandant for Bergens festning. Han var som Quisling artillerist. Vi vet ikke om Schnitler noen gang var medlem av NS, selv om flere i hans familie var det. Men etter hans opptreden 9. april og senere å dømme, så oppførte han seg som om han var medlem. Han fungerte som kommandant i Oslo under den tyske innmarsjen i 9. april og dagene deretter, og utførte de ordre han fikk av Quisling og tyskerne i den utstrekning det lot seg gjøre. Schnitler døde i 1942 og ble derfor ikke etterforsket i 1945. Vi vet derfor lite om ham. Annerledes var det med Hvoslef, majoren som nå plutselig igjen hadde fått en militær rolle å spille. Fem år etter krigen hevdet Hans Wilhelm Scheidt at det faktisk var Hvoslef som var påtenkt som leder av kuppet:

I forbindelse med kupp-planer fra Quislings side før 9. april 1940, sa Scheidt at den daværende kommandant på Gardermoen, major Hvoslef, var utpekt til å lede kuppet på vegne av den norske militærmakt.⁷²³

Scheidt hadde blitt ansvarlig for Norden og Norge i det tyske nazipartiets utenlandsavdeling i januar 1939. Men etter Quislings møter med Hitler i desember 1939, fikk han en dobbelt rolle her i landet. Hans virksomhet for Rosenberg fortsatte, i det minste formelt, samtidig som han ble nå også, og kanskje først og fremst, opererte her i landet på oppdrag direkte fra Hitler. Formålet var dels å rapportere om innenrikspolitiske forhold, dels å rapportere om britiske invasjonforberedelser.⁷²⁴ Han var hyppig i Norge i tiden fram til 9. april 1940 og hadde gjentatte samtaler med Hvoslef og andre NS-ledere, og også med andre offiserer som oberst Sundlo og kaptein Ola Fritzner og andre personer av etterretningsmessig interesse. Og selv om det var forbudt ham av Hitler, vet vi at han også hadde inngående samtaler med Quisling. Og Scheidt opplyste i 1950 at også Sundlo «ville gå frem ad voldelig vei med kupp».

Som vi allerede har vært inne på, så bekreftet Quisling under straffesaken i 1945 at han hadde satt sammen en regjeringsliste i den første tiden etter at han kom hjem fra Berlin, trolig rett etter årsskiftet 1939/40. Han ville neppe ha gjort dette med mindre han la til grunn at han faktisk kunne komme i regjeringsposisjon. Han må, som vi har vært inne på, ha spurt de påtenkte ministrene om de var villige til å stille, uten nødvendigvis å ha informert alle om under hvilke omstendigheter dette ville kunne skje. De må likevel ha tenkt sitt. At partiet skulle kunne komme til makten på normalt vis, det vil si ad parlamentarisk vei, med den oppslutningen NS hadde fått ved siste valg, var fullstendig utelukket. Det var denne listen Quisling brukte da han utropte sitt statskupp om kvelden 9. april. Den skuffelsen han senere følte over at enkelte av dem sviktet ham ved ikke å komme til Oslo, må ses på bakgrunn av den informasjonen han mente å ha gitt tidligere.

Et statskupp krever forberedelser. De militære nøkkelaktørene må være informert. Et minimum av planer må være distribuert. At vi vet så lite om dette kan skyldes en kombinasjon av flere forhold. For det første kan tyskerne, som interesserte seg meget sterkt for forløpet til 9. april, ha lagt beslag på slike dokumenter og sendt dem til Tyskland. For det andre kan kompromitterende dokumenter som dette ha blitt ødelagt under den omfattende arkivdestruksjonen som foregikk like før og etter avslutningen av Andre verdenskrig. Vi kan imidlertid ikke se helt bort fra at slike dokumenter likevel kan ha blitt funnet av politi og påtalemyndighetene, men av ukjente grunner blitt lagt vekk. De få sporene som dukket opp under landssviksaken mot Quisling ble ikke fulgt opp, heller ikke av Stortingets undersøkelseskommissjon. Kanskje var man for opptatt av å bevise at Quisling hadde deltatt i de militære forberedelsene til angrepet, til å søke etter andre forklaringer. Og de involverte selv? Man kan knapt nok bebreide dem for at de ikke ønsket at man rotet mer i disse sakene etter krigen.

At vi vet lite om kupprosjektet, kan også skyldes feiltolkning av kjente kilder. Vi vet for eksempel at flere av NS' offiserer på underlig vis samlet seg i Oslo 9. april og i de nærmeste dagene, etter hva vi vet uten å være innkalt spesielt. Også flere fra Hirden samlet seg i Oslo. Det kan nesten se ut som at de fulgte et skjult mønster. En av dem det gjaldt var kaptein Lars Kvendbø, en tilsynelatende uviktig offiser fra Kristiansund, som i de siste ukene før 9. april utfoldet en intens aktivitet i tilknytning til landets forsvar.

Kvendbøs aksjon

På vinteren 1940 ble en av NS' gamle medlemmer, kaptein Lars Kvendbø, beordret til tjeneste i Generalstaben. I motsetning til Munthe og andre partimedlemmer i staben hadde Kvendbø ingen karrierehensyn å ta. Han hadde tatt avskjed som fastlønt kaptein alt i 1936, og han sto derfor temmelig fritt til å ta til orde for endringer innad i den militære ledelse. Det han forsøkte å sette i gang, faller i tid og form sammen med de kuppbestrebelsene som vi har omtalt ovenfor. Kvendbø hadde kommet i fokus i avisene etter at vinterkrigen hadde startet. Han hadde nemlig tatt til orde for frivillige militærøvelser for sivilpersoner, og ble oppnevnt av general Laurantzou til å få dette i gang i Kristiansund-distriktet. Snart spredde ideen seg over hele landet. Og som general Aavatsmark hadde spådd den gang Leidangen ble avvirket, kunne dette nå skje uten politiske kontroverser i et direkte samarbeid mellom Forsvaret og skytterlagene. Men bølgen var kortvarig. Den ebbet ut i januar 1940, trolig under inntrykk av de finske tilbakeslagene, som nå begynte å påvirke stemningen også her hjemme. For Kvendbøs del betydde det at han fikk mindre å gjøre i distriktet rundt hjembyen.

Den 4. februar 1940 ble Kvendbø i stedet innbeordret Generalstaben. Omgangen med offiserene i landets miliærledelse ble en skjellsettende opplevelse for ham. I en forklaring fra 1945 skrev han at han oppdaget at det var «noget som ikke stemte, at det var 'something rotten'». ⁷⁵ Det var «oprørstemning» over forholdene der, særlig blant de yngre offiserene. De ble nærmest misbrukt av departementet til «underordnet skrivearbeide» som ikke tjente forsvarssaken. De kunne ikke protestere av hensyn til sine stillinger, og ikke kunne de gå til pressen fordi alt var hemmelig. «Jeg besluttet meg derfor til å forsøke en aksjon på egen hånd, og det i al hemmelighet uten at mine kamerater visste om det,» skrev Kvendbø. Og det var ikke lite han planla. Først ville han presse ut Laake og få ham erstattet med oberst August Tobiesen. Tobiesen var ekspedisjonssjef i Forsvarsdepartementet. Så ville han ha opprettet en stilling som forsvarssjef, som med «fast hånd» skulle kunne sette igjennom Forsvarets behov. Til denne stillingen foreslo han general Fleischer. Fleischer hadde på dette tidspunkt gjort seg bemerket i avisene som ansvarlig for det som foregikk i nord, med høynet indre beredskap, kommunistjakten i Øst-Finnmark og forslaget om forbud mot Kommunistpartiet. Ikke minst av den grunn var han også kommet inn i Arbeiderpartiets interessefelt. I brede lag ble han ansett for å være den fremste militære talsmann for «den finske politik-

ken». Kvendbø ville tvinge disse endringene fram med en proposisjon i Stortinget. Med dette for øye bearbeidet han medlemmene av militærkomiteen og flere andre stortingsrepresentanter. Først oppsøkte han formannen, Venstres Hans Seip, deretter Jakob Vik fra Bondepartiet og så APs Olav Oksvik og andre. Han søkte tilgang til Ljungberg og ikke minst til Martin Tranmæl, den sterke mann i AP. I et brev til Hatledal, som han også forsøkte å involvere, skrev han at henvendelsen til Tranmæl var bare var en manøver, «et rent taktisk trekk».⁷²⁶

Samtalen hans med Tranmæl falt imidlertid slett ikke negativt ut. Tranmæl lovet faktisk å ta saken opp.⁷²⁷ Ljungberg derimot kom han ikke noen vei med, selv om han også lyttet høflig på ham. Høyres kommandørkaptein, Trygve Sverdrup, stilte seg også negativ. Kvendbø forsøkte nå å få i gang en pressekampanje for «en samlet borgerlig aksjon mot Arbeiderpartiet og dets regjering for å ha sabotert landets forsvar», for å «tvinge saken frem». Han henvendte seg til et stort antall aviser. Til Høyres forsvarstalsmann i Stortinget, major Sven Nielsen, skrev han: «Planen må være: Aksjonen i tinget og trykket på Ljungberg fortsettes. Regjeringen får en frist. Hvis ikke KG har tatt avskjed og forsvarssjef ansatt innen utgangen av april måned, settes pressekampanjen inn skånselsløst.»⁷²⁸ Nå skulle man «med felles anstrengelser få hull på bylden», føyde han til.

Kvendbøs aksjon pågikk fra slutten av februar og hele mars måned, før den ble avbrutt da han ble frabeordret 4. april. Det er nesten uforklarlig at den store aktiviteten han utfoldet, for det meste i arbeidstiden, ikke ble stoppet av Hatledal. Skal vi tro Kvendbø, må Hatledal tvert imot ha støttet den. Om aksjonen hadde tilknytning til Quislings planer på samme tid, framgår ikke av dokumentene. Men mistanken om det styrkes av det Kvendbø foretok seg umiddelbart etterpå. Tre dager etter dateringen av hans siste brev til redaktør Nesse i *Aftenposten* og fem dager etter hans frabeordring og hjemkomst fra Generalstaben, reiste Kjendbø igjen fra Kristiansund tilbake til Oslo, hvor han meldte seg for Quisling. Han visste at Oslo var okkupert av tyskerne, men om han visste at Quisling hadde utropt seg til ny statsminister, er mer uklart. Hvorfor Kvendbø prioriterte denne lange reisen til Oslo i stedet for å melde seg til tjeneste på Setnesmoen, mobiliseringsstedet som lå like ved hans hjemsted, framstår som et mysterium, hvis vi bare ser hans handlinger i lys av det han selv opplyste. Det kan også ses innen en annen og større ramme. Da må vi vende tilbake til hva Quisling foretok seg.

For Quisling ville en bataljon øvede infanterister fra Trandum/Gardermo-området være mer enn tilstrekkelig til å sikre makten i Oslo den

første tiden, hvis bataljonen sto under kommando av handlekraftig og pålitelig befal. Under planene som var utarbeidet i henhold til de indre sikkerhetsforanstaltningene, var det nettopp mot den upålitelige arbeiderbefolkningen i Oslo at IR 4 skulle brukes. I Quislings tid i departementet var dette systemet blitt studert og videreutviklet med utgangspunkt i Munthes PM, som vi tidligere har vært inne på, og nå var det Munthe selv som satt som avdelingssjef i Generalstaben med ansvar for mobiliseringsforberedelser. Så her var Quisling i alle henseender på trygg grunn. Men skulle et slik maktovertakelse ha utsikter til å lykkes på litt lengre sikt, det vil si i dager og uker, så krevde det selvfølgelig langt mer enn kontrollen over en bataljon på Trandum på om lag 700 soldater og 40–50 offiserer, og en tilsvarende styrke i Øst-Finnmark.⁷²⁹ Ikke minst ville det kreve innflytelse over avgjørelsene i de sentrale kommandoer og staber i hovedstaden og i divisjonene og regimentene rundt i landet, og også i Marinen, som hadde helt spesielle forutsetninger med sine lett bevegelige enheter, hvorav tre helt moderne jagere.

Hvordan var det nå med slik støtte? Mente Quisling at han hadde mange nok allierte innad i systemet som helhet? Vi har bare indirekte kunnskap om dette. Det er i form av et utsagn som fylkesfører i Hedmark, tannlege Ørnulv Lundesgaard, kom med. Lundesgaard var en høyt betrodd person i NS og medlem av NS' råd. Denne betrodde rollen beholdt han senere under krigen som kansellissjef for Quisling. En kollega som Lundesgaard hadde full tillit til, fortalte at de to, kort tid før krigsutbruddet 9. april, hadde diskutert nettopp om NS hadde utsikter til å erobre makten:

Da jeg tvilte på at NS ville komme til makten, svarte han, at de hadde tenkt å gjøre et kup, men at Quisling ville vente til han fikk flere folk med seg, dette var han såvidt jeg forstod ikke enig i. Han fortalte i den forbindelse at de hadde det som trengtes av våben og lignende for å få gjennomført et slikt kup, da det var planlagt et tidligere, som før nevnt ble utsatt av Quisling.⁷³⁰

Kollegen fortalte dette under landssviksaken mot Lundesgaard etter krigen. Hvis det er korrekt gjengitt, og det er ut fra hva vitnet ellers forklarte all grunn til å tro det, så bekreftet Lundesgaard den gang det vi nå vet fra andre kilder om det planlagte kuppet i 1932 og om planene om det samme på ettervinteren 1940. NS hadde, etter det han sa, det de trengte for å kunne gjennomføre kuppet. Lundesgaard hadde deltatt på rådsmøtet i NS i Oslo 7. april 1940 og må som fylkesfører i Hedmark ha vært involvert i mobiliseringen av Hirden til Oslo denne dagen. Da regjeringen og

stortingsmennene etter flukten fra Oslo 9. april avholdt møte på Hamar, var Lundesgaard, ifølge samme vitne, i aktivitet i korridorene der stortingsmøtet ble avholdt.⁷³¹ Lundesgaard innrømmet i 1946 at han hadde vært der, av «nyskjerrighet», som han sa, etter først å ha konferert med en annen av NS' sentrale aktører i distriktet, kaptein Oliver Møystad.⁷³² Møystad kom også til å spille en bemerkelsesverdig rolle i dagene som fulgte. Lundesgaard på sin side hadde fulgt etter regjeringen i den videre flukten til Elverum, og etter å ha hørt Quislings tale på radio, hadde han dratt til Terningmoen for å finne ut av «de militæres holdning til Quisling», forklarte han. Det var mens han var der at trefningen på Midtskogen foregikk. Dagen etter, 10. april, hadde han oppnådd å være sjåfør for Ruge og en major. Så hadde han reist tilbake igjen til Oslo og Quisling. Så vitnets utsagn om hva Lundesgaard hadde sagt om kupprosjektene i 1932 og 1940 og hva han hadde gjort i april dagene 1940 stemmer overens og er troverdige.

Også fra Bergen har vi informasjon som indikerer at NS der i byen mente at partiet hadde stor nok støtte til å ta makten. De dukket opp under Quislingsaken i 1945, da den gamle partihøvdingen i vestlandsbyen, Georg Vedeler, sendte inn et dokument til aktoratet, som bergenspartiet hadde sirkulert til enkelte av sine medlemmer i 1940.⁷³³ I dokumentet sto følgende: «I 1940 vil NS få den hele og fulle samfundsmakt i Norge.» Dokumentet var datert 4. april 1940. Vedeler kunne også opplyse – med navngitt kilde, en butikkeier – at to svært aktive og kjente NS-medlemmer i byen i perioden mellom 10. og 15. mars 1940 hadde bestilt 30 store NS-flagg i vedkommendes butikk. Flaggene var dimensjonert for flagging fra Rådhuset og Torvalmenningen i Bergen. Da dette kom fram under Quislingsaken i 1945, ble det tolket som tegn på at også NS-ledelsen i Bergen kjente til det tyske angrepet. Men som vi har sett, så fantes det også en annen forklaring.

Støttepotensiale

Vi vet selvfølgelig ikke hvem som ville støttet Quisling i en faktisk inntråd kupp situasjon, eller hvem Quisling på forhånd kunne regne med at ville støtte ham. Det hjelper oss ikke så mye hva Lundesgaard trodde, annet enn som en indikasjon. Det nærmeste vi kan komme virkelig kunnskap om dette, er ved å undersøke hvilke viktige posisjoner som var bekledd av offiserer som var eller hadde vært medlemmer eller nære sympatisører før 9. april 1940, og som Quisling kunne ha grunn til å tro ville

lyde hans ordrer. Bare det kan indikere noe om Quisling hadde praktiske muligheter for å innfri sin del av det han oppfattet som avtalen med Hitler. Var det noe i hans forsikringer til den tyske føreren om stor støtte i officerskorpset?

En undersøkelse av dette vil kunne gi en mye mer solid kunnskap om støttepotensialet enn de tilfeldige valgresultatene, som det er vanlig å avskrive NS med før 9. april 1940. Ved siste kommunevalg i 1938 fikk partiet bare 1,7 % oppslutning og var tilsynelatende marginalisert. Det er imidlertid ganske åpenbart at valgresultatet på ingen måte kan tas til inntekt for at partiet var tilsvarende utradert innen forsvar, politi- og justisvesen, altså innen de utøvende sektorene av statsapparatet. Og det var nettopp de sektorene som ville avgjøre spillet ved et kuppforsøk.

Noe fullstendig bilde av hvem som var medlemmer før 9. april 1940, er det ikke mulig å gi. For selv om medlemskap kan identifiseres ved hjelp av medlemskartoteket, som er bevart, vet vi at det er illusorisk å kunne identifisere alle. Det henger sammen med historien til selve kartoteket. Mange kort forsvant nemlig da NS sanerte kartoteket under krigen. Dette skjedde dels for å fjerne utmeldte og ekskluderte, og dels fordi enkeltpersoner ønsket å bli strøket. Også etter krigen forsvant enkeltkort, i forbindelse med landssvikoppgjøret og officersgranskningen. Senere, mens kartoteket ble oppbevart av politiet og Forsvaret, forsvant også kort, av grunner som det i dag er vanskelig å få oversikt over. Først da det ble mulig med gjennomgang av de ulike restene av NS' partiarkiver, som i dag oppbevares i Riksarkivets privatarkivavdeling, kombinert med arkivene etter landssvikoppgjør, officersgranskning, Statspolitiet, Arbeidstjenesten⁷³⁴ og okkupantstatens ulike militære formasjoner, er det endelig blitt mulig å identifisere en betydelig andel av de militære medlemmene som i tidens løp har forsvunnet fra medlemskartoteket. Dette er imidlertid en svært tidkrevende prosess.

Et spesielt problem som gjør at det er vanskelig å få full oversikt over alle militære medlemmer før 9. april 1940, er den saneringen av medlemsstokken som tyskerne gjennomførte høsten 1940. De insisterte da på at alle tidligere medlemmer måtte søke nytt medlemskap. Det var den tyske Einsatzstab som på oppdrag fra Reichskommisariat hadde fått oppsyn med kartotekføringen, som krevde dette. Så alle måtte da fylle ut nye søknadsskjemaer, som så skulle bli organisatorisk behandlet på vanlig måte. Hensikten var at tysk politikk måtte bygge på et realistisk bilde av partiets oppslutning. Mange navn på gamle medlemmer forsvant da fra kartoteket. Kort tid etter 25. september 1940 kom så krav om medlems-

skap ved ansettelse i en rekke offentlige stillinger. Da fikk medlemmer med lengst ansiennitet forrang. Dermed protesterte mange gamle medlemmer med uavbrutt medlemskap, og insisterte på å beholde sitt opprinnelige lave medlemsnummer, KO-nummer og tilsvarende datoer. Naturlig nok ble det prestisjefyllt med et lavt medlemsnummer. Det ble så mange slike klagesaker at et eget utvalg måtte ta seg av dem. Det var enkelt å ta avgjørelser når det dreide seg om kjente partiveteraner som lett kunne dokumentere sin aktivitet for partiet. Men det ble vanskeligere når det rent faktisk hadde vært et opphold i kontingentinnbetalingen. Slike opphold var imidlertid ikke så lett å finne ut av, ettersom de like ofte kunne skyldes at partikontoret ikke hadde fått registrert en innbetaling, som at de ikke hadde betalt kontingent. Det er også uklart hvor absolutt kontingentkravet var. Det kunne bli påstand mot påstand. Uansett ble det vanlig med to medlemsnummer.⁷³⁵

Dette har betydning for hvilke opplysninger vi får om medlemskap gjennom landssvikketterforskningen. For de som insisterte på og fikk rett til å beholde sitt opprinnelige lave partinummer, er det forholdsvis lett å avgjøre om vedkommende også var medlem før 9. april 1940. Men for de som ikke brød seg med å protestere, ble nesten alltid bare innmeldingsdatoen fra høsten 1940 registrert av politiet. Det var svært sjelden at tiltalte frivillig opplyste noe om tidligere medlemskap. Det var jo bare medlemskap etter 9. april 1940 som var juridisk straffbart, og hvis man kunne vise til ulike former for press fra myndigheter om innmelding i tiden etterpå, så ga det vanligvis strafferabatt. Hvis man derimot sto med medlemskap tilbake til 1933, var det vanskeligere å bløffe på denne måten. Det er altså flere grunner til at det er vanskelig å finne ut hvem som også hadde vært med før 9. april.

Det var en rekke medlemmer som ikke hadde betalt kontingent regelmessig. Noen hadde betalt av og til, andre ble ikke avkrevd regelmessig, som om det hadde eksistert et uformelt honorært medlemskap. Kortere eller lengre opphold i kontingentinnbetaling var ikke uvanlig. For yrkesoffiserene i partiet var akkurat det ikke så unaturlig. De måtte jo stadig flytte med tjenesten og hadde lange fraværperioder hjemmefra under øvelser.

Da medlemskapet blant yrkesoffiserene for første gang ble undersøkt i 1999, ble det lagt til grunn at det var mulig å trekke et klart skille mellom de som hadde vært medlemmer før og etter 9. april 1940. Under senere undersøkelser er dette skillet blitt mindre skarpt. Flere som tidligere hadde blitt registrert som nye medlemmer høsten 1940 og senere, er blitt gjen-

funnet i partiarkiver, saksdokumenter og korrespondanse fra 1930-tallet som medlemmer. I tillegg må vi ta i betraktning at blant de som faktisk var nye medlemmer først etter 9. april, sto de færreste særlig langt fra NS politisk før 9. april. Særlig viktig var dette blant en del offiserer som, på tross av generell sympati for NS på 1930-tallet, hadde følt at de som embetsmenn ikke kunne være medlem av et politisk parti, mens de etter 25. september 1940 følte seg løst fra sin embetsed, og dermed kunne tone flagg. Som en hovedregel kan man derfor legge til grunn at når det gjaldt politisk lojalitet vinteren 1940 var dette en og samme gruppe, med mindre andre kilder indikerer noe annet. Riktignok var det også noen som forsvant ut av NS på slutten av 1930-tallet, men som under okkupasjonen gikk inn i toppstillinger i norsk eller tysk politi, til SS eller andre tyske formasjoner, uten å melde seg inn igjen, fordi de mente at NS var for borgerlig, for lite germanistisk eller for lite protysk. Det gjaldt for eksempel noen som knyttet seg spesielt til SS og Abwehr. Men det er ikke urimelig å anta at de fleste av dem ville ha støttet en NS-maktovertakelse i tiden før 9. april.

Med disse betraktninger i bakhånd skal vi så undersøke hvor stor oppslutning Quisling og hans bevegelse hadde i den gruppen av offiserer som hadde faste stillinger i Forsvaret pr. 9. april 1940. Her er tatt utgangspunkt i offiserer over løytnants grad, offiserer som ved mobilisering skulle ha tilsvarende kommandoer, samt enkelte andre offiserer utfra den betydning deres stillinger eller kommandoer hadde i perioden mellom verdenskrigens utbrudd høsten 1939 og 9. april 1940, til sammen 648 offiserer.⁷³⁶

Nøkkelpersonellet

Det første Quisling måtte sikre seg ved et statskupp var kontrollen over Forsvarsdepartementet, den forvaltningsmessige ledelsen av Forsvaret, som gjennom offiserene i Hærstyret og Marinestyret bandt alle trådene sammen under statsråden. Her skal vi først se på Hærstyret. I NS-kartoteket finner vi at to av tre kontorsjefer i Hærstyret i 1940 var medlemmer av NS etter 9. april. Det var majorene Finn Hannibal Kjelstrup og Rasmus Apenes. Av disse var Kjelstrup særlig viktig. Han var en av de mest sentrale NS-offiserene, og kom til å bekle en rekke verv for partiet og stillinger i NS-staten. Han fikk senere en hånd på rattet i det meste på det militære-politiske området. Kjelstrup hadde sluttet seg til bevegelsen allerede i 1931, og var medlem av Nordstrand partilag, hvor kaptein Rolf Andresen var fører. Kjelstrup hadde selv ikke spilt noen aktiv rolle i det indre partilivet i lokallaget, men deres bekjentskap hadde trolig noe å gjøre med at An-

dresen, som altså var sjefsadjutant i IR 4, i begynnelsen av februar 1940 søkte beordring som kontorsjef nettopp i Hærstyret. Søknaden, som ikke var behandlet før 9. april, ble anbefalt av hans regimentssjef, oberst Thor Dahl. Den hadde derfor gode utsikter til å bli imøtekommet.⁷³⁷

Kjelstrup var kjent som en grå hardliner i byråkratiet. Han hadde en kvalitet som gjorde ham spesiell, litt i samme klasse som Prytz, Quisling og Sundlo. Han hadde nemlig en fargerik fortid. Etter at han hadde avlagt krigsskolen og fått sin løytnantsgrad i 1906, hadde han som ganske ung offiser gitt etter for eventyrlysten og latt seg verve til tjeneste i den daværende Kongostaten, som var den belgiske kong Leopolds private eiendom. Kjelstrup fortalte at han med suksess hadde deltatt i nedslaktingen av opprørsbevegelser i landet. I 1910 kom han hjem med forestillinger om negroide undermennesker og germansk herskerrett.

Kjelstrup var blant om lag 50 norske offiserer som hadde vervet seg til tjeneste i Kongo mellom 1893 og 1909. Han var der i tre år. Historikeren Bjørn Godøy har beskrevet tilværelsen Kjelstrup og de andre norske offiserene fristet med som oppsynsmenn og inndrivere av kautchuk for gummiproduksjon og elfenben i den vidstrakte kolonien, til kongens private inntekt.⁷³⁸ Aktivitetene der ga opphav til internasjonale anklager om brutalitet og overgrep, som i annen omgang førte til at Kongostaten ble omdannet til Belgisk Kongo og underlagt den belgiske stat i 1908. Noen av de 50 norske offiserene som hadde vært der la seg opp betydelige formuer. Om Kjelstrup var blant disse er uklart. Han var i hvert fall blant de yngste og siste som reiste ut. De fleste reiste ut i årene 1893–1905 og var født på 1870-tallet eller tidligere. De fleste av disse Kongo-offiserene var gamle da NS-bevegelsen kom i gang. Dette, i tillegg til høy sykelighet og dødlighet som følge av tjenesten i Kongo, gjorde at få av dem aktiviserte seg hjemme. I tillegg til Kjelstrup kjenner vi tre andre militære kongofarere i NS-bevegelsen, nemlig løytnant Olaf Nikolaus Hansen, kaptein Jan Kielland, som vi allerede har støtt på, og major Thorleiv Bugge Røhn. Alle fire ble landssvikdømte.

Kongofarerne brakte med seg fordommer til Norge som passet inn i en større trend. På akademisk hold kom en vitenskapsbasert rasisme på moten over hele Europa i tiden før og under Første verdenskrig. Mange av kongofarerne ble imidlertid oppfattet som altfor utrerte bærere av slike holdninger, og sammen med svekket helse og sosiale problemer, gjorde dette at de fikk problemer med videre karriere i Norge. Det fantes unntak, som kaptein Kristian Løken, som avanserte til oberst og under felttoget i 1940 var infanterifører i 6. brigade. Han ble aldri medlem i NS, men abon-

nerter på *Fritt Folk*.⁷³⁹ Jan Kielland var også et unntak. Han ble major og stabssjef i IR 3, hadde vært aktiv i Samfundsvernet og Leidangen, før han i 1940 kapitulerte med sitt regiment uten kamp. Som aktivt partimedlem fikk han så en rekke toppverv under okkupasjonsstaten.

Kjelstrup ønsket også å fortsette sin militære karriere. I 1912 ble han kaptein. For ham ser det ikke ut til at erfaringene fra Kongo var noen ulempe. Han la ikke skjul på dem senere. I en artikkel i 1933 forsvarte han jødeforfølgelsen i Tyskland og skrev foraktfullt om «den negerhær som Frankrike brukte i mot våre germanske stammefrender».⁷⁴⁰ Feltlivet hadde han gjort seg ferdig med i Afrika. Han ville spille en lederrolle i det militære byråkratiet, og søkte innbeordning til Hærstyret i 1920. Etter hvert ble han også kontorsjef. En av hans oppgaver på 1920-tallet var å sikre praktiske rammevilkår for Samfundsvernet, som på den ene siden ikke var noen offisiell del av Forsvaret, men på den annen side, som kjent, var en viktig del av den indre opprørsberedskapen. Slik kom Kjelstrup i nært samarbeid med Hvoslef. For å sikre oppvæpningen av organisasjonen, som ikke kunne skje offisielt, opprettet han våpenimportfirmaet A/S Våben- og Importmagasinet, senere A/S Håndvåben. Formålet var å skaffe våpen til Samfundsvernet.⁷⁴¹ Det krevde en viss type flegma og manøvre dyktighet for å få rigget til noe slikt samtidig som han var kontorsjef i departementet. Men Kjelstrup visste hvordan han skulle sette ting igjennom. Quisling kunne stole på ham i alt og ett.

Quisling hadde enda flere allierte i Hærstyret enn disse to kontorsjefene. Også to av de innbeordrede offiserene der var medlemmer, nemlig kaptein Øystein Jacobsen og major Henrik Bjerkelund. Bjerkelund og Kjelstrup skulle bli de to suverent mektigste militærbyråkratene i den senere NS-staten. Deres beslutninger kom til å avgjøre mange offisersskjebner. Deres partnerskap hadde startet allerede i 1938, da Bjerkelund ble innbeordret, noe som trolig hadde skjedd under innflytelse fra Kjelstrup. Sammen kom de til å styre departementets fortsettelse under Administrasjonsrådet og det senere riksstyret. Bjerkelund var som Kjelstrup veteran i bevegelsen, selv hadde han vært med i NS siden 1933. Han var også sekretær i Forsvarsrådet. I Marinestyret, den andre sentrale delen av Forsvarsdepartementet, var ingen offiserer på samme nivå medlemmer. Av i alt tolv offiserer i de to styrene hadde altså fire et forhold til NS i perioden 1933–45. Blant assistentene i de to styrene finner vi ytterligere en løytnant som var med. Men det hører med at, i tillegg til disse, fortsatte ytterligere syv offiserer over assistentstilling i sivilmilitære stillinger under okkupasjonsstyret. Det er ingen grunn til å anta at de ikke ville gjort det samme under

en ren Quisling-regjering allerede fra 9. april 1940 eller tidligere. Tar vi også med Kontoret for luftforsvaret, herunder Statens Luftfartsstyre, og Forsvarsrådet, fortsatte fire av åtte sitt virke under okkupasjonsstyret, i tillegg til Bjerkelund. En av dem var oberstløytnant og cand. jur. Petter Maurits Mjøllner, som vi kjenner fra Folkereisningen fram mot partistiftingen. Nå hadde også han avansert, til kontorsjef i Statens luftfartsstyre.

Øverst i det militære rangsystemet sto kongen og apparatet rundt ham. Men hvordan kongen ville opptre i en krisesituasjon, var ikke lett å forutse. Dette kunne være avgjørende, for kongen hadde fortsatt atskillig uformell innflytelse, i tillegg til rollen som øverste militære leder i felt. Riktignok var det flere NS-folk og nære sympatisører i kongens vennskapskrets, som Maarudgodsets eiere, Thomas og Axel Stang, og skipskaptein Kjeld Stub Irgens. Men kongefamilien hadde tette familiære bånd til det britiske kongehuset og en stor familieformue der borte. Det ble snakket om at britiske interesser hadde veid tungt, og at kongen hadde hatt en finger med i spillet, da Birger Ljungberg ble utnevnt som forsvarsminister ved årsskiftet. Infanteriobersten Ljungberg hadde på Kohts innskytelse representert Norge i Non-intervensjonskomiteen under borgerkrigen i Spania. Komiteen hadde vært et utpreget britisk prosjekt. Ljungberg hadde vært adjutant for kongen og hans kone hadde vært hoffdame for Maud. Kongen hadde hyppig kontakt med britiske militære som var stasjonert i Oslo.

Quisling var trolig innforstått med at kongen var innstilt på å fylle rollen som øverste sjef og eneste rene general med reelt innhold. Kongens autorative holdning til dette var vel kjent av hans militære adjutanter, som holdt ham løpende orientert om alle viktige militære saker. Kongen mottok etterretningsmeldinger fra Generalstabens IV. Avdeling og ble holdt orientert om militære saker i et langt større omfang enn det som framgikk av statsrådsprotokollene.⁷⁴² Som vi skal se fikk denne holdningen betydning under første fase av felttoget, da kongen regelrett tvang Kommanderende general og generalstabssjefen til å forlate Generalstabens på Eidsvoll, for å følge ham. Det ble imidlertid dysset ned etter krigen. Kongen var altså en aktør i egne øyne og en viktig forbindelseskana1 til britene. I spillet om makten kom man derfor ikke utenom ham.

Quisling hadde imidlertid en kana1 som kanskje kunne brukes. I kongens og kronprinsens adjutantstab hadde en av kongens to overadjutanter NS-bakgrunn, enten som nær sympatisør eller som medlem. Det var oberst Oswald Nordlie.⁷⁴³ Nordlie hadde bakgrunn som sjef for Samfundshjelpen.⁷⁴⁴ Han lot seg bruke som referanse for ingeniør Thomas Neumann i 1934, da denne søkte stilling som generalsekretær i NS.⁷⁴⁵ Det

ville Neumann neppe ha gjort hvis Nordlie ikke var betraktet som medlem. Obersten var far til løytnant Jens Henrik Nordlie, en av Oslo-partiets aktivister. Oberstens kone meldte seg også inn, i 1936.⁷⁴⁶ Nordlie-familien var altså, som flere andre officersfamilier på hovedstadens vestkant, dypt involvert i NS.

Quisling kunne ikke regne med mye støtte i generalitetet, det vil si hærens seks generalmajorer som styrte de seks distriktskommandoene og var divisjonssjefer. Ingen av dem var medlemmer. Men det framgår av en privat korrespondanse mellom sjefen for 5. divisjon, generalmajor Laurantzson og NS-fylkesmann Frederik Prytz fra høsten 1940, at Laurantzson neppe sto særlig langt fra NS i politisk henseende.⁷⁴⁷ Laurantzsons sønn var en svært aktiv NS-politiker tilbake til partistiftelsen. Og generalmajor Carl Erichsen, sjefen for 1. divisjon, hadde skamrost Quisling i flere brev åtte år tidligere, da Quisling var statsråd, og endog tilbudt seg å agitere for ham i avisene.⁷⁴⁸ Dette var ikke så lenge siden, og Quisling hadde tatt vare på brevene. Men den øverste generalen etter kongen, Kommanderende general Laake ville utvilsomt blitt et problem. Han var, som vi har vært inne på, aktiv venstremann og avgjort motstander av Quisling og NS, selv om han i 1940 framstår som sliten etter syv års balansekamp mellom politikernes uforstand i militære spørsmål og innflytelsen fra høyreekstreme offiserer på den andre siden. Det var det nok derfor en trøst og et håp for Quisling at det blant de fire i Laakes adjutantstab fantes to som ikke sto ham fjernt, nemlig oberstløytnant Johan Beichmann, som hadde vært med i Nordiske Folkereisning i 1931⁷⁴⁹ og kaptein Øyvinn Øi, som hadde vært medlem fram til rett før krigen.⁷⁵⁰

Mest avgjørende for Quisling var utvilsomt innflytelsen i Generalstaben. Og der var situasjonen svært oppløftende. Munthe var nemlig blitt sjef for mobiliseringsavdelingen i 1938. Han hørte fortsatt til den indre kjerne, delte medlemsnummer 1 i Oslo krets av Kamporganisasjonen med Quisling, og hadde vært NS' ombudsmann for forsvarssaker siden 1936. Som i tilfellene med Hansson og Nordlie senior var også hans kone medlem. Det viser at forholdet til NS betydde mye, det var et familieanliggende. To av avdelingssjefene i Generalstaben fikk viktige stillinger under okkupasjonsstyret senere. Generalstabens øvrige personell utgjorde, inklusive fem innbeordrede offiserer, i alt 40. Av disse var syv gamle NS-medlemmer, mens åtte står som medlemmer etter 9. april. Fire ble pådømt i landssviksaker etter krigen, mens en, som ellers ville blitt dømt, lyktes i å rømme.

Det er verd å merke seg at blant ni i Munthes avdeling hadde tre vært

markerte NS-medlemmer på 30-tallet, og de kom til å spille sentrale, men ulike roller i norsk militærhistorie. Den ene av disse var ovennevnte løytnant Nordlie, oberstens svært talentfulle sønn, som var superduks fra Krigsskolens avgangskull i 1932. Han hadde gjort seg bemerket som Hirdens nestleder i Oslo og medlem av NS' finansutvalg.⁷⁵¹ Hvor lenge han var med, vet vi ikke sikkert. Quisling opptreden 9. april viser i hvert fall, som vi skal se i neste bind, at denne oppfattet ham som medlem pr. 9. april. Det gjaldt også den andre, kaptein Kåre Vagn Knudsen, som sto Nordlie nær. Den tredje i avdelingen, som også var gammelt NS-medlem, var kaptein Odd Melsom. I motsetning til Nordlie fortsatte han og Kåre Vagn Knudsen som medlemmer til slutten i 1945. Familien til Kåre Vagn Knudsen var framstående i NS. Faren var kommandørkaptein og med i NS, en bror var marineløytnant i admiralstaben og med i NS, en tredje var i tillegg frontkjemper. Kåre Vagn Knudsen og Odd Melsom ble brukt på mange hold av NS-staten. Mens Melsom fikk en lang landssvikdom, klarte Knudsen å rømme til Argentina før saken kom opp.

Blant kommunikasjonsavdelingens seks offiserer finner vi en av aspirantene som medlem på 1930-tallet, løytnant Ole Paus, mens en annen, løytnant Rolf Rynning Eriksen, først er registrert som medlem i oktober 1940, men kan ha hatt tilknytning til bevegelsen tidligere.⁷⁵² Fem av de seks i avdelingen gikk senere inn i viktige stillinger i okkupasjonsstyret. Avdelingssjefen, oberstløytnant Ole Berg, gikk inn i Arbeidstjenesten som stabssjef i oktober 1940, og ut igjen vinteren 1941 da han gikk over i stilling som kommunikasjonssjef i Forsyningsdepartementet til sist i 1942.

Av den operative avdelings åtte offiserer var to gamle NS-medlemmer. Den ene av disse, kaptein Bjarne Margido Bell Evjen, var innbeordret Generalstaben, men gjorde, som vi har vært inne på, tjeneste i Øst-Finnmark i 1940. Begge ble tiltalt for landssvik for en rekke forhold under okkupasjonen, men bare en ble til slutt dømt. Men fire av offiserene i avdelingen gikk inn i viktige stillinger under okkupasjonsstyret.

I Utenriks- og etterretningsavdelingen var tre av syv offiserer gamle NS-medlemmer, avdelingens kontorsjef, kaptein Hans Peter Lorange, og de to aspirantene, løytnant Lars Trygve Heyerdahl-Larsen og Nils Anton Riise-Hansen. Heyerdahl-Larsen var en fetter av Jens Henrik Nordlie, var duks fra 1934-kullet på krigsskolen, og hadde, som Riise-Hansen, bare vært perifert med i NS.⁷⁵³ I motsetning til Lorange opprettholdt ingen av dem sine medlemskap etter 9. april. Lorange var også duks fra sitt krigsskolekull, ble i 1941 sjef i frontkjemperstaben og fikk en streng landssvikdom etter krigen. Ytterligere to personer må nevnes. Ved mobilisering skulle

Generalstaben omdannes til Hærens Overkommando ved at ytterligere personell og funksjoner skulle tilflytte staben. To slike var sjefspersonellet i krigspolitiet, til daglig i sivil polititjeneste. Og det var ikke uvesentlige personer som hadde disse stillingene. Den 18. oktober 1939 hadde nemlig Forsvarsdepartementet, etter forslag fra Justisdepartementet, beskikket sjefen for Utrykningspolitiet, Jonas Lie, som krigspolitimester med majors grad, og politifullmektig i samme etat, Christopher Andreas Lange, til krigspolitifullmektig med løytnants grad, for perioden 1940–43.⁷⁵⁴ De var begge NS-medlemmer fra 1933 og skulle forbli det til den bitre slutt i 1945. Ser vi denne avdelingen under ett, og ikke minst slik den kom til å bli etter mobilisering, må konklusjonen bli at Quisling hadde all grunn til å se lyst på situasjonen.

Generalstaben hadde avgitt to offiserer til Kommanderende general og syv som stabssjefer for Hærens seks divisjoner og brigaden i Øst-Finnmark, som hadde vært fulloppsatt siden januar 1940, og som fortsatt sto på vakt mot antatt kommunistisk trussel ved østgrensen 9. april. I tillegg var to offiserer avgitt til NSBs hovedstyre, for å betjene militær jernbandedrift. Blant disse til sammen elleve offiserene var også Quislings personlige venn, major Halvor Hansson. Han hadde hørt til Hafrsfjordskretsen i Nordiske Folkereisning og hadde fulgt med over i NS i 1933.⁷⁵⁵ Både hans kone og to barn ble meldt inn. Hun ble senere NS kvinneleder, medlem av NS' råd, og hadde vært en nær støtte for Quisling i partiets fraksjonskamper. Majorens interesse for egen del hadde trolig kjølnet og vi finner ham ikke som medlem den siste tiden før krigen.⁷⁵⁶ Men ett av barna sto som medlem etter 9. april, sammen med moren.⁷⁵⁷ Hansson selv ble utnevnt av Ruge som ny generalstabssjef etter Hatledal under hele felttoget.

Blant de elleve kapteinene og løytnantene i divisjonsstabene og hos generalinspektøren for infanteriet finner vi en som NS-medlem fra 1935, og ytterligere tre etter 9. april. Etter krigen endte det med landssvikdom for tre, forelegg for en, og i tillegg ble en godkjent med merknad om passivitet. I generalinspektørens stab av fem offiserer meldte en seg inn i NS i oktober 1940, og ut igjen i mars 1941.

Blant de 16 regiments sjefene i infanteriet finner vi to som medlemmer av NS før krigen, oberstene Hans Hiorth og Konrad Sundlo, og ytterligere en som medstifter av Nordiske Folkereisning i 1931 og en som hadde spilt en sentral rolle i Leidangen. Den 9. april forsøkte Quisling uten hell å beordre oberst Hiorth, sjefen for IR 5 på Elverum, til å arrestere kongen og regjeringen 9. april. Hiorth hadde vært en av de sentrale blant de høyre radikale aktivistene i Trondheim og satt i NS-fylkesstyre der i 1934.

Etter at han hadde fått regimentssjefstillingen på Elverum, hadde han bygd opp NS-laget der. Ruge fratok hans kommando under felttoget.⁷⁵⁸ Den andre, og mest kjente, av de to var oberst Konrad Sundlo, sjefen for IR 15 i Narvik. Han tok imot den tyske generalløytnant Eduard Dietl 9. april i Narvik og overga sitt regiment til ham uten kamp. Sundlo spilte en stor rolle i NS fra start til slutt. Også en tredje regimentssjef, oberst Ole Getz, sjefen for IR 13 i Steinkjær, skrev til NS at han interesserte seg for å bli medlem i NS, etter at han på høsten 1940 hadde publisert en bok om felttoget som skandaliserte britenes innsats.⁷⁵⁹ Boken ble høyt skattet av NS og okkupantene. Flere arbeidet for at han skulle bli sjef for NS' prestisjeprojekt Den norske Legion. Getz klargjorde imidlertid på høsten 1941 at han likevel ikke ønsket å melde seg inn. NS hadde da for lengst registrert ham som medlem, men dette ble da strøket. I likhet med Sundlo fikk Getz' disposisjoner under felttoget katastrofal betydning, men i motsetning til Sundlo var Getz av perifer partimessig betydning, selv om han var innom både AT og Sivilforvaltningen.⁷⁶⁰

I tillegg til regimentssjefene er gruppen av øvrige stabsoffiserer i infanteriet, i alt 30 oberstløytnanter og majorer, som ved mobilisering skulle tre inn i forskjellige kommandoer og stillinger, undersøkt. De skulle ved mobilisering tre inn som bataljonssjefer eller ved regimentsstabene. Her finner vi en tidligere leder i Samfundsvernet og i Leidangen. Tre var utenfor nummer i infanteriet, hvilket innebar at deres avansement var fraveket normalen, kanskje av liknende grunner. I alt 27 majorer inngår i denne gruppen. Det er bemerkelsesverdig at elleve av dem ikke leverte granskningsskjema i 1945. Materialet viser at fem av hele gruppen var NS-medlemmer etter 9. april. Fire av disse hadde vært medlem av NS på 30-tallet, en, som referert over, hadde vært aktiv i Leidangen, samt en i Nordiske Folkereising. En av dem var major Carl Stenersen. Han ble ikke oberst og regimentssjef etter krigen. Noe av årsaken kan være hans sterkt profilerte aktivitet på 1930-tallet, men andre forhold kan også ha spilt inn.⁷⁶¹ Som mange andre NS-offiserer kom han fra en solid borgerlig familie i daværende Vestre Aker, sterkt preget av høyreekstrem aktivitet. Det familieeide forlaget som bar familienavnet, kom til å bli det mest sentrale NS-forlaget under okkupasjonen. I tillegg til disse fem stabsoffiserene i infanteriet, hadde trolig ytterligere to andre også vært med i NS før krigen.

En stor gruppe av interesse var kapteiner med kommando i infanteriet, i alt 170. De fleste av disse var kompanisjefer ved mobilisering. Det er tvil knyttet til 50 av dem. Det ble reist landssvikssak mot 40, hvorav 31 ble

pådomt. Ni ble enten henlagt eller frifunnet. Vi finner 39 i NS etter 9. april 1940, og 22 som sikre medlemmer tidligere. Trolig var det langt flere. Bare fem i denne gruppen av gamle medlemmer brøt med partiet etter 9. april. Det var altså stor lojalitet til NS fra de gamle militære i partiet, og mange infanterikapteiner blant dem. En privilegert del av infanteriet som Quisling naturlig var opptatt av, var, som vi har vært inne på, Garden. Den omfattet fire geværkompanier og en stabsavdeling, med personell som var håndplukket for å unngå sosialistiske og kommunistiske rekrutter. Av de fire kompanisjefene var sjefen for kp. 2, kaptein Chr. Winsnes, gammelt medlem av NS fra starten i 1933.

Sjefspersonellet i kavaleriet hadde også mange NS-medlemmer, hvilket kan henge sammen med den sentrale rollen dette våpenet var tiltenkt i de lette regimentene som Quisling fikk i stand som forsvarsminister, og som skulle settes inn i Oslo. Generalinspektøren for kavaleriet, oberst Christopher Fougner, hans stabspersonell og regimentssjefene i kavaleriet utgjorde i alt seks offiserer. Fougner var født i 1876, og hadde avgitt troskapsed i unionstiden, var en nær venn av partiet, men aldri direkte med i NS. Det var heller ingen av de tre regimentssjefene i kavaleriet. Men de tre regimentene hadde til sammen 18 eskadronsjefer, av dem 17 rittmestere og en major, og blant dem var det annerledes. Deres kommandoer kan best sammenliknes med kapteinene som var kompanisjefer i infanteriet. For disse 18 foreligger det hele syv fellende landssviksaker, i det vesentlige for NS-medlemskap og fronttjeneste. I tillegg kom en henlagt sak for økonomisk landssvik. Her finner vi flere kjente navn, som Richard Andvord, innehaveren av en av landets største bok- og papirhandlere, som brøt med NS under krigen og endte på Grini. En annen var Arthur Qvist, som ble bataljonsfører for Den norske Legion på østfronten med langvarig fronttjeneste. En tredje var Fridtjof Georg Henriksen, som fallbød sine tjenester til tyskerne allerede under felttoget og endte på østfronten med «bandebekjemping».

Av ni undersøkte i sjefspersonellet i artilleriet og Hærens Våpentekniske Korps (HVK) var to medlemmer i NS fra 1933, begge til krigens slutt. Den første var kaptein Odd Graham i staben til generalinspektøren for artilleriet, som ble brigadefører i AT og en av de mektigste i lederkretsen i AT sammen med oberst Carl Frølich Hanssen. Den andre var adjutanten for Luftvernregimentet, kaptein Carl Haakon Langlie, også kalt «Quislings skygge», Quislings adjutant under hele okkupasjonen. Av andre blant artilleriets regiments- og festningssjefer, i alt ti oberster og oberstløytnanter, finner vi blant feltartilleriets tre regimentssjefer to som medlemmer, nemlig oberstene Oswald Nordlie og Frølich Hanssen. Nordlie var trolig med

i bevegelsen rundt 1933. Det var også Frølich Hanssen, selv om han under landssvikoppgjøret bare er registrert med en medlemsdato fra høsten 1940. Han ble «AT-general» og øverste sjef for AT. Han fikk en tung landssvikdom etter krigen. Blant fem festningskommandanter finner vi et medlem, nemlig kommandanten ved Kristiansand Festning, oberstløytnant Ole Arnt Fosby. Han har innmeldingsdato i NS på høsten 1940. Fosby ble ordfører, distriktssjef i AT og fikk landssvikssak etter krigen.⁷⁶²

Av det øvrige sjefspersonellet for de tre bergartilleribataljonene, fortsjefer, bataljonssjefer og garnisonerende majorer, i alt 22, finner vi to som var NS-medlemmer på 30-tallet, men den ene kan ikke sees å ha fornyet medlemskapet etter 9. april. Tre andre er imidlertid kommet til etter 9. april. Den siste gruppen fra artilleriet var 50 batteri- og artillerisjefer, de fleste av dem kapteiner. Av dem var minst fem med i NS før 9. april 1940 og elleve har innmeldingsdatoer etter denne datoen. Flere av dem hadde trolig også vært med tidligere.

I Ingeniørvåpenet er 30 offiserer undersøkt. Et gammelt medlem av NS meldte seg ut etter 9. april 1940. Verken regimentssjefen eller hans tre oberstløytnanter meldte seg inn, men en av disse spilte en ledende rolle i AT, og ble fradømt sin stilling som offiser etter krigen. Generalinspektørens stabssjef var derimot med i NS, og det var ytterligere en major og fem kapteiner på kompanisjef-planet. Syv av 26 offiserer i Ingeniørvåpenet er altså registrert som medlemmer av NS etter 9. april, og ble fjernet etter landsvikssaker. Av disse må kaptein Reidar Egil H. Hoel nevnes, før krigen en kjent fotballspiller. Han fikk 12-års landssvikdom, etter blant annet å ha vært fungerende SS-brigadefører på Østfronten, den høyeste feltkommando noen nordmann førte utenlands under Andre verdenskrig. Ett ikke-medlem ble også dømt, og ytterligere tre ble fjernet uten sak, slik at det samlede antallet forkastede endte på elleve.

I Hærens Flygevåpen er elleve offiserer undersøkt. To var medlemmer av NS, og ble forkastet etter 1945. Begge var stasjonert på Kjeller, den ene som sjef på flyfabrikken, den andre som kaptein i flygebataljonen. Begge fikk også tunge landssvikdommer. Ytterligere en ble forkastet av andre grunner enn medlemskap.

Sjefspersonellet ved Hærens skoler peker seg ut ved høye tall. Seks av 17 meldte seg her inn i NS, og hele ti fikk viktige stillinger innen den nye NS-staten. En av disse var sjefen for 1. divisjons skole, kaptein Ola Fritzner. Han er registrert med medlemskap fra oktober 1940, og ble politiøverst under det nye styret. Han hadde vært aktivist i høyreekstreme organisasjoner i mellomkrigstiden, hadde kontakter med tyske etterretningsfolk før krigen, men er

ikke funnet i NS-medlemsregistre. Hans kone var derimot innført fra 1936, og ledet vervekontoret for frontøstrene under krigen. I siste del av krigen ble Fritzner kontaktet av Milorg, og i 1944 ble han fengslet. Etter krigen ble han til slutt godkjent under offisersgranskningen og fikk tilbake militær stilling.

Etter denne gjennomgang av hæren, skal vi se på forholdene i Sjøforsvaret, først på Marinestyret i departementet. Ingen der hadde noe med NS å gjøre. I en samlegruppe av 31 offiserer som omfatter Kommanderende admiral, admiralitetet og Admiralstaben finner vi to gamle medlemmer og fire nye.⁷⁶³ Men tre av disse fire gjorde pr. 9. april tjeneste i Admiralstaben, en av dem som avdelings sjef. Den fjerde hadde den viktige stillingen som stabssjef ved Bergen sjøforsvarsdistrikt. I tillegg til denne gruppen er 15 offiserer med kommandostillinger i kystartilleriet undersøkt. Tre av dem er registrert som medlemmer, og en av disse falt på østfronten.

Den store gruppen i sjøforsvaret var skipssjefene i Marinen.⁷⁶³ I alt 61 er undersøkt. Fire med NS-medlemskap fra før 9. april 1940 er funnet. Trolig er dette antallet for lavt, fordi andre kilder viser at NS-sympatien på midten av 30-tallet var stor i marinemiljøet, og spesielt blant sjøkrigsskolens kadetter. Syv er registrert som innmeldt etter 9. april. Av 16 flyoffiserer i Marinens Flygevåpen gikk tre inn i NS, av dem hadde en vært gammelt medlem. Ytterligere en kaptein med berømmelse som polarflyver, Hjalmar Riiser-Larsen, hadde sittet i Samfundsvernets råd.⁷⁶⁴

Blant sjefspersonalet fra Marinens faginstanser har vi funnet to som er registrert som medlemmer etter 9. april og ett som medlem tidligere. For ti undersøkte sjefsstillinger i Sjøforsvarets skoler finner vi ingen gamle medlemmer, men fire fra tiden etter 9. april 1940. En av disse ble godkjent på tross av NS-medlemskap, mens en ble forkastet på grunn av sin virksomhet i AT, hvor han hadde vært utskrivningssjef i Vestfold. Han hadde vært duks i 1919-kullet fra KS, og hadde gått den lange veien via underoffisersskole og artium. Den 9. april var han sjef for befalsskolen i kystartilleriet. Han var aldri med i NS, men figurerte på en liste over kontorer hvor frivillige til Waffen-SS kunne melde seg.

Den endelige oversikten over stillinger og kommandoer som er undersøkt, ser slik ut:

* Siden 1. utgaven av denne boka i 2010 er jeg blitt gjort oppmerksom på at Kommanderende admiral i 1940, Henry Edvard Diesen, var medlem og lagsleder i Borre 1933–36, som opplyst i politiavhør av skipsreder Hans Hannevig 1.9.45 (RA/S-3138, 103, dok 72). Det må føyes til at flere andre sjøoffiserer i Admiralstaben pr. 9. april var medlemmer. Men disse var innbeordret på spesielle oppdrag og plassert i ulike midlertidige stillinger. I vår oversikt er de tatt med i den avdelingen de faktisk tjenestegjorde.

Hvor i Forsvaret	Undersøkt i alt	I NS/* før 9.4.40	I NS/* e. 9.4.40	I a. sent. st. i okk.staten	Forkastet ved dom	Forkastet v. granskning
Hærstyret FD ⁷⁶⁵	12	2	4	7	3	1
Div. off. i FD ⁷⁶⁶	7	1	1	5	1	0
Kgl. adj. stab ⁷⁶⁷	7	1	0	1	0	0
KG og gen. ⁷⁶⁸	10	2	0	1	2	0
Generalstab ⁷⁶⁹	45	10	9	24	4	0
D. stabs.off. ⁷⁷⁰	11	1	4	1	4	0
Inf. gen.insp. ⁷⁷¹	7	0	1	1	0	0
Inf. reg.sjefer ⁷⁷²	16	4	3	2	0	0
Øv.stabs.off. ⁷⁷³	30	6	5	6	6	1
Inf. kapt. ⁷⁷⁴	170	25	40	36	32	5
Garden ⁷⁷⁵	6	1	1	1	1	0
Kavaleriet ⁷⁷⁶	6	1	0	0	0	0
Rittmestre ⁷⁷⁷	18	7	7	4	8	1
Div. sj.pers. ⁷⁷⁸	9	2	2	2	2	0
Art. sj.pers. ⁷⁷⁹	10	2	2	4	3	0
Batj. og f.sj. ⁷⁸⁰	22	4	4	0	3	0
Art. btt.sj. ⁷⁸¹	50	5	11	9	9	2
Ing. reg. ⁷⁸²	30	2	7	7	8	3
Hær flyoff. ⁷⁸³	11	1	2	3	2	1
Hær skolesj. ⁷⁸⁴	17	3	6	10	4	1
FD M.styret. ⁷⁸⁵	4	0	0	1	0	0
KA, Adm.st. ⁷⁸⁶	31	2	4	7	3	0
Kystart.off. ⁷⁸⁷	15	0	3	3	2	0
Skipssjefer ⁷⁸⁸	61	4	7	3	5	2
Mar. flyoff. ⁷⁸⁹	16	3	3	1	3	1
Ø. fagsjefer ⁷⁹⁰	17	1	2	2	1	0
Mar. skolesj. ⁷⁹¹	10	0	4	1	4	0
Sum	648	90	132	142	114	18

Hvilken andel av samtlige undersøkte svarer disse resultatene til?

Medlem i NS og andre høyreekstreme organisasjoner før 9.4.40: ⁷⁹²	90: 13,9 %	avrundet 14 %
Medlem i NS, militære formasjoner, tysk politi etter 9.4.40: ⁷⁹³	132: 20,4 %	avrundet 20 %
Andre som hadde viktige verv i okkupasjonsstaten: ⁷⁹⁴	142: 21,9 %	avrundet 22 %
Forkastet ved dom (inkl. påtaleunnlatelse) etter krigen:	114: 17,6 %	avrundet 18 %
Forkastet ved gransking (men uten dom) etter krigen:	18: 2,8 %	avrundet 3 %
Forkastet i alt etter krigen:	132:20,4 %	avrundet 20 %

Det framgår her at forekomsten av medlemskap i NS er dobbelt så stort i denne gruppen av høye offiserer som i hele befalsgruppen, hvor den var 10,09 %. Hver femte av landets ledende offiserer i 1940 valgte altså mer eller mindre aktivt okkupasjontens side. Omtrent like mange godtok i større eller mindre grad å tjene okkupasjonsstatens interesser i viktige stillinger. Summen av disse gruppene utgjør 42 % av alle undersøkte. Det er dette bemerkelsesverdige funnet som gir grunnlag for å bruke betegnelsen *offiserspartiet* om NS.

Hva sier ellers tallene om forholdet mellom høyere og lavere grad? Som ventet var ikke en eneste general NS-medlem, i motsetning til hver fjerde kaptein. Oberstene i infanteriet ligger under gjennomsnittet, mens rittmestrene i kavaleriet ligger langt over. Forekomsten er høyest i det lavere krigsskoleutdannede befalet. Det er eskadronssjefer, kompanisjefer og batterisjefer i hæren som er høyest representert.

Hva med forholdet mellom forsvarsgrener og våpenarter? Hæren har klart høyere tall enn Sjøforsvaret. Men innad i Hæren er kavaleriet langt høyere representert enn andre våpenarter. 7 av 18 rittmestere meldte seg inn i NS, og halvparten av de 18 ble forkastet. Dette funnet er så klart at det ikke kan forklares med tilfeldigheter. Denne våpenarten hadde en særstilling med sine spesielle tradisjoner. I motsetning til Hærens og Marinens flyoffiserer, valgte mange, nesten halvparten, av sjefspersonellet ved Hærens og Marinens skoler okkupasjontens side. Som motpoler til infanteriets kompanisjefer kan vi se Marinens skipssjefer, hvor bare 5 av 61 meldte seg inn i NS.

Hvordan er disse funnene i forhold til sammenlignbare yrkesgrupper? Justisdepartementet ønsket i tilknytning til utrenskingen i statsforvaltningen å undersøke hvor mange av de 1940-ansatte som gikk inn i NS.

Statistisk Sentralbyrå utarbeidet en oversikt, som kan gi en pekepinn på dette:⁷⁹⁵

<i>Ansatte i staten:</i>	
Embetsmenn og høyere tjenestemenn (i alt):	7,3 %
Andre tjenestemenn (i alt):	5,4 %
For alle:	5,6 %
<i>I forskjellige etater:</i>	
Departementene:	3,5 %
Universiteter, høyskoler o.a. statsskoler:	4,8 %
Etater under Justis- og politidepartementet:	27,6 %
Forsvaret:	6,0 %
Andre etater:	2,7 %
<i>I etater under Justis- og politidepartementet:</i>	
Fylkesadministrasjonen:	6,0 %
Domstolene:	5,1 %
Påtalemyndigheten:	6,9 %
Politiet:	41,7 %
Lensmannsetaten (uten betjenter):	28,9 %
Fengsels- og tvangsarbeidsvesenet:	10,6%
<i>For hele befolkningen:</i>	
Landssvik i prosent av stemmeberettigede i 1945:⁷⁹⁶	2,7 %
NS-medlemmer i prosent av stemmeberettigede i 1945:⁷⁹⁷	2,8 %

Med disse tallene som utgangspunkt kan vi sammenlikne med de oppgavene som ble utarbeidet etter offisersgranskningen utført av Det centrale granskningsutvalg for militære befalingsmenn. Den omfattet 12 231 personer med befalstilknytning til Forsvaret pr. 9. april 1940. Av disse ble 9179 godkjent uten kommentarer, 569 med kritikk, 1072 forkastet og 118 innstilt til videre undersøkelser. 1298 ble ikke gransket fordi de ikke lenger var befal i 1945, eller fordi de ikke hadde vært i Norge under krigen. Forkastelsesprosenten var 10,09 %, altså hver tiende som var gransket. Dette var nokså nøyaktig det halve av den tilsvarende prosenten for de 648 nøkkeloffiserene.⁷⁹⁸ Det var altså dobbelt så mange høyere offiserer som lavere befal som var i denne situasjonen. Forkastelsesprosenten i den offentlige granskningen stemmer godt overens med medlemskapsprosen-

ten i vår undersøkelse for perioden etter 9. april 1940.⁷⁹⁹ Men for Forsvaret som helhet er det stor forskjell mellom de som ble forkastet i granskningen og de som faktisk var medlemmer (10 % vs. 6 %). Det er videre verd å merke seg at forekomsten av NS-medlemskap for alt befall er betydelig større enn for andre statsansatte, med unntak av politi- og lensmannsetaten.

Hva forteller så disse tallene oss? Den viktigste forskjellen fra undersøkelsen i 1999 er at antallet identifiserte NS-medlemmer før 9. april 1940 er vokst fra 10 til 14 %. I forhold til utgangspunktet er det en anelig økning, men det er viktig å merke seg at den i absolutte tall bare er på 15, fra 74 til 89 personer. Fordi det fortsatt er knyttet mange usikkerheter både til medlemsopplysninger og til vurderingene av tallmaterialet, må man ikke legge for stor vekt på denne forskjellen. Det er resultatenes størrelsesorden og tendensen i endringen som er viktig. Grovt sett kan vi si at 14 % av de aktuelle offiserene i et tidsrom før 9. april klart markerte nasjonalsosialistisk *tilhørighet* og 20 % etter denne datoen. Dette betyr ikke at de fast og bestemt gjorde det *hele* tiden. Tallene skjuler kort og lang varighet av tilhørighet og interesse, tvil, usikkerhet, inn- og utmeldinger, særlig etter 9. april 1940. Klarest kommer dette til uttrykk i at det også var en rekke medlemmer fra 1930-tallet som ikke gjenfinnes som medlemmer før et godt stykke ute i krigen. Mens andre igjen opplevde hendingene rundt 9. april som så skjellsettende at de brøt med partiet for godt.

Disse kvantitative størrelsene sier oss noe om hvilket politisk potensiale NS hadde: Overraskende mange offiserer med ledelsesstillinger og kommandoer delte en høyreekstremistisk oppfatning. Dette gjaldt før 9. april, og selv om arkivtilstanden gjør det vanskelig å gi fullstendig og nøyaktig kunnskap, trolig også mens de begivenhetene som fant sted på denne datoen pågikk. Vi må heller ikke glemme at det samlede antallet befall som orienterte seg slik før krigen, var langt flere enn dem vi til nå har analysert. I tillegg til de 648 kommer nemlig de løytnantene og fenrikene som hadde oppnådd å få stillinger, samt kadetter på befallsskolene og krigsskolene, og den store mengden på over 10 000 lavere befall som ikke sto i stillinger, men som var tjenstepliktige. De jobbet ellers som tannleger, leger, lærere, politi, var i embetsverk og andre stillinger på høyst ulike betingelse fra Forsvaret. Det de hadde felles, var at de hadde en eller annen godtgjørelse for noen ukers øvelser hver sommer, samt at de hadde tjensteplikt fram til en bestemt dato da de ble militære pensjonister. Og ikke å forglemme fast ansatte sersjanter, en stor gruppe underbefall av uvurderlig betydning for enhver militær organisasjon, det være seg i fred eller krig. Hvor mange blant disse var det som sognet til Quislings bevegelse?

Det lavere befalet

Det lavere befalet besto grovt sett av artianere som hadde fullført Krigsskolen på 1930-tallet, og av befal fra befalsskolene, som tidligere ble kalt underoffiserer. Det er blant disse to gruppene vi må søke etter de som drev ATs leire, som ble ryggraden i Statspolitiet, og som vervet seg som tropps- og kompanibefal i Waffen-SS-avdelinger på østfronten. Befalsskoleelevene utgjorde mange tusen personer og selv om de ikke hørte til det egentlige offiserskorpset, hadde en kartlegging av deres forhold vært svært verdifullt. Det er imidlertid ikke mulig innenfor rammen av denne boken.

Det lavere befalet utgjorde ryggraden i frontkjemperbevegelsen, særlig i dens første fase. Av de kanskje 15 000 som meldte seg i alt til fronttjeneste, kjenner vi identiteten til bare i underkant av 6 000. Noen statistikk over norsk befal blant dem finnes ikke, selv om stikkprøver indikerer at denne gruppen var tungt inne, forholdsmessig langt tyngre enn høyere befal. Det var flere grunner til det. Det høyere befal ble ikke antatt i noe særlig omfang av SS. Dette skyldtes først og fremst at Quisling hadde nedlagt forbud mot det av hensyn til deres stillinger hjemme, som NS var helt avhengig av. Likevel var det mange høyere offiserer som meldte seg til frontinnsats. Men svært få kom med. I stedet ble de brukt til verving, verveoppnop og stabsfunksjoner hjemme. Dette skyldtes ikke bare Quislings forbud. Det var ikke behov for den typen offiserer i Waffen-SS. Waffen-SS' føringsstab i Berlin ønsket nemlig ikke høyere rene norske formasjoner enn kompanier. De gjorde bare få unntak fra dette, og da etter sterkt norsk press. I tillegg var det vanskelig å innpasse norske stillingsgrader i Waffen-SS-systemet. Gradene og kommandoene svarte ikke til hverandre, og dess høyere rangering det var snakk om, dess større var problemene. Dette var ikke bare et formelt spørsmål. En norsk kompanisjef, normalt en kaptein, hadde mindre kompetanse og langt mindre erfaring enn en tilsvarende rangert tysk. Dette gjaldt på kompanisjefsnivå, men særlig viktig for kommandoer på bataljonsnivå og høyere. Det var altså kort og godt ikke plass for høyere norsk befal i SS-strukturen. Det lavere tropps- og kompanibefalet var det derimot stort behov for, både fra befalsskoler og krigsskolene på 1930-tallet, og som pr. 9. april sto i rullene som sersjanter, fenriker og løytnanter.

Blant disse lar avgangskullene fra Hærens Krigsskole seg kartlegge. Går vi tilbake til 1920-tallet, finner vi kapteinene, som vi allerede har sett på. Vi vet at de var mange. Innenfor den vanlige karrierestigen hadde de

gått på krigsskolene fra tiden rundt Første verdenskrig, og det er nærliggende å lete etter det som formet dem i skolemiljøet i de årene. I noen år på 1930-tallet må krigsskolene ha vært nærmest yngleplasser for fascisme og høyreekstreme holdninger. Men i motsetning til i årene rundt Første verdenskrig var kullene nå svært små, og det var fra 1931 avgangsklasser bare annethvert år. Avgangskullene etter Første verdenskrig var derimot store. De tre største kullene fra Hærens krigsskole hadde vært på 65 kadetter i 1919, på 51 i 1920 og på 37 i 1921. Kullene i 1922 og 1923 var på henholdsvis 23 og 22 kadetter. Deretter sank tallet til 18 i 1924 og var lavest med 12 i 1927. Først i 1939 steg tallet igjen til 20. I disse første kullene var det mange som kom til å bli bemerket i NS-sammenheng.

Av 1919-kullet kadetter meldte så mange som 21 seg inn i NS, noe som svarer til 32 %. Andelen ble høy gjennom de fleste av årene på 1920-tallet. I disse kullene var det mange som kom til å bli bemerket i NS-sammenheng. I 1922-kullet, med 23 kadetter, finner vi for eksempel Per Kjørstad, som ble hirdsjef, Hans Peter Lorange, partiets senere organisasjonssekretær, Odd Melsom, som ble NS-redaktør og var generalstabsoffiser i 1940 og Georg Fredrik von Krogh, som kom til å med styre partiets etterretning under okkupasjonen under ledelse av Hvoslef.⁸⁰⁰ 1923-kullet var det siste av de store kullene etter Første verdenskrig, med hele 22 kadetter. Seks av dem ble NS-medlemmer. I kronprins Olavs 1924-kull var det tre av kadettene som ble med i NS. En av dem, Per von Hirsch, var kompanisjef i Øst-Finnmark under nøytralitetsvaktperioden. Han kom til å bli NS-finansminister etter Frederik Prytz' død i 1945. Av kadettene i avgangskullet i 1925 kom fem av femten kadetter til å bli medlemmer. En av dem var Bjarne Margido Bell Evjen fra Kirkenes. Han stelte med Hirdden i Kirkenes og jaktet på kommunister sammen med Karl A. Marthinsen og Erling Søvik i 1940. Bare i ett av kullene, 1926-kullet med femten kadetter, var det ingen som kom til å melde seg inn i NS.

Det kullet som fikk høyest andel NS-medlemmer, var avgangskullet i 1927. Det var et lite kull på tolv kadetter. Halvparten fant sin vei til NS. Her har vi kjente størrelser under okkupasjonen som Eilif Guldberg og Tormod Strand, som begge var aktive på AT-fronten, Guldberg i departementet, mens Strand drev med etterretning og hird. Erling Søvik hørte også til dette kullet. Han ble en av landets viktigste politioffiserer og bakmann for frontkjemperbevegelsen. En annen var Kåre Vagn Knudsen. Han var nr. 2 på kullet og kom inn i Generalstaben.

Avgangskullet i 1928 på fjorten kadetter hadde to NS-medlemmer, den senere så kjente frontkjemper Frode Halle og Otto Sigvard Wulff. Blant

Jens Henrik Nordlies avgangskull på Krigsskolen i 1932, med tretten kadetter, finner vi i alt fire igjen som NS-medlemmer. Nordlie var duks. En annen av dem, nr. 8, Ole Otto Paus, kom på bedre tanker og forsvant ut før 1940. Han gjorde, i likhet med Nordlie, karriere etter krigen. Nr. 7 var Per Bernhard Carlson. Han ble politikaptein, frontkjemper og sjef for Hirdens flykorps.

Avgangskullet i 1934 hadde fjorten kadetter, hvorav flere skulle bli kjente navn i norsk militærhistorie. Flere av dem hadde sympatier for NS, og fem var med i partiet på ett eller annet tidspunkt. Kullets duks, Lasse Trygve Heyerdahl-Larsen, arbeidet med bladet *NS* i sin fritid i avgangsåret. Han forsvant ut av bevegelsen uten at vi vet når. Nestemann i rangeringen, Rolf Rynning Eriksen, kjenner vi fra medlemsregisteret først på høsten 1940, men han har trolig vært med tidligere, siden vi også finner et annet familiemedlem, en yngre bror, som aktiv i bevegelsen. Nr. 8, løytnant Nils Anton Riise-Hansen, var medlem mens han gikk på Krigsskolen. En annen av kadettene fra dette kullet ble etter krigen tiltalt for blant annet medlemskap og tjeneste i AT, men uten at dette ble funnet bevist av retten.⁸⁰¹ Kullets nr. 14 og sistemann var Jonas Eyolf Lie, som meldte seg inn mens han gikk på Krigsskolen.

1939-kullet var det første som siden 1923 nådde tyve kadetter. Tre av dem var, eller ble, medlemmer av NS. En av disse, Wilhelm Due, kom seg gjennom krigsoppgjøret og kunne fortsette sin karriere etter krigen, riktignok med noen riper i lakken. En annen var Thorvald Thronsen, en svært aktiv NS-mann som skapte stadige kontroverser rundt seg. Due gjorde senere karriere i politiet, mens Thronsen ble Obersturmführer på østfronten. En fjerde person i kullet abonnerte på *Fritt Folk* uten å være medlem. Han var sønn av generalstabssjef Hatledal. I det siste kullet som fikk selve felttoget som avgangseksamen, finner vi at tre av 22 sikkert var medlemmer. Minst en av dem, løytnant Harald Sødahl, ble frontkjemper. En annen var Nils Borchgrevink, en av de få offiserene som etter krigen kom til å ta et offentlig oppgjør med sin politiske fortid. Han meldte seg ikke ut, men regnet seg som utmeldt, da han sluttet å betale kontingent i 1936. Han deltok med stor innsats under felttoget og kom senere til England. Selv om han følte at han var upolitisk, er det rimelig å anta at han bevarte en viss lojalitet fram til 9. april. En tredje var sistemann i kullet, Kåre Viken. Han var veteran fra 1934 og holdt fast ved medlemskapet senere. Ytterligere tre i kullet var trolig også medlemmer. En av disse er oppført som medlem av NS' befalsgruppe, mens sakene vedrørende de to andre ikke er funnet.⁸⁰² Nils Borchgrevink beskrev ganske ramsalt kullet

sitt slik: «Av de toogtyve dro ti ut, de var positivt hvite. Av disse var en i Canada og oppførte seg som kujon. Ni ble igjen i Norge. Tre av dem var indifferente, fem var stripe, enten NS eller AT.»⁸⁰³ Borchgrevink engasjerte seg etter krigen sterkt for utrenskning av NS-offiserer gjennom Befalsforbundet og erfarte bittert at flere som gikk stille i dørene, fikk reansettelse og utnevnelser, mens andre som hadde tatt et oppgjør, ble stående stille karrieremessig.

En oppstilling over NS-medlemskap i avgangskullene gir følgende antall og andel for NS-medlemskap:

1923:	6 av 22
1924:	3 av 18
1925:	5 av 15
1926:	0 av 15
1927:	6 av 12
1928:	3 av 14, samt 1 abonnent på <i>Fritt Folk</i>
1930:	3 av 15
1931:	ikke avgangskull
1932:	4 av 13
1933:	ikke avgangskull
1934:	5 av 14
1935:	ikke avgangskull
1936:	0 av 15
1937:	ikke avgangskull
1938:	3 av 15
1939:	3 av 20, samt 1 abonnent på <i>Fritt Folk</i>
1940:	6 av 22

Da kullene første gang ble undersøkt, ga sammendraget en medlemskapsandel på 23 % for perioden 1919–1939.⁸⁰⁴ Etter denne siste gjennomgangen, som omfatter årene 1923–1940 er prosentandelen fortsatt 23 %. Den ville vært noe høyere hvis vi hadde tatt med kullene 1919–1923, og særlig rekordkullet 1919, da hele 32 % ble medlemmer. Finregning på kortere tidsintervaller ville videre gitt noe variasjon av andelene, men har ikke betydning for det helhetlige bildet. Sammendraget viser det samme som gjennomgangen av de 648 offiserene over løytnants grad: Om lag 20 %, altså hver femte offiser, var medlem av NS. Historikeren Hans Hosar, som har skrevet Krigsskolens historie, bemerker at disse tallene viser en interessant aldersvariasjon. Partiet rekrutterte nemlig sterkere fra de som hadde

gått Krigsskolen i 1920-årene, enn fra de som gikk på skolen mens partiet eksisterte. Nedslaget var altså mindre blant de eldste og de helt yngste.⁸⁰⁵

Avgangskullene fra Sjøkrigsskolen har dessverre ikke latt seg undersøke. Kullistene er ikke tilgjengelige. Det er trolig at resultatene også der vil være høye. Hvis vi skal dømme etter undersøkelsen av de 648, vil andelen sannsynligvis likevel ligge noe lavere enn fra Hærens krigsskole.

Uansett om finregning kan gi noen variasjoner, er det ganske klart at Quisling hadde sine ord i behold da han i Berlin i desember 1939 hadde forsikret sine tyske venner om at han hadde stor støtte i offiserskorpset. Særlig markant var støtten blant eskadronsjefer i Kavaleriet og kompanisjefer i Hæren. De utallige forsøkene på å bortforklare eller å overse dette, som startet allerede under straffesaken mot Quisling i 1945, og som senere har blitt en gjenganger i etterkrigslitteraturen, kan ikke opprettholdes. Dette var personer som hadde bekreftet med medlemskap at de sluttet opp om NS' program og målsettinger. At mange av dem senere under landsvikoppgjøret hevdet noe annet, er naturlig, gitt den situasjon de da var oppe i. Det var dessuten deres rett. Uansett hvilke forskjeller som gjorde seg gjeldende fra sak til sak, er våre funn så klare at vi som hovedregel for hele gruppen må vurdere det annerledes. Personer som ville ta avstand fra NS hadde en rekke måter å markere dette på for ettertiden, hvis de hadde villet gjøre det dengang det gjaldt. Essensen i det programatiske budskapet de hadde sluttet opp om var å gripe makten med de midler som var nødvendig når mulighetene gjorde det mulig, avskaffe parlamentarismen og å innføre et rasistisk og korporativt system. Så langt var det NS sto for kommunisert helt klart til omgivelsene, og selvfølgelig også til egne medlemmer. Tanken om å gripe makten ved et kupp kan derfor ikke ha vært fremmed for dem. Å dokumentere denne generelle støtten er likevel ikke det samme som å bevise at hver enkelt konkrete offiser ville ha støttet et konkret statskupp der og da i 1940. Og det er selvfølgelig langt fra det samme som å hevde at de støttet en tysk okkupasjon. Men, uten å forgripe de videre begivenhetene, det hindret likevel ikke mange av dem fra å spille en tvilsom rolle under felttoget.

Det var med vissheten om denne støtten blant de militære at Quisling gikk aprildagene i 1940 i møte. Det er også med dette i bakhånd vi må vurdere hans opptreden, først i møte med etterretningsmannen Walther de Laporte i Oslo 22.–26. mars, og deretter med avdelingsleder i Abwehr, Hans Piekenbrock, i København 3. april da han innså hva som foresto, hans deltakelse på rådmøtet i NS 7. april, da Hirden ble mobilisert, og hans igangsetting av statskuppet 9. april.

Hos Abwehr i København

Quisling hadde naturlig nok vært oppildnet etter at han kom hjem fra møtet med Hitler i desember, men før særlig mer kunne skje fra hans side, så ble han syk og ble sengeliggende i noen uker på nyåret. Det var en strek i regningen. Verdifulle dager gikk tapt. Noen partivenner kom på besøk. Han ble også oppsøkt av både Scheidt og Hagelin, som begge var innforstått med hvilke forpliktelser han hadde påtatt seg i forhold til Hitler. Men Quisling kunne ikke foreta seg noe fra sengen. Utviklingen i Finland tydet på at han ville få rett i sine spådommer om en kommende politisk krise. Så kom Altmark-affæren 16. februar, midt oppe i ryktene om et kommunistisk kupp i nord. Hvem Quisling snakket med om hvordan han skulle kunne gripe makten, vet vi ikke. Brevvekslingen med Prytz tyder ikke på at han ble innviet. Men Hvoslef må ha blitt informert, og trolig også hans nærmeste i Hirten. Det gjorde ikke situasjonen bedre at Hvoslef ganske brått reiste til Finland i mars, engasjert av Finnlands-komiteen for å få de frivillige hjem. Det var ment som en snartur, men på grunn av de storpolitiske hendingene måtte han stadig utsette hjemreisen. Dette var igjen en strek i regningen for Quisling.

Presset må ha tyngt Quisling da marsdagene kom. Han hadde utvilsomt kastet loddet. Nå ble det satset. Den 30. mars kom *Fritt Folk* med sin første utgave som dagsavis, helt avhengig av tysk finansiering, som Scheidt og Hagelin hadde brakt i orden. I foredrag og partiintern informasjon opptrådte Quisling igjen som den visjonære fra 1932. Partiet ville få den fulle og hele samfunnsmakten i året 1940, uttalte han med en skråsikkerhet selv utenom det vanlig for ham å være. Ryktene om at noe skulle skje, spredde seg i partiet.⁸⁰⁶

I Tyskland var arbeidet med «Weserübung» på det nærmeste ferdig 1. april. De omfattende invasjonforberedelsene var unnagjort og angrepsapparatet var satt i ubønnhørlig bevegelse. Norge, som en tid hadde vært oversvømmet av britiske agenter, hadde nå også vært oversvømmet av tyske fra sør til nord i et omfang som vi ennå i dag ikke har full oversikt over. Vi kjenner imidlertid noen hovedaktører. Det var selvfølgelig Scheidt, assistert av sin hjelper Hagelin, formelt sett utsendt av Rosenberg, reelt av Hitler personlig, som altså ikke bare rapporterte til storadmiral Raeder i Krigsmarinen, men først og fremst til Rikskanselliet i Berlin. Det var Korvettenkapitän Richard Schreiber, marineattaché i legasjonen i Oslo, major Bertold Benneche, som var handelsattaché, det var den allerede nevnte major Walther de Laporte, med sin akademiske leiesvenn Aall på

slep, og det var «fiskeoppkjøpere» og agenter i de fleste større kystbyene, alle med kontakt til ulike avdelinger i Abwehr for å fylle opp informasjonshullene til planleggingsstaben. For det var det dette hadde til felles. Tjenestene var vevd inn i hverandre og arbeidet for samme mål. Men de skjulte også til hverandre. Wehrmacht og Abwehr tenkte kortsiktig og praktisk, mens Scheidt og Hagelin hadde ambisiøse politiske baktanker og planer for Quisling og NS, som gikk langt ut over planleggingsstabens nære horisont. Deres førsteprioritet var arbeidet for en tysk-vennlig, nazistisk revolusjon i Norge i samarbeid med Quisling. Men Krigsmarinens sjef, storadmiral Erich Raeder viste også interesse for Quisling og den politiske siden av angrepet. På sin side ga Hitler klar beskjed om at man ikke ønsket noen rolle av den norske føreren i utførelsen av det militære angrepet. Wehrmacht hadde fått absolutt forbud mot å blande seg i politikk. Det var Hitler selv som skulle håndtere Quisling. Men endatil Abwehr-sjefen selv, admiral Canaris kom in persona til Oslo, hvor han med det velvalgte navnet, «Dr. Fuchs», forhørte seg om forhold vi ikke kjenner til.

Scheidt hadde på dette tidspunkt av sikkerhetsgrunner fått forbud av Hitler mot å kontakte Quisling direkte.⁸⁰⁷ Kontakten skjedde i stedet via Hagelin, som 26. mars rapporterte til Raeder om Quisling og hans egne tanker i disse siste dagene før 9. april.⁸⁰⁸ Med admiral Diesen som kilde anførte han at britene i nær framtid ville framprovosere overtakelse av norsk farvann, og at de norske statsrådene ikke var enige seg imellom om hva de skulle gjøre. Quisling var kommet til at regjeringens nøling med å gi ordre om militær motstand betydde at det allierte angrepet kunne komme snart. I og for seg ønsket han tysk innгриpen først når han hadde lyktes med å styrte regjeringen. Imidlertid kunne han nå ikke lenger ta ansvar for å vente så lenge.⁸⁰⁹ Hagelin opplyste videre, på egne vegne, at det var nødvendig med tysk besettelse i stort omfang, særlig av flyplassene på Vestlandet, og viste til et vedlagt kart. Quisling ville ikke komme mer til Tyskland, rapporterte Hagelin videre. I stedet foreslo han at en tysk generalstabsoffiser kunne møte den norske føreren i København, for at han kunne informere om utplasseringen av norske tropper og hvilke steder tyskerne burde besette først. På Gardermoen lå det 2000 mann, føydde han til, en opplysning han må ha fått av Hvoslef. Hagelin kunne videre opplyse at Quisling var av den oppfatningen at norske tropper ville bli nøytralisert, ja, endog ville komme til å adlyde ham når han tok over Forsvarsdepartementet. Sjefene for kystfortene ville neppe skyte før de hadde forhørt seg i regjeringen.

Hagelin hadde på dette tidspunkt fått en så høy stjerne hos Raeder, at han framstår som en betrodd medarbeider som rapporterte tjenestevei. Han rapporterte om hvordan Abwehr via de Laporte kunne bruke Aall, som jo hadde en mye større bevegelsesfrihet fordi han var norsk. Hagelin ga også råd om at man burde bruke Schreiber i den videre kontakten med Quisling for, som han også uttrykkelig bemerket, Quisling ønsket ikke at dette skulle vekke oppsikt.

De Laporte alias «LaRoche» og Aall møtte også Quisling minst to ganger i dagene 22.–26. mars. Laporte forela ham spørsmål om hvilken rolle han ville spille i forbindelse med en britisk inngripen og ba ham hjelpe til med militære opplysninger. Hva Quisling svarte, vet vi ikke. Så forsvant Laporte, som Hagelin noen dager før ham, til Berlin for å rapportere. Quisling må ha forstått at noe var på gang. Men alt tyder på at han fortsatt regnet med at rammene for det han oppfattet som en avtale med Hitler i desember gjaldt.

Det finnes ytterligere en kilde til opplysninger om militære samtaler med Quisling for 9. april, nemlig et dokument fra Scheidt. Scheidts rolle var mangfoldig og derfor uklar. Ifølge hans egne utsagn rapporterte han ikke bare til Rosenbergs utenrikspolitiske kontor, til Raeder og Abwehr, men først og fremst til Rikskanselliet, det siste i egenskap av å være Hitlers politiske agent i Norge. I tillegg til dette hadde han ytterligere ett oppdrag, nemlig å bygge opp et etterretningsnettverk i Skottland og England, trolig først og fremst med hjelp av norske sjøfolk, hvilket understreker at han ikke bare var her som passiv lyttepost, men også som aktør.⁸¹⁰ Scheidts sterke engasjement for den norske føreren kom til å føre til hans fall bare to uker senere, etter at Hitler hadde bestemt seg for midlertidig å erstatte Quislings kuppetregjering med Administrasjonsrådet. Da ble Scheidt kalt tilbake til Berlin, mens Terboven ble sendt til Oslo.

Det dokumentet fra Scheidts hånd som det er snakk om her, ble satt opp i Berlin 26. mai 1940, kort tid etter at ovennevnte begivenheter hadde funnet sted. Det var et forsvarsdokument for Quisling, hvor Scheidt punkt for punkt gjendrev anklagene som hadde strømmet inn til Berlin mot den norske føreren og hans kupp.⁸¹¹ For det første skrev han at Quisling faktisk hadde hatt mange samtaler med den tyske «Generalstaben» før angrepet.⁸¹² Videre hevdet han at den norske partilederen hadde vært svært oppmerksom på hvor viktig det var at regjeringen og kongen måtte bli overrasket så de ikke kunne rømme fra Oslo. Alt avhang av det. Dernest hadde Quisling betont at det var svært farlig å forsøke å forsere Oslofjorden. Han hadde «aussdrücklich» advart mot Oscarsborg

og festningens torpedobatteri. Scheidt hevdet eksplisitt at han personlig, på Quislings oppfordring, hadde meldt til Berlin via militærattacheen i Oslo og Marinens etterretningsvesen at kystbatteriene var stridsklare og i alarmtilstand, likeledes at minefeltene var klare. Quisling hadde i stedet lagt vekt på at et overraskende angrep mot Oslo måtte skje med å lande flybårne tropper på flyplassene på Gardermoen, Fornebu og Kjeller. For å være helt sikre burde de også landsette motoriserte tropper på østsiden av Oslofjorden i Moss, Fredrikstad og Halden, og på vestsiden av fjorden i Larvik eller Brevik. Fra disse stedene kunne man på gode veier nå inn til Oslo på om lag fire timer. Quisling hadde anbefalt at spesialstyrker umiddelbart måtte støte fram mot området fra Eidsvoll til Hamar umiddelbart etter at Oslo var tatt, for å forhindre at norske tropper samlet seg nordenfor dette området. Fordi man ikke hadde fulgt Quislings råd om å avsperre hovedstaden på denne måten, klarte man heller ikke å hindre at mobiliserende soldater i flere dager etter angrepet fritt kunne reise til sine mobiliseringssteder fra og gjennom Oslo, slik Scheidt så det.

Ifølge Scheidt hadde altså Quisling ikke bare gitt vage militære opplysninger, men faktisk skissert en detaljert og kuppaktig angrepsplan. Det interesserer oss selvfølgelig når Scheidt hadde innrapportert dette og nøyaktig til hvem. Det ble aldri helt klarlagt. Det eneste Scheidt skrev om det var at han i slutten av mars, da han var i Berlin, var blitt spurt av oberst Schmudt i Wehrmachts overkommando om Quislings bevegelse var så godt utbygd at den enkelte tropp kunne regne med å få hjelp av en lokalkjent NS-mann. Dette hadde Scheidt svart ja på, men at man måtte være klar over at NS var så lite at man mange steder bare ville finne en eller to personer. Scheidt forsøkte forgjeves å få overkommandoen til å ta hensyn til disse opplysningene, og også forgjeves å få Falkenhorst eller divisjonskommandøren for Oslo til å ta kontakt med Quisling.

Kan alt dette ha blitt konstruert av Scheidt i ettertid? Var det bare tankespinn for å redde sin egen hals? Det er lite troverdig. Her er altfor mange detaljer som gir oss spor til å forstå hva som foregikk under felttoget. Scheidt hadde hatt en høy stjerne hos Hitler fram til han ble dratt med i dragsuget da Hitler erstattet Quisling med Administrasjonsrådet 15. april. Og han ble fortsatt beskyttet av Rosenberg og av Raeder. Han kom til å fortsette som viktig tysk agent både i Russland og i Finland senere under krigen. Men hvis Scheidts opplysninger, som først ble kjent lenge etter at Quisling var skutt i 1945, var korrekte eller i nærheten av korrekte, så må han intenzivt ha forsøkt å involvere Quisling. Quisling må på sin side ha vært langt mer villig til å la seg involvere enn det som har vært

vanlig å anta. Det er derfor mest sannsynlig at Scheidts mange roller, som framstår som motstridende og uklare, blir lettere å forstå hvis man ser ham som utøver av Hitlers alternative planer for den norsk partiføreren, gitt at hovedplanen sviktet. Og det gjorde den jo, siden den norske regjeringen kom seg unna. På ett punkt er det imidlertid samstemthet mellom alle framstillinger: Wehrmachts overkommando og planleggingsstaben hadde ikke fått tillatelse fra Hitler til å informere Quisling om militære enkeltheter ved angrepsplanene eller å trekke Quisling inn i detaljplanleggingen. Derimot kunne man spørre ham til råds. Vi skal komme tilbake til dette.

Den norske partiføreren må ha regnet med å bli kontaktet om militære spørsmål. Han var som generalstabsoffiser selvfølgelig klar over at hvis tyskerne skulle komme med store styrker etter rop om hjelp fra Quislings regjering, så måtte det forberedes god tid i forveien. Dette er innlysende. Hans Fredrik Dahl opplyser at Quisling var brydd og uvillig da han fikk henstilling fra Abwehr via Hagelin om å komme til konferanse i København. Hagelin hadde, som vi har vært inne på, skrevet en rapport til Raeder og Raeder hadde vist den til Hitler. Det var Hitler personlig som ba Abwehr om å innkalle Quisling til København, slik Hagelin hadde foreslått. Initiativet resulterte i et telegram fra Berlin 31. mars. Det gikk i Hagelins dekknavn via Schreiber til Quisling om å innfinne seg i den danske hovedstaden for samtaler. Først unnslo Quisling seg. Samme kveld kom nok et telegram. Denne gang svarte Quisling med å foreslå Stockholm som møtested. Det ble ikke godtatt. Den tredje og siste innkallingen kom via Hagelin dagen etter, 1. april.

Quisling ga seg. Hans Fredrik Dahl mener at det skjedde motstrebende. Han satte seg på toget til København. Det skjedde tirsdag 2. april, nøyaktig en uke før «Weserzeit», tidspunktet for angrepet som ble fastsatt av Hitler nettopp denne dagen. Under politiavhørene før straffesaken svarte Quisling svært uvillig på spørsmålene om hva han hadde foretatt seg i København den påfølgende dagen, 3. april, og hvem han hadde møtt der. Han valgte å lyve. Under politiavhør 25. juli 1945 hevdet han at han «overhode ikke hadde noen forbindelse med tyske myndigheter eller tyske borgere under sitt opphold i Danmark».⁸¹³ Dette holdt han fast på og ble også trodd på av sine mest trofaste. Han hadde vært der for å snakke med sine danske partifreder, framholdt han. Den danske partifører Fritz Clausen bekreftet riktignok at de hadde truffet hverandre og utvekslet synspunkter på hvordan og hvor fort Tyskland ville reagere hvis fransk-britiske tropper landet i Norge. Men i realitetene var disse samtalene en ren dekkoperasjon fra Quislings side. Han hadde jo ikke villet reise i ut-

gangspunktet, og da han gjorde det, kanskje motstrebende, var det slett ikke for å snakke med Clausen.

Mistankene om at Quisling skulle ha gitt militære opplysninger til tyskerne på forhånd, var naturlig nok sterke. To tyske toppoffiserer ble avhørt om dette under krigsforbrytertribunalet i Nürnberg i 1945. De ga en nokså sammenfallende beskrivelse. Den ene var sjefen for Wehrmachts overkommando, generalfeltmarskalk Wilhelm Keitel.⁸¹⁴ Han benektet at Quisling var blitt informert på forhånd om invasjonen, men bekreftet at de hadde forsøkt å pumpe den norske partiføreren. De hadde ikke funnet på dette selv. Det kunne de ikke drømme om, forklarte han. De gjorde det bare på grunn av en direkte forespørsel om det fra Hitler. Men Keitel innrømmet at i og for seg kunne han ikke utelukke at den tidligere forsvarsministeren hadde hatt tips å gi. Keitel forklarte at en oberst fra hans stab hadde blitt sendt til København med en liste med «kanskje opp til 10 spørsmål» som ble lagt fram for Quisling. «Disse svar behøvde man i denne arbeidende stab,» forklarte han videre. De svarene man fikk, var i det store og det hele tilstrekkelige. Men noen var også uriktige. På spørsmål om hva som var uriktig, svarte Keitel at det gjaldt opplysninger om Narvik.

Den andre tyske toppoffiseren var sjefen for Wehrmachtführungsstab, generaloberst Alfred Jodl. Han benektet at Quisling skulle ha blitt engasjert som «betalt» spion før angrepet. Men han bekreftet at militære opplysninger om det norske forsvaret hadde blitt gitt til planleggingsstaben, ikke fra Quisling personlig, men fra offisersmiljøet rundt Quisling.⁸¹⁵ Planleggingsstaben hadde hatt full oversikt over utplasseringen av den norske hær, hevdet han. Han kom dessuten med den oppsiktsvekkende opplysningen at det hadde blitt foreslått å bruke norske offiserer som førere for landingsoperasjonene. Dette var imidlertid blitt avvist, forklarte han.

Omstendighetene bak denne merkelige opplysningen ble klarlagt under de videre rettslige avhørene. Forslaget var ikke kommet fra Quisling, men fra det tyske nazipartiet NSDAPs utenrikspolitiske kontor, under møtene som Quisling hadde hatt med kontorets leder Alfred Rosenberg og storadmiral Raeder så tidlig som i juni 1939. Da hadde det kommet opp i form av et forslag fra kontoret om at man kunne ta imot en gruppe NS-offiserer til skoling i Tyskland for å bistå en eventuell tysk hjelpeekspedisjon til Norge. Initiativet hadde dengang blitt fulgt opp.⁸¹⁶ 25 yngre NS-folk ble i første del av juli 1939 invitert til å besøke Berlin. Uttaket hadde skjedd i bråhast av partisekretær Fuglesang. To uker senere hadde

de dratt av sted til Berlin og til «Schulungshaus des aussepolitischen Amtes der NSDAP», hvor Scheidt sto for arrangementet. Her var foredrag og besøk ved ulike institusjoner, blant annet en militær SA-avdeling og det militære kompleks i Potsdam. Fuglesang, som selv hadde deltatt på reisen, benektet etter krigen kategorisk at det hadde vært foredrag over militære emner. Blant deltakerne var Per Kjørstad og Orvar Sæther de eneste offiserene. De var sentrale i Hirden. Det var også en fjerde deltaker, Rolv Gulbrandsen, samt de tre Gjøvik-aktivistene Bjørn Østring, Per Hasselknippe og Wilhelm Klevenberg. Trolig var flere av de andre også hirdfolk. Ingen av de mer prominente NS-offiserene hadde deltatt.⁸¹⁷ Det hadde heller ikke vært mulig på så kort frist. De var jo spredt rundt i landet på tjeneste.

Besøket av denne delegasjonen i Berlin i juli og august 1939 ble aldri gransket nærmere mens de fleste deltakerne fortsatt var i live, verken med tanke på hva som faktisk hadde foregått og hva som opprinnelig kunne ha vært av planer for besøket. Det kom i skyggen av hendingene vinteren 1940, med mistankene om at Quisling hadde direkte samarbeidet med tyskerne om angrepet. Quisling forklarte at han i samtalen med storadmiral Raeder under besøket i Berlin i desember 1939, hadde sagt at at hvis de allierte gjorde invasjon, ville NS kanskje reise seg og be Tyskland om hjelp.⁸¹⁸ I en slik situasjon ville norske offiserer hjelpe til, men ikke hvis Tyskland angrep. Han innrømmet altså, riktignok i litt vage vendinger, at NS da skulle ta makten og invitere Tyskland, nettopp kjernepunktet i det vi har oppfattet som avtalt med Hitler i desember.

En mer utførlig forklaring om hva som hadde foregått i København, ble først framskaffet av statsstipendiat Sverre Hartmann i 1956. Han hadde da lyktes med å få kontakt med daværende generaløytnant Hans Piekenbrock, den personen som hadde møtt Quisling i København. I et brev til Hartmann beskrev han hva han husket fra samtalen med den norske føreren.⁸¹⁹ Piekenbrock hadde i 1940 vært oberst og avdelingsjef i Abwehr og hadde ansvaret for innhenting av militære etterretninger for planleggingsstaben. I egenskap av dette ble han innkalt til Hitler 31. mars og beordret til å møte Quisling på Hotel d'Angleterre i København 3. april presis kl. 15. Hitler hadde fortalt ham at Quisling var villig til å gi militære opplysninger. Rapport skulle avlegges til admiral Raeder umiddelbart etterpå. Det var altså helt som foreslått av Scheidt og Hagelin.

Møtet hadde kommet i stand etter planen. Piekenbrock forklarte at de hadde møttes under fire øyne. Forskeren Odd V. Aspheim har reist spørsmål om ikke også Hagelin kan ha vært til stede på møtet, noe han belegger med at innkallingen til København gikk i Hagelins navn, samt at denne

faktisk var innregistrert på Hotel d'Angleterre på om lag samme tid.⁸²⁰ Dahl er imidlertid kommet til at Hagelin ankom fra Berlin først noen timer senere, basert på innførselen i gjesteboken.⁸²¹ Uansett hvordan det var med dette, i samtalen med Piekenbrock sa Quisling at det var viktig at tyskerne kom britene i forkjøpet. De burde gjøre landgang både sør og nord i landet. Piekenbrock bekreftet at Quisling hadde gitt opplysninger om befestningene ved innløpet til Oslo og Bergen. Men ingenting hadde blitt sagt om batteriene ved innløpet til Ofotfjorden, mente Piekenbrock å huske. Miner hadde Quisling ikke trodd var lagt ut. Batteriene ville neppe skyte før de fikk ringt og spurt regjeringen eller andre høyere myndigheter. Quisling hadde også gitt «brukbare opplysninger» om flyplassene. Om partiets styrke blant offiserene hadde han understreket «at en høy prosent av de militære i de forskjellige avdelinger tilhørte hans parti og at man derfor ikke behøvde å regne med noen energisk motstand.» Som helhet karakteriserte Piekenbrock resultatet av konferansen som «forholdsvis magert». Inntrykket var at Quisling ikke var forberedt på å besvare detaljerte militære spørsmål, men ellers villig besvarte det han visste. Piekenbrock hadde ikke med et eneste ord innrømmet noe om de tyske planene og hadde sittet igjen med en følelse av at Quisling hadde ventet å bli mer informert.

Basert på Piekenbrocks forklaring har Quislings biograf Dahl konkludert med at de opplysningene som Quisling kom med i København, ikke var av noen betydning, og at de ikke ble tatt hensyn til i planleggingen og utførelsen av angrepet.⁸²² Men, som vi skal se, her er Dahl på gyngende grunn. Vi vet i det hele tatt ikke mer sikkert om detaljene enn det som her er referert, og det som Piekenbrocks noe misnøyde kommentar skulle tyde på. Det var gått lang tid siden hendingene før Piekenbrocks nedtegnelse kom, 16 år. Hovedtrekkene bekreftet han i et brev til Institutt für Zeitgeschichte i München to år senere. Men da ga han også noen tilleggsopplysninger, blant annet at Quisling hadde ment at utsiktene til å lykkes med et overraskelsesangrep var gode, hvis man også angrep i Nord-Norge. Han hadde ikke trodd at norske tropper, som på den tiden var svekket på grunn av permisjoner, ville sette seg særlig til motverge. Quisling hadde dessuten sagt at offiserene ikke ville kjempe mot Tyskland fordi en høy prosentandel av dem var NS-folk eller sympatiserende. Han hadde til og med oppgitt hvor stor prosentandelen var, tall som Piekenbrock imidlertid hadde funnet «noe overdrevne». Men heller ikke i dette brevet nevnte Piekenbrock noe om batteriet i Ofotenfjorden.⁸²³ Det er fullt mulig at Piekenbrock hadde glemt dette etter atten år. Men det er også mulig at kilden

til opplysningene om batteriet var en annen. Keitel og Jodl, som uttalte seg etter bare fem år, kan ha forvekslet opplysninger som Quisling hadde kommet med tidligere til de Laporte i Oslo med disse opplysningene som kom i København. De to ble aldri avhørt om de Laporte.

Det springende punktet dreide seg om Narvik. Keitel og Jodl hevdet at Quisling hadde forklart seg uriktig om Narvik. Jodl hadde utdypet Keitel på dette punktet. Det dreide seg om et batteri ved Narvik, forklarte han. Opplysningen om dette batteriet ble, ifølge ham, gjengitt i «Marinens håndbok». Det viste seg imidlertid at batteriet ikke var der. At dette var en kjent opplysning for tyskerne, vet vi fra selve kamphandlingene ved Narvik om morgenen 9. april, da en av de tyske jagerne fikk i oppgave å nedkjempe nettopp dette batteriet, som skulle ha ligget på Ramsundodden. En styrke ble landsatt, for bare å oppdage at hele anlegget lå nedsnødd uten kanoner. Operasjonen mot selve byen ble dermed noe forsinket, hvilket førte til irritasjoner fra operasjonsledelsens side.

Denne hendingen er gjengitt i flere tyske kilder. Hvis opplysningene stammet fra Quisling, må det bety at han ikke hadde fått vite at kanonene ganske overraskende var blitt sendt til Bergen i de siste dagene i mars. Både 6. divisjon og Kommanderende general hadde foreslått å få de tre 15 cm-kanonene på plass høsten 1939 og anslått at det bare vil ta to–tre måneder å få det i orden. Men enden på det hele ble altså at kanonene ble fraktet til Bergen etter freden i Moskva 12. mars. Den 4. april, bare fem dager før invasjonen, rapporterte Forsvarsdepartementet at transporten var avsluttet fire dager tidligere.⁸²⁴ Kanonene skulle brukes til et batteri ved Skjellanger, ved det nordre innløpet til Bergen. Det var den nye frykten for angrep fra vest som motiverte denne prioriteringen for et utsultet kystartilleri. Allerede 6. februar hadde sjefen for kystartilleriet beordret forsering av arbeidene på Skjellanger.

Opplysningen om Ramsundodden kan neppe stamme fra Sundlo, som vi vet også hadde kontakt med tyske agenter. Som forsvarssjef i Narvik med ansvar også for Ofoten visste han hva som hadde skjedd med kanonene. Opplysningene om batteriet stammet trolig heller ikke fra tyske spioner i Narvik, som bare kunne ha tatt en liten båttur for å forvise seg om at kanonene ikke fantes. Det ville de kanskje ha gjort også hvis de hadde fått tid til det, eller hadde blitt spurt om det. Affæren med Ramsundodden-batteriet viser tre ting: For det første at noen, mest sannsynlig Quisling, ga militære informasjonen om dette batteriet som, hvis det hadde vært i orden og i beredskap, ville vært av den største betydning. For det andre at Quisling ikke var oppdatert om de siste militære beslutninger på norsk

side. For det tredje viser det at det ikke stemmer at Raeder ikke tok hensyn til denne informasjonen.

Det imidlertid både Piekenbrock, Keitel og Jodl var enige om, var at Quisling ikke visste nøyaktig når og hvordan angrepet ville komme, og at han ble holdt utenfor de konkrete forberedelsene av det. Det kan også forklare at han var brydd over å få slike spørsmål på nytt, ikke fordi han ikke ville, men fordi han allerede hadde gitt mer enn nok opplysninger til Scheidt. Scheidts beretning tyder på at Quisling fram til København-møtet holdt seg til det han oppfattet som avtalen med Hitler, på tross av samtalen med de Laporte i Oslo. Tyskland skulle inviteres av en regjering Quisling. Derfor hadde ikke Tyskland noen grunn til å frykte norske militære mottiltak.

Piekenbrock mente at Quisling ikke hadde forstått at angrepet var umiddelbart forestående. En annen tysk etterretningsmann, som Quisling etter råd fra Clausen drøftet situasjonen med under København-oppholdet, mente det samme.⁸²⁵ Men Quisling må ha blitt rystet da han etter samtalen med Piekenbrock fikk tid til å tenke gjennom hva de spørsmålene han var blitt stilt, måtte innebære. Clausen fortalte at Quisling hadde vært mer enn vanlig taus under deres samvær dagen etter. Hvorfor så inngående og detaljerte spørsmål hvis Hitler fortsatt holdt seg til det som var avtalt? Det kunne bare bety at noe måtte ha skjedd, selv om det ikke nødvendigvis betydde at Hitler hadde gått fra det de to hadde snakket om i Berlin. Mens Clausen og Quisling slo ihjel noen timer under en spasertur rundt i gatene i København, eller kanskje var det da de snakket sammen i partilokalene, kom Quisling plutselig med en erkjennelse til Clausen som var så markant at denne noterte den ned. Det var kort og godt: «Snart kommer vi til magten.»⁸²⁶ Det er lett å forestille seg at Quislings tanker må ha vært et helt annet sted enn i en triviell passiar med den danske partiføreren. Kanskje hadde han kommet til at en slik tysk operasjon var et svar på den generelle trusselen om britisk invasjon i Skandinavia, ikke på de siste dagens trusler fra britene. Han hadde jo lang erfaring med militær planlegging. Han visste hvor lang tid som var nødvendig for en slik operasjon. Det var snakk om uker, ja, måneders forberedelser. Men så må han ha tenkt seg grundigere om. Den typen detaljerte spørsmål Piekenbrock hadde konfrontert ham med, kunne vel bare ha en mening, nemlig at en tysk landgangsoperasjon var umiddelbart forestående, helt uavhengig av hva han selv foretok seg? Med andre ord var han holdt utenfor de siste tyske overlegninger. Han hadde imidlertid ingen grunn til å tro at Hitler ville svikte ham. Skjønt tanken må ha slått ham at når han

ikke selv innfridde sin del, kunne han ikke helt se bort fra at han ville bli en statist der han hadde sett for seg en hovedrolle.

Da, om ikke tidligere, må den norske partiføreren ha tenkt gjennom at en maktovertakelse slik han hadde drømt om siden 1932, og fortsatt hadde forestilt seg kunne være mulig under de hektiske dagene i februar da ryktene svirret om kommunistisk kupp, ikke lenger var mulig. Nå måtte han, for å innfri, forberede iverksettelse av maktovertakelsen umiddelbart og gå til verket i samme øyeblikk som tyskerne landet, eller så kort tid som mulig etterpå, i håp om at regjeringen Nygaardsvold kunne erklæres som en opprørsregjering, og at en regjering Quisling kunne få umiddelbar tysk anerkjennelse. Internasjonal anerkjennelse ut over Tysklands trengte han ikke bekymre seg for: Det avhang selvfølgelig av hvem som kom til å vinne stormaktskrigen. Problemet var bare at han ikke visste nøyaktig når tyskerne kom og at han ikke kunne be om forhåndsgodkjennelse av Hitler. På den annen side må han også ha blitt beroliget av den oppmerksomheten rundt hans person som Piekenbrocks tilstedeværelse i København uten tvil bekreftet. Quisling var forfengelig. Hitler husket på ham. Det var ikke tvil om det. Han forsto vel at også Hitler var tvunget til å ta hensyn til en lang rekke forhold hvor hensynet til Norge og ham personlig bare var ett av mange. Dette må han ha tenkt på mens han spaserte med Clausen i Københavns gater 4. april. Så tok han toget hjem.

Gitt alt dette, ser det ikke ut til at Quisling i og for seg hadde noe imot å gi militære informasjoner. Det var bare måten det skjedde på, at han følte at han ikke ble tatt tilstrekkelig på alvor, og at han ikke ble informert. Men igjen, Hitler måtte vite at han kunne legge sammen to og to. Det innebar i alle fall ikke noe forbud mot å gripe dagen og timen. Noen hemninger i forhold til det landsforræderiet han nå var i ferd med å legge ut på, hadde Quisling uansett definitivt ikke.

Rådsmøtet 7. april

Fylkesfører Ørnulv Lundesgaard hadde 7. april 1940 hentet kaptein Møystad hjemme i Hernes ved Elverum for at de sammen skulle delta på rådsmøtet i Oslo. Møystad ble med.⁸²⁷ Ifølge oppropslisten fra møtet deltok i tillegg til Møystad, kun L'orange av de militære rådsmedlemmene. Sundlo og Prytz kunne ikke komme, heller ikke ser det ut til at Søndena var til stede. Det var et ordinært møte, men innkalt på en ekstraordinær tid, hvor sakslisten likevel ikke vitnet om noe ekstraordinært. Hovedpunktet var en redegjørelse fra Quisling om situasjonen. Ellers var det

organisasjonsarbeidet, propaganda og hirdsaker som var hovedpunktene. Ifølge Dahl hadde 33 møtt fram. Men oppropslisten fra møtet bare viser 16.⁸²⁸ Dette var definitivt ikke et møte i opprørs tegn. Det var snarere et antiklimaks. Mange av de tilstedeværende visste at Quisling hadde vært i Danmark og så fram til hans redegjørelse fra reisen. Det innfridde han også med å fortelle om noe av det som hadde framkommet i samtalene med Clausen og hans partikamerater. Men det egentlige formålet med reisen, det som hadde foregått på Hotel d' Angleterre, sa han ingenting om. De hadde neppe hatt mulighet til å erfare den fulle rekkevidden av det, ettersom de heller ikke visste noe om møtene med Hitler i desember. Eller hadde rykter svevet ut? Hadde noen mistanke om at Quisling også hadde blitt utfrittet av tysk militær etterretning om norsk forsvarsberedskap? Det har aldri framkommet noe klart om det. Kanskje var det ingen andre som visste dette, unntatt Hagelin, som ennå var en ganske ukjent figur for de norske NS-lederne, og kanskje Aall, som begge selv var innrullerte i tyske tjenester. Men alle som deltok på møtet visste at noe skulle skje. Det eneste Quisling fikk mannen seg opp til, bortsett fra å appellere tungt om den farlige situasjonen, var å få det som var av hirdmenn i nærheten av hovedstaden mobilisert til dagen etter. Han innså trolig da at det var for sent å gjøre noe som helst annet enn å vente. Fra protokollen som ble vedtatt på møtet kan vi lese at Quisling

Påpekte og forholdt sterkt for rådet den ytterst alvorlige situasjon vårt land og vår bevegelse står overfor og de skjebnessvangre begivenheter vi går i møte i den aller nærmeste fremtid. Gjennomgikk derefter den innenrikspolitiske situasjon, og pekte på hvorledes det gamle system bryter sammen. Redegjorde for de ytre politiske forhold og vårt lands stilling til disse. Sluttet med en sterk appell til alle rådets medlemmer om nu å sette alt inn for bevegelsen [...] I tilknytning til generalsekretærens utredning, påpekte NS' Fører kort betydningen av enkelte bestemte org. oppgaver m. henblikk på den aktuelle situasjon.⁸²⁹

Så ble Nils Røring fra Porsgrunn og Orvar Sæther opptatt som nye rådsmedlemmer. Sæther var fenrik og fungerende hirdsjef. Han fikk i oppgave å dirigere Hirden til Oslo 8. april og i de kommende dagene, sammen med Hirdens sveitfører i Oslo, Rolv Gulbrandsen, en ny, kommende stjerne i NS' militære formasjoner. Deretter dro møtedeltakerne hjem igjen. Dette var jo underlig. Quisling må ha visst utenom enhver tvil at britiske og tyske tropper om kort tid ville lande i Norge og at han selv, uansett hvordan situasjonen kom til å bli, sto overfor sitt livs største prøve. Hvorfor sendte han da resten av ledelsen i NS hjem igjen i stedet for å ha dem i nærheten? Og hvorfor sørget han ikke for å samle de av de gamle lederne,

som Prytz og Hvoslef, umiddelbart i Oslo? Svaret på dette kan bare være ett: Han ønsket det ikke. De rådgiverne han nå hadde var tyske agenter. De hjelperne han trengte var personer som visste å ta imot ordre.

Den 8. april var det så innkalt et hirdmøte i Oslo på partikontoret i Rådhusgaten 17. Dette var en forsamling som bedre kunne utnyttes slik situasjonen nå var. Quisling og Orvar Sæther var til stede. Sæther ga Gulbrandsen ordre om utplassering av avdelingen til vaktoppdrag ved kontorene. Noen fikk i oppdrag å bruke natten til å spre et opprop og plakater, som ble snekret sammen om kvelden. Quisling selv ble etter hvert installert på Hotel Continental, sammen med Franklin Knudsen, en energisk ung hirdmann som hadde kommet inn fra Porsgrunn. Da Rolv Gulbrandsen ennå litt senere kom hjem til sin kone fortalte han at noe «forferdelig» skulle skje.⁸³⁰

Mye tyder på at Gulbrandsen og Sæther var innviet i det som hadde tumlet rundt i Quislings hode de siste dagene. En uke tidligere hadde den samme Gulbrandsen uttalt til en arbeidskamerat at «vi nordmenn skulde snart få oppleve noe som vi ikke kunde tenke oss muligheten av.»⁸³¹ Slike uttalelser, det er flere av dem, er tidligere blitt tolket som bevis på kunnskap om det tyske angrepet. Men var det riktig? Kan det ikke like sannsynlig være uttrykk for en forferdelse over å vite at Quisling faktisk planla statskupp midt oppe i en så farlig utenrikspolitisk situasjon som den britiske mineleggingen hadde skapt?

Slutten – eller begynnelsen

Fram mot årsskiftet 1939–40 modnet forventningene i NS om at partiet i nær framtid kom til å stå i spissen for store og dramatiske forandringer. Dette var en vitamininnsprøytning i et parti som så på seg selv som «militært» og som hadde hatt statskuppet som hovedprosjekt i «kamptiden», men som aldri hadde maktet ildprøven den gang høsten 1932, da dette kan ha vært innen rekkevidde. Skuffelsene fra den politiske virkeligheten som deretter i syv lange år hadde viklet partiet inn i et daglig politisk overlevelsesstrev og skjøvet denne maktesløse miseren i bakgrunnen, ble glemt. Utbruddet av verdenskrigen, Quislings møte med Hitler i desember 1939, nye kontakter med Rosenbergs utenrikskontor og ikke minst pengestrømmen derfra, som gjorde *Fritt Folk* til dagsavis fra april 1940, skapte håp om at store ting ville skje.

I kildene ser vi hvordan forestillingene om en forestående maktovertakelse ble allemannseie i partiet. Det var slett ikke en mentalt uforberedt

partilyd som hørte Quislings stakkato bekjentgjøring av statskuppet om kvelden 9. april 1940 i NRK, tvert imot. Til og med blant partiets litt fjernere venner hadde denne forventningen vært til stede. En slik venn hadde allerede fem måneder tidligere skrevet oppmuntrende til Quisling at man ikke trengte å engste seg for at bevegelsens ideelle innhold skulle gå tapt i takt med demokratiets «forfald»: «Det blir denne som kommer til å danne grunnlaget for det kommende norske statssamfund.»⁸³² Brevskriveren var enig i at *Fritt Folk* tok stilling for Tyskland, selv om han var i tvil om det ennå var taktisk klokt. Det kan ikke være tvil om at det var den nye alliansen med Hitler som lå bak denne forvandlingen.

På den annen side var NS et ganske annerledes parti nå enn syv år tidligere. Fortsatt var det et militært parti i den forstand at det hadde betydelig støtte fra landets officerskorps. Ja, kanskje var støtten større enn tidligere fra det holdet. Det nye hadde med partiledelsen å gjøre. Den gang, i 1932, var bevegelsen båret fram av en krets av nokså likestilte offiserer, som hver for seg hadde egne og betydningsfulle nettverk. Det var mange tråder som samlet seg rundt bevegelsen den gangen: Hvoslefs samfundsvenerne, Munthes profesjonelle officerskontakter, Prytz' finansielle venner og Quislings presse- og politikerkontakter. Nå, i mars 1940, var situasjonen helt annerledes. Munthe ante nok at noe foregikk i førerens skjortekanter, men neppe noe mer enn det. Hvoslef var ute av landet og hadde ikke lenger sine private tropper. Og kanskje viktigst: Prytz var nå holdt utenfor. Quisling hadde til og med tatt ham i skole, en utenkelighet i 1932. Kongen hadde glemt hvem som var kongeskaperen. I stedet kjørte Quisling nå solo, omgitt av tyske agenter og nordmenn som var innrullert i tyske tjenester, som Scheidt, Hagelin og Aall. Hva hjalp det at han hadde støtte fra hver femte offiser, når han ikke brukte dem? Grunnen til denne forvandlingen var først og fremst at den planen han arbeidet etter nå, var så hemmelig at den ikke kunne formidles til hans gamle kolleger og så skandaløs at han måtte innskrenke sine tropper til servile funksjonærer på partikontoret og de aller nærmeste i Hirden.

Det fulgte en underlig, men talende epilog i tidsskriftet *Samtiden* i 1956 etter offentliggjøringen av brevet fra Piekenbrock med opplysningene om hans og Quislings møte i København. Da hadde den utrettelige statsstipendiat Sverre Hartmann nettopp funnet Piekenbrock, som var sluppet løs fra russisk krigsfangenskap og hadde vært på debriefing i USA.⁸³³ I det så vidt overlevende NS-miljøet rundt bladet *Folk og Land* hadde nyheten om at føreren hadde løyet om hendingen i København, slått ned som en bombe. Redaktøren i bladet, tidligere kaptein og partiveteran Odd Mel-

som, kunne ikke tro det han leste. Under signaturen «Siegfried» skrev han at det hele var et falskneri! Han beskyldte bent fram Hartmann for selv å ha skrevet Piekenbrocks beretning.⁸³⁴ Og Hartmann anmeldte Melsom for ærekrenkelser. Noen rettsak om dette kunne det selvfølgelig ikke bli. Det endte med at Melsom fikk lese originalbrevet fra Piekenbrock. Hvor smertefullt det enn var, så måtte han beklage. Det var faktisk sant. Den føreren som de hadde dyrket som hederligheten selv, hadde løyet også for dem. Quisling hadde virkelig vært landsforræder. Scheidts rapport fra 26. mai 1940, der han fortalte om hvilke militære råd Quisling hadde gitt ham, var kanskje likevel heller ikke så langt fra sannheten? I alle disse årene hadde miljøet lullet seg inn i et selvbedrag om 9. april. Nå var virkelig sannhetens øyeblikk kommet.

Noter

- 1 Sundlo til Five 2.6.22, LA OWF, 1. «Tjukke Baumann» refererer trolig til rittmester Hans Petter Baumann.
- 2 Fyrst (Fürst) 1981: 38. Walter Fyrst endret navnet sitt til Fürst etter okkupasjonen i 1940. Etter krigen tok han tilbake den opprinnelige skrivemåten. For å unngå forvirring brukes bare formen Fürst.
- 3 Ugelvik Larsen (red) 1999: 149–226
- 4 Borgersrud 2000.
- 5 Nærmere begrunnelse for utvalget finnes i *Militære veivalg 1940–1945*.
- 6 Medlemsskapskontoret utarbeidet inngående årsrapporter. RA, PA 761, A, særlig eske 3.
- 7 Agøy 2001: 289–296
- 8 Et slikt syn ser bort fra det diametralt forskjellige innholdet i disse lojalitetsbruddene. Bruddet i 1905 var krevd av de folkevalgte myndigheter, mens bruddene under okkupasjonsårene var rettet mot dem. For en videre diskusjon om dette, se Agøy, *HT* 2002: 531–539 og Borgersrud *HT* 2002: 513–529
- 9 I 1939 var det 240 000 jøder i Tyskland av en befolkning på ca. 60 mill, mens Italia hadde 51 000 (1939) av en befolkning på 44 mill. (1940). For Norge var de tilsvarende tallene 1800 og 2,8 mill. *Aschehougs Konversasjonsleksikon* (1974), artiklene «Jødedom», «Tyskland», «Italia», «Norge».
- 10 Roald Berg: «Profesjon, Union, Nasjon», Bergen 2001, kfr. min anmeldelse i *HIFO-nytt* 2/2003.
- 11 Rolf Hobson og Tom Kristiansen: «Total krig, nøytralitet og politisk splittelse», Bergen 2001.
- 12 Kjetil Skogrand: «Alliert i krig og fred», Bergen 2004.
- 13 Sundlo til Five 16.12.24, LA OWF, 1.
- 14 Sundlo til Five 22.9.29, LA OWF, 1.

- 15 *Straffesak mot VALJQ*: 329
- 16 Da Russland kom i krig med Tyskland i 1914, ble det tyske navnet på hovedstaden endret til Petrograd. I 1924 ble byen omdøpt til Leningrad.
- 17 Høidal 1988: 15
- 18 Mogens 1945: 42
- 19 Historikerne Francis Sejersted og Knut Sogner har beskrevet ekspansjonen mot øst og dens forutsetninger i henholdsvis «Veien mot øst», i Langholm, Sivert, Sejersted, Francis (red) *Vandringer. Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Oslo 1980 og *Plankeadel. Kier- og Solbergfamilien under den 2. industrielle revolusjon*, Oslo 2001. Her fra Sogner 2001: 166
- 20 Sejersted 1962: 165
- 21 Astrup er siviløkonom, gårdbruker i Våler og fram til høsten 2009 direktør ved Skogbruksmuseet på Elverum. Han har skrevet om etableringen ved Kvitsjøen og Prytz' rolle i etableringene i øst i den ennå upubliserte boken *Nordmenn i Kvitsjøens skogindustri fra 1880 til 1930*, 2007.
- 22 Astrup 2007: 9
- 23 Telegrammet som ble sendt fra Führerhauptquartier 22.2.45 gjennom Reichskommissar til Caroline Prytz var signert Adolf Hitler. Kopi finnes i dokumentsamlingen *FPs bortgang februar 1945*, Lundesgaard 2006.
- 24 Prytz ble i 1915 gift med Caroline Jensen, som ble midtpunktet i familiens omskiftelige liv. I 1955 startet hun på *Opptegetelser ved Caroline Prytz* til de fem døtrene om sitt og mannens liv. Da hun døde i 1972 hadde hun ført boken fram til 1930. Den håndskrevne beretningen ligger i dag i kopi i PA 749, RA. Den er senere skrevet på maskin av datteren Anne Margrethe Lundesgaard. Disse versjonene og den håndskrevne originalen er i familiens eie. *Opptegetelser* er delt i 3 deler, med egen paginering, og er en hovedkilde til Prytz' personlige forhold i dette kapitlet.
- 25 Under oberst Axel Rieck.
- 26 *Studentene fra 1897*, Oslo 1922: 221
- 27 Astrup 2007: 9
- 28 Firmaet Olsen, Stampe & Co. Astrup 2007: 12
- 29 Firmaet Koblyn & Lund. Astrup 2007: 13.
- 30 Firmaet Bache & Wager og Bache & Vig, Astrup 2007: 14
- 31 E. A. Rønaasen, opprinnelig fra Grue, Finnskog. Ibid.
- 32 Lundesgaard, *Oversikt*, 2007.

- 33 Astrup 2007: 24ff
- 34 Sogner 2001: 115
- 35 Thorry Kiær ble senere direktør ved Ranheim fabrikker, Løkken Verk og selskapet Orkla.
- 36 Sogner 2001: 165
- 37 Sogner 2001: 157. Sogner omtaler dette betydelige antallet som «beskjedent».
- 38 Hvor den norske obersten Henrik Angell deltok frivillig som «løytnant» i den franske fremmedlegionen. Andersen 2000: 210-215
- 39 Sogner 2001: 154
- 40 «Komerciel sakkyndig v. den norske legasjonen i Petrograd 1918 og bestyrte legasjonen en tid», var slik han beskrev stillingen selv. Barth 1930: 477
- 41 Prytz fortalte om disse samtaler bl.a. i et foredrag om NS' historie for fylkesorganisasjonen i Sør-Trøndelag i Rosendal Teater i Trondheim 25.4.41. Prytz sendte kopier av manuskriptet til fylkesfører Sigvart Fredriksen i Troms, til arkitekt Eugen Nielsen og til professor Hermann Harris Aall, alle viktige personer i 1941. Referatet er fra *Porsgrunns Dagblad* 6.5.41. Det er derfor grunn til å anta at innholdet også kom til Quislings kjennskap, og at Prytz måtte vite at han ville fått tilbakemeldinger hvis dette ikke stemte med det som hadde foregått i 1918. Originalen ligger i RA, PA 749, 1.
- 42 «Forhenværende generalstabsoffiser med adjoint eller høyere stilling», dvs. den offisielle betegnelsen på hans offiserskategori i *Militærkalenderen* fra og med 1924.
- 43 «Novaja Ekonomitjeskaja Politika» 1921-28.
- 44 I 1921 ble trusten Severoles («Nordskog») etablert. Astrup 2007: 31
- 45 I de engelske selskapsvedtektene oversatt til The Russo-Norwegian Onega Wood Co Ltd. Astrup 2007: 34
- 46 «[...] gjorde en meget god forretning,» skrev Caroline Prytz i 1955. *Opptegnelser*, I, RA, PA 749.
- 47 Prytz opplyser i et brev at han ble tvunget til å reise i juli 1926. RA, PA 749, II, 4, «Mai-juni».
- 48 Tidligere utenriksminister Arnold Ræstad skrev i London 1941 det upublisert manuset *The Quisling Case*, hvor han forteller om vekslingen av pund, men ikke om affæren med NKVD, NB, Ms. fol. 154, kfr. Vogt 1965: 68. Høidal 1988: 33 aksepterer Vogts framstilling, mens Dahl stiller seg kritisk til den. Dahl 1991: 126-130. Tidspunktet for disse hendingene har Vogt og Høidal dessuten lagt til 1928, mens de fant sted alt høsten 1927.

- 49 Nordahl Grieg 1945: 9. Ivar Digernes bygde i en artikkel i 1942 trolig på Grieg.
- 50 Vogt, som hadde vært ansatt hos Prytz, skrev om dette både i artiklene om Prytz og Quisling i *Norsk Biografisk Leksikon*, bind. 11, Oslo 1952, samt i sin bok.
- 51 Wager var sjef for trelastbrukene og tømmerforsyningen i Russnorveoles. Sammen med Egil Abrahamsen, som bestyrte brukene i Onega, og kontorsjefen Leo, samt Frederik Prytz, utgjorde de bedriftsledelsen. Astrup 16.2.10. Wagers barnebarn Jan Wager har stilt dagboken til rådighet.
- 52 «Promyshlennyj bank», dvs. den statlige banken for utvikling av industri.
- 53 «Konsulskij otdel narodnogo kommisariata.»
- 54 Astrup 2007: 45ff
- 55 Astrup 16.2.10. Noe av beløpet gikk til investeringer i Kosmos, mens det øvrige trolig gikk til innkjøpet av Storfosen i 1933.
- 56 Quisling giftet seg med Alexandra Andrejevna Voronina i Kharkov i 1922 og med Maria Vasiljevna Pasetnikova samme sted i 1923. Det er uklart om hvilke av disse ekteskapene som faktisk var juridisk gyldige. Quisling hevdet senere at formålet med ekteskapet med Alexandra hadde vært å hjelpe henne ut av Sovjet. Dette var neppe troverdig ettersom han senere reiste med henne inn i Sovjet igjen. Disse uvanlige ekteskapelige forholdene ble kjent hjemme, og var opphav til ett og annet hevet øyebryn i det gode selskap. Høidal 1988: 20f, Dahl 1991: 93ff
- 57 Den første artikkelen *Politiske tanker ved Fridtjof Nansens død* sto på trykk 2.4.30. Artikkelseerien kom senere samme år i bokform under tittelen *Russland og vi*.
- 58 Mogens 1945: 42
- 59 Prytz fremmet søknaden til Kongen 30.11.29, RA, PA 749, 4. Den ble avslått med den begrunnelsen at Prytz ikke hadde deltatt i våpenøvelser siden 1911.
- 60 Foredraget ble holdt 17.2.19. Dahl 1991: 75f
- 61 *Tidens Tegn* 2.10.22.
- 62 Nedtegnelsen 6.2.22 var: «Friis. Lux. Tverskaja», hvilket må bety at han hadde en avtale med Friis på hotell Lux, som lå i sentrumsgaten Tverskaja.
- 63 Dahl 1991: 109
- 64 *Straffesak mot VALQ*: 473
- 65 *Straffesak mot VALQ*: 153f
- 66 *Straffesak mot VALQ*: 150ff

- 67 Dahl 1991: 112
- 68 Quisling skrev intervjuet med seg selv. *Norges Kommunistblad* 21.2.25.
- 69 Ifølge en skriftlig beretning fra Schefflo datert 9.6.32, hadde Quisling sagt nøyaktig dette. *Straffesak mot VALJQ*: 151
- 70 Sikkerhetsforanstaltningene mot den indre fiende ble først dokumentert i 1975.
- 71 *Straffesak mot VALJQ*: 152
- 72 Agøy var den første historikeren som identifiserte Quisling som saksbehandlende adjoint. Agøy 1997: 197
- 73 Konseptet ble diskutert på generalsmøtet 2.2.22 i henhold til referat i GS II, 449, «Renskrevet». Det ferdige forslaget med vedlegg ble oversendt fra avdelingen 28.2.22, godkjent av FD og endelig fastsatt av KG 11.4.22. «Sikkerhetspakken», RA, GS II, 449.
- 74 De håndskrevne notatene til grunn for maskinskrivingen synes å være med Quislings skrift. RA, GS II, 449, «Renskrevet».
- 75 De formene man hadde i tankene var tre gangers opplesning av «opprørsloven» slik denne var utformet i straffelovens §§ 136, 137 og 329, for å advare deltakere i uroligheter før tropper ble satt inn.
- 76 Komiteen eksisterer fortsatt og heter Regjeringens sikkerhetsutvalg.
- 77 «Sikkerhetspakken», RA, GS II, 449.
- 78 I undertegnedes hovedoppgave i historie (UiB) 1975, senere publisert i Borgersrud 1978 o. a..
- 79 Hobson og Kristiansen 2001: 165
- 80 Agøy i *TFS* 2002/4: 587–595, svar fra Hobson/Kristiansen i *TFS* 2003/2: 249–271, og sluttkommentar fra Agøy i *TFS* 2003/2: 275–281.
- 81 *TFS* 2003/2: 259. Artikkelen bærer for øvrig preg av manglende kjennskap til kildene og litteraturen om de indre sikkerhetstiltakene. Helt ukjente med at ubrukeliggjøringen av våpenbeholdningene omfatter artilleriet, skriver de f.eks. at den kun omfattet «småkalibrete håndvåpen» (s. 255) og derfor var av liten betydning.
- 82 Men nå meldte han seg inn. Han meldte seg ut igjen i november 1933. Dahl 1991: 501
- 83 Prytz 25.4.41, RA, PA 749, 1.
- 84 Sundlo til Five 22.8.29, LA OWF, 1.
- 85 Caroline Prytz, II: 21
- 86 Dahl 1991: 36
- 87 Det var Tranmæl som hadde hengt denne merkelappen på ham. Den 'løgncentralen' det var snakk om var tre kontorer i Drammensveien 6, nåværende Henrik Ibsensgt. 6, hvor broren Leonhard Prytz var

daglig leder. Det var Onega Wood Company Ltd., Russian Forest Industry Ltd. og Norsk-Russisk Handelskammer som de to brødrene og deres investorer hadde etablert vegg i vegg. Herfra kunne Frederik Prytz opptre som forretningsmann, som lobbyist eller som russlandsvenn, alt etter hvilke behov han hadde. Og herfra sendte han av og til ut presseuttalelser om sovjetiske forhold, til ergrelse for Tranmæl, Friis og andre arbeiderledere med bedre kontakter i Sovjet enn ham. Kontorene i Drammensveien 6 ble avviklet med Russnorvegoles kort tid etter at Quisling kom hjem, da bruddet med Sovjetstyret var ugjenkallelig.

- 88 Telegramvekslingen foreligger i arkivene etter Quisling og Prytz og er aldri blitt tilfredsstillende undersøkt. Ryktene om brudd på de sovjetiske bestemmelsene om valutaekspport og svartebørsveksling nådde kort tid etter Norge, og ga opphav til 'Rubelskandalen', den første offentlige skandalen som ble knyttet til Quislings navn.
- 89 Prytz hevet offiserspensjon fra Forsvaret fram til 1933. I forhold til hans hushold kan den knapt ha utgjort noe merkbart tilskudd.
- 90 Lundesgaard 16.2.10.
- 91 Hansson ble formann i Hærens fastlønte offiserers landsforening samme år.
- 92 Quisling ble intervjuet av Arthur Johan Rathe, som i 1936 ble landskjent gjennom utgivelse av boken *Finsk fare for Finnmark*, som advarte mot at områder med stor kvensk befolkning kunne bli del av et storfinsk rike.
- 93 Quisling ble utnevnt til ulønt major 16.12.30.
- 94 *Tidens Tegn* (Lemkuhl) 29.5.30 og (Quisling) 4.6.30.
- 95 Beichmann hadde tatt krigsskolen i 1907, men hadde også sikret seg med sivil utdanning. Med bakgrunn som mangeårig journalist i avisen ble han fra 1923 disponent.
- 96 «Hans artikkelserie og hans bok er skrevet på min tilskynelse. Jeg har også deltatt i en del av utarbeidelsen.» skrev Prytz til overhoffmester Sehested 29.12.30, Cornwall 31.12.30 og Landby 1.1.31, RA, PA 758, 30, «Vidkun Quisling. Russland og Vi».
- 97 Fra 15.9. til 3.12.30. Boken kom 17.12.30.
- 98 Dahl 1991: 148ff
- 99 Overrettsdommer Leif Fjørli. Oppslaget i *Nidaros* er referert i *Morgenbladet* 12.4.30.
- 100 Et sammendrag av etterforskningen er gitt av Agøy 1997: 243-246 på bakgrunn av Johansen 1981, 1982 og 1989.
- 101 Eliasson 2004: 94
- 102 Johansen 1982: 41

- 103 Utkastet til invitasjon med bilag ligger i RA, PA 749, 5, «NS».
- 104 Inklusive et femsiders bilag. Munthes PM finnes flere steder i de militære arkiver, bl.a. KG IV, 678, GS II, 442 og FD/H, 4710. For å identifisere dokumentet merket Munthe det med «Nr. 1». Det samme versjonsnummeret var anført på utkastet til selve invitasjonsdokumentet.
- 105 Karsrud 1985 (*Totn*): 105
- 106 En interessant detalj i PM-et er introduksjonen av det nazityske begrepet «fører» i stedet for den tradisjonelle norske betegnelsen «chef».
- 107 Agøy polemiserer mot «Borgersrud [som] i sin analyse av PMet ikke [synes] å forstå at forutsetningen i så fall er at *regjeringen* forsøker å gjennomføre ulovlige forfatningsendringer el. l.»; Agøy 1997: 257
- 108 Vi må heller ikke glemme at selve begrepet «revolusjon» i samtidens politiske retorikk, som Munthe kjente og selv brukte, betydde å gjøre opprør mot statsmaktene, altså mot regjeringen. Formålet med en revolusjon var å avsette regjeringen. Munthe mente selvfølgelig ikke at en AP-regjering ville komme til å avsette seg selv.
- 109 Agøy 1997: 257–327
- 110 Riktignok under noe tvil. Fagertun 1983: 39
- 111 Ganske sikkert etter modell fra Samfundsvernet.
- 112 Agøy 1997: 260
- 113 *Regler for opsetning og anvendelse av sikkerhetsvakter, ordensvern og jernbanevakter i tilfelle av uroligheter* fastsatt av KG 11.4.22, samt regler for oppbevaring av våpen av 1925. Systemet med egne jernbanevakter ble sløyfet som egen ordning av FD 26.7.32 etter forslag fra KG. Sløyfingen tok sikte på å forenkle sikkerhetsforanstaltningene uten å forringe dem, ettersom ordensvernavdelingene etter *Regler* fra 1922 også kunne brukes som jernbanevakter.
- 114 Hoff til Munthe 6.3.31, RA, GS II, 449, «Forskjellige PM».
- 115 «PM angående foranstaltninger under særlige forhold», RA, GS II, 449, «Forskjellige PM».
- 116 Laakes initial var datert 4.4.31, Steffens 1.4.31.
- 117 «Hemmelig PM angaaende sikringsforanst.»; RA, GS II, 449, «Forskjellige PM».
- 118 Prytz hadde, ifølge Caroline Prytz, forgjeves forsøkt å invitere Hambro. Lundesgaard 16.2.10.
- 119 «P.M. angaaende sikringsforanstaltninger», RA, GS II, 449, «Forskjellige PM».
- 120 Eliasson 2004: 95. Møtedatoen er ikke oppgitt, men ekspedisjonen til Oslo var datert 23.3.31.

- 121 Sundlo til Five 14.2.30, LA OWF, 1.
- 122 Nils Borchgrevink 13.3.04.
- 123 Organisasjonens navn, *Nordiske Folkereisning*, har av flere historikere blitt skrevet som «Nordisk Folkereisning», eller «Norsk Folkereisning». Underlig nok dukket dette opp hos Dahl 1991, og ble deretter gjentatt av Kjeldstadli 1994, Hobson og Kristiansen 2001 og de Figueiredo 2002. Det er nettopp flertallsformen *nordiske* som gir nøkkelen til å forstå teorien bak om en nordisk menneskerase fordelt på tre nordiske folk.
- 124 I Norsk Forstmandsforening, Cecil, Wilhelm Olsens Restaurant, 27.10.30. RA, PA 749, I, 3, «Koncepter».
- 125 Hans F. K. Günther var en av Tysklands mest kjente raseantropologer. Han var gift med den norske kvinnen Maggen Blom, en bekjent av Quisling. Günther hadde derfor mange kontakter i Norge og fikk stor innflytelse med sine mange publikasjoner. Halfdan Bryn var norsk militærlege og antropolog, sterkt påvirket av den europeiske raseforskningen, og mente gjennom en rekke arbeider å påvise ikke bare en norsk rase, men også ulike raser forskjellige steder i Norge. Han døde i 1933.
- 126 Etter nederlaget i 1920 rømte Miller, som også hadde utropt seg selv til generalguvernør i Arkhangelsk, til Norge og senere til Frankrike.
- 127 *Retningslinjer og lover*. I et eget notat 1.2.31 opplyser han at grunnlaget var *Russland og vi*. Utkastet er nedtegnet i RA, PA 760 NS Partiarkiv, Protokoll 1, s. 14.
- 128 Hvoslef skrev 1.8.31 til den norske legasjonssjefen i Washington, Wilhelm von Munthe af Morgenstierne, at den rasebiologiske ideologien i grunnlaget var hentet fra *Russland og vi*, som igjen var basert på «de rasebiologiske resultater som vår tids arvelighetsforskning og raseforskning er kommet til, og som bl. andre amerikanerne Madison Grant og Stoddard har bidratt vesentlig til å utbrede». Formålet med brevet var å få Morgenstiernes hjelp til å utbre bevegelsen i de norske emigrantmiljøene i USA og å få økonomisk støtte derfra. Morgenstierne skrev tilbake 14.9.31 at han hadde lest om Folkereisningen i *Tidens Tegn* med «megen glede», men at han ikke direkte kunne hjelpe hvis ikke henvendelse om det kom via UD.
- 129 Throne Holst ble president i Norges Industriforbund i 1930.
- 130 de Figueiredo 2002: 90
- 131 Trolig dreier det seg om major, senere rittmester og NK ved DR 2 på Hamar, Ole Rømer Aagaard Sandberg.
- 132 Throne Holst anbefalte Quisling å henvende seg til Harry Fett, professor A. W. Brøgger, H.r.dommer Th. Bonnevie, ingeniør L. J.

- Dorenfeldt mfl. Throne Holst til Quisling 11.2.31, RA, PA 760, 20.
- 133 Jon Mathiassen Dugstad, f. 28.8.90, kompanisjef i IR 9 på Voss.
- 134 Ole Tobias Olsen var fetter av Frederik Prytz, Astrup 16.2.10.
- 135 Hvoslef til Leonhard Prytz 11.3.31, RA, PA 760, 20.
- 136 Gulbranson svarte på brevpapiret til 4. divisjon at han hadde meget stor sympati for saken, men at han som formann i Forsvarsforeningen ikke burde gå aktivt inn i foreningen. Dessuten, føyde han til, var det vanskelig med reising til Oslo på møter. Avstander var ellers ikke noe som hindret hans foredragsvirksomhet fra landsende til landsende nevneverdig. Man kan derfor her spekulere på om Gulbranson ønsket en viss distanse til prosjektet.
- 137 Utkastet til *Retningslinjer og lover* med de endringene som ble vedtatt, er limt inn på s. 16–27 i protokollen. De viktigste endringene var at «marxistisk oprørsbevegelse» ble rettet til «kommunistisk», «den mest verdifulle av jordens raser» til «en eliterase» og «å bryte det røde fagforeningstyranni» til «å bryte ethvert foreningstyranni». Så ble det føyd til å «trygge familieinstitusjonen og utviklingen av gode, nordiske hjem». Det ble også gjort enkelte andre mindre endringer i teksten.
- 138 Referatet fra møtet 17.3.31 er nedtegnet i RA, PA 760, Protokoll 1, s. 28.
- 139 På Munthes eksemplar av referatet er tilføyd seks navn, bl. a. Bøckman, rittmester P. F. Broch og kaptein Schultz. Av disse er Bøckmans navn haket av. RA, GS IV, 368, «N. F.».
- 140 Kolstad var blant de som takket nei.
- 141 PA 760, I, Protokoll 1, s. 28. De følgende møtereferatene: RA, PA 760, I, 1.
- 142 Det var trolig Prytz og Pran som ordnet Quisling inn som medlem, en antatt nyttig forutsetning for framgang i hans sosiale liv. Men i dette tilfellet slo det ikke til. Quisling meldte seg ut igjen i november 1936. Dahl 1991: 501
- 143 Lanseringen på Eidsvoll og planene for utbygging av partiet ble referert i brev fra L. Prytz til NTH-professor Ragnar Skancke 18.12.31, etter at denne hadde meldt seg og sin kone inn i NF en uke tidligere, RA, PA 760, I, 20.
- 144 Det betyr ikke at initiativet nødvendigvis var lokalt. Invitasjonen vakte voldsom motbør da den ble kjent gjennom *Eidsvoll Arbeiderblad*, og et enstemmig formannskap henstilte til 17.-maikomiteen om å trekke forslaget, hvilket også skjedde. Trolig er dette den egentlige grunnen til at arrangementet ikke ble noe av. Flyen 2002: 384
- 145 *Arbeiderbladet* 11.5.31.

- 146 Prytz skrev at vi «som tilhørte Den nordiske folkereising, tok da opp arbeidet med å få Quisling inn som statsråd».
- 147 *Redegjørelse for Nordiske Folkereising's Retningslinje*. RA, PA 760, I, Protokoll 1.
- 148 «Forsvarsminister Quislings nye samfund», *Arbeiderbladet* 28.5.31.
- 149 Høidal 1988: 68
- 150 Dahl 1991: 162
- 151 de Figueiredo 2002: 118
- 152 Prytz tale 25.4.41, RA, PA 749, 1.
- 153 L. Prytz til Skancke 18.12.31, RA, PA 760, I, 20.
- 154 Prytz 25.4.41, RA, PA 749, 1.
- 155 Det opprinnelige medlemsarkivet i Folkereisingen er ikke gjenfunnet.
- 156 Ansettelsesbrev med en måneds oppsigelse. LP til Fritz Wessel Nil- sen 6.5.31, RA, PA 760, 20.
- 157 F. Prytz til Munthe 23.4.31, RA, GS IV, 328, «NF».
- 158 Referat fra fellesmøte mellom Finans- og administrasjonsutvalg 24.9.31, PA 760, I, protokoll 1.
- 159 Konseptet i RA, GS IV, 368, «NF».
- 160 Brevet til Samfundsvernet betegnende nok med adresse «Festninn- gen», Oslo, med Hvoslef som mottaker, og til Samfundshjelpen med Klingenberggt. 76, Oslo, også med Hvoslef som mottaker. Referat ved Leonh. Prytz, RA, GS IV, 368, «NF».
- 161 Redegjørelse for Norsk Folkereisnings Retningslinjer, Oslo, oktober 1931. RA, PA 760, 20. En viktig person i gruppen var Carl Lie, som kalte seg redaktør, men som var kjent som en ivrig forfatter av avis- innlegg, med litterære ambisjoner. Egentlig var han premierløytnant, sjef ved Bergen telegram- og telefonstasjon, og lærer ved sjømannskolen i Bergen. Han ble sentral i organiseringen av NS-sjømannsarbeid i Bergen senere på 1930-tallet og ble sammen med Hans S. Jacobsen invitert til Nordische Gesellschafts forfatterhus i Travemünde i 1937. Han hadde da utgitt en reiseskildring om «jødebolsjevismen» i Russland ifølge Emberland 2005: 317. Under okkupasjonen arbeidet han som agent for den tyske militære etterretningstjenesten Abwehr, tilknyttet Abwehrnebenstelle Bergen.
- 162 Leonhard Prytz snakket med Quisling om dette 26.6.31 og informerte deretter Munthe pr. brev. Prytz til Munthe 27.6.31, RA, GS IV, 368, «N. F.»
- 163 Affæren i Trondheim ble avslørt i *Dagbladet* 23.1.33, noe som utløste en intern klappjakt i 5. divisjon etter avisens kilder.
- 164 Agøy 1997: 327–336

- 165 FD til KG 25.7.31.
- 166 Lindboe 1965: 36
- 167 Lindboe 1965: 41
- 168 KG til chefen for 4. DK 16.6.31.
- 169 *St.prp. nr. 57 (1931) Om en ny forsvarsordning*, foredratt av forsvarsminister T. Anderssen-Rysst i statsråd 8.5.31 og vedtatt samme dag. For debatten i Stortinget, se *Stortingsforhandlinger 7b*, s. 1064–69.
- 170 *St.prp. nr. 66 (1931) Om en ny forsvarsordning*, foredratt av forsvarsminister V. Quisling i statsråd 12.6.31 og vedtatt samme dag.
- 171 Dette avsnittet i proposisjonens innledning mangler i Dahls behandling, Dahl 1991: 191–192. Forslag til *St.prp. nr. (1931) Om en ny forsvarsordning. FDs innstilling av juni 1931 som er bifalt ved kongelig resolusjon samme dag (Foredratt av statsråd V. Quisling)*, vedtatt i statsråd 12.6.31. Quislings original, se RA, PA 750, J 1, «Statsråd Quisling».
- 172 Kursivert av LB. Dahl har gjengitt de fire hovedkravene uten dette tillegget i krav tre, som jo røper kjernen i Quislings forslag. Dahl 1991: 182
- 173 *Straffesak*, s. 199–200.
- 174 Etter hørordningen av 1927 var det i tillegg 1100 vernepliktige, lønnet befal. Samme antall var foreslått i *St.prp. 57(1931)*.
- 175 Lindboe 1965: 62
- 176 «Forsvarets øverste ledelse», udatert og usignert, men trolig av Mjøllner, RA, FD/H, 4710, «Forsvarsrådet».
- 177 Tatt inn i *St.prp. nr. 33/1926*.
- 178 Med hjemmel i Kgl. res. av 20.10.00.
- 179 Ørvik 1960, I: 178.
- 180 *St.prp. 66/1931*.
- 181 I første omgang vedtok Stortinget 15.6.31 å forsterke militærkomiteen. Da saken kom opp 23.6.31 vedtok komiteen å utsette saken til høstsesjonen.
- 182 *S. inst. nr. 11 1932*.
- 183 «PM Forsvarets øverste styre Forsvarsråd», 22.1.32, RA, FD/H, 4710, «Forsvarsrådet».
- 184 «N.F.K nr. 1» 5.1.32, RA, FD/H, 4710, «Forsvarsrådet».
- 185 Militærkomiteen foreslo at Forsvarsrådet skulle ha en direktør, to sekretærer og tre assistenter, med et årlig budsjett på kr. 15 000. Til Selvhjelpsrådet foreslo man en formann, ni faste medlemmer samt 20–24 tilknyttede medlemmer oppnevnt av kongen, med et årlig budsjett på kr. 55 000. I Hærens budsjett for 1932 var det foreslått kr. 5000 til etableringen. Dette ble vedtatt 6.5.32 mot APs 26 stemmer. *Stortingsforhandlingene 1932 7a*, s. 1105 (Olsen-Hagen).

- 186 Det var derfor Generalstaben evakuerte dit om morgenen 9. april 1940 etter at ordren om delvis mobilisering var gitt.
- 187 Agøy 1997: 266
- 188 Agøy 1997: 280–287
- 189 Agøy 1997: 268
- 190 Skjebnen til dokumentet er ikke klarlagt. Fagertun 1983: 43f, mener at det ble revidert i oktober 1931, men denne versjonen er ikke funnet. I GS II, 449, finnes rester av et gjennomslag av originaldokumentet hvor de mest omstridte partiene er klippet ut. Agøy har pekt på at dette dokumentet også inneholder tilføyelser og strykninger som ikke fantes i originalen, Agøy 1997: 263. Forklaringen kan være at Munthe kan ha forsøkt seg på en ny versjon, men at han ga opp uten å fullføre det omfattende arbeidet. Hvordan det enn hadde seg med dette, er det ikke urimelig å gi Fagertun rett i at dokumentet ble liggende fordi Laake ikke ønsket å besvare det.
- 191 Sundlo til Five 7.6.30, LA OWF, 1.
- 192 Sundlo til Five 20.12.30, LA OWF, 1.
- 193 Som altså foreløpig bare eksisterte gjennom sin oppføring i *Militærkalenderens* utgave fra 1933 av.
- 194 RA, FD/H, 4710, «Forsvarsrådet».
- 195 De befinner seg i et eget, umerket legg i RA, FD/H, 4710.
- 196 «Veiledning ved anvendelse av militærmakt til opretholdelse av offentlig orden og sikkerhet», fastsatt av KG 11.4.22 etter konferanse med FD.
- 197 «Bestemmelser vedrørende militært område», RA, FD/H, 4710, umerket legg. Følg brevet er ajourført i FD, Hæren, jnr. 2237/31.3.
- 198 Den fulle betydningen av bestemmelsene ble først innsett av Agøy 1997: 315.
- 199 Agøy 1997: 315–321
- 200 Teksten i «opprørsloven» inneholdt bare en advarsel om at troppe vil bli satt inn. Den var utformet i straffelovens §§ 136, 137 og 329, som igjen var basert på grunnlovens § 99. Opprørsloven skulle leses tre ganger overfor dem man ville sette inn de militære mot, ved gateoppløp, demonstrasjoner m. v.
- 201 Agøy 1997: 319
- 202 «Nr. Forb. off til 4. og 5. Div.», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 203 Kjøreplanen ligger i en egen konvolutt merket «Ordreliste», RA, FD/H, 4710.
- 204 «Frivillige vaktavdeling» (F.V.A.) var den betegnelsen som man foreløpig brukte i departementet på de avdelingene som ble opprettet på våren under betegnelsen «leidangsavdelingene». Munthe brukte

- samme betegnelse i sitt PM. Om disse, se senere.
- 205 Navnet ble som beskrevet endret til Forsvarsrådet i mai 1932, hvilket viser at dokumentet ble utarbeidet noe tidligere.
- 206 Sjefen for 2. divisjon, generalmajor Ivar Aavatsmark ble ikke ansett av Quisling for å være pålitelig.
- 207 «Nr. 19», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 208 Det fantes en hemmelig beredskapsplan for hvordan Akershus festning og de sentrale byområdene skulle forsvares ved indre uroligheter eller revolusjonsforsøk.
- 209 «Hemmelig ordre til 2. Divisjon», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 210 Her ble det i slutten av året tilføyd med rød penn: «[...] overensstemmelse med FDs bestemmelser av 17.10.32».
- 211 «Nr. 16. 4. D.K. 5. D. K.», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 212 «Til Norges Samfundshjelp, Centralkontoret», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 213 «Nr. 3», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 214 «Nr. 14. Automobilkorpset», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 215 Notater (rødt blekk) «Ordensvern» og «Sikkerhetsvakter», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 216 «Marinen», 15.1.32, RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 217 Oversatt av Eli Fure. «300 hommes de la 96. demibrigade», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 218 «Nr», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 219 «Nr. 5», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 220 Det er uklart hva «å. s.» betyr, men «pm.» betyr trolig politimester og «pi.» politiinspektør.
- 221 «Nr. 5a», RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 222 «Skjema» (1, 2, 3 og 4), RA, FD/H, 4710, umerket legg.
- 223 Tolkningen av forkortelsene er usikre. Trolig dreier det seg om Forsvarsdepartementet (F. D.), Norges Bank (N. B.), Stortinget (St.), Tidens Tegn (T. T.), politiet (P), Slemdal Hotell (Sl.), Victoria Terrasse (V. T.), Regjeringskvartalet (R.kv.), Folkets Hus (F. H.), Østbanestasjonen (Oslo. Ø.), Vestbanestasjonen (Oslo V.), ukjent, kanskje Hovedpostkontoret (P. K.) og et pressesensurkontor (Pressekontoret). Når det gjelder Fjellheim Hotell på Slemdal så var dette Generalstabens evakueringslokaler i hht. de eksisterende planene ved indre uroligheter og opprør. En plan for Pressesensurkontorer var forberedt ved mobilisering. F.eks. var Frederik Prytz mobiliseringsdisponert som sjef for pressesensurkontoret i Hønefoss i 1931.
- 224 Det håndskrevne navnet kan også være «Hagen». I så fall er det usikkert hvilken Hagen det kan dreie seg om.

- 225 Hagem ble på Quislings forespørsel ATs første sjef 1940–41. Fra 1943 til krigsslutt var han offisersfange.
- 226 Gottwaldt etterlot i brev 1.7.32 og i julehilsen samme år til Quisling ingen tvil om at han var en nær sympatisør. RA, PA 750, Gf 1.
- 227 Gottwaldt til Quisling 31.5.32, RA, FD/H, 4710, «Generalstreik». Agøy var den første som festet seg ved dette oppdraget fra Quisling, riktignok uten å identifisere Gottwaldt. Agøy 1997: 321
- 228 J. Smith Johannesen til oberst Calmeyer og til Quisling 9.11.32, RA, FD/H, 4710, «Generalstreik».
- 229 Dahl 1991: 192–199
- 230 Dahl antyder som en alternativ løsning at det skulle være den tyske kommunisten Ernst Wollweber som sto bak. Wollwebers navn ble trukket inn i litteraturen om pepperoverfallet av Sverre Hartmann i 1959, i en tid da denne kjente sabotasjelederen fra Andre verdenskrig ble knyttet til de mest utrolige konspirasjoner og antakelser. Hartmann 1959: 161 og 303. Hartmann knyttet Wollwebers navn til saken fordi Quisling noe tidligere hadde hatt samtaler med en mann som Hartmann mente Wollweber var på jakt etter, nemlig den tyske militære etterretningsmannen Horst von Pflugk-Harttung. Pflugk-Harttung var i Norge som ledd i oppbyggingen av en tysk spionorganisasjon i Skandinavia. Om Wollwebers rykte, se Borgersrud 2001, om Wollwebers virksomhet rundt 1932, se Borgersrud 1997: 25–32, om Pflugk-Harttung se Borgersrud 1997: 35, 102f.
- 231 Dahl har ikke funnet noe om Kleens besøk i Oslo i den svenske generalstabens arkiv. Det kan nok stemme. Men det finnes i arkivet til stabens kommunikasjonsavdeling, som Kleen ledet i 1932. Kleen utredet fra desember 1931 til mars 1932 hva det ville bety for Sverige hvis tilgangen til Østersjøen ble avstengt. Bakgrunnen var den spente internasjonale situasjonen rundt 1930. Det var bl. a. viktig å undersøke hva omlegging til elektrisk jernbanedrift ville bety for mulighetene til å bruke de andre nordiske lands jernbanenett. Det som angikk Norge var mulighetene til å bruke norske havner. Kildene viser at før Kleen avga innstilling i saken 28.1.32 var han i løpende kontakt også med den finske generalstab. Det er lite trolig at finske militære skulle iverksette et attentat i Oslo for å skaffe seg Kleens informasjon, når de hadde fått den direkte fra Kleen selv. Sveriges RA, Krigsarkivet, Generalstaben, Kommunikationsavdelingen, Serie F, BI Vol 27.
- 232 Agøy 1997: 322
- 233 Sundlo til Five 20.12.30, LA OWF, 1.
- 234 *Nord-Norge* 22.4.32.

- 235 Dahl 1991: 269
- 236 Mogens 1945: 49. Mogens kan ha snappet opp opplysninger om Munthes besøk i Stockholm i mars 1931. Om reisene til København og Berlin ble foretatt er ikke undersøkt i de to landenes arkiver. Her foreligger muligheter for sammenblanding med reisene til løytnant Atle Angell.
- 237 Det kan være at Mogens her blandet sammen med en undersøkelse som Lie foretok høsten 1932. Mer om dette senere.
- 238 Dahl utlegger det slik, Dahl 1991: 203. Men Lindboe benektet at han ga noe samtykke, Lindboe 1965: 126
- 239 *Arbeiderbladet* 2.7.36.
- 240 Dette måtte avisen dementere dagen etter.
- 241 Lindboe 1965: 126
- 242 *Stortingsforhandlinger* 1932 7a: 563
- 243 *Stortingsforhandlinger* 1932 7a: 555
- 244 Henholdsvis 1.7. og 8.4.32, RA, PA 750, Gf 1.
- 245 Holmboe til Quisling 27.10.32, RA, PA 750, Gf 1.
- 246 Telegram fra Harstad 13.7.32, RA, PA 750, Gf 1.
- 247 *Stortingsforhandlinger* 1932 7a *Tidende*: 1065
- 248 *Morgenbladet* 6.5.32.
- 249 *Innst. S. nr. 11, Stortingsforhandlinger* 1932. 6a. *Innstillinger*.
- 250 Olsen-Hagen, Monsen og Sæter, *Inst. S. nr. 11*: 68
- 251 *Inst. S. nr. 11*: 76
- 252 Flertallsfraksjonen delte seg, og hovedtrekkene i Mowinckels forslag i *St.prp. 57* fra 1931 ble vedtatt med forbehold om at en rekke uløste spørsmål skulle klarlegges gjennom en detaljproposisjon.
- 253 Sundlo til Five 18.11.32, LA OWF, 1.
- 254 «PM» [...] osv., RA, GS IV, 368, «NF».
- 255 Original sammen med andre oversendelsesdokumenter i RA, FD-1940, 3H 2872, «Q-saken», mens den trykte utgaven i «Innst. S. nr. 184», *Stortingsforhandlinger* 1932 6a *Innstillinger S.*: 449.
- 256 De 187 dokumentene som ble oversendt, ble sammen med ettersendte dokumenter returnert til FD etter at spesialkomiteens arbeid var ferdig. De ligger i dag i RA, FD/H, 2871. Sammendrag av dokumentene ble trykt i «Dokument nr. 8 (1932)», *Stortingsforhandlinger* 1932. 5. *Dokumenter*.
- 257 Dahl 1991: 210
- 258 Welhaven var, som vi har sett, forhåndsuttatt som politisjef i Oslo i kuppdokumentene. Sveen meldte seg inn i NS under krigen og kan neppe ha stått langt fra bevegelsen tidligere.
- 259 Eliasson 2004: 96-105

- 260 FD skrev 16.11.32 til JD at man «nu» hadde skaffet «positivt bevis for at sådan foregår» i Oslo og Skiensdistriktet, og ba om etterforskning fra Statspolitiet. Videre ble det opplyst at de bevisene FD hadde samlet først skulle overlates Statspolitiet. JD skrev tilbake dagen etter og ba om at materialet ble overlatt Riksadvokaten, for at denne skulle bestemme hva som videre måtte gjøres. Den 18.11. oversendte så FD to rapporter til JD, som politibetjent i Skien, Olaf Dahl, tidligere hadde skrevet til Munthe. Den 23.11. ble ytterligere 19 dokumenter oversendt, alle gamle dokumenter fra tiden 1922 til 1931, som var blant dem som Welhaven og Sveen allerede hadde vurdert. Den 24.11. innkalte Quisling Statspolitisjef Bernhard Askvig og utrykningssjef Jonas Lie til seg i FD og ga dem oppdraget, hvilket førte til en reprimande fra Riksadvokaten, som likevel fant seg i arrangementet. Senere er det ikke offentliggjort noe som tyder på at etterforskningen førte til noe. RA, FD/H, 2872, «Våbensmugling».
- 261 Etterdønningene til saken verserte til desember 1933. En samling av dokumentene i RA, FD/H, 2872, «Våbensmugling».
- 262 *Do. nr. 115.* «PM angående visse lovforandringer foranlediget ved arbeiderpartiets revolusjonære program». Dokumentet var skrevet av advokat J. B. Hjort, men dette ble ikke nevnt under behandlingen.
- 263 Av formelle grunner, ettersom bare en av dem var stortingsrepresentant.
- 264 Dahl 1991: 214, Holtsmark 1999.
- 265 Udatert og usignert notat, RA, PA 749, I, 3, «Opprop».
- 266 «Professor Gjelsviks utkast, den 29/4-1932», RA, PA 749, I, 3, «Opprop».
- 267 «Redaktør Aadahls forslag, den 30/4-1932», RA, PA 749, I, 3, «Opprop».
- 268 Fra «H. A.», trolig professor, dr. philos og juris Hermann Harris Aall.
- 269 Til statsråd Mellbye 6.5.32, RA, PA 749, I, 3, «Opprop».
- 270 Hans Fredrik Dahl antok at det var Fedrelandslaget som sto bak selve oppropet. Dahl 1991: 208
- 271 Blant dem finner vi også kaptein Jon Dugstad.
- 272 «Kjære Thorry», skrev han 7.5.32 og undertegnet med «din hengivne».
- 273 Dahl 1991: 209
- 274 Det var for øvrig mange skrivefeil, og noen var nevnt med stilling og tittel, andre uten. Grunnen kan være at innsamlingen av navn hadde skjedd i full fart. Slike unøyaktigheter spilte trolig heller ingen rolle, det var symbolverdien av navn som var godt kjent i miljøet, som var poenget.

- 275 Dahl 1001: 218
- 276 «PM. Nogen enkelte elementer til støtte for statsråd Quisling»,
udatert, RA, PA 749, 3, «Opprop».
- 277 Understreket av Prytz.
- 278 «Kjære advokat Borchgrevink», 7.6.32, RA, PA 749, 3, «Opprop».
- 279 Innbundet dok. i RA, PA 749, «NS». I PA 758, «Utkast til program
for en samlingsregjering jan. 1932», finnes det opprinnelige utkastet
i Prytz håndskrift, et samtidig notat av Quisling om samme tema,
men i en litt annen form, og senere versjoner med rettelser fra andre.
- 280 de Figueiredo 2002: 122
- 281 Leonhard Prytz drev sakførervirksomhet fram til han etter økono-
miske vanskeligheter søkte stilling i Kirke og undervisningsdepar-
tementet, hvor han ble ansatt i 1937. I 1943 ble han konstituert som
byråsjef, en stilling han ble utnevnt til i 1946.
- 282 «PM angående de politiske følger av Statsråd Quislings aksjon»,
RA, GS IV, 368, «NF».
- 283 *Arbeiderbladet* 17.6.32.
- 284 Iflg. Haugen hadde vernet om lag 160 aktive og 140 passive medlem-
mer. Agøy 1997: 298-299
- 285 *Ny Tid* 11.3.31.
- 286 Også mot professor Ole Hallesby, som skulle ha uttalt at en slik krig
mot Sovjet er «en hellig bøddeltjeneste».
- 287 *Internationale Pressekorrespondenz* nr. 72 for 30.8.32, se «Innstil-
ling», RA, FDM, II, 20.
- 288 *Nordlands Fremtid* 19.10.32.
- 289 *Arbeiderbladet* 12.10.32.
- 290 Som allerede den gang ble omtalt som «den andre Quislingsak».
- 291 *Dagbladet* 5.9.32.
- 292 Om ekspedisjonen mellom Admiralstaben, KA og kommandanten,
se RA, FDM, II, 20, 1.
- 293 Uadressert, håndskrevet rapport fra Carl Lie 31.10.32, RA, FDM, II,
20, 2.
- 294 «Røsten er Quislings men talen er Tranmæls», skrev *Arbeideren*,
som antydte at denne informasjonen om hva som hadde foregått
på konferansen måtte ha kommet fra Tranmæl. Det var altså ikke
riktig.
- 295 Løytnant Hans Holter til Borchgrevink 14.10.32, RA, FDM, II, 20,
2.
- 296 Quisling til Justisdepartementet 1.11.32. De svenske rapportene var
datert 20. og 28.10.32. RA, FD til 1940, FD/H, 2872, umerket legg.
- 297 Quisling til Trædal 5.12.32, RA, PA 749, 5, «NS».

- 298 *Arbeiderbladet* 24.10.32.
- 299 Riksadvokaten til JPD 18.11.32, RA, FDM II, 20, 2.
- 300 To håndskrevne brev fra Quisling til Prytz 23. og 24.11.32 viser hvordan de to finspikket på formuleringene i Quislings taler og dokumenter. RA, PA 749, II, 5, «Nordiske Folkereising i Norge».
- 301 Framgangsmåten kan studeres i to rapporter fra politibetjent Olaf Dahl i Skien, datert 14.10.32, om hvordan han bestakk flere kriminelle og betalte forskudd for å kjøpe smuglede våpen. Våpnene dukket imidlertid aldri opp. En av disse kriminelle var politiinfiltratør i kommunistmiljøet og hadde ifølge Dahl tidligere medvirket til arrestasjon av NKPs sentralstyremedlem Johan Strand-Johansen under Menstad-konflikten. En annen politiinfiltratør var blitt plassert i dekkstilling på Herøya. Dahl klaget til Munthe at han hadde brukt så mye penger på bestikkelser at politikammeret ikke kunne fortsette med det. Dahl skrev at han til og med hadde «betalt ham adskillige gange av min egen pung». Dahl til Munthe 14.10.32, RA, FD/H, 2872, «Våbensmugling».
- 302 Hartmann 1970: 138
- 303 Datert 20.11.32. Hartmann 1970: 148
- 304 Lindboe 1965: 186, Hartmann 1970: 126 og Dahl 1991: 235
- 305 Ifølge Dahl 1991: 235, ble møtet avholdt på Vækerø, mens Lindboe 1965: 187, opplyser at det var på Bærum Verk.
- 306 Lindboe 1965: 191
- 307 Hartmann 1959: 212, mener at det var en stor opplevelse som stimulerte Quisling, mens Dahl 1991: 235 altså konkluderte motsatt fordi møtet ikke resulterte i samlingsbestrebelse av de fire organisasjonene.
- 308 Munthe til Eckbo 10.11.32, RA, GS IV, 368, «NF».
- 309 Dahl 1991: 244
- 310 PM-et er ikke gjenfunnet. Brevene er merket «konfidensielt» og datert 5.11.32, RA, GS IV, 368, «NF».
- 311 Munthe til Eckbo 10.11.32, RA, GS IV, 368, «NF».
- 312 Dahl skriver i sin Quislingbiografi at onsdagsmøtet hos Løvenskiold var et resultatet av disse invitasjonene, og at de nasjonale komiteene nærmest bare var ett av mange mislykkede organisasjonsframstøt fra Quislings side. Datoen på invitasjonene viser imidlertid at de kom først etter onsdagsmøtet og ikke motsatt. Dernest har Dahl 1991: 234-235 og 505 («de nasjonale klubber»), lagt til grunn at et notat utarbeidet av Munthe om å etablere en felleskomité mellom de fire organisasjonene skulle ligge til grunn for invitasjonene i november 1932. Her har Dahl imidlertid feiltolket dateringen. Dette dokumen-

- tet utarbeidet Munthe halvannet år tidligere i forbindelse med et forslag om økonomisk samarbeid og støtte mellom Folkereisningen og organisasjonene. Det konseptet som Dahl har brukt er riktignok udatert, men det ferdige PM-et, som ble utarbeidet på grunnlag av konseptet, og som også ligger i samme legg («NF») og eske (368) i Generalstabens arkiv, er datert til 29.5.31. Esken var tidligere nummerert GS IV 1373.
- 313 Ved rundskriv av 22.12.28. RA, FD/H, 1165, «OV».
- 314 Undertegnet av Hvoslef på vegne av Samfundsvernets råd, som han oppga til å bestå av arkitekt B. Berntsen, dr. med. H. Natvig, fylkes-skolebestyrer J. Schie, grosserer Trygve Young og tannlege Wessman-Kjær.
- 315 Ironisk nok var begge påført «Hemmelig», og henvendelsen til KG var lagt med som vedlegg i takkebrevet til Samfundsvernet, en organisasjon som offisielt ikke hadde noe som helst med Forsvaret å gjøre. RA, FD, 1H, 1165, «OV».
- 316 Akershus Kommandantskap til FD 11.1.32, RA, FD, 1165, «OV».
- 317 FD til KG 3.3.32, RA, FD-1940, 1165, «OV».
- 318 Norges Forsvarsforening (NFF) opprettet egne skytterkompanier etter vedtaket av den nye hærordningen i 1931.
- 319 Foreningen til Gjenreisning av Norges Forsvar (FNF) var startet i 1926 med utgangspunkt i Vernepliktige Offiserers Forening, samarbeidet med Fedrelandslaget og utga bladet *Reveljen*. Tendensen var profascistisk, men offisielt upolitisk. Norske Kvinders Frivillige Verneplikt (NKFV) var startet i 1928 etter initiativ fra kommandørkaptein Christopher Meyer og kaptein Jon Dugstad. NKFV var ledet av officersfruer. Agøy 1997: 287-295, og (her) kapittel 7.
- 320 KG til FD 17.11.32, RA, FD til 1940, 1165, «OV».
- 321 I skriv til FD 27.10.32. Det kan være av interesse at det var mobiliseringsavdelingens sjef, major Carl G. Fleischer som utarbeidet dette svaret fra Laake.
- 322 *St.prp. nr. 6 (1933)* og *Inst. S. nr. 2 (1933)*. FD til KG 17.1.33, RA, FD til 1940, 1165, «OV».
- 323 Dermed hadde Samfundsvernet fått samme offisielle status som SS kort tid senere fikk i Nazi-Tyskland.
- 324 Det var ikke høstsjesjoner i Stortinget på 1930-tallet.
- 325 *Berliner Börsenzeitung* 23.10.40
- 326 *Straffesak mot VALJQ*: 336
- 327 Et avsnitt om de indre sikringstiltakene i *Norsk forsvarshistorie* bd. 3 berører ikke de forsvarspolitiske tiltakene Quisling kom med som forsvarsminister i det hele tatt, ei heller de kildene i forbindelse med

- kupprosjektet som var kjent, se Hobson/Kristiansen 2001: 163–170. Forfatterne burde begrenset seg til å referere fagkunnskapen på forskningsfeltet når de ikke selv har satt seg inn i kildene.
- 328 Unntaket er Agøy (1997), som har gjort et stort arbeid med å trenge inn i de militære kildene. Dahl (1991) derimot har oversett dem, mens de Figueiredo (2002) avviser at det var noen forbindelse med de militære planene.
- 329 Den beryktede bedrageren Carl Lee og storsmugleren Reidar Roy. Dahl sa også at påstandene om våpensmuglingen var karakterisert av oppdagelsessjef Reidar Sveen som «en svindel så grandios som man sjelden har sett». Foredraget i Bergen var 27.11.32. *Dagbladet* 28.11.32
- 330 *Nationen* 29.11.32
- 331 *Tidens Tegn* 30.11.32
- 332 *Dagbladet* 16.11.32
- 333 Kullmann stiftet etter bruddet med AP 'Fredspartiet', men uten særlig suksess. I 1935 kom han i kontakt med den internasjonale anti-krigsbevegelsen 'War Resistance International' (WRI) i London. Han stiftet en norsk avdeling som i 1939 fikk navnet 'Folkereisning mot krig' (FMI). Denne eksisterer fortsatt (2010). Det var for WRI i London at Kullmann i midten av september 1935 reiste til fascismens høyborg, Roma, for å protestere mot den italienske okkupasjonen av Etiopia. Han delte ut et opprop som var avfattet på italiensk, først på Petersplassen, deretter andre steder i byen, før han ble arrestert ved Colosseum og utvist til Frankrike. Avisene i Norge latterliggjorde stort sett Kullmanns modig aksjon til det ukjennelige, og statsminister Nygaardsvold uttalte at saken ikke interesserte ham.
- 334 Stein Ørnhøi har skrevet om Kullmann i *Norsk Biografisk leksikon*. Et lite arkiv etter ham ligger i RA, PA 671 FMI, eskene 154–159.
- 335 Sundlo til Five 13.3.35, LA OWF, 1.
- 336 Det har vært skrevet mye om fascistiske spor i Hamsuns diktning. Men betydningen for den norske fascismen av Hamsuns og Gulbrandsens eventyrlige, litterære suksesser har aldri blitt skikkelig undersøkt. Gulbrandsens viktigste arbeider var *Og bakom synger skogene*, 1933, *Det blåser fra Dauingfjell*, 1934, og *Ingen vei går utenom*, 1935.
- 337 A. Enes i *Studentene av 1911*, 1936: 412
- 338 En tredje bataljonssjef som også var blant aktivistene i divisjonens infanteri, var major David Ebbesen. Så minst tre av seks bataljonssjefer hørte til kretsen rundt Quisling i disse årene.
- 339 Winsnes 1926.
- 340 Arnljot Strømme Svendsen i *Norsk Biografisk Leksikon*, 1983: 262.

- «Den norske legion» var stiftet av Karl Meyer i 1927 og var særlig aktiv under skog- og landkonfliktene i 1927–29, med bl.a. et overfall mot formannen i Norsk skog- og landarbeiderforbund, Johan Ødegård, i februar 1928. Agøy 1997: 163
- 341 Notat av Fürst, RA, PA 1612.
- 342 Emberland 2005: 193
- 343 Særlig Deutsche Glaubensbewegung. Terje Emberland har analysert denne nyhedenske strømmingen i *Religion og rase*, Oslo 2003.
- 344 Bøckman og Hiorth: *Vårt land – vår plikt*, 1. hefte, Trondheim 1933.
- 345 *Militärische Wochenblatt* 4.11.32
- 346 *Norges Vern* 7, 8 og 9/24
- 347 *Norges Vern* 10/32
- 348 *Norges Vern* 5/33
- 349 *Norges Vern* 6/33
- 350 *Norges Vern* 7/33
- 351 JD til statsråd Quisling 4.6.31, RA PA 1612.
- 352 Bøckman, Nils og Hiorth, Hans: – *Vårt land – vår plikt. Selvstendig fremtid eller – et land i forsorg*, 2. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1934.
- 353 *Vårt land – vår plikt. Redd Norges ungdom*, 3. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1935.
- 354 Ifølge Aukrust, Odd og Strand, Tor 1939: 81, ble en innstilling lagt fram for Stortinget.
- 355 Aukrust og Strand 1939: 81
- 356 Kaare Naalsund i *AT Årbok 1941*: 40
- 357 «Utkast til organisasjon ...» Oslo 2.12.35, RA, PA 760, 42, «Frivillig Arbeidstjeneste».
- 358 Strand, i *AT Årbok 1941*, Oslo, 1941: 36.
- 359 Usignert, men trolig skrevet av Jens Henrik Nordlie. RA, PA 760, 42, «Frivillig Arbeidstjeneste».
- 360 Nordlie til Ågott Graff, udatert 1938, RA, PA 760, 42, «Frivillig Arbeidstjeneste». Nordlie var på denne tiden i ferd med å fullføre Den Militære Høyskole. Han ble ansatt som aspirant i Generalstaben under Munthe 1.9.38.
- 361 Fürst, notat i RA, PA 1612.
- 362 Protokoll for Arbeidsfylkingen, RA, PA 1612 Haraldstad, Arne R.
- 363 Fürst i *Aftenposten* 12.1.89.
- 364 Fürst 1981: 22–26, 78–82
- 365 Kuppet besto i at Fürst lyktes i å overtale Bondepartiets Jacob Vik og Johan E. Mellbye til å gå inn som frontfigurer i den nye organisasjonen og dermed legitimere pengeoverføringen.

- 366 Om den såkalte Winsnes-brakka i Akersgata 61, se journalist Odd Medbøes beskrivelse gjengitt i Først 1981: 88-89.
- 367 Emberland 2002: 143
- 368 *Samtiden* 5/38
- 369 *Arbeiderbladet* 2.3.39
- 370 Først 1981: 142
- 371 Aukrust og Strand 1939: 82
- 372 Aukrust og Strand 1939: 83
- 373 Først 1981: 103, 122
- 374 Først 1981: 114
- 375 Først 1981: 122
- 376 Først 1981: 136
- 377 Sundlo til Five 13.3.35, LA OWF, 1.
- 378 FD til KG 16.1.33, RA, FD/H 1179.
- 379 Oppsatt av Norske Kvinders Frivillige Verneplikt (NKFV).
- 380 2. divisjon til KG 30.3.33, RA, FD-1940, FD/H, 1179.
- 381 *Inst. S. nr. 2/33*, s. 118, sp. 1. Et liknende forbud var utstedt i Tyskland av president von Hindenburg i mai 1932, og hadde blitt bekjentgjort i norske aviser 5.5.32.
- 382 Oppnevnt 21.12.31 og avlevert innstilling 27.4.32. Innstillingen ligger i RA, FD/H, 1179.
- 383 Statsviteren Bjørn Vidar Gabrielsen gjennomgikk foreliggende kilder og opplysninger under forarbeidet til sin magistergradsavhandling «Leidangen. En studie i frivillig norsk forsvar», UiO 1967, som han publiserte i *Norsk Militært Tidsskrift* 2/1964 og 6/1965.
- 384 *Arbeidernes Leksikon* 1936, bd. 6: 201-202
- 385 «Med pistol og Totschläger. Den hemmelige organisasjonen 'Samfundsvernet' i mellomkrigstida», *Totn. Årbok* 1985.
- 386 Dahl til Gabrielsen, Gabrielsen 1967: 5 og 163.
- 387 Thue ble forbigått i 1930. Dette ble interpellert i Stortinget, men Mowinkel avviste kritikken og sa at saken ikke hadde fått oppmerksomhet utover «snevre selskapelig bedstemandskredse i Oslo». Thues regimentssjef protesterte i *Morgenbladet* 10.4.30. Da Nygaardsvold utnevnte Thue til oberst i 1936 skrev *Arbeideren* (NKP) «En fascist blir oberst». Dannevig var 13 år eldre enn Thue, så for ham spilte slikt ingen rolle. Verken Thue eller Dannevig meldte seg inn i NS.
- 388 *Orientering for vernere. Utarbeidet av Oslo-avdelingens chef januar-februar 1934*, PA LB.
- 389 Agøy 1997: 214
- 390 *Orientering for vernere. Utarbeidet av Oslo-avdelingens chef januar-februar 1934*, PA LB.

- 391 Noe trykt materiale forelå imidlertid, som *Håndbok for peletonsbefal*
og *Håndbok for troppsbefal*.
- 392 Oversikt, PA LB.
- 393 *St. prp. nr. 66 (1931)*.
- 394 Ousland 1949: 440
- 395 «PM angående opprettelsen av Oslo frivillige skytterkompani nr. 1»
av E. Meyer og Chr. Meyer 1.5.33, RA, FD/H, 1180 (konvolutt).
- 396 NFF og Norges Skytterstyre til FD 2.11.31, RA, FD/H, 1179.
- 397 Grøner ble senere sjef for Statens Gymnastikkskole. Etter krigen ble
han dømt for landssvik for verving til Den Norske Legion.
- 398 F.V.A., se s. 113, note 204, samt følgende sider.
- 399 Dahl 1991: 262. Stiftelsen under det opprinnelige navnet Norges
Nasjonal-Socialistiske Parti skal ha skjedd i mars 1932. Partiet skiftet
etter noen måneder navn til NNSAP, se Emberland 2003: 419.
- 400 *Fronten* kom fra starten i 1932 hver 14. dag, og ble utgitt inntil 1.9.40.
Bladet var ekstremt rasistisk og anitjødisk. Det var talerør for en
germanistisk, nyhedensk opposisjon til NS, og konsentrerte seg
særlig om angrep på frimureriet og selvfølgelig alle avskygninger av
kommunisme og «marxisme». NNSAP hadde trolig på det meste et
sted mellom 500 og 1000 medlemmer.
- 401 KG til FD 15.12.31, RA, FD/H, 1179.
- 402 Krag var en distansert forretningsmann som for lengst var ute av
tjeneste, men aktiv i skytterbevegelsen og geværteknisk ekspert.
- 403 KG til FD 27.10.32. Begge i FD/H, 1179.
- 404 *St. prp. nr. 6 (1933)*, *Inst. S. nr. 2, 1933* og *St. forh. 1933*: 461–498.
- 405 Det Radikale Folkeparti ('Arbeiderdemokratene') var en forlengelse
av De forenede norske arbeidersamfund og samarbeidet gjerne med
Venstre. Partiet forsvant ut av Stortinget i 1936.
- 406 Gabrielsen 1967: 126
- 407 FD til KG 31.3.33, ref. i KG til FD 5.4.33, FD/H, 1179.
- 408 Skriv om dette gikk ut 17.2.33.
- 409 Nedtegnet av kontorsjef Sverre Blom 8.3.33 og vist Kobro samme dag,
FD/H, 1179.
- 410 Gabrielsen 1967: 65
- 411 Olsen hørte til Folkereisningen, og det er underlig at Kobro gjorde
Quisling den gest å henvende seg til ham.
- 412 Islandsmoen var skytterlagsmann, forsvarsvenn og målmann og repre-
senterte Radikale Folkeparti på Stortinget under Første verdenskrig.
- 413 FD til KG 6.4.33, RA, 1180, konvolutt.
- 414 «Regnskap over Leidangens marsj påsken 1933», RA, FD/H, 1180,
pakke.

- 415 Ref. i Gulbranson til Melhuus 8.4.33, RA, FD/H, 1180, konvolutt.
416 Melhuus til Gulbranson 7.4.33, RA, FD/H, 1180, konvolutt.
417 «Referat fra Norges Leidangs Lags Hovedstabs og Finanskomites møte den 20. april», RA, FD/H, 1180, konvolutt.
418 *Leidangen 1/1933*
419 Gulbranson ga beskjed om at han hadde et viktig ærend i Bergen, og Aavatsmark om at han ikke kunne komme fordi han ennå ikke var offisielt oppnevnt. «Stenografisk referat fra Norges Leidangs Lags Tillitsmannsmøte 24.4.33 i Militære Samfunds lokale», RA, FD/H, 1180, konvolutt.
420 *St.prp. 6 (1933)*
421 «Vi har innstillet vårt arbeid i den siste tid for ikke å foregripe arbeidet i Arbeidsfylkingen som er ennå viktigere», forklarte han. Med dette mente han det pågående arbeidet rundt det nye partiet NS, som han ble medlem i.
422 Protokoll 3.5.33, RA, FD/H, 1180, protokoll.
423 Overenskomst 15.6.33, RA, FD/H, 1180, protokoll.
424 Referat 13.9.33, RA, FD/H, 1180, protokoll.
425 Gabrielsen 1967: 89–90
426 Gabrielsen 1967: 132
427 Aavatsmark til Erichsen 19.10.33, RA, FD/H, 1180.
428 Møtet med Omejer, Eskeland, Meyer og L'orange fant sted 14.11.33, Gabrielsen 1976: 80.
429 «Referat [...]» 14.11.33 av Hans Peter L'orange, RA, FD-1940, FD/H, 1179.
430 *Dagbladet* 1.5.33. Stenersen svarte 3.5. med at det bare gjaldt noen få som hadde vært med før stortingsvedtaket 10.2.33.
431 Aavatsmark til Norges Leidangs Lag 8.6.33. Vedtaket ble fattet samme dag. RA, FD-1940, FD/H 1179.
432 KG til FD 20.9.33, RA, FD/H, 1179.
433 Gulbranson til Abel 13.1.34, med påskrifter 23.1.34. RA, FD/H, 1179.
434 Signert av formannen Arne Holst og sekretæren Sverre Vedeler. RA, FD/H, 1179.
435 Møte 11.6.34, RA, FD/H, 1179. Hatledal var sekretær for Aavatsmark i Nevnden.
436 Henholdsvis 27. og 29.6.34. Aavatsmark til NFF og NLL 4.7.34, RA, FD/H, 1179.
437 IR 16 til FD 27.4.34, RA, FD/H, 1179.
438 Laake 21.6.34, RA, FD/H, 1179.
439 Aavatsmark til FD 7.2.35, RA, FD/H, 1179.
440 Aavatsmark til FD 10.5.35, RA, FD/H, 1179.
441 Gulbranson til Nevnden 19.11.34, RA, FD/H, 1179.

- 442 Aavatsmark til FD 8.6.35, RA, FD/H, 1179.
- 443 Påskrift på FD til KG udatert juni 1935, RA, FD/H, 1179.
- 444 «Ekserserrapport 1935» 19.10.35 med tilføyelse, RA, FD/H, 1179.
- 445 IR 3 til 1. Distriktskommando 31.1.36, RA, FD/H, 1179.
- 446 *Arbeiderbladet* 16.10.35.
- 447 *Bergens Arbeiderblad* 31.1.36, kfr. Gabrielsen 1967: 218.
- 448 Gabrielsen 1967: 138
- 449 Ragnvald Huse til Gulbranson 13.2.36, RA, FD/H, 1179.
- 450 Gulbranson til Huse og til Abel 18.2.36, RA, FD/H, 1179.
- 451 Notat av Aavatsmark 23.5.35, RA, FD/H, 1179.
- 452 Notat av aavatsmark 2.6.34, RA, FD/H, 1179.
- 453 Med frist 1.6.36, Aavatsmark 8.4.36, RA, FD/H, 1180.
- 454 Aavatsmark til oberst Lindström 24.6.67, kfr. Gabrielsen 1967: 220.
- 455 Forslag fra Alex Lange m. fl. 12.5.36, RA, PA 760, 29, «Leidangen».
- 456 *Vår Vei* 14.2.36, kfr. Gabrielsen 1967: 218.
- 457 *Fronten* 2/1936, kfr. Gabrielsen 1967: 145.
- 458 Sundlo til Five 20.2.35, LA OWF, 1.
- 459 En omskriving av sitatet fra Ciceros berømte tale mot Catilina: «Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?» Hvor lenge Catilina, skal du misbruke vår tålmodighet? Zimmer, vel kjent med sin Cicero, var selvfølgelig også kjent med Catilinas statskuppforsøk og hvordan det endte, nemlig med Senatets inngripen og seier. Men egentlig snudde Zimmer det hele på hodet. Catilinas opprør mot Senatet var båret fram av en adelsreaksjon med populistisk støtte, iverksatt for å hindre kretsen bak oppkomlingen Cicero, «homo novus», i å gripe makten i republikken. Zimmer burde altså heiet på Catilina, ikke Cicero, hvis parallellen med Quisling skulle gi historisk mening. Quisling ville jo også tilbake til en gyllen, forgangen tid.
- 460 Det Frisinnede Folkeparti brøt ut fra Venstre i 1909 under navnet Det Frisinnede Venstre. Partiet tok navnet Det Frisinnede Folkeparti i 1931. Partiet sto nær Høyre og forsvant ut av Stortinget i 1936.
- 461 Ingrid Henningsen til VQ 30.3.33, RA, PA 760, Rød mappe.
- 462 Den 28.6.33 innmeldte Quisling til Justisdepartementet: «I henhold til lov om Stortingvalg anmeldes herved som partinavn: NASJONAL SAMLING (N. S.) Organisasjonen ble stiftet i Oslo 17. mars 1931 under navn av 'Den Nordiske Folkereisning i Norge', og gikk over til politisk parti fra 16. mai i år med navn Nasjonal Samling.» RA, PA 760, 21, «NS 1933».
- 463 Fürst 1981: 38
- 464 Udatert fra «partichefen», RA, PA 760, Protokoll 2: «Finanskomiteen». 1933 samt 1936–38.

- 465 Etter å ha vært mobiliseringsdisponert som sjef for pressekontrollkontoret i 1. divisjon med standplass på hotell Fønix i Hønefoss siden 1928, fikk Prytz avskjed som fastlønt offiser 15.2.33.
- 466 «Den første blant likemenn», stilling (konsul) under den romerske republikkens tid, i motsetning til keisertidens «den øverste fører».
- 467 Liste over distrikts- og rodeforstandere 1934, RA, PA 760, 22, «1934 Organisasjon».
- 468 Innmelding fra Nordstrand Sogn, 5. krets, 14.3.34, RA, PA 760, «1934. Organisasjon».
- 469 Og ellers skipsredere, direktører, godseiere, samt politiske aktører.
- 470 Dahl 1991: 267
- 471 Hakekorset ble først brukt i Norge av Mikal Sylten i 1917. Terje Emberland og Kristin Brattelid fører bruken tilbake til den østerrikske forfatteren Guido von List (1848–1919). Brattelid 2004: 36, Emberland 2001: 117ff.
- 472 Hvoslef til Gløersen 8.9.33, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 473 Nordlie til NS 1.12.33, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 474 Oberst Julsruds kone, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 475 Barth til NS 29.11.33, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 476 NS Oslo til NS hovedorganisasjon 19.4.34, RA, PA 760, 23, «1934. Organisasjon. FO 2 Oslo. Med diverse».
- 477 Følgende er hentet fra RA, PA 760, 22, «1934 Organisasjon», «Rapporter».
- 478 Nordlie til Jens Rolfsen 9.1.34, RA, PA 760, 23, «1934. Organisasjon».
- 479 Stenersen til Hvoslef 1.9.33, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 480 Storebrand til NS 11.9, 12.9 og 4.10.33, RA, PA 760, 21, «Økonomi».
- 481 Om det gjeldende uniformsforbudet, se s. 242f.
- 482 Møte 18.12.33, RA, PA 760, 7: «Nasjonal Samling Studentgruppe. Styreprotokoll».
- 483 S-L/SB til Strand 6.12.33, RA, PA 760, 21, «Organisasjon».
- 484 «Kun velfærdsgrunne bør avholde Dem fra å møte», het det i innkallelsen. NSSA 4.12.33, RA, PA 760, 42, «Hirden». Instituttet var drevet av sanitetskaptein dr. Johannes Arbo, regimentslege ved AR 2, hvor Nordlies far, major Oswald Nordlie var bataljonssjef. Arbo var partimedlem.
- 485 Hans Peter Lorange, NSSA, til Nordlie 15.1.34, RA, PA 760, 23, «Organisasjon» I. Det var også Arbo som eide hytta.
- 486 Lovene for SA er ikke funnet, men strukturen framgår av lovene for SAS, RA, PA 760, 42, «Sanitetstropp», datert 20.6.34.
- 487 «Organisasjonens oppbygging i Oslo», udatert, RA, PA 760, 22, «1934. Organisasjon».

- 488 NS L/SB til pr.lt. Niels Houge 18.5.34, RA, PA 760, 22, «1934. Politisk ledelse».
- 489 Høidal skriver f. eks. at SA var uten betydning, Høidal 1988: 135
- 490 I RA, PA 760, 23, «1934. Organisasjon».
- 491 L'orange til NS Trondheim 21.5.34, RA, PA 760, 23, «Organisasjon».
- 492 Nils Størdahl flyttet til Akershus høsten 1934 og fikk etterhvert mange oppgaver i Hirden i Oslo-Akershus.
- 493 Fung. kontorsjef til f-førerene 30.10.34, RA, PA 760, 22, «1934. Organisasjon. Rapporter»
- 494 Møteprotokoll, Hirden gruppe III, RA, PA 760, 10.
- 495 «Dagbok», RA, PA 760, Protokoll 9.
- 496 Det dreide seg om likningssekretær Bjarne Lie, som var partisekretær i Oslo-partiet.
- 497 Hirden gruppe III, Møteprotokoll, RA, PA 760, 10.
- 498 Et flertall av kvartalsrapportene mangler. Underlag og sammendrag i RA, PA 760, 22, «1934. Organisasjon. Rapporter», som etterfølgende er hentet fra.
- 499 NS' tillitsmannskartotek, RA, PA 760, 37.
- 500 Til NS hovedkontor 28.10.35, RA, PA 760, 27, «1935. Organisasjon. FO 2. Oslo».
- 501 L'orange til Quisling 6.8.35, RA, PA 760, 27, «1935. Organisasjon. FO 2. Oslo».
- 502 Udatert 1935, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 503 Generalsekretæren til hirdsjefen for FO 3 14.11.35, RA, 25, «Politisk ledelse. 1935» FO 3.
- 504 Søknad fra ingeniør Thomas Neumann 23.3.34, RA, PA 760, «Organisasjon 1934», 3.
- 505 Hirden, møteprotokoll, RA, PA 760, 10.
- 506 «NS Fører» til Oslo Fylkesorg. 6.9.35, RA, PA 760, 27, «1935. Organisasjon. FO 2. Oslo».
- 507 Quisling til generalsekretæren 8.10.35, RA, PA 760, 27, «195. Organisasjon. FO 2. Oslo».
- 508 Rolfsen til Quisling 12.10.35, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 509 Rolfsen til Quisling 29.11.35, RA, PA 760, 27, «1935. Organisasjon. FO 2. Oslo».
- 510 Hirden, gruppe III, møteprotokoll, RA, PA 760, 11. Ungdomsgildet ble først formelt opprettet da Quisling godkjente det i partilovene i mars 1936.
- 511 Dolven ble 25.5.36 utnevnt til vararepresentant for NSUFs leder Kåre Martin, som representerte Unghirden og Guttehirden i Hirdstaben.

- Dolven var da fører for Unghirden og NSUF i Akershus. RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936», FO 2.
- 512 Fra landsledelsen (Imerslund, Dolven og Gran) til NSUF FO 5 v/ Bjørn Østring 29.7.36, RA, PA 760, 42, «Arne Dolven-saken».
- 513 Til NSF 22.12.36, RA, PA 760, 42, «Arne Dolven-saken».
- 514 Quisling skrev en redegjørelse for saken 20.1.37, RA, PA 760, 42, «Arne Dolven-saken».
- 515 «Kontrolliste», RA, PA 760, 41, «KO 1934-39». Imerslunds navn var ikke på listen. Han ble betraktet som medlem.
- 516 Rolfsen til Hjort 10.3.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 517 Hvilket førte til at Hirden i partidokumenter ofte ble beskrevet som «Hirden. Gruppe III» og «NSH 3».
- 518 Fuglesang til fylkesføreren 30.3.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon I – 1936».
- 519 Vold til Meyer 20.2.36, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 520 Vold til Østbye 21.2.36, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 521 Hirdsjef Hjort til «kjære major Quisling» 13.3.36, RA, PA 760, 30 «1936 Organisasjon» FO 3.
- 522 Fylkessekretær til fylkingsfører for Rikshirden 14.3.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936»
- 523 Rolfsens versjon i brev til Føreren 18.3.36, og Hjorts i «Rikshirdsjefen til Thronsen» s. d., RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 524 H/Lj. (etter bem. av Hjort) til Q 18.3.36, RA, PA 760, 30, «1936 Organisasjon» FO 3.
- 525 «Herr advokat J. B. Hjorth» 20.3.36, med påskrift 23.3.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 526 Rolfsen til NSF 27.3.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 527 «Nyinnskrevne hirdfolk» 17.3.36, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 528 Annonsen sto 17.4.36 og en forklarende artikkel sto 20.4.36 Nestføreren til NSF 20.4.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 529 NSF til div. 12.5.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 530 Sekretariatet til Meyer 16.4.36, RA, PA 760, 30, «Organisasjon IV-1936» FO 2.
- 531 Vold til hirdsjefene 30.4.36, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 532 Knudsen til Vold, mottatt 2.5.36, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 533 Et lite matriale er avlevert Riksarkivet (PA 743).
- 534 Scheidt rapporterte til NSDAPs utenrikspolitiske kontor som var ledet av Alfred Rosenberg. Scheidt til Rosenberg 15.7.39, RA, PA 1308, Gb, 5, 203-2.

- 535 Hvoslef i *Studentene fra 1890*: 67.
- 536 Uttrykkelig nedfelt i instruksen.
- 537 Notat 11.1.36, RA, PA 760, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 538 Olaf Wergeland Five, f. 15.5.81.
- 539 Ole Olsen Five, 1846–1930, startet og ble i 1882 leder av Folkevæbningssamlagene og i 1893 formann for Det Frivillige Skyttervesen, som dette år ble dannet ved at Folkevæbningssamlagene ble slått sammen med den offisielle skytterlagsbevegelsen Centralforeningen. Han var stortingsrepresentant (V) 1900–03, ivrig nynorskmann og engasjert i Det Norske Samlaget, Det Norske Teatret og satt i styret for avisen *Den 17de Mai*. Som pensjonist startet han Nord-Trøndelag historielag.
- 540 Five til Hovedstaben 14.12.35, RA, PA 760, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 541 Five til Hovedstaben 27.12.35, RA, PA 760, I, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 542 Five til Hovedstaben 21.2. og Vold til Five 26.2.36, RA, PA 760, I, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 543 Vold til Hvoslef 27.2.36, RA, PA 760, I, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 544 Five til Vold 7.3.36, RA, PA 760, I, 25, politisk ledelse, e-saker.
- 545 Tolkningen er utført i samarbeid med Carl Dunker. Mange av anførselene er fortsatt usikre.
- 546 Avhør av Dunkelberg av Th. Brun-Bakke 26.7.45, RA, LA JMAD.
- 547 Politidirektoratet, 1945: *Liste nr. 1*, s. 123. Dunkelbergs sønn Rolf Josef Lund Dunkelberg falt på østfronten i 1944.
- 548 Udatert notat, RA, LA JMAD. Konsulatarkivet fra Trondheim ble først overtatt av britene i 1945, og deretter overlatt Forsvarets etterretningstjeneste FO II i 1946, sammen med beslaglagt konsulatmateriale fra andre byer, og i 1976 deponert i Norges Hjemmefrontmuseum hvor det fortsatt ligger. Materialet fra Trondheim vedrørende Dunkelberg, som politiet refererte til i 1945 har imidlertid ikke latt seg gjenfinne i dette arkivet. Vedrørende overføringen av arkivet til Hjemmefrontmuseet, se Ole Kolsrud «Riksarkivet og okkupasjonsarkivene», i «Festskrift til Jørgen Marthinsen» i *Norsk Arkivforum* nr. 16, 2001.
- 549 «Henlegges. Dunkelberg er sendt til Tyskland», noterte en politifullmektig på vegne av politimesteren i Trondheim og Strinda politikkammer på omslaget av etterforskningsaken mot ham 20.11.47, RA, LA JMAD.
- 550 Anført av Hvoslef i notatboken.
- 551 Terje Wold ble justisminister i Nygaardsvolds regjering i juli 1939 og

- fortsatte i denne stillingen under hele krigen.
- 552 Et nærliggende alternativ er Samfundsvernet, som ennå ikke var helt lagt ned. Dette blir imidlertid en ren spekulasjon.
- 553 F/SB til Carlsen 2.6.36, RA, PA 760, 30, «1936 Organisasjon», FO 2.
- 554 Per Sundberg i *Hirdmannen* 26.11.42.
- 555 Referatbok, RA, PA 760, 29, «1936 Politisk Ledelse», 2.
- 556 Men også dette kan ses som en tysk tilpasning. I Tyskland hadde statsmyndighetene nå tatt i bruk betegnelsen «marxistiske» om de sosialdemokratiske partiene i Europa.
- 557 «Meddelelse til fylkes-, krets- og lagførere», RA, PA 760, 30, «1936 Organisasjon» FO 2.
- 558 Det er uklart hva som skjedde med Meyer. Hans navn forsvinner fra PA 760 etter 1936.
- 559 De 4 siste er spesielt listet opp i en orientering fra NSUF til NS' organisasjonsavdeling, Trondheim, 11.8.36, RA, PA 760, 41. Det er her snakk om Karl Brodersen, bror av Arvid Brodersen. Arvid Brodersen studerte raselære i Tyskland på dette tidspunkt. Men begge brødrene sto *Ragnarok*-miljøet nært.
- 560 NS' partiarkiv viser at Imerslund var innmeldt i NS 8.10.33, var «aktiv» fra 1.5.36, bevitnet troskaps erklæring i Thronsens nærvær 28.7.36 og søkte deretter opptak i NSKO, RA, PA 760, 41. Emberland hevder med henvisning til kilder i *Ragnarok*-miljøet at han meldte seg inn 1.5.36 og forlot partiet senhøsten. Emberland 2005: 244 og 484.
- 561 RA, LA PAK.
- 562 Quisling til Kjørstad 19.2.38, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 563 Per Sundberg i *Hirdmannen* 26.11.42.
- 564 BV til kaptein Kjørstad, Ingeniørvåbenets befalsskole 15.10.38, RA, PA 760, 42, «Hirden».
- 565 Historikerne Trond Bergh, Knut Einar Eriksen (*Den hemmelige krigen* I og II, Oslo 1998) og Nils Johan Ringdal (*Mellom barken og veden*, Oslo 1985) og ikke minst tjenesten selv (Kaleb Nytrøen: *Politiets Overvåkingstjeneste før krigen*, deponert i Riksarkivet i 1990) har forsøkt å skape et inntrykk av at POT ble stiftet på grunn av den sikkerhetspolitiske faren fra nazismen hjemme og ute. Dette er i strid med de kildene vi har om dette. POT samarbeidet tett organisatorisk med Gestapo i årene 1938–40 i ettersøkninger av tyske kommunister og tysk-fiendtlig virksomhet i Norge. Bare i noen få tilfeller aksjonerte POT 1939–40 mot tyske spioner, men aldri mot NS-relatert virksomhet.
- 566 Den viktige Sosiallovkomiteen, som ble nedsatt av Stortinget i 1935, forskjøv stadig sin innstilling, slik at dens omfattende reformforslag

- ikke nådde Stortinget før 9.4.40. Forslagene fra komiteen, som stort sett allerede var satt igjennom i Danmark og Sverige, ble først vedtatt i 1946–58, som ble en enestående sosialreformperiode i Norge.
- 567 Særtrykk av *Fritt Folk* 21.8.36.
- 568 Sitatet henspilte på en lederartikkel i *Arbeiderbladet* 13.5.36.
- 569 Riksadvokatens betenkning, artikkelen i *Fritt Folk*, samt brevene fra 1939, se RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 570 NS til Stortinget 29.5.36, RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 571 Fuglesang til fylkesførerene 16.11.35, RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 572 Knudsen til Woxen 26.11.35, RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 573 Tellefsen til Fuglesang 3.2.36, RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 574 Den formelle sammenslutningen til Norges Idrettsforbund skjedde først i september 1940, med Helset som første leder.
- 575 Borgersrud 2000: 184–197
- 576 Borgersrud 2000: 197–201
- 577 Borgersrud 2000: 201–207
- 578 Manus til talen i RA, PA 760, 29, «Politisk ledelse. 1936».
- 579 Ekspedisjonene i saken i RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse I-1939».
- 580 Five til Laake 12.4.39, RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse 1939-I» FO 2.
- 581 Five til Quisling 14.2.39, RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse 1939-I» FO 2.
- 582 Five til Quisling 18.4.39, RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse 1939-I» FO 2.
- 583 NS førerkurs, RA, PA 760, 27, «1935 Organisasjon» FO 7.
- 584 Til major Munthe 17.4.36, RA, PA 760, 30, «1935 Organisasjon» FO 2.
- 585 FO 18 til NS 12.2.37, RA, PA 760, II, 4, FO 18.
- 586 L'orange til Sundlo 25.1.37, RA, PA 760, II, 4, FO 18.
- 587 Sundlo til NS 1.2.37, RA, PA 760, II, 4, FO 18.
- 588 Sundlo til NS 13.5.37, RA, PA 760, II, 6, «1937 Politisk ledelse. Propaganda».
- 589 Sundlo til NS 24.5.37, RA, PA 760, II, 4, FO 18.
- 590 Organisasjonsoversikt 1939, KO-84, RA, PA 760, I, 16.
- 591 Sundlo til Fuglesang 9.11.37, RA, PA 760, II, 4, «FO 18».
- 592 «PM. Angående bevegelsen Nasjonal Samling (NS) i Norge», RA, PA 760, I, 32, «Politisk ledelse. 1939».
- 593 Kyllingmark 1981: 27–31

- 594 Kyllingmark ble ifølge *Meldungen aus Norwegen* arrestert 23.10.41 (s. 472). *Nordmenn i fangenskap 1940–1945* oppgir derimot at han ble arrestert 8.3.41 og løslatt 19.3.41 (s. 424).
- 595 Kyllingmarks arbeid for OSS er beskrevet i boken *Sepals. Hemmelige baser på svensk jord 1944–1945*, av Roger Albrigtsen i 2008. Kyllingmark ble etter krigen stortingsmann (H), politiker og statsråd, og fikk i 1985 kommandørkorset av St. Olav. Han utga i 1981 *Lagspill – i krig og fred* og fikk sin biografi som stortingspolitiker og statsråd (Nordby 1985), uten at noe ble nevnt om hans NS-bakgrunn før krigen.
- 596 Sundlo til Five 3.10.38, LA OWF, 1.
- 597 Prytz til Quisling 8.8.39, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 598 Prytz til Quisling, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 599 «Oslostatene» ble opprinnelig brukt om de statene som i 1930 undertegnet en konvensjon om drøftelser av tollpolitikken (Norge, Sverige, Danmark, Nederland, Belgia og Luxembourg, og fra 1933 også Finland).
- 600 Føyd til av Prytz 14.10.41, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 601 Aall forklarte selv dette under landssviksaken, sitert på s. 26 i en rapport om Aalls aktiviteter før krigen av politifullmektig Gunnar Meyer 26.3.47, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 602 Telegrammet ligger i RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 603 Quisling til Prytz 12.10.39, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 604 Bruken av «England» eller «Storbritannia» i denne boken følger aktørenes språkbruk. Både Prytz og Quisling brukte i tråd med det som var vanlig «England» også der «Storbritannia» ville være korrekt.
- 605 Prytz til Quisling 14.10.39, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 606 Dahl 1992: 18
- 607 Dahl skriver 4.11.39, men Prytz' eksemplar er påført datoen 1.11.39. RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 608 Skodvin 1956, I. Førebuing: 29–36 og Looock 1970: 216–228.
- 609 Rosenbergs dagbok 11.12.39. Skodvin 1956: 30
- 610 «Sitzungsprotokoll» fra møtet med Raeder 11.12.39 skrevet av Kapitän zur See Schulte-Mönting, OKM. Looock 1970: 221
- 611 Skodvin 1956: 31
- 612 Rosenberg, som ikke hadde vært til stede, noterte et sammendrag i sin dagbok noen dager senere, trolig basert på hva Quisling og Scheidt fortalte ham etter møtene.
- 613 Quisling fortalte noe under straffesaken i 1945 og Scheidt kom med ytterligere opplysninger etter krigen.
- 614 Straffesak mot VALQ: 628

- 615 Rosenbergs *Dagbok*, sitert etter politifullmektig Gunnar Meyer, Rapport 26.3.47: 31–32, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 616 Dahl 1992: 46
- 617 Kersaudy 1994: 40–41
- 618 *Straffesak mot VALQ*: 628
- 619 Goebbels, 1987, Bd. 4: 104
- 620 I dagene under Quislings besøk var dette en hovedsak i propagandaminister Joseph Goebbels dagbøker.
- 621 Aall til Quisling 21.5.38, Meyer, rapport 26.3.47: 2b, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 622 Selv om han etter krigen hevdet at han ikke hadde forstått hva navnet Abwehr/OKW betydde. Meyer, rapport 26.3.47: 5, LA HHAA.
- 623 Sammen med Th. Winter-Hjelm utga han *Sozial-individualismus. Eine Weltbewegung zur praktischen Lösung sozialer und internationaler Probleme*, Malmö 1940. RA, LA HHAA, 7.
- 624 Forklaring av Gerdt Wagner, Meyer, rapport 26.3.47: 13, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 625 I Sybelstr. 40, formelt som et tysk-rumensk handelsfirma. Blant de som fikk faste utbetalinger var den tyske flyktningen Max Tau, som Aall hadde hjulpet ut av Tyskland, kullimportør Olaf Fermann, foruten Quisling selv og Aall. Andre navn er ikke kjent. Meyer, rapport 26.3.47: 40, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 626 Hagelin hadde forretningsforbindelse med Herberth Göring, bror av Hermann.
- 627 Forslaget forelå 24.11.39. Aalls forklaring, Meyer, rapport 26.3.47: 29, LA HHAA, dok. 14, 4, 19.
- 628 Prytz til Quisling 13.1.40, RA, PA 749, II, 4, Korr. med VQ.
- 629 Prytz til Nordström 14.10.39, RA, PA 749, II, 4, Korr med VQ.
- 630 Her hadde Prytz skrevet følgende note: «Den skandinaviske Forbundsstat, som jeg alltid har ment burde opprettes og som også du tar til orde for i *Russland og Vi.*»
- 631 Trolig på grunn av et influensaanfall.
- 632 Quisling til Prytz 11.2.40, RA, PA 749, II, 4, Korr med VQ.
- 633 Prytz til Quisling 27.2.40, RA, PA 749, II, 4, Korr med VQ.
- 634 «Redgjørelse fra ob Faye» 24.6.46, RA, FKA, 23, 32, granskings sak 5700, Sak Wilhelm Nicolay Faye.
- 635 Sundlo til Fleischer 20.3.40, RA, FKA, 129, 2.
- 636 For et betydelig antall av disse meldingene, se RA, GS IV, 282.
- 637 Se f.eks. Maseng til UD 27.12.39, RA, GS IV, 282.
- 638 Laake til FD 20.10.39, RA, GS II, 472, «Nøytralitetsvakten i Nord-Norge».

- 639 Hatledal til Fleischer 19.10.39, RA, GS IV, 53, s. 866.
- 640 «Situasjonen i nord», RA, GS IV, 282, «Etterretninger vedr. Russland».
- 641 «PM. Situasjonen nå og mulighetene for å verge Nord-Norge mot et russisk angrep,» Hemmelig skriv nr. 6, RA, FKA, 131, 6.
- 642 Admiralstabssjefen til 3. sjøforsvarsdistrikt 13.12.39, RA, FKA, Yc, 168, 905, 1.
- 643 Laake til 6. Divisjon 16.12.39, RA, FKA, 131, 6.
- 644 Fleischer til Laake 22.12.39, RA, FKA, 131, 6.
- 645 Laake til FD 11.1.40, RA, FKA, 129, 7.
- 646 Bestemmelser og sirkulærer i RA, FKA, 130, 11.
- 647 3. Sjøforsvarsdistrikt til 6. Divisjon 7.12.39, RA, FKA, 131, 6.
- 648 For eksempel tre krenkelsler 12. og 14.1.40. Maseng til UD 19.1.40 med to vedlegg, RA, FKA, 129, 7.
- 649 Fleischer til KG 24.1.40, RA, FKA, 129, 3. Dette spesielle skrivet ble tatt ut av 6. divisjons arkiv i FKA, og først lagt tilbake og nedgradert i 1988.
- 650 «Skjerpning av overvåkningen», 6. divisjon til forsvarssjefene 25.1.40, FKA, 129, 3.
- 651 *Tromsø* nr. 47 lørdag 24.2.40.
- 652 *Tromsø* oppga journalistenes navn som henholdsvis Felice Bellotti og Virgilio Lilli.
- 653 Dahl til 6. Divisjon 4.3.40, RA, FKA, 129, 3.
- 654 Leiv Øie til 6. DK 27.3.40, RA, FKA, 129, 3.
- 655 Gabriel Lund til 6. DK 1.4.40, RA, FKA, 129, 3.
- 656 Rapport fra politifullmektig Leiv Øye 24.2.40, RA, GS IV, 324, «Rykter [...]».
- 657 Parallellen til 1948, da den norske regjering igjen satt og ventet på krav fra russerne under krisen i Tsjekkoslovakia, er slående.
- 658 PA 750, Gf I.
- 659 I et skriv til NS 14.11.42 omtaler Marthinsen seg som innmeldt i 1934. Andre opplysninger indikerer imidlertid at han var med fra starten i 1933. Kopi fra Berit Nøkleby.
- 660 Som følge av den massive kritikken av Statspolitiet endret regjeringen Nygaardsvold navnet til Utrykningspolitiet i 1937. Men sjefen Jonas Lie fikk fortsette som sjef for Oslo-avdelingen.
- 661 Rapportene ligger i RA, FKA, 129, 2.
- 662 I sakene Pennnto Lakka, Lakkonen og Haakana, rapport fra Søvik datert 1.6.42, RA, FKA, 138, «Søvik».
- 663 Rapport fra Søvik datert 1.6.42, s. 9, RA, FKA, 138, «Søvik».
- 664 KG 17.2.40 kl. 18.30, RA, FKA, 129, 8.

- 665 War Cabinet Minutes 11. og 12. 3.40, W. M. (40) «65th. Conclusions, Minute 6» og «66th. Conclusion, Minute 2», PRO.
- 666 Lindbäck-Larsen til KG 15.3.40, RA, FKA, 129, 8.
- 667 Faye til Fleischer 22.2.40, RA, FKA, 129, 7.
- 668 Wrede Holm til 6. DK 28.2.40, FKA, 129, 8.
- 669 Komiteens navneform varierer i ulike dokumenter, også av komité-medlemmene selv. Av hensyn til ensartet skrivemåte her i teksten brukes «Finnlands-komiteen», som er den vanligste formen, mens betegnelsen i notene framkommer slik den er brukt i den kilden det henvises til.
- 670 Hjort til Aavatsmark 18.12.39, RA, PA 317, 2 og 3. 50 000 nåler ble bestilt hos David Andersen. Da oppgjør for nålene kom 15.6.40 var 16 437 levert og 6973 solgt.
- 671 «Rapport fra Finnlandskomiteen, desember 1939–juni 1940», RA, PA 317, 1.
- 672 Rederforbundet, Industrieforbundet, Handelsstanden, Bankforeningen og Hvalfangerorganisasjonene garanterte for hele 8 millioner kroner. Noen midler ble brukt til kjøp av 6 fly, men mesteparten gikk til oppsetningene.
- 673 Hatledal til Frivillig Kontoret 2.4.40, RA, PA 317, 2.
- 674 Koht 1957: 124. Selve oppropet er gjengitt i «Rapport [...]»: 14.
- 675 Hjort til Aavatsmark 30.1.40, RA, PA 317, 2.
- 676 Aktivistene klarte å lure en annonsemedarbeider i *Arbeideren* til å ta inn annonse for Finnlands-komiteen. Annonsen ble registrert av A. Lozovsky i Kominterns sekretariat og oversendt Kominterns leder, Georgi Dimitrov, med følgende påskrift: «Med hjelp av hvilken del av kroppen tenker våre norske kamerater?». Borgersrud IP 3/1996
- 677 Det dreide seg om pamfletten «Stem Quisling inn på Stortinget», kfr. Tidemann Ruud til FK 6.2.40, RA, PA 317, 3.
- 678 Borgersrud IP 3/1996. Thorstein Strømsøe har i sin omfattende studie av frivilligbevegelsen til Finland ikke oppdaget denne forsendelsen som definitivt var den viktigste støtten Norge sendte til Finland.
- 679 Deres partitilhørighet har ikke latt seg undersøke. Oversikt over utdelingen av minnemedaljen 1940/41, se RA, PA 317, 4, «Hjemsendelse».
- 680 Bøckman til Aavatsmark 15.12.39, RA, PA 317, 5.
- 681 «Befal til finsk krigstjeneste», Laake til Fleischer 19.2.40, og Fleischer til sjefene i 6. divisjon 27.2.40, RA, FKA, 129, 7.
- 682 I et brev til statsdirektør Erik von Frenckell i Helsinki 9.3.40 skrev han at «og det er det nu utsikt til». RA, PA 317, 2.
- 683 «Rapport fra Finnlandskomiteen», «Dagsrapport fra 27. mars

- 1940», RA, PA 317, 1, angir 725, men i september 1940 ble tallet 723 bekreftet overfor SKA, kfr. J. Aa til Förbundet Svenska Frivilligkåren 27.9.40, RA, PA 317, 3. Thorstein Strømøe (2000): 257 har derimot kommet til at 1531 meldte seg og 727 ble sendt.
- 684 Oppgaver pr. 5. mars. PM fra Astrup 1.-5.3.40, RA, PA 317, 1.
- 685 Strømsøe 2000: 234. Gamst deltok senere i felttoget i Norge og engasjerte seg deretter i motstandsarbeid. Han omkom i 1941 under overfart til England.
- 686 Strømsøe skriver at de to ble drept i strid ved Märkajävri, men har basert dette på formuleringen «falt på ærens mark» som Aavatsmark brukte i sitt minneord, kfr. Strømsøe til LB 9.5.10. Dette er imidlertid en feiltolkning av Aavatsmarks ord. Det finnes ikke noe materiale som kan bekrefte at de falt i kamp. Derimot antyder et par rapporter at i alle fall en av dem ble drept av vådeskudd.
- 687 De ble begge kremert 1.4.40 i Vestre Krematorium i Oslo.
- 688 Han henvendte seg likevel først til komiteen i Oslo. RA, PA 317, 5.
- 689 En framstilling av Christensen-saken i 1922 er gitt av Agøy 1997: 166-174.
- 690 Blant annet med fullt vinterutstyr.
- 691 Zimmer til flykaptein Morten Krog i Tønsberg 1.3.40, RA, PA 317, 3.
- 692 Gleditsch og Fougli til FK 5.2.40, RA, PA 317, 3.
- 693 Rapport fra løytnant Solberg 12.1.40, RA, PA 317, 4.
- 694 «Kjære kamerater og familie» fra Aleksander 6.3.40, RA, PA 317, 4.
- 695 Rapport fra Finnlandskomiteen 27.6.40, RA, PA 317, 1.
- 696 En av dem var Bernt Somdalen, som ble en av landets farligste Sipo/SD-agenter. I tillegg til ham var også Sipo-agentene Per Dalen og Axel Cappelen finlandsfrivillige, likeså Abwehr-agentene Helge Erichsrud, Odd Heian, Johan Olsen og Yngvar Tellefsen. Pryser 2001.
- 697 Iflg. Emberland 2005: 198, kom Imerslund først til Norge i månedskiftet mars/april 1934. Men han er registrert som medlem i NS 8.10.33, hvilket kan tyde på at han meldte seg inn mens han var i Berlin. RA, PA 760, 41.
- 698 Emberland 2005: 452. Under et fall slo han opp en gammel sårskade, som førte til blodforgiftning.
- 699 Manus 1946.
- 700 Wraal ble sendt til en leir ved Danzig. Senere søkte han seg til en straffeavdeling, før han ble tatt til fange av russerne ved Narva. Den 30.9.48 ble han av Oslo Byrett dømt til 2,5 års tvangsarbeid, men avtjente kun 85 dager før han ble benådet. RA, LA FSW.
- 701 Som i filmen *Max Manus*, hvor hovedpersonen Manus helt fiktivt blir plassert i kampscener som aldri fant sted.

- 702 «Av notater, utferdiget av kaptein Finn Knudsen ved 6. D.K., Harstad, natten mellom 8. og 9. april.» RA, FKA, 131, 4.
- 703 «Telefonisk beskjed [...]», RA, FKA, 131, 4.
- 704 *Innstilling fra undersøkelseskomiteen av 1945* (bilag, bd. 1): 166
- 705 Hatledal hevdet overfor Undersøkelseskommissjonen av 1945 at han ikke kjente til den britisk-franske noten. *Innstilling*: 191.
- 706 Av erklæringen datert 2.7.66 som er bekreftet skriftlig av kaptein Langlie 18.8.78, framgår at Hatledal fortalte dette til Langlie og kaptein Winsnes i 1945. Erklæringen ble innlevert til politiet og sendt til daværende leder av Forsvarets krigshistoriske avdeling av Sæther. RA, FKA, 1, «Kongehuset».
- 707 *Straffesak mot VALQ*: 163
- 708 «Rapport fra 6. Divisjonskommando» 27.1.46, RA, FKA, 131, 3.
- 709 Fleischer til HOK 9.5.40, RA, FKA, 131, 4.
- 710 Sundlo til Five 7.10.37, LA OWF, 1.
- 711 KG til FD 31.8.38, RA, KG IV, 114, 59/38 P.
- 712 FD til KG 23.9.38, RA, KG IV, 114, 59/38 P.
- 713 KG til FD 29.9.38, RA, KG IV, 114, 59/38 P.
- 714 Borghersrud 2000: 193–201
- 715 I søknaden, som er datert 14.1.39, la han særlig vekt på at han behersket nynorsk godt. PA 749, II, 5 «Papa».
- 716 *Straffesak mot VALQ*, Hatledals forklaring: 164.
- 717 *Straffesak mot VALQ*, Laakes forklaring: 214, Munthes: 233 og *Quislings*: 44.
- 718 Innkallingene og avslagene i RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse II-1939».
- 719 «2. NS organisasjon» pr. 23.11.39, RA, PA 760, 32, «Politisk ledelse II-1939».
- 720 Forfatteren har fått en kopi av den aktuelle siden av Hans Fredrik Dahl. Originalen er ikke gjenfunnet i Riksarkivet, som Dahl oppgir, kfr. Dahl 1992: 69 og 665. Spørsmålet om hvor denne *7de sans* befinner seg idag er et mysterium.
- 721 De tre aktuelle bataljonene var II/IR 4, II/IR 5 og II/IR 14. II/IR 4 var innkalt til 29.1.40 og ble dimittert 28.3.40, mens II/IR 5 var innkalt 25.3.40 og var fortsatt inne 9.4.40. Begge bataljonene var oppsatt og stasjonert på Trandum. Det kan også dreie seg om II/IR 14, som ble innkalt 15.3. og ble oppsatt i Mosjøen, før den ble skipet til Kirkenes og stasjonert på Nyborg i Sør-Varanger. Bataljonen lå i Sør-Varanger til 20.7.40.
- 722 Etter innrykking skulle rapport om bataljonens befal og mannskaper rutinemessig innsendes til Generalstabens mobiliseringsavdeling,

- mens regimentet skulle beholde en kopi. Men innrykkingsrapporten for II/IR 4 er ikke funnet, verken i IR 4s arkiver eller i Generalstabens arkiver.
- 723 Sverre Hartmann til generaladvokat Ivar Follestad og kaptein Andreas Lerheim 18.4.50, etter samtale med Scheidt i januar 1950. RA, DMU, 2520.
- 724 En ny kilde om Scheidt er Rolf Ursins bok *Et tilbakeblikk* fra 2009, hvor han gir en framstilling av Scheidts virksomhet basert på en beretning av Scheidts kone Eva (f. Reichelt) om mannens liv før, under og etter krigen.
- 725 Kvendbøl til politimesteren i Kristiansund 6.6.45 med 7 bilag, RA, LA LK, 105.
- 726 Kvendbøl til Hatledal 3.4.40 (bilag 3), RA, LA LK, 105.
- 727 Kvendbøl til redaktør Nesse 6.4.40 (bilag 1), RA, LA LK, 105.
- 728 Kvendbøl til Sven Nielsen 6.4.40 (bilag 4), RA, LA LK, 105.
- 729 En normaloppsetning av en feltbataljon i infanteriet pr. 1940 var ca. 700 menige og 57 befal inklusive sersjanter, fordelt på stab, 1 stabskompani og 7 ordinære kompanier.
- 730 Vitneavhør 18.3.46, dok 23, RA, LA ØL.
- 731 Han ble observert i Festiviteten av samme vitne. Vitneavhør 18.3.46, dok 23, RA, LA ØL.
- 732 Avhør av Lundesgaard 25.2.46, RA, LA ØL, dok. 22.
- 733 Vedeler til statsadvokat Annæus Schjødt 8.6.45, RA, LA VALJQ, 7, «Div. korr.- særlig Bergh - Schjødt».
- 734 ATs personalarkiv ble overført til Forsvarets etterretningstjeneste i 1946, etter at de britiske okkupasjonsorganene i Norge var ferdige med dem, og deretter deponert i Norges Hjemmefrontmuseum. Arkivar Ole Kolsrud har i «Riksarkivet og okkupasjonstidsarkivene» i «Festskrift til Jørgen H. Marthinsen», *Norsk Arkivforum* nr. 16, 2001, gjort rede for hvordan Forsvaret på denne tiden overstyrte hensynet til arkivverkets interesser. ATs personalarkiv ble overført i september 1976. Undertegnede søkte adgang til AT-materialet i 2006. Hjemmefrontmuseet krevde da en «eksplisitt garanti om at all anvendelse av personbaserte opplysninger fullt ut skal anonymiseres», i stedet for de bestemmelser i forvaltningslovens § 13 som regulerer forskerinnsyn. Dette avviket fra offentlig forvaltningspraksis ble påanket til Riksarkivaren, etter at Hjemmefrontmuseet, som er en del av Forsvaret, hadde bekreftet at Riksarkivaren var ankeinstans. Museet måtte deretter avlevere AT-arkivet til Riksarkivet, hvorpå Riksarkivaren bestemte at materialet er fritt tilgjengelig på Riksarkivets lesesal. Det var i denne forbindelse at Riksarkivaren, 11.10.07,

- «inntil videre» ga Hjemmefrontmuseet tillatelse til å beholde de øvrige arkivene som har vært deponert der, på tross av at arkivlovens bestemmelser om avleveringsplikt også gjelder for Forsvaret.
- 735 Og i en del tilfeller også to innmeldingsnumre.
- 736 Utvalget av de 648 offiserene er foretatt ved først å plukke ut samtlige offiserer over løytnants grad som er opplistet i *Militærkalender for den norske hær 1940* og *Kalender for Sjøforsvaret (Marinen og Kystartilleriet) 1940*, som begge er utgitt av FD og omfatter Forsvarets nomenklatur for dette året. Deretter er de utelukket som ikke hadde sin hovedbeskjeftigelse i Forsvaret eller som ikke hadde stilling eller kommando som minst svarte til kapteins grad.
- 737 «Erklæring» fra Dahl 7.2.40, SA/O, 2. Div., 1. H, 1/1-sept. 1940: 170.
- 738 Godøy 2010. Om lag samme antall undersøkte mulighetene uten å reise ut. En av dem var Olaf Five. I tillegg til offiserer var det særlig jurister som vervet seg til Kongo.
- 739 RA, PA 778, 23, 2. Han var da bataljonssjef i IR 6.
- 740 «Gjenreisningens Tyskland», *Tidens Tegn* 18.4.33.
- 741 Agøy 1997: 214
- 742 For øvrig en praksis som fortsatte i mange år etter krigen.
- 743 Ifølge Hans Fredrik Dahl hadde Quisling overtalt Nordlie til å ta på seg stillingen som NS første hirdsjef etter partistiftelsen. Dette har vist seg vanskelig å dokumentere. Dahl kan ha forvekslet farens og sønnens hirdaktiviteter. Dahl 1991: 315
- 744 Agøy 1997: 134
- 745 Neumann til NS 23.3.34, RA, PA 760, 23, «Organisasjon 1933-34», 3.
- 746 Møteprotokoll 10, RA, PA 760 NS Partiarkiv, Nasjonal Samling. Hirten. Gruppe III.
- 747 Korrespondansen er bevart i PA 749 Prytz, RA.
- 748 Erichsen til Quisling 30.5.31, 14.8.31 og 8.6.32, NB, Quislings papirer, Ms. fol. 4096 VI, 1.
- 749 Beichmann fulgte ikke med over i NS i 1933.
- 750 Hans utmelding lar seg ikke datere nøyaktig. Det framgår av en liste over strøkne medlemmer fra 1938-40 at han ble strøket som medlem i 1940, RA, PA 778 Fritt Folk, 23. Øi ble skutt av en tysk vaktpost ved Grorud 9.4.40, trolig som følge av en misforståelse.
- 751 Møteprotokoll 10, RA, PA 760 NS Partiarkiv, Nasjonal Samling. Hirten. Gruppe III.
- 752 Eriksen hadde nemlig en bror som gikk på infanteriets befalsskole, som var aktiv i NSUF.

- 753 Begges kort er fjernet fra medlemskartoteket, men vi gjenfinner Heyerdahl-Larsen i partiarkivet henholdsvis i 1933, da han hadde med annonser for partiavisen å gjøre (PA 760, I, 39), samt i 1936 i forb. med innsamling (PA 760, II, 1), mens Riise-Hansen er ført opp på en oversikt over NS-befal i 1935 (PA 760, I, 28).
- 754 Wrede Holm til Lie og Lange 18.10.39, RA, GS IV, 53: 852.
- 755 PA 760 NS Partiarkiv, 11, RA.
- 756 Hans F. Dahl: Øyvor Hansson, *Norsk krigsleksikon 1940-1945*: 159-160.
- 757 PA 774 NS Hovedorganisasjon. Stor- Oslo F.O., 77, RA.
- 758 Og overlot den til oberst Strugstad. Ruge oppfattet seg som venn av Hiorth og motivasjonen for skiftet var først og fremst Hiorths disposisjoner under tilbaketrekningen i Østerdalen. Først 15.5.40 ga Hiorth postkontoret på Elverum beskjed om å stoppe abonnementet på *Fritt Folk* til regimentet og ham selv. Hiorth fikk senere stilling på statsarkivet i Hamar, og hadde, etter hva vi vet, ikke mer med NS å gjøre.
- 759 Getz 1940.
- 760 Straffesaken mot ham etter krigen ble i realiteten henlagt pga. hans alder.
- 761 Stenersen kan ha manglet noe av den smidighet en militær toppstilling i etterkrigstiden krevde.
- 762 Han døde før dommen falt.
- 763 Under nøytralitetsvakten fram mot 9.4.40 var en lang rekke privateide skip leid inn av Sjøforsvaret som bevoktningsbåter. Pr. 9.4.40 var antallet sjefer for bevoktningsbåter 57. Disse faller imidlertid utenfor vårt tema.
- 764 Ørvik 1960, bd.1: 112, note 21.
- 765 Ekspedisjonssjefer, kontorsjefer og innbeordrede offiserer i Hærstyret (*Militærkalenderen for Den norske hær 1940 (Mk 1940 H)*: 9)
- 766 FDs kontor for luftforsvaret, herunder Statens luftfartsstyre og Forsvarsrådet (*Mk 1940 H*: 10)
- 767 Kongens og Kronprinsens adjutantstab (*Mk 1940 H*: 11)
- 768 Kommanderende general og generalitet (*Mk 1940 H*: 13)
- 769 Generalstaben (*Mk 1940 H*: 15-18)
- 770 Divisjonskapteiner og -løytnanter (*Mk 1940 H*: 19-24)
- 771 Generalinspektøren for infanteriet med stab (*Mk 1940 H*: 25)
- 772 Regimentsjefer i infanteriet (*Mk 1940 H*: 26)
- 773 Øvrige stabsoffiserer i infanteriet (*Mk 1940 H*: 27)
- 774 Kapteiner i infanteriet (*Mk 1940 H*: 29-31, 48-66, 67, 82, 98-99, 117-119)
- 775 Gardesjef og kompanisjefer i Garden (*Mk 1940 H*: 135)

- 776 Generalinspektøren med stab, regimentsjefene samt sjefen for Stange mitr.esk./DR 2 (*Mk 1940 H: 138–139*)
- 777 Rittmestre/eskadronsjefer i Kavaleriet (*Mk 1940 H: 139–140*)
- 778 Generalinspektør for Hærens artilleri med stabssjef og adjutant, generalfelttøymester, sjefen for Kystartilleriet med stabssjef, adjutanten ved Luftvernregimentet (*Mk 1940 H: 152, 154, 219, 228, 158*)
- 779 Artilleriets regiments- og festningssjefer: AR 1, AR 2, AR 3, Luftvernregimentet, Oscarsborg, Bergen Festning, Fossumstrøkets festning, Agdenes festning, Oslofjorden festning, Kristiansand festning (*Mk 1940 H: 154, 158, 228, 239*)
- 780 Artilleriets bataljons- og fortssjefer (*Mk 1940 H: 154, 158, 228–230, 233, 239*)
- 781 Artilleriets batterisjefer (*Mk 1940 H: 155, 231, 232*)
- 782 Generalinspektøren for ingeniørvesenet md stab samt ingeniørregimentet (*Mk 1940 H: 178, 180*)
- 783 Generalinspektør for Hærens flygevåpen med stab samt offiserer i Hærens flygevåpen (*Mk 1940 H, s. 193–194*)
- 784 Sjefspersonell ved Hærens skoler
- 785 Avdelingssjef, ekspedisjonssjef, kontorsjefer, byråsjef og innbeordrede offiserer (*Kalender for Sjøforsvaret (Marinen og Kystartilleriet) 1940 (Mk 1940 M: 4)*)
- 786 Kommanderende admiral med adjutantstab, Admiralstab (*Mk. 1940 M: 6*)
- 787 Ulike kommanderende offiserer i Kystartilleriet (*Mk 1940 M: 30, 71–73, 77*)
- 788 Skipssjefer, NK'er og artillerisjefer i Marinen (*Mk 1940 M: hele*)
- 789 Kommanderende flyoffiserer i Marinens Flygevåpen (*Mk 1940 M: 14, 29, 32–35, 69*)
- 790 Sjefspersonell fra andre faginstanser i Marinen (*Mk 1940 M: hele*)
- 791 Øvrig sjefspersonell ved Sjøforsvarets skoler (*Mk 1940 M: 21–25*)
- 792 Medlemskap i NS eller sentral rolle i Samfundsvern, Leidang, Hirden eller andre høyreekstreme grupper. Et ønske om også å inkludere medlemskap i Fædrelandslaget lot seg ikke gjennomføre på grunn av omfanget.
- 793 NS-medlem, frontkjemper, hirdmann, førergardist, med i tysk politi eller i tysk militær formasjon.
- 794 Norsk politi, Arbeidstjenesten (AT), Sivilforvaltningen for hær og marine, Institutt for Historisk Forskning (IHF).
- 795 Justis- og politidepartementet: *Om landssvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale fra en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget* (oppnevnt 1955, avgitt 1962): 431–432.

- 796 Statistisk Sentralbyrå oppgir 51 384 straffbare forhold, mot Landssvikregisterets 52 796, som her er lagt til grunn. *Innstilling (1962)*: 112.
- 797 Jeg har lagt til grunn at ca. 55 000 nordmenn var medlem av NS, men tallet er usikkert. *Innstilling (1962)*: 115, regner 45 216 som et absolutt minimum.
- 798 Se nærmere om analysen av forkastede og godkjente i Borgrersrud 2000: 355–356.
- 799 Denne kvantitative likheten skjuler at flere NS-medlemmer ble godkjent og at flere ikke-medlemmer ble forkastet.
- 800 Sammen med Hvoslef og Odd Heian.
- 801 Saken mot ham ble derfor henlagt.
- 802 Verken i landssvikarkivet, offisersgranskningen, *Våre Falne eller Nordmenn i tysk fangenskap 1940-1954*.
- 803 Borchgrevink 13.3.04.
- 804 Hans Hosar gjennomførte en analyse av kadettene forhold til NS i *Krigsskolen 1750-2000*, Oslo 2000.
- 805 Hosar 2000: 208
- 806 *Straffesak mot VALJQ*: 502
- 807 Ursin 2009: 211
- 808 Avgitt til Abwehr III. Kopi i PA 1308, RA, Gc 18, «Piekenbrock, Hans».
- 809 «An und für sich wünscht Qu. deutsches Eingreifen erst für den Zeitpunkt, wenn er sowit ist, bezw. Regierung gestürzt ist. Er glaubt jedoch ein Warten bis zu diesem Zeitpunkt nicht mehr verantworten zu können.»
- 810 Denne opplysning er framkommet i Eva Reichelts beretning til Rolf Ursin, gjengitt i Ursin 2009.
- 811 Scheidt til Rosenberg 26.5.40, kopi i RA, PA1308, 6, 203: 4.
- 812 Hvilket demonstrerte Scheidts ukyndighet om militære forhold og gjorde det lett å feie ham av banen. Det fantes nemlig mange tyske generalstaber, men bare én Oberkommando der Wehrmacht (OKW), som planleggingsstaben var underlagt. Slike feil gjorde at hans rapport ble betraktet som useriøs etter krigen, og de opplysningene han ga ble ikke trodd.
- 813 I avhør med politifullmektigene Simen Østmoe og Johan Myklebust 25.7.45, RA, LA VALJQ, 2, før 9. april 1940.
- 814 *Straffesak mot VALJQ*: 645
- 815 *Straffesak mot VALJQ*: 332–334
- 816 I en forklaring for politietterforskerne Johan Myklebust og Harald Pande 9.8.45 beskrev Fuglesang besøket som et «feriekursus», men måtte innrømme at NSDAP hadde betalt det hele. Rolf Ursin, som

- også deltok, bekrefter hovedtrekkene i Fuglesangs beskrivelse. Rapport 9.8.45, RA, LA ØL og Ursin 2009: 210.
- 817 Bare navnene på 20 av de 25 deltakerne er imidlertid kjent.
- 818 *Straffesak mot VALJQ*: 40.
- 819 Hartmann 1958: 155-6. Brevet er datert 2.4.56, en kopi ligger i RA, PA 1308, Gc, 18.
- 820 *Aftenposten* 17.7.87.
- 821 Aspheim kan ha like mye rett som Dahl, for det er umulig å vite om Hagelin registrerte sitt navn i gjesteboken før eller etter møtet.
- 822 Dahl 1992: 70
- 823 Piekenbrock til Institut für Zeitgeschichte, 22.1.58, kopi i RA, PA 1308, Gc, 18.
- 824 Sjefen for KA til FD/M 4.1.40, RA, Sjøforsvaret, journalsaker, 38. På grunn av dårlig vær var kanonskjoldene lastet av på Kvarven, mens kanonrørene lå på Marineholmen 9.4.40 i påvente av transport til Skjellanger. Byggingen av Skjellanger fort var ledd i en plan fra 1938 for modernisering av Bergen festning, hvor framskutte fort på Skjellanger (nord) og Lerøy, Kleppe og Korsnes (sør) skulle erstatte de gamle batteriene på Hellen, Kvarven og Sandvik inne i havnebasenget i Bergen.
- 825 Handelsattaché Gustaf Meissner rapporterte dette til Ribbentropp 5.4.40, Aspheim, *Aftenposten* 17.7.87.
- 826 Dahl 1992: 71
- 827 Avhør av Møystad 26.5.45, RA, LA OM, dok 5.
- 828 RA, LA VALJQ, 1. Etter krigen fant politiet en dagsorden for møtet påtegnet en innkallingsliste på 33 navn, se LA OM, dok. 37.
- 829 NS Generalsekretærens protokoll 1934-1945, RA, PA 759, 1, Nr. 16, 7.4.40.
- 830 Fra dommen mot Rolv Gulbrandsen i 1946, RA, LA RG.
- 831 Erklæring av Ole Nilsen 18.6.45, RA, LA RG.
- 832 A. Carill til Quisling 29.10.39, RA, PA 760, 32, PL FO 2.
- 833 «Quislings konferanse med den tyske overkommando», *Samtiden* mai 1956.
- 834 «Fablen om Quislings 'militære forræderi'», *Folk og Land* 29.5.56.

Kilder og litteratur

(Forkortelser som er brukt i noter, er angitt i parentes.)

NORGES RIKSARKIV (RA):

Den militære undersøkelseskommisjonen av 1946 (DMU): 2520.

Forsvarsdepartementet (FD):

Hærkontoret (FD/H): 21, 1165, 1179, 1180, 2871, 2872, 4710.

Marinekontoret (FD/M): II, 20.

Kommanderende general (KG IV): 114, 678.

Generalstabens arkiv (GS), Sjøforsvaret 1940, journalsaker: 38. Mobiliseringsavdelingen (II): 324, 442, 449, 472. Den operative avdeling (IV): 53, 282, 324, 328, 368, 1373.

Forsvarets krigshistoriske avdeling (FKA): 1, 23, 129, 130, 131, 138, 168.

PRIVATARKIVER (PA):

317 Finnlandskomiteen

628 Dugstad, Jon M.

671 Folkereisning mot krig

743 Hvoslef, Ragnvald

749 Prytz, A. Frederik W. J.

750 Quisling, Vidkun

758 NS Hovedkontor 1932–40

758 NS Generalsekretariat 1933–45

760 NS Partiarkiv 1933–45

761 NS Riksøkonomiavdeling

774 NS Hovedorganisasjon. Stor-Oslo

778 Fritt Folk
1308 Ingebrigtsen, Rolf. Alfa bibliotek
1612 Haraldstad, Arne R.

LANDSSVIKARKIVET (LA):

Dunkelberg, Johann Martin Adolf. Trondheim og Strinda politikammer:
 henlagt. a. nr. 3525 (JMAD)
Five, Olaf Wergeland. Follo politikammer dom 6/48 (OWF)
Gulbrandsen, Rolv. Oslo politikammer: dom 515/46 (RG)
Hanssen, Carl Frølich. Oslo politikammer: dom 4136/49 (CFH)
Kjelstrup, Finn Hannibal. Oslo politikammer: dom 3511/47 (FHK)
Kjørstad, Per Amund. Oslo politikammer: dom 3611/48 (PAK)
Kvendbø, Lars. Nordmøre politikammer: dommer Anr. 35-36 (LK)
Møystad, Oliver. Oslo politikammer: dom 3550 (OM)
Lundesgaard, Ørnulf. Oslo politikammer: dom 3326/48 (ØL)
Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonsson. Oslo politikammer: dom
 29/45 (VALJQ)
Wraal, Frithjof Sverre. Oslo politikammer: dom 3959/48 (FSW)
Aall, Hermann Harris. Oslo politikammer: dom 3089/47 (HHAA)

Undersøkelseskommissjonen av 1945: 24.

NASJONALBIBLIOTEKET:

Ræstad, Arnold, Ms. fol. 154
Quisling, Vidkun, Ms. fol. 4096

SVERIGES RIKSARKIV:

Krigsarkivet, Generalstaben, Kommunikationsavdelingen, Serie F, BI Vol
 27.

PUBLIC RECORD OFFICE (PRO):

War Cabinet Minutes 1940

Annet: Lars Borgersruds privatarkiv (PA LB): *Orientering for vernere. Utarbeidet av Oslo-avdelingens chef januar-februar 1934*

TRYKTE BØKER (generelle oppslagsverk ikke tatt med):

- Albrigtsen, Roger: *Sepals. Hemmelige baser på svensk jord*, Forlaget Kristiansen 2008
- Andenæs, Mads: *Grunnloven vår. 1814 til 2001*. Tekstutgave, Oslo 2001
- Andersen, Roy: *Henrik Angell – en nordmann på tvers*, Oslo 2000
- Aukrust, Odd/Strand, Tor: *Arbeidstjeneste. Folk og framtid*, Oslo 1939
- Agøy, Nils Ivar: *Militæretaten og 'den indre fiende' fra 1905 til 1940. Hemmelige sikkerhetsstyrker i Norge sett i et skandinavisk perspektiv*, doktoravhandling, Universitetet i Oslo 1997; *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890-1905*, Oslo 2001
- Barth, Bjarne Keyser: *Norges militære embetsmenn 1929*, Oslo 1930
- Berg, Roald: «Profesjon, union og nasjon», bd. 2 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2001
- Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelige krigen*, bd. I og bd. II, Oslo 1998
- Borgersrud, Lars: *Den hemmelige hæren. Den hemmelige militære organisasjonen mot «indre uro» i Norge fra 1918 til 1940*, Oslo 1978 («Ottar Strømme»), «Militære veivalg 1940-1945. En undersøkelse av de øverste militære sjefers valg mellom motstand og samarbeid under okkupasjonen», i Stein Ugelvik Larsen (red) *I krigens kjølvann*, Oslo 1999, *Konspirasjon og kapitulasjon. Nytt lys på forsvarshistorien fra 1814 til 1940*, Oslo 2000
- Dahl, Hans Fredrik: *En fører blir til*, Oslo 1991; *En fører foran undergangen*, Oslo 1992
- de Figueiredo, Ivo: *Fri mann*, Oslo 2002
- Digernes, Ivar: *Quisling*, Stockholm 1942
- Eliasson, Ulf: «'Quislingaffären' i Sverige 1932», i *Samtidshistoria och politik. Vänbok til Karl Molin*, Stockholm 2004
- Emberland, Terje: *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*, Oslo 2003
- Emberland, Terje og Roughtvedt, Bernt: *Det ariske idol. Forfatteren, eventyrene og nazisten Per Imerlund*, Oslo 2005
- Emberland, Terje og Pettersen, Arnfinn (red): *Fyrster i Tåkeland*, Oslo 2001
- Flyen, Simen: *Eidsvoll Bygds historie 1914-1940*, Eidsvoll 2002
- Fyrst (Fürst), Walter: *Min sti*, Oslo 1981
- Getz, Ole B.: *Fra krigen i Nord-Trøndelag 1940*, Oslo 1940
- Grieg, Nordahl: *Vidkun Quisling. Hvordan en fører blir til*, Oslo 1945
- Goebbels, Joseph: *Die Tagebüchervon Joseph Goebbels. Samtliche Fragmente herausgegeben von Elke Fröhlich*, München 1987
- Godøy, Bjørn: *Solskinn og død. Nordmenn i kong Leopolds Kongo*, Oslo 2010

- Gulbrandsen, Trygve: *Og bakom synger skogene*, Oslo 1933; *Det blåser fra Dauningfjell*, Oslo 1934; *Ingen vei går utenom*, Oslo 1935
- Hartmann, Sverre: *Fører uten folk*, Oslo 1959 og 1970
- Hobson, Rolf og Kristiansen, Tom: «Total krig, nøytralitet og politisk splittelse», bd. 3 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2001
- Hosar, Hans: *Krigsskolen 1750-2000*, Oslo 2000
- Høidal, Oddvar K.: *Quisling. En studie i landssvik*, Oslo 1988
- Justisdepartementet: *Landssviksaken mot Vidkun Abraham Lauritz Jonsson Quisling*, Oslo 1946 (Straffesak mot VALJQ)
- Johansen, Per Ole: «*Samfundets pansrede neve*»: *Statspoliti og ekstraordinær overvåkning 1918-1941*, Oslo 1989
- Kersaudy, Francois: *Kappløpet om Norge. Det allierte felttoget i 1940*, Oslo 1990
- Koht, Halvdan: *For fred og friedom i krigstid 1939-40*, Oslo 1957
- Kyllingmark, Haakon: *Lagspill – i krig og fred*, Oslo 1981
- Lindboe, Asbjørn: *Fra de urolige tredveårene*, Oslo 1965
- Loock, Hans-Dietrich: *Quisling, Rosenberg und Terboven*, Stuttgart 1970
- Norsk Arbeidstjeneste: *Årbok 1941*, Oslo 1941 (red. Adolf Egeberg), *Årbok 1942*, Oslo 1942 (red. Fred. E. Valeur), *Årbok 1943*, Oslo 1943 (AT Pressekontor)
- Nøkleby, Berit: *Nyordning*, bd. 2 i «Norge i krig», Oslo 1985
- Manus, Max: *Det vil helst gå godt*, Oslo 1946
- Mogens, Victor: *Tyskerne, Quisling og vi andre*, Oslo 1945
- Mollgard, Reidar: *På fedres gamle veier. Gjøvik bys historie gjennom 100 år*, Gjøvik 1960
- Nordby, Trond (red): *Storting og regjering 1945-1985. Biografier* (Bd. 1) 1985
- Ottesen, Kristian (red): *Våre Falne 1939-1945* (utg. av Den norske stat), Oslo 1949
- Petersen, Alf: *Den norske hærs vernepliktige officerer 1864-1933*, A. M. Haches Forlag, Oslo 1936
- Pryser, Tore: *Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939-1945*, Oslo 2001
- Quisling, Vidkun: *Russland og vi*, Oslo 1930
- Ratche, Arthur Johan: *Finsk fare for Finnmark*, Oslo 1936
- Ringdal, Nils Johan: *Mellom barken og veden*, Oslo 1985
- Sejersted, Francis: «Veien mot øst», i Langholm, Sivert/Sejersted, Francis (red) *Vandringar. Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Oslo 1980
- Skarstein, Karl Jakob: *Under fremmed flagg. Nordmenn i utenlandsk krigstjeneste 1800-1900*, Forsvarsmuseets småskrift nr. 30, Oslo 2002
- Skodvin, Magne: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge*, doktoravhandling, Universitetet i Oslo 1956

- Skogrand, Kjetil: «Alliert i krig og fred», bd. 4 i *Norsk forsvarshistorie*, Institutt for Forsvarsstudier, Bergen 2004
- Smedal, Gustav: *Patriotisme og landssvik*, Oslo 1950
- Sogner, Knut: *Plankeadel. Kier- og Solbergfamilien under den 2. industrielle revolusjon*, Oslo 2001
- Strømsøe, Thorstein: *Frivilligbevegelsen. De finlandsfrivilliges organisering, kjennetegn og innsats under Vinterkrigen 1939-1940*, Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim 2000 (Skriftserie fra Historisk institutt ; nr 33)
- Ugelvik Larsen, Stein (red): *I krigens kjølvann*, Oslo 1999
- Ursin, Rolf: *Et tilbakeblikk*, (eget forlag), Evje 2009
- Vogt, Benjamin: «Prytz, Anton Frederik Winter Jakhelln», *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. 11, Oslo 1952; «Quisling, Vidkun Abraham Lauritz Jonnson», *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. 11, Oslo 1952; *Mennesket Vidkun og forræderen Quisling*, Oslo 1965
- Winsnes, Erling: *Veien vi ikke går*, Oslo 1926; *Strandhugg*, Oslo 1928
- Ørvik, Nils: *Sikkerhetspolitikken 1920-39*, bd. 1 og 2, Oslo 1960
- Aall, Hermann Harris og Winter-Hjelm, Th.: *Sozial-individualismus. Eine Weltbewegung zur praktischen Lösung sozialer und internationaler Probleme*, Malmö 1940

AVHANDLINGER, RAPPORTER OG INNSTILLINGER:

- Borgersrud, Lars: *Nye momenter til forståelsen av moderne norsk militærhistorie*, hovedoppgave, Universitetet i Bergen, 1975
- Brattelid, Kristin: *Mikal Sylten. Et antisemittisk livsprosjekt*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo 2004
- Eidsivating lagstols landssvikavdeling: *Straffesak mot V. A. L. J. Quisling*, Oslo 1946 (Straffesak mot VALJQ)
- Forsvarsdepartementet: *St. prp. nr. 57 (1931) Om en ny forsvarsordning; St. prp. nr. 66 (1931) Om en ny forsvarsordning; St. prp. nr. 6 (1933)*
- Gabrielsen, Bjørn Vidar: *Leidangen. En studie i frivillig norsk forsvar*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1967
- Justis- og politidepartementet: *St. prp. nr. 1 (1952): Rettsoppjøret mot landsvikerne; Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale fra en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget (oppnevnt 1955, avgitt 1962)*
- Nytrøen, Kaleb: *Politiets Overvåkingstjeneste før krigen*, deponert RA 1990
- Stortinget: *Stortingsforhandlingene 1932 7a; Stortingsforhandlingene 1931 7b; Stortingsforhandlingene 1932 7a Tidende; Innst. S. nr. 11; Stortingsforhandlinger 1932. 6a. Innstillinger; Stortingsforhandlingene 1932. 5.*

Dokumenter; S. inst. nr. 11 1932; Innst. S. nr. 2 1933; Stortingsforhandlingene 1933. Referater; Innstilling fra Undersøkelserkomiteen av 1945 (med bilag), Oslo 1947

SMÅSKRIFTER OG TIDSSKRIFTER

(forkortelser: *Historisk Tidsskrift* (HT), *Norsk Militært Tidsskrift* (NMT), *Internasjonal Politikk* (IP), *Tidsskrift for Samfunnsforskning* (TFS)):

Agøy, Nils Ivar: «Om å konstruere konspirasjoner. Lars Borgersrud og det norske forsvaret under den svensk-norske union», *Historisk Tidsskrift* 2002; «Skjellsord og stråmenn, men ingen svar», *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 2003/2; «Forsvarshistorie på gyngende grunn», *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 2002/4;

Borgersrud, Lars: «Et tilsvaret til Agøys og Fagertuns kritikk av *Konspirasjon og kapitulasjon*», *Historisk Tidsskrift* 2002; «Nøytralitet i endring: Den profinske politikk 1939-40», *Internasjonal politikk* 3/1996, «Når kilden ikke passer teorien», *HIFO-nytt* 2/2003.

Bøckman, Nils: «Utdrag av rapport om arbeidstjeneste i Bulgaria» (etter Mil. Wochenblatt 4.11.32), (Hefte I), «Den tyske arbeidstjeneste» (etter Hellmut Stellrecht: «Der deutsche Arbeitsdienst» (Hefte II)

Bøckman, Nils/ Hiorth, Hans: *Vårt land – vår plikt. Hvordan kan vi fjerne arbeidsledigheten. En arbeidsplan*, 1. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1933; *Vårt land – vår plikt. Selvstendig fremtid eller – et land i forsorg*, 2. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1934; *Vårt land – vår plikt. Redd Norges ungdom*, 3. hefte, F. Bruns bokhandel, Trondheim, 1935

Dugstad, Jon M.: «Den civile verneplikt i Bulgarien», *Norges Vern* 7/1932; artikler (titler) *Norges Vern* 7, 8 og 9 1924; artikkel (tittel) *Norges Vern* 10/1932; artikkel (titler) *Norges Vern* 5, 6 og 7 1933

Fagertun, Fredrik: *Den indre militære beredskapen i mellomkrigstida*, hovedoppgave, Universitetet i Tromsø 1983

Gabrielsen, Bjørn Vidar: «Røde og hvite garder i Norge», *Norsk Militært Tidsskrift* 2/1964; «Tanker om offiserer og politikk», *Norsk Militært Tidsskrift* 6/1965

Hartmann, Sverre: «Quislings konferanse med den tyske overkommando», *Samtiden*, 5/1956

Holtmark, Sven G.: «Gullet fra Moskva. Sovjetisk pengestøtte til norske kommunister 1917-1990», *IFS Info*, 2/1999

Hobson, Rolf/Kristiansen/Tom: «'Det lille hamskiftet'» i norsk militærhistorie», *Tidsskrift for Samfunnsforskning* 2003/2 (TFS)

- Johansen, Per Ole: «Arbeidervern og revolusjonsfrykt», *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1 1981, «Da Generalstabten var overvåkningspoliti», *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 2 1982
- Karsrud, Eivind: «Med pistol og Totenschläger. Den hemmelige organisasjonen 'Samfundsvernet' i mellomkrigstida», *Totn. Årbok 1985*
- Kolsrud, Ole: «Riksarkivet og okkupasjonsarkivene», i «Festskrift til Jørgen H. Marthinsen», *Norsk Arkivforum* nr. 16, 2001
- Oksvik, Olav: «Tvungen arbeidstjeneste – eller om man heller vil: civil verneplikt», *Samtiden* 5/1938
- Tuveng, Morten: «Arbeidsløshet og beskjeftigelse i Norge før og under krigen», *Sak og Samfunn* 13/1945

AVISER, BLADER:

- Adresseavisen*: 11.4.40 (Prytz), 9.12.41 (Five)
- Aftenposten*: 5.11.40 (Hagem), 12.1.89 («Arbeidsfylkingen»), av Walter Fürst, 17.4.44 (Bakke), 29.4.47 (Østbye), 17.7.87 (Aspheim), 12.1.89 (Fürst)
- Arbeiderbladet*: 11.5.31 (om Quisling), 28.5.31 (NFs retningslinjer), 5.6.31 (svar fra NF), 17.6.32 (arbeiderklassen og krigen), 12.10.32 (Kullmann), 2.4.10.32 (Quisling), 16.10.35 (Leidangen), 13.5.36. (krigsfaren), 2.7.36 (Braadland 1932), 2.3.39 (Norsk Riksdugnad), 22.4.47 (Hauge om Østbye)
- Arbeideren* 1936 u. dato (Thue)
- Bergens Arbeiderblad*: 31.1.36 (overklassegutter),
- Berliner Börsenzeitung*: 23.10.40 (Quisling)
- Dagbladet*: 5.9.32 (Kullmann), 16.11.32 (regjeringens fall), 28.11.32 (borgerkrig), 23.1.33 (Samfundsvernet i Trondheim)
- Dagsposten*: 9.10.41 (Five)
- Deutsche Zeitung in Norwegen* (DZiN): 5.8.42 (AT)
- Folk og Land*: 29.5.56 «Fablen om Quislings 'militære fornæderi'» (Melsom)
- Fritt Folk*: 21.8.36 (bolsjevismen eller Quisling)
- Fronten*: 2/1936 (nedlegging av Leidangen)
- Gjøvik Arbeiderblad*: 1.4.32 (pepperoverfallet)
- Hirdmannen*: 26.11.42 (om Hirden 1936-39)
- Indre Smaalenenes avis 19.3.43 (Bakke)
- Internationale Pressekorrespondenz* nr. 72 for 30.8.32 (Kullmann)
- Leidangen*: 1/1933 (hyllest til Quisling)
- Morgenbladet*: 5.4.30 (Quisling), 12.4.30 (Fjærli), 10.4.30 (Thue), 12.4.30 (Fjærli), 7. og 8.4.31 (Arbeidervernet, Quislings tale og reaksjoner), 4.5.32 morgen (Gulbrandsens I artikkel), 4.5.32 kveld (Arbeidervernet, Gul-

- bransons II artikkel), 6.5.32 (Olsen-Hagen i Stortinget, Gulbransons III artikkel), 2.7.41 (verving)
- Nationen*: 29.11.32 (H.r.dommer Dahl)
- Nidaros*: Mars/april 1930 (Fjærli)
- Nordlands Fremtid*: 19.10.32 (Kullmann)
- Nord-Norge* 22.4.32 (pepperoverfallet)
- Norges Kommunistblad* 21.2.25 (intervju av og med Quisling)
- Ny Tid*: 11.3.31 (NKP)
- Porsgrunns Dagblad*: 6.5.41 (tale av Prytz)
- Tidens Tegn*: 2.10.22 (Quislings tale), 24.5.30 (Quislings artikkel om Nansen), 29.5.30 (Lehmkuhl), 4.6.30 (Quisling), 30.11.32 (h.r.dommer Dahl), 18.4.33 (Kjelstrup), 25.4.40 (opprop om AT)
- Tromsø*: 24.2.40 (kuppregjering i Finnmark)
- Vestlandets Avis*: 27.9.34 («Frivillig arbeidstjeneste», av A.B.A.), 5.12.34 («Den tyske arbeidstjeneste et ledd i folke-fellesskapet»)
- Vår Vei*: 14.2.36 (marxistisk statskupp)
- Norges Kommunistblad*: 21.2.25 (Quisling om minoriteter og språk i Ukraina)
- Norges Vern*: 1924: 7, 8, 9 (AT i Bulgaria), 1932: 10 (AT i Tyskland), 1933: 5, 6 (AT i Tyskland), 7 (Hitler og Mussolini)

ANNET UTRYKT MATERIALE:

- Astrup, Yngve: *Nordmenn i Kvitsjøens skogindustri fra 1880 til 1930*, Våler 2007
- Prytz, Caroline: *Opptegnelser, I, II og III*, skrevet 1955 og 1956
- Lundesgaard, Jon: *Kronologisk ordnet oversikt over en del skriftlig materiale vedrørende eller av Frederik Prytz (1878-1945)*, Rena 2007; *FPs bortgang februar 1945*, (dokumentsamling) 2006
- Samtaler med Astrup, Yngve, 16.2.10; Borchgrevink, Nils, 13.3.04; Carson, Kyrre, 14.01.08; Lundesgaard, Jon 16.2.10

Personregister

- Aaberg, Erik 182
Aadahl, Thorvald 80, 85, 136 f, 152, 404
Aall, Hermann Harris 81, 84, 88, 136,
143 f, 151 f, 281, 292 f, 295, 299–303,
335, 373, 375, 384, 386, 391, 404,
420 f
Aandstad, Hans Jentoft 92 f, 152
Aarnæs, Gustav 248
Aavatsmark, Ivar 91, 106 ff, 158,
207–211, 215–223, 248, 321–327, 347,
401, 412 f, 423 f
Abel, Sten 187, 218, 222, 412 f
Abraham, Ole-Jacob 8
Agøy, Nils Ivar 6, 15, 22, 50, 68, 70, 107,
112, 122, 389, 393 ff, 398, 400, 402,
405, 407, 408 ff, 424, 427
Amundsen, Roald 120
Andersen, Roy 391
Anderson, Arvid 326
Anderssen-Rysst, Torgeir 187, 399
Andresen, Rolv 233, 237, 344, 353
Angell, Atle 61, 403
Angell, Henrik 391
Apenes, Rasmus 353
Aschehoug, And. 93
Aspheim, Odd Vidar 379, 431
Astrup, Christian 193
Astrup, Ebbe 214 f, 322, 326
Astrup, Yngve 6, 29, 390
Aubert, Axel 196
Aubert, Caspar 139
Aukrust, Odd 185 f, 409, 410
Baalsrud, Andreas 182
Bakke, Jørgen 12
Bakke, Trygve 248
Barbusse, Henry 146
Barlinn, Kristian 226
Barth-Heierdahl, Stein 183, 236, 255
Bauck, Ivar 38, 51, 70–73
Baumann, Hans Petter 10, 25, 389
Beichmann, Johan 60, 81 f, 90, 285, 357,
394, 427
Bekeng, Thor 287, 340
Benckert, Gösta 328 f
Benneche, Bertold 373
Berg, Ole 358
Berg, Roald 22, 389
Berge, Abraham 138, 269
Berger, Otto 233
Bergsgård, Arne 297
Bjerkelund, Henrik 12, 201, 355 f
Bjørneby, Halvor 233
Blomberg, Werner von 273
Blytt, Johan 82
Bodin, Richard 270, 272
Bollmann, Annas 139
Borch, Einar Gram 82
Borchgrevink, Ludvig 136, 138, 140,
144, 148, 152, 405
Borchgrevink, Nils 6, 239, 370 f, 396,
430
Braadland, Birger 81, 84, 122, 124 f, 150
Bratlie, Jens 57, 81, 138, 152 f
Broch, Leif 269

- Broch, Ole Jacob 139, 213, 215, 220
 Broch, Peter Fredrik 81, 83 f, 86, 88, 90, 152, 397
 Brodersen, Arvid 418
 Brodersen, Karl 276, 418
 Brun, Henrik Natvig 325, 330
 Bruun, Johan Peter 329
 Bruun, Nils Larsen 233
 Brückner, Wilhelm 267
 Bryn, Dag 185
 Bryn, Halfdan 76, 396
 Bräuer, Curt 303, 321, 332
 Butenschön, Barthold 81
 Bockman, Nils Christoffer 64, 82 f, 90, 95, 173, 176 f, 179, 185 f, 206, 325, 329, 397, 409, 423
 Bødtker-Næss, Halfdan 139
 Børresen, Jacob 26, 256
 Bøstrup 256
 Canaris, Wilhelm 374
 Carlson, Per Bernhard 370
 Carson, Sigurd 147, 163 f
 Chamberlain, Neville 291–295, 301, 303
 Christensen, Abraham Johan 326, 424
 Christensen, Ingolf 178
 Cicero 227, 413
 Clausen, Frits 377 f, 382 ff
 Collett, Johan 138
 Cork and Orrery, lord 335
 Corneliussen, Elias 311
 Dahl, Arne Dagfin 64, 89, 90, 195 f, 315
 Dahl, Hans Fredrik 6, 32, 122 f, 127, 133, 138 f, 151 ff, 163, 228, 233, 296, 377, 380, 384, 391–394, 396–399, 402–407, 409 ff, 141, 425, 427 f, 431
 Dahl, Johan 206
 Daladier, Edouard 288
 Danielsen, Edvard 311
 Dannevig, Lars 195, 197, 410
 Davidsen, Finn 233
 Diesen, Henry 311, 374
 Dietrichson, Wilhelm 83, 85
 Dolven, Arne 249, 255 f, 264, 276, 415 f
 Domaas, Knut 83
 Due, Wilhelm 370
 Dugstad, Jon Mathiassen 81, 140, 173, 177 ff, 182, 397, 404, 407
 Dunkelberg, Johann Martin Adolf 269 f, 417
 Dunker, Carl 6, 417
 Ebbesen, David 82, 139, 232, 237, 408
 Eckbo, Eivind 117 f, 154 f, 233, 322, 406
 Edholm, Jonas 273
 Egeberg jr., Adolf 200, 228, 236
 Egeberg, Einar Westye 29
 Egeberg, Halvor S. 84, 88, 92
 Egeberg, Johan 80
 Egeberg, Westye Parr 93, 138, 213, 215, 217, 219, 220
 Eggan, Nils 96
 Ellingsen, Christian 296
 Ellingsen, Olaf 138
 Elvestad, Sven 174
 Emberland, Terje 7, 183, 398, 309 ff, 414, 418, 424
 Engebretsen, Ivar 83 f, 89, 138
 Engelstad, Bjarne 215, 219
 Enger, Asmund 83
 Erichsen, Carl 193, 216286, 357, 412, 427
 Eriksen, Bjarne 96
 Eriksen, Rolf Rynning 358, 370, 427
 Eskeland, Lars 211, 412
 Evang, Karl 258, 276
 Evjen, Bjarne Margido Bell 248, 308, 315, 317, 358, 369
 Fagerhus, Alfred Johansen 323
 Fagertun, Fredrik 70, 395, 400
 Falkenhorst, Nicolaus von 297, 376
 Fangen, Ronald 81, 138
 Faye, Wilhelm 213, 219 ff, 307, 317–320, 342, 421, 423
 Fearnley, familien 29, 32,
 Fearnley, Nils Olav Young 33
 Figueiredo, Ivo de 143, 405
 Finborud, Johannes 256
 Five, Olaf 10, 24 f, 55, 74, 109, 135, 165, 189, 226, 232, 244, 264, 266, 267 f,

- 284 f, 288, 337, 340, 389, 393, 396,
400, 402 f, 408, 410, 413, 417, 419
f, 425, 427
- Five, Ole Olsen 267, 417
- Fjeld, Odd 8
- Fleischer, Carl Gustav 85, 139, 216, 306,
308, 309 f, 312–319, 332 f, 335, 347,
407, 421 ff, 425
- Florelius, Sten 195 f, 265
- Fosby, Ole Arnt 362
- Fougli, Johannes 322, 327, 424
- Fougnier, Christopher 115, 152, 175, 193,
195, 214, 224, 231, 361
- Franco, Francisco 161
- Fredriksen, Sigvardt 316, 342, 391
- Friis, Jacob 44–47, 56, 392, 394
- Frisvold, Erland 193, 213, 215
- Fritzner, Ola 345, 362 f
- Fuglesang, Rolf Jørgen 245, 252, 256 f,
264, 284, 286 f, 340, 378 f, 416, 419,
430 f
- Fure, Eli 6, 401
- Furubotn, Peder 45, 96
- Fürst, Walter 10 f, 182–187, 228 f, 236,
242, 247, 255, 389, 409 f, 413
- Gabrielsen, Bjørn Vidar 216 f, 272,
410–413
- Gamst, Einar 326, 424
- Garmann, familien 256
- Gasser, Friedrich 267 f
- Gellein, Fredrik 111
- Gerhardsen, Einar 163
- Gerner, oberstløytnant 212, 214
- Getz, Eyvind 182
- Getz, Ole Berg 360, 428
- Giertsen, Fredrik 92
- Gjelsvik, Nicolaus Mathias 81, 136, 138,
193, 281, 404
- Glad, Petter Kristian Johansen 139
- Gleditsch, Kristian 322, 327, 424
- Gløersen, Egil 236, 414
- Godøy, Bjørn 354, 427
- Goebbels, Joseph 298, 421
- Gottwaldt, Birger 117 f, 120, 128, 402
- Graff-Wang, Trygve Frivold 108
- Graff, Rolf 198 ff, 209 f, 212, 215, 219,
222 f
- Gram, Harald 154
- Gran, Bjarne 255 f, 276, 416
- Grieg, Nordahl 41, 392
- Grinaker, Peder Anton 117
- Grindalen, Simon 340
- Grundt, Christian 195
- Grøner, Sverre 92, 199, 411
- Gulbrandsen, Rolv 379, 384 f, 431
- Gulbrandsen, Trygve 170, 408
- Gulbranson, Carl Hagbarth 60, 69 f, 81
f, 112, 128, 133, 138, 178, 198, 206–211,
215, 217–222, 397, 412 f
- Guldberg, Carl August 236, 238
- Guldberg, Eilif Alf 369
- Guldberg, John 197
- Gundersen, Kjeld 247
- Gutzeit, familien 29, 33
- Günther, Hans 76, 396
- Gysler, Finn Reidar 237, 256
- Göring, Hermann 273, 302, 421
- Haakon VII (konge) 19, 238, 278 f, 296
f, 323, 331 f, 334, 339, 356 f, 359, 375,
392
- Hagelin, Albert 293, 296, 302 f, 373 ff,
377, 379 f, 384, 386, 421
- Hagem, Magnus 117 f, 193, 402
- Hagemann, Axel 193
- Hagerup, familien 256
- Halifax, Lord E. F. L. Wood 294
- Halle, Einar 128
- Halle, Frode 396
- Hallesby, Ole Christian 227, 405
- Halse, Tor 276
- Halvorsen, Thorvald 340
- Hambro, Carl Joachim 72, 127, 135
- Hamsun, Knut 138, 155, 170, 254, 408
- Hamsun, Tore 254
- Hansen, Harald 26, 238
- Hansen, Olaf Nikolaus 354
- Hansen, Sigvald 206
- Hansen, Svein 8

- Hanssen, Carl Frølich 12, 88, 90, 117
f, 361 f
- Hansson, Halvor 27, 58 f, 82 ff, 86, 88,
90 f, 117 f, 136, 232, 237, 256, 292, 357,
359, 394
- Hansson, Per Albin 204, 212, 323
- Hansson, Øyvor 340, 428
- Hansteen, Wilhelm 324
- Hardråde, Harald 35
- Harlem, Alf 140
- Hartmann, Gustav Ludvig Theodor 33
- Hartmann, Sverre 379, 386 f, 402, 406,
426
- Hasselknippe, Per 379
- Hatledal, Rasmus 219, 309, 318, 334, 338
ff, 348, 359, 370, 412, 422 f, 425 f
- Haug, Ole Fredrik Hvinden 197
- Haugen, Ingvald 145, 148, 405
- Hauglie, Asle Trygve 96, 117 f
- Heiberg, Gustav 284
- Hektoen, Halvor 233, 237, 264
- Helset, Olaf 281, 419
- Henriksen, Fridtjof Georg 361
- Henschien, Sverre 206, 264
- Hertzberg, Hans K. 323
- Hertzberg, Niels 323
- Hess, Thomas 233
- Heyerdahl-Larsen, Lars Trygve 358,
370, 428
- Heyerdahl, Fritjof 81
- Hilt, Christian 45
- Himmler, Heinrich 149
- Hindenburg, Paul Ludvig von 150, 410
- Hiorth, Hans Sommerfeldt 27, 173, 176
f, 179, 181, 185 f, 220, 232, 343, 359,
409, 428
- Hiorth, Per 237
- Hippel, Theo von 300
- Hirsch, Per Einarson von 342, 369
- Hitler, Adolf 19, 21, 30, 139, 149 f, 167,
177 f, 183 f, 227 f, 234, 239, 241, 244
f, 267, 282, 288, 290, 294–299, 304
f, 330 ff, 336 ff, 341, 343, 345, 351,
373–379, 382–386, 390
- Hjort, Jens 237
- Hjort, Johan 81, 143
- Hjort, Johan Bernhard 131, 136, 138,
143, 144, 151–154, 182 f, 228, 230 f,
233, 236, 247–265, 274–278, 280,
285, 287, 292, 322, 324, 341, 404,
416, 423
- Hobson, Rolf 50, 389, 393, 296, 408
- Hodann, Max 247, 258, 276
- Hoel, Reidar Egil Haakon 362
- Hoff, Johan Albert 82 f, 198, 201
- Hoff, Nicolai 71, 96, 100
- Holm, Harald Wrede 310, 314, 318, 321,
333, 423, 428
- Holmboe, Carl Fredrik 128, 138, 403
- Holst, Johan 196, 322
- Holst, Johan Throne 80 ff, 85, 137 ff,
152 f, 396 f
- Holtermann 117 f
- Holtfodt, Christian Theodor 71, 226
- Horne, Aasmund 212
- Hosar, Hans 7, 22, 371, 430
- Houge, Nils 233, 237, 244, 246 f, 344
- Hovland, Torkel 9
- Hundseid, Jens 72, 124 f, 127, 131, 135,
149–152, 154, 156, 161, 163, 228, 242
- Hunstad, Nils Holby 269
- Hvoslef, Ragnvald 6, 10, 12 ff, 16, 58, 60,
64 f, 70, 80 f, 83, 86, 88–95, 99, 105,
108, 110, 128, 136, 141, 152, 154, 156,
190, 196 f, 205, 221, 224, 231 ff, 236,
238 f, 241, 243, 260, 264 ff, 268–273,
277, 290, 292, 306, 324 f, 327, 329,
338 f, 345, 355, 369, 373 f, 385 f, 396 ff,
407, 414, 417, 430
- Høidal, Oddvar 89, 228, 390 ff, 398, 415
- Høst, Harry 92, 340
- Høyer, Johannes 82
- Ilsaas, Olaf 117
- Imerslund, Per 183, 255 ff, 276, 329, 416,
418, 424
- Irgens, Kjeld Stub 356
- Islandsmoen, Olaus Thronson 201,
207, 411

- Jackwitz, Daniel 287
 Jacobsen, Hans Solgard 183, 255, 398
 Jacobsen, Rolf 207
 Jacobsen, Øystein 355
 Jebsen, Jens Johannes 340
 Jenssen, Anton 134
 Jenssen, Fritz 213, 264
 Jodl, Alfred 378, 381 f
 Johansen, Per Ole 7, 394
 Juel, Kristian 232, 237
 Juell, Johannes Fredrik 250
 Jørgensen, Alf 233
 Kallager, Olaf 325
 Karsrud, Eivind 195 f, 395
 Keim, Finn Rudolf Seifert 140
 Keitel, Wilhelm 378, 381 f
 Kersaudy, Francois 297, 337, 421
 Kielland, Jan Theodor 221, 224, 354 f
 Kiær, Elias Cathrinus 29, 33 ff
 Kiær, Hans
 Kiær, Thorvald Meyer (Thorry) 29, 34, 138, 322, 391
 Kjelstrup, Finn Hannibal 12, 195, 224, 353 ff
 Kjørstad, Per Anund 276 f, 340, 369, 379, 418
 Klaveness, Anton Fredrik 138
 Kleen, Wilhelm 122, 402
 Klevenberg, Wilhelm 379
 Klingenberg, Oscar Trygvessønn 112, 339
 Klunderud, Olaf 216 f
 Knudsen, Christen 217, 264, 280
 Knudsen, Harald Franklin 385
 Knudsen, Kåre Vagn 358, 369
 Kobro, fenrik 197
 Kobro, Jens Isak de Lange 192, 202, 207, 209, 211, 218, 220, 411
 Koht, Halvdan 307, 309, 323 f, 333, 423
 Kolderup, Carl Fredrik 193, 215
 Kolsrud, Ole 6, 417, 426
 Kolstad, Peder Ludvik 83, 85, 94, 124, 397
 Krag, Hjalmar 201, 207
 Kristiansen, Tom 50, 389, 393, 396, 408
 Krog, Helge 174
 Krogh, Georg Fredrik von 369
 Krogh, Sverre 134
 Kullmann, Olaf Bryn 145–149, 153, 163, 227, 308, 339, 408
 Kvaal, Albert 138
 Kvendbø, Lars 346 ff, 426
 Kyllingmark, Håkon 286 f, 314, 419 f
 L'orange, Hans Peter 12, 193, 217, 233, 237, 244, 248, 250, 252 f, 255, 260, 264, 286, 314, 316, 318, 319, 321, 340, 344, 358, 369,
 L'orange, Hans Wilhelm 108, 190
 L'orange, Johan 48, 193, 213, 220, 238
 Laake, Kristian 71 ff, 91, 96–100, 103 f, 106–110, 112, 156–160, 187, 189 f, 201, 202, 205, 207–210, 213, 218, 220, 221, 281, 285, 308–314, 318 ff, 323, 325, 326, 338–341, 347, 357, 395, 400, 407, 412, 419, 421 ff, 425
 Langaard, Conrad 231
 Lange, Anders 286
 Lange, August 163
 Lange, Christopher Andreas 236 f, 359
 Langeland, Rasmus 72
 Langlie, Carl Haakon 12, 334, 361, 425
 Laporte, Walther de 300, 302, 372 f, 375, 381 f
 Larsen, Oscar 316
 Laurantzon, Jacob Ager 117 f, 207, 209, 339, 341, 347, 357
 Lauring, Kolbein 329
 Lehmkuhl, Joakim 60, 152, 196
 Lehre, Erling 233
 Leopold (kong) 354
 Lie, Carl 148, 398, 405
 Lie, Haakon 324
 Lie, Jonas 12, 125, 134, 306 ff, 315, 317, 359, 370, 404, 422
 Lie, Trygve 280
 Lindboe, Asbjørn 96, 98, 99, 103, 125, 127, 149, 151, 153 f, 162, 399, 403, 406

- Lindbäck-Larsen, Odd 312, 316, 318,
320, 332, 335, 423
- Linder, Ernst 322
- Lindh, Torsten 61, 73, 133
- Lionæs, Aase 185
- Ljungberg, Birger 323, 334, 348, 356
- Lloyd-George, David 292, 293
- Lone, Harald 96, 117 f
- Loock, Hans-Dietrich 295, 420
- Lotsberg, Jon K. 233
- Lowzow, Trygve 81
- Ludendorff, Erich 175
- Lund, Oluf Gabriel 213
- Lund, Oluf Torkildsen 307
- Lunde, Alf 138
- Lunde, Gulbrand 256
- Lundesgaard, Jon 8
- Lundesgaard, Ørnulv 349 f, 383
- Lykke, Ivar 72
- Lødrup, Hans Peter 81
- Løken, Hans 343
- Løken, Kristian 354
- Løvenskiold, Carl Otto 88, 152, 154 f,
231, 322
- Løvenskiold, Harald 138
- Løvstad, Karsten 329
- Löwenskiöld 73
- Madsen, Alfred 44 f, 47
- Madsen, Per 8
- Manus, Maximo 329 f, 419, 424,
- Marthinsen, Karl Alfred Nicolai 12,
307 f, 315, 317, 369, 422
- Maseng, Einar 308, 421 f
- Mathiesen, Jørgen 138
- Maud (dronning) 356
- Meidell, Sigurd Segelcke 80
- Melhuus, Robert Shaw 108, 178, 193,
200 ff, 206–215, 412,
- Mellbye, Johan 81, 138, 175, 185, 404,
409
- Melsom, Odd 358, 369, 386 f,
- Meyer, Christopher Bremer Vahl 193,
199 f, 209, 212, 215, 217, 407, 411
- Meyer, Eilif 199, 411
- Meyer, Karl 175, 182, 234, 409
- Meyer, Thorvald 249, 261–264, 273,
276, 416, 418
- Michelsen, Kristian 52
- Miller, Evgenij Karlovitsj 76, 396
- Mjelde, Lars 214
- Mjøen, Alf 202 f, 207, 315
- Mjøen, Jon Alfred 88
- Mjøllner, Petter Mauritz 59, 83 f, 86,
88–91, 95, 98, 232, 356, 399
- Mogens, Viktor 43, 125, 392, 403
- Monsen, Fredrik 119, 129, 135, 185, 203 f,
221, 281, 284 f, 308 f, 312, 338, 403
- Mork, Carl 82, 90, 147, 193, 201, 212
f, 220
- Mowinckel, Johan Ludvig 71 f, 85,
100–105, 127, 135, 145, 156, 190, 202
ff, 208, 211 f, 221, 242, 403, 410
- Munthe, Adolf Fredrik 10, 16, 27, 58 f,
61–73, 75, 79 ff, 83 f, 86, 88, 90–99,
102, 106 ff, 115, 117 f, 122, 125, 133 f,
136, 138, 141, 149, 152, 154 ff, 161 ff,
181, 188, 190–193, 200, 205, 207, 224,
228, 230, 232 f, 241, 256, 260, 264,
277, 285, 290, 292, 316, 325, 338, 340,
344, 347, 349, 357, 386, 395–398,
400, 403 f, 406 f, 409, 419, 425
- Mussolini, Benito 21, 44, 178, 234,
299, 439
- Moinichen, Einar 92
- Mølster, Odd 226
- Møystad, Oliver 12, 287, 340, 350, 383,
431,
- Nansen, Fridtjof 38 ff, 42, 52, 54, 59 f,
81, 85, 153 f, 172 f, 193 f, 231, 233, 291
f, 313, 392
- Napoleon 235
- Natedal, Tommy 8
- Neset, Abraham 272
- Nesse, Johannes Jeremias 348, 426
- Neuhaus, Hans Joachim von 294 f, 303
- Neumann, Thomas 247, 249–253,
255–258, 262 f, 274, 276, 280, 356 f,
415, 427

- Nielsen Eugen 4, 175 f, 183, 391
 Nielsen, Ragnvald Roscher 48
 Nielsen, Sven 348, 426
 Nilssen, Olav 84
 Noack, Ulrich 303
 Nordlie, Jens Henrik Throne 181, 186 f,
 236 ff, 240, 244-247, 249, 252, 292,
 357 f, 370, 409, 414
 Nordlie, Oswald Fredrik Wilhelm 252,
 259, 356 f, 362, 427
 Nordström, Anders 303, 421
 Nygaardsvold, Johan 126 f, 130, 151, 179,
 204, 221, 281, 284, 309, 311 f, 316 f,
 383, 408, 410, 417, 422
 Odfjell, Fredrik 138
 Oksvik, Olav 184 f, 348
 Olav den hellige 35, 234
 Olav V 369
 Olsen-Hagen, Børge 129 f, 204, 399,
 403, 439
 Olsen, Halvard 134
 Olsen, Ole Tobias 82 f, 138, 193, 207,
 397
 Olsen, Rudolf 231
 Olsen, Thomas 64, 138, 195 f
 Omejer, Thor Odegard 193, 198 f, 201,
 209 f, 212 f, 215 f, 218, 233, 412
 Oppegaard, Sven 81
 Os, Edvard 108, 317
 Pferdekämper, Max 149
 Piekenbrock, Hans 372, 379 f, 382 f, 386
 f, 430 f
 Plathe, Viktor 139
 Platou, Carl 61, 96, 153,
 Pran, Sigvardt 84, 90, 397
 Pryser, Tore 6, 22, 424,
 Prytz, Frederik Anton Frederik
 Winther Jakhelln 6, 10, 13 f, 16,
 28-43, 46, 53-61, 63, 68 f, 71, 75-86,
 88-93, 98 f, 105, 107, 110, 118, 122,
 124 f, 127, 131, 135-143, 149-154, 156,
 161 f, 166 ff, 175, 190, 193, 198, 201,
 205-208, 228 f, 231 ff, 236, 241, 260,
 277, 282 f, 289-295, 299, 301-307,
 321 f, 324, 335, 338 ff, 342, 354, 357,
 369, 373, 383, 385 f, 390-395, 397 f,
 401, 405 f, 414, 420 f, 427
 Prytz, Leonhard 33, 35, 57, 80 f, 84, 88 f,
 92 f, 143, 228, 392 f, 397 f, 405
 Quille, Aron Theodor Charles 393
 Quisling, Vidkun 6, 10-13, 16 ff, 21 f,
 25-32, 35-48, 51-61, 63, 68 ff, 73, 77,
 79 f, 82-86, 88-94, 96-112, 116-163,
 165-168, 175, 178, 182 f, 187-193, 197
 f, 200-209, 211-214, 216 f, 219, 222,
 224, 227 ff, 231 ff, 235 f, 238, 240 f,
 244 f, 247-250, 253-265, 274-281,
 283 ff, 287, 289-308, 316 f, 319, 321,
 325, 329, 331-346, 348-351, 353-359,
 361, 367 f, 372-387, 391-394,
 396-399, 401-409, 411, 413, 415 f,
 418-421, 423, 425, 427, 431
 Qvale, Finn 323
 Qvist, Arthur 325
 Raeder, Erich 295 f, 302, 373-379, 382,
 420,
 Ramstad, Ole 325
 Reistad, Ole Imerslund 187
 Rieck, Axel Christian Emil 390
 Rieck, Oskar Jakob Nikolai 92 f, 195
 f, 390
 Riise-Hansen, Nils Anton 358, 370, 428
 Riiser-Larsen, Hjalmar 60, 133, 196, 363
 Ringdal, Poul 233, 237, 325,
 Ringe, Hans Christian 233
 Rinnan, Henry 164
 Rolfsen, Jens 253-256, 258, 262 f, 414 ff
 Rolland, Romain 146
 Rosenberg, Alfred 293, 295 ff, 302, 345,
 373, 375 f, 378, 385, 416, 420 f, 430
 Rosenqvist, Ivan Thoralf 329
 Rubach, Georg Ferdinand 323
 Ruge, Otto 19, 27, 48, 85, 96, 219, 328 f,
 335, 350, 359 f, 428
 Ruud, Sverre Tidemann 322, 324, 423
 Rye-Heyerdahl, Diderik 257 f, 276
 Ræder, Johan Christopher 48 f, 51, 343
 Ræder, Rudolf 72

- Röhm, Ernst 239, 244 f
 Røhn, Thorleiv Bugge 354
 Røren, Eivind 139
 Røring, Nils 384
 Saltnes, Magnar 8
 Sandberg, Ole Rømer Aagaard 81, 396
 Scheel, Herman Carsten Johannes 138
 Scheffo, Olaf 44–47, 56, 134, 393
 Scheidt, Hans Wilhelm 265, 293, 296,
 302, 332 345, 373–377, 379, 382, 386 f,
 416, 420, 426, 430
 Schilling, Edvard Fredrik 117, 118, 233
 Schjødt, Annæus 48, 426
 Schmundt, Rudolf 376
 Schnitler, Hans Peter 249 f, 256, 263,
 276, 345
 Schreiber, Richard 321, 373, 375, 377
 Schulz, Nils Herman Christian 58
 Sehested, Jorgen 34, 290, 394
 Seierstad, David 152
 Seim, Nils Ragnvald 82
 Seip, Hans 348
 Sejersted, Francis 29, 390
 Skappel, Halvor 233
 Skodvin, Magne 295, 297, 337, 420, 435
 Skogrand, Kjetil 22, 389,
 Skotvedt, Armin 187
 Slenes, H. 93
 Sogner, Knut 29, 390 f
 Solberg, Olaf 187, 424
 Solem, Erik 48
 Sommerfelt, Halfdan Kristian 220, 222
 Sparre, Christian 26, 256
 Spjeldnes, Eilif Andersen 269
 Stalin, Josef 289 f
 Stang, Axel Heiberg 340, 356
 Stang, Emil 56
 Stang, Georg 26
 Stang, Ole Andreas 29
 Stang, Thomas 356
 Steen, Erik Anker 321
 Steen, Sverre 297
 Steffens, Hjalmar 206
 Steffens, William 70 ff, 81, 395
 Stenersen, Carl Johan Eriksborg 193,
 198 f, 206, 209, 211, 216 ff, 220, 223,
 238, 243, 245 f, 248, 259, 325, 360,
 412, 414, 428
 Stenerud, Kristian 280
 Storm, Ole Johannes 81
 Strand, Tor 182, 185, 325, 409 f
 Strand, Tormod 240, 243 f, 248, 259,
 267, 369, 414
 Størdahl, Nils 244, 246, 415
 Støstad, Sverre 134
 Sundlo, Halfdan 206
 Sundlo, Konrad Bertrand Holm 10, 24,
 25, 55, 74, 81, 109, 123, 131, 165, 189,
 226, 232, 237, 248, 264, 267, 283,
 285–288, 308, 316, 319, 330, 333, 337,
 340 f, 345, 354, 359 f, 381, 383, 389,
 393, 396, 400, 402 f, 408, 410, 413,
 419 ff, 425
 Sveen, Reidar 132 ff, 403 f, 408
 Sverdrup, Trygve 348
 Sverre, Johan Tidemann 196
 Swinton, Phillip Lloyd-Gream, lord
 291, 293
 Sæther, Orvar 250, 256, 261, 263, 268,
 334, 379, 384 f, 425,
 Sødahl, Harald 370
 Søhr, Johan Olaus 323
 Søndena, Severin Olai Gundersen
 287, 340, 383
 Søvik, Erling Arnljot 307 f, 315, 317 f,
 342, 369, 422
 Terboven, Josef 11, 242, 375
 Thommesen, Rolf 60, 85, 100
 Thronsen, John 262, 416
 Thronsen, Thorvald 370
 Thue, Andreas Vincent 195
 Thue, David 195 f, 387
 Tobiesen, August Emil Dessen 347
 Torp, Oscar 148
 Tranmæl, Martin 44 f, 47, 134, 148,
 348, 393, 394, 405
 Trotski, Leo 257 f, 279
 Trumpy, Georg Harmens 322

- Tryggvasson, Olav 35
 Trædal, Nils 148, 162, 405
 Tønnesen, Eivind 83 f
 Urbye, Andreas Tostrup 40 f
 Vedeler, Georg 275, 292, 350, 426
 Vig, Christian 33
 Vik, Jacob 182, 185, 348, 409
 Viken, Kåre 370
 Viken, Peter Theodor 139
 Vogt, Benjamin 41, 391 f
 Vogt, Jørgen Herman 139
 Vold, Bjarne 239, 245–249, 253, 255 f,
 259, 261, 263–266, 268, 276 f, 416 f
 Wager, Andreas 41, 392
 Wegener, Paul 14
 Welhaven, Kristian 97, 113, 117, 132 ff,
 402, 404
 Wiesener, Albert 264, 292
 Wilhelmsen, Axel 138
 Winsnes, Christian Hulbert Hielm
 237, 251, 361, 425
 Winsnes, Erling 170 ff, 174–177, 182
 f, 408
 Wold, Einar 272
 Wold, Terje 272, 417
 Worm-Müller, Jacob Stenersen 83
 Wraal, Frithjof 329 f, 424
 Wulff, Otto Sigvard 369
 Zeiner-Henriksen, Hans Thorvald
 139
 Ziegler, Karl 269 f
 Zimmer, Alfred 226 ff, 323, 325, 327,
 413, 424
 Øi, Øyvinn 285, 357, 427
 Øiestad, Hj. 93
 Ørvik, Nils 23, 105, 399, 428
 Østbye-Deglum, Olav 152
 Østring, Bjørn 322, 324, 343, 379,
 416
 Øverland, Arnulf 163, 227
 Øye, Leiv 316, 422